

Олександр
СИЗОНЕНКО

ОЛЕКСАНДР
СМЗОНТІК

БІЛІМ

ОЦІН

Олександр
СИЗОНЕНКО

**БУЛА
ОСІНЬ**

Роман

Київ
Видавництво «Варта»
1995

ББК-84ук
С34

Процес становлення особистості головного персонажа роману Андрія Сіраша подано через тяжкі бої з озвірілими гітлерівцями. Він, як і його брати з великої хліборобської родини Дмитра Івановича Сіраша, робить усе, що тільки в людських силах, аби якнайшвидше вигнати ворога з рідної землі.

Роман «Була осінь» увіходить до талановитої трилогії «Степ», за яку відомий прозаїк удостоєний Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1984).

С 4702640201-008
257-95
ISBN 5-7707-8513-6

© Сизоненко О. О., 1995.
© Яковенко Я. М.,
художнє оформлення, 1995.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

В степ ішли, з степу й поверталися...

Хто фізично вцілів, але був змучений, зламаний, геть перемелений невдачами й поразками перших днів війни, успіхами ворога, що здавались тоді декому dokonаними. А хто повертався без ноги, без руки, з простреленими грудьми чи животом, затятий і мовчазний, тільки очі горіли ненавистю, мов у степового вовка з темного байраку, і Дмитро Іванович знав: цей не скорився, цей ще битиметься на смерть, бо не встиг по-справжньому помірятися силами з ворогом у відкритому праведному бою, не зумів ще вхопити його за горлянку.

Так, на війну йшли у степ, і з війни тієї осені й зими дехто повертався із степу, а більше залишалися там, ніби й досі орали далекі перелоги десь за топилом чи аж за Дніпром і не могли із такої далечини повернутись додому. За степами точилась війна, обпалювала людей і землю пожежами, заливала кров'ю, котилась усе далі та й далі на схід від Степівки, а тут із довгими осінніми ночами виповзала в села ще довша й непроглядніша ніч окупації, глуха й печальна — така ж немилосердна, як навала татар у Дикому полі.

Крижаний вітер розгулявся ото з хурделицею в чистому полі, а тоді влігся, притих, з північного краю подувши, перекинувся дути з-за греблі, потім повіяв з півдня теплий-теплий, а там і сонце виглянуло, і сніги розтанули, наче їх і не було, бо жовтень у наших степах ще теплий. Полетіло бабине літо, заплітаючи околиці сіл, у яких із настанням темряви ледь-ледь блимали каганці і сонно бомкали дзвони по неділях, наспіх зроблені з уламків рейок, з артилерійських гільз великого калібру, а то й з корпусу авіаційної бомби, що чомусь не вибухнула; по селах відкривалися церкви. Давно забуті, а молоддю й геть не знані, вони виникали несподівано й легко, немов печериці після дощу, найчастіше в крайніх від степу хатах, на горішніх глухих

вулицях, і лунали там, крім дзвонів, гакож церковні псалми й гімни, збережені в недоторканності найскладніших звучань, і дивно було, що такі довершені й дивовижні мелодії береглися в пам'яті старих, стомлених тяжкою сільською працею, за grubілих і покірних бабусь. А ще дивніше було чути їхні злагоджені, мало не академічні хори при блиманні свічок, при скупих рухах якогось доморощеного регента, що діяв для годиться, бо й без нього ті, написані колись композиторами мелодії лилися б самі собою не так, мабуть, до бога, як до пам'яті про молодість: хоч важкою вона була, кожній людині здається окрасою всього життя, найшасливішою його порою.

Під ці напівзабуті співи, під хрипкуваті дзвони й поверталися із степу степівці — хто втікши з табору, хто уникнувши полону й перебувши десь у гостинних людей, а то й у скиртах та нескошених хлібах переховавшись, доки фронт перейде, а за ним і ворожі обози, штаби та склади.

Приходили свої та приходили й чужі люди, хтозна й звідкіля. Проте чужими на нашій землі були тільки фашисти, а всі інші люди — це такі наші. Хоч із Грузії їх сюди закидало, з Вірменії чи Башкирії, з далекого Алтаю чи Сибіру — всі тут були свої, всіх їх приймали степівці, як латишів у громадянську, давали притулок, годували, зігрівали в хатах і перед німецькою владою видавали за родичів.

Чим глибшою ставала осінь, тим холодніше й неприкаяніше ставало в степу, тим більше таких людей з'являлося в Степівці, і Дмитро Іванович сам їх розводив по дворах, селив найбільше в самотніх бабусь, яким остобісіло вже битися навкулачки з домовими в довгі та осоружні ночі, колихати свої старечі печалі й немочі. Весь вік вони клопоталися про когось — жили для дітей, потім для внуків, перших забрали громадянська, тиф, голод двадцять першого року, других — уже ця війна, і вони не знали, куди себе діти, що робити, бо для себе не звикли навіть піч протоплювати, жили, як птахи небесні. А чужа людина, та ще вигорювана, захляла в таборі, викликала жаль і співчуття, потребу клопотатись про неї, варити їжу, пекти хліб, прати й щовечора стелити постіль — хоч би й на долівці під піччю, у м'якій та пахучій соломі. І тоді хати стареньких, що доживали віку, подумки розпрощавшись з усім світом, веселішали: в них ставало тепло й затишно. А чисто було завжди.

Привів двох таких полонених Дмитро Іванович і до нашої баби Гапки. Однаково вимоклі під дощем, худи й зго-

рвовані; вони поставали в порозі зі своїми заношеними солдатськими речовими мішками, з котелками на поясі, з олов'яними ложками, засунутими за вицвілі обмотки, давно не миті й не стрижені, аж зчорнілі на лицах, — геть безпомічні й беззахисні, як усі виснажені голодом і поневірянням люди. Привітавшись, оглянули хату і, не питаючи дозволу, повалилися на солому просто в кочергах і одразу ж заплющили очі, як мерці. Наче їх оце аж тут, в нашій хаті, наздогнали ті кулі, снаряди й осколки, випущені по них з німецьких гармат, танків та автоматів ще на кордоні, які тоді, проте, не вцілили їх, zostавили на страждання й поневіряння, що випали на долю оточенців, а потім полонених цієї найстрашнішої і найжорстокішої з воєн.

— Сходиш, Гапко, до Хлівнюка, він тобі видасть два пуди борошна, пшона з півпуда, якусь четвертину сала, картоплі на оцих двох, Миколу й Микиту, — кивнув Дмитро Іванович на поснуликх. — Так і будеш одержувати на них пайок щомісяця, годуватимеш, доки люди оклигають, а там побачимо...

— А мене за них не повісять? — оглянула баба Гапка свого дівера, якого з 1910 року, відколи помер її чоловік, бачила дуже рідко. Якось не родичалися.

— А ти що, боїшся смерті? — спокійно спитав Дмитро Іванович. — Он молоді голови кладуть, а нам то й бог велів.

— Чи я боюся, — сказала тихо й розважливо баба Гапка. — Та я її, осоружну, вже хтозна-відколи виглядаю. Може, відтоді як діти ото підросли. Тільки кому ж, Дмитре, хочеться на шибениці гойдатися?

— То велика честь по нинішніх часах, — мовив Дмитро Іванович. — Таку смерть у німців ще треба заслужити. А тут, — кивнув він на полонених, — діло праведне й законне: їх самі німці розпустили по селах з Уманського табору. Оце аж до нас прибилися. То вже ж ми їм не дамо пропасти — свої люди, як не є.

— І комендант знає? — спитала баба Гапка.

— Знає, — сказав Дмитро Іванович. — Ти їх, єлиш, одразу дуже не годуй. Там супець якийсь картопляний, сухарики. Хліба й каші поки що не давай, а то можуть пропасти.

— Бідні люди. — Баба Гапка заходилася поратися біля своєї чепурненької кабічки. — Зараз я їм щось і зметикую.

— А ти, — звернувшись на мене своїми сіріми проникливими очима дядько Сіраш, — іди собі в радгосп до батьків. Бабі ніколи тепер буде воловодитись з тобою. Вже в неї є клопіт і без тебе. Збирайся, підкину до аеродрому.

вався в саму улоговину, мало не сягаючи її центру, з усіх боків навалювалося на його поміст суцвіття буркуну, і бджоли тут роїлися, мов на пасіці. В посушливі дні вони й справді драгувалися і жалили жінок, що віяли та просушували зерно, і ті вимагали від дирекції викосити буркун і нарешті ліквідувати цю загрозу. Та як же ти його викосиш, коли він стоїть у болоті? До того ж застарілий буркун був такий твердий, що ніякою косою його не візьмеш.

Над порослою такими дивними травами улоговиною вічно вилися з щebetом ластівки, перепурхували злодійкуваті шпаки, прудко перебігали вологими закрайками, змочуючи рожеві лапки, смутні степові чайки, що, мабуть, селилися під боком у людей так само, як жили й виводилися тут тисячі років тому, у цій дивовижній і рідкісній в Дикому полі оазі, де можна було напитися самим, напоїти дітей і знайти їжу. Час від час налітали сюди прудконогі й швидкокрилі, мов блискавка, бекаси, створюючи куточок живої природи чи крихітного заповідника степової флори і фауни, котра вже давно стала справжньою рідкістю.

За конторою радгоспу, медпунктом, амбаром, магазином, пекарнею, тваринницькою фермою, електростанцією, лазнею, водокачкою, що недавно замінила звичайнісінький степовий колодязь з барабаном, у який запрягали коня, щоб тягати дерев'яні пудові бадді, тобто за всіма адміністративними й виробничими будівлями радгоспу, розташувалися як попало житлові будинки, схожі на бараки. Про них тут треба сказати детальніше, бо це — свідки нелегкого часу.

Як хати по селах будувалися з вальків або лампачів, так і довгі ці будинки ставили перші бригади будівельників з саману — іншого матеріалу в степу не було. Ото так і будували: знімуть шар чорнозему, накопають глини, заллють її водою, перемішають з соломою, замісивши чамур, — от тобі й будівельний матеріал. Качай з нього вальки, роби лампачі в спеціальних формах. Лампачі мають ще сохнути кілька днів, щоб потім класти з них стіни, мов із штучного каменю, на розчині. А вальки — нічого собі. Викачав у ямі з соломою, подав нагору, от і бабахкай з розгону в майбутню стіну. Ні тобі розчину, ні фундаменту — нічого не треба. На відміну від сільських хат такі довжелезні будинки крили не соломою, а черепицею. На черепичних заводах новоствореним радгоспам її видавали в першу чергу. Стук-грюк, аби з рук: за літо набудували таких будинків удосталь, і з першими заморозками все

населення радгоспу було вже в хатах. Долівки нерівні, стіни нешпаровані, стелі побілені сьак-так, але й такому житлу раді були без міри, бо в радгосп звідкись наїхало людей багато, а всі були з сім'ями, головне — з малими дітьми, а то й немовлятами. Як тут не радуватися, коли дах над головою і кімната, яка там не є, а окрема. Тільки й того, що сіни спільні — до того ж і йшлося, щоб разом жити, разом працювати. Так і понині стоять ті довгі, врослі в землю будівлі по старих радгоспах, бо те, що будеється тимчасово, стоїть, як правило, дуже довго.

В одному з таких бараків, одразу ж за конторою радгоспу, що правила тепер за комендатуру, мешкав і Волошин. Жив самотньо й тихо, якимсь непомітно, ніби й не жив зовсім, бо всі ж у радгоспі й навколишніх селах знали його й пам'ятали, як він будував цей радгосп, з'явившись тут першим з високими мандатами й повноваженнями, знімав з поїздів на близькому роз'їзді обірваних, бездомних одинаків чи запаршивілих батьків великих, давно не митих, не чесаних і не годованих родин з усіма пожитками, як щедро наділяв усіх підйомними, найперше збудувавши кухню та їдальню при самому березі отієї улоговини, що над нею перепурхувало сп'яніле од весни й любові птаство, як наймав і по селах, кого тільки можна було, сапати соняшники й кукурудзу, ставив у степу казани на всіх чотирьох відділках, у котрих з ранку й до вечора варилася якась затірка чи пшоняна каша. Та й голови колгоспів із навколишніх сіл охоче посиляли йому своїх людей.

Всього було. Траплялося так, що то на одному, то на другому, то на третьому відділках радгоспу брали колишніх куркулів. Особливо ж на четвертому — найглухішому, що примостився хтозна й де, в головах розлогих радгоспних земель, що розкинулися в степу мало не на тридцяти-тисячному масиві — колишній маєтності князів Трубецьких. Князі не вели рільництва, з вісімнадцятого століття на цілині займалися тонкорунним вівчарством, так що цілина й лишилася цілиною — спробуй її розори! Але розорювали — пирієвий, ковиловий, забур'янений одвіку степ. За тими клопотами ніколи було допитуватися, хто його орав, звідки прийшов, бо в степу ж, як відомо, місяця всім вистачає. А вже як ото взялися визнавати хто є хто, швидко й легко впливало минуле, ще швидше зростали обмови, а з підозр — безпідставні звинувачення.

Не минула лиха доля й Волошина: з намови, доносу чи за глухою підозрою засудили й вислали його кудись. А перед самою війною якась жінка божилася й клялася, що бачила Волошина на овочевій базі в Миколаєві, як завжди,

— Оце зараз?

— А що, тобі довго збиратися? — здивувався Дмитро Іванович. — Саме оце золота пора в тебе: не клопотатись ні ложкою, ні мискою, ні третьою колискою, як співається в пісні. Гайда, гайда, — квапив він мене, попрощався й виїшов.

Доки я одягався, з двору чути було, як він поправляє на конях зброю, як одв'язує їх від кільця на одвірках, як розвертає в дворі.

— Тпру, тпру, — примовляв ласкаво, а потім так суворо й нетерпеливо: — Ну, де ти там? Довго ще ждати тебе?

— Іду, йду, — гукнув я, ніяковіючи й навіть побоюючись вічно зайнятого Дмитра Івановича, вибіг з хати, на ходу просовуючи руки в рукава куфайки.

Поправляючи сіно в ногах, Дмитро Іванович шепнув мені в саме обличчя:

— Зброю взяв? Чи заїхати кудись треба?

— Зі мною, — сказав я.

— Наган?

— Наган.

— Бережи його. Надійна зброя. Куди там тим пістолетам, — мовив дядько Сіраш і пустив коней риссю, аж селезінки їм закекнули, аж грудки порснули з-під копит і різко вдарили в передок брички-тавричанки. Добрий виїзд мав тепер Сіраш.

На покинутому й забур'яненому аеродромі Дмитро Іванович спинив коней, тихо, не підвищуючи голосу, сказав:

— Одразу ж підеш до Волошина, передаси від мене привіт. Спитаєш, куди полонених спроваджувати. А потім підеш до перекладача комендантового — Мартина. Він учився в Добренській десятирічці, ти його мусиш знати.

— А чи він мене згадає? — стривожився я, дивуючись, звідки Дмитру Івановичу все відомо, та не зважуючись запитати його про це.

— Це вже від тебе залежатиме, — мовив він. — І в село поки що не потикайся, щоб вас разом з Вітькою поменше бачили. Декому ви вже тут, у Степівці, очі намуляли. Та, може, хтось і про зброю вашу довідався. Нікому не хвалилися пістолетами?

— Ні, — відповів я, швидко пригадавши події останніх тижнів.

— Ну, роби так, як я сказав. А далі побачимо. — Він розвернув коней. — Поїду оце гляну на баштан. Кавуни не пропали, а тільки дині. Баштан з-під снігу. — Він крутнув головою, поїхав до лісосмуги, що росла на межі аеродрому, й незабаром щез за нею. Тільки довго, ще чувся стукіт

штельваги об дишло, далеко лунаючи в чистому осінньому повітрі.

Той стукіт аж до скирти гнався за мною, далі все тихшав та тихшав, і мені чомусь стало сумно, бо я, мабуть, дуже любив дядька Сіраша, а він наче тільки того й ждав, щоб знайти привід і відкараскатися від мене.

Над аеродромом літали сірі ворони й чорні круки — великі й давні, як степ, і було в них щось суворе й не підвладне. людині, може, тому, що вони живуть по триста років, а ми так швидко вмираємо. Особливо коли точаться війни...

Радгосп був заснований 1930 року в улоговині біля смуги відчуження, що нарізається обабіч усіх залізниць. Вибрали улоговину найперше тому, що вона була близько до роз'їзду, а з порівняно неглибокого колодязя, викопаного за два-три дні бригадою бувалих копачів із Степівки, можна було напоїти сотні корів, зігнаних із розкуркулених господарств. Та й вигоду врахували: до полустанка, чи, як його у нас називали, роз'їзду, — рукою подати. Згодом він став складовою частиною центральної садиби радгоспу імені Чубаря, перейменованого потім на зернорадгосп «Степовий», а вже за німців названого держмаєтком.

У цьому засушливому степу улоговина давала себе знати не тільки навесні, наповнюючись талими водами. Під час раптових літніх злив вона перетворювалася на ціле озеро, і довго потім її об'їздили автомашини й навіть трактори: солончаки розгасали так, що навіть гусеничні ЧТЗ і НАТІ буксували й загрузали по саме днище.

Основні будівлі, розпочаті напровесні того далекого вже року, коли організовувалися радгоспи, закладалися по її параметру, а влітку, коли весняні води випаровувалися, поміж ними шуміла на вітрі тирса-ковила, слався чіпкий і міцний, як дріт, спориш, суцільною щіткою витикалися пирій, вівсюг і мишій, а інколи, в силу якихось особливих погодних умов, пнувся, буйно сплітаючись пахучими жовтими китицями, буркун.

Саме він і володарював тут з весни сорок першого року. І хоч в радгоспі не було власної пасіки й індивідуальних бджолярів, на той буркун зліталосся стільки роїв, що вся центральна гула, немов потривожений вулик, бджоли залітали в контору, в кабінет до директора, на тваринницькі бази, полохаючи молодих доярок. А найзагрозливіше становище було в працівників зерносховищ: поставлений на півметрових палях амбар, невпинно розростаючись у міру підвищення врожайності радгоспних незмірних полів, вда-

в брилі, в білому костюмі й черевиках, у батистовій сорочці — не інакше, як на високій посаді. Проте їй не дуже вірили і якимось зовсім про цю чутку забули. Згадалася вона тільки тоді, коли, зарослий, давно не стрижений і не голений, немитий і невиспаний, з'явився він у поношеному одязі і став до коней, коли ще й адміністрації своєї німці не встигли наставити. Конюх — то й конюх. Багато тоді всякого люду прибивалося в радгоспні відділки — глухі, загублені в степу, далекі від битих шляхів і доріг. Тут були й евакуйовані із західніших районів, перестрінуті й одрізані від Дніпра танковими й мотомеханізованими колонами ворога, були й оточенці різних рангів і звань — спробуй довідайся, хто вони, коли всі однаково були одягнені або в червоноармійській шинелі, або в куфайки, що їх скрізь звали «мамками», а на голові вже й не питай: у кого якийсь драний картуз, в кого напівзотлілий бриль, а в кого й подерта собача шапка серед літа, аби тільки не пілотки, не формені військові кашкети з кольоровими околицями й рантами та блискучими козирками.

Повертався тепер і я в радгосп, хоча й не переодягнений, та вже зовсім інший, ніж пішов ото з дому в липні. Від Степівки до радгоспу лише п'ять кілометрів, але ж у степах не находишся, коли йдуть через них завойовники. А мене ж тут ждали. Ще й як ждали, не знаючи наслідків евакуації. Та що там евакуації — мати щодня ждала мене й тоді, як я, нічого не сказавши їй, опинився в далекому степовому таборі й став до роботи на комбайні. Чекали не тільки вона й батько — чекав і чоловік моєї старшої сестри, заїхавши випадково до нас по дорозі на фронт, саме того дня, як я втік у степ.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

— Нема ще його? — питає Василь Остапович з сусідньої кімнати, прокинувшись серед ночі.

— Нема, — каже мати, зітхнувши, і дивиться на зеленаве місячне сяйво за розчиненим вікном... — Ти вже шостий раз питаєш. Щось важливе хочеш йому сказати?

— Та ні. Просто так.

Потім довга й густа залягає тиша в квартирі. Й надворі тиша така, що і в мирний час не почувеш. Хіба що зітхне паровоз, немов прокинувшись, на неблизькій станції за радгоспним садом. І знову замовкне, протяжно й полегшено випустивши зайву пару. До цього звуку дуже пасує тихе, розсіяне світло станційних ліхтарів, що біліє на піщаному

пероні та рожевіє на крутих боках теплушок. Варто тільки почути паровозне зітхання, і все стане перед очима, бо всюди на залізничних станціях все однакове. По всій країні. І фантазія тут не потрібна.

Десь іздалеку хвилями долинає гуркіт літака, він пролетів на великій висоті. Наш чи німецький — вгадати трудно. Полетів кудись. І політ цей, як сама війна, незбагнений і таємничий.

— Мабуть, я його не діждуся. Піду.

Ліжко рипнуло так, наче з нього підвівся не дорослий чоловік, а зістрибнула кішка, і в отвір розчинених дверей видно, як Василь Остапович, невеличкий, щуплий, в непідперезаній гімнастерці і без чобіт, зупинився посеред кімнати, схиливши чубату голову, думає щось. Потім чобітки свої хромові раз, два — надів, наче в кімнатні капці ступив, широким ременем, завчено й швидко, підперезався, пілотку — на голову, гімнастерку обсмикав одним скупим рухом і вже готовий.

В петлицях поблискувала шпала, на лівому рукаві темніла зірочка. Старший політрук Петровський в цю мить перестав бути зятем і вже належав іншим людям, іншій справі, став ще грізнішим, ніж досі.

— Прощайте, — сказав він і пішов швидко, рішуче, щоб уже не повертатись.

— Бог простить. Та остерігайся там! — гукнула мати вслід, а він тільки рукою махнув і зник між деревами.

Я додому не повернувся ні на другий, ні на третій день — матері сказали, що пішов працювати штурвальним до комбайна. А чого було йти? Сидів би дома, раз відпустили з військкомату до особливого розпорядження: авіаційне училище, в яке мали мене забрати, перебазовувалось із містечка Бельці в Моздок.

Та хіба можна було всидіти дома, коли вся країна перебувала в такій тривозі і в такій напрузі й ніхто не знав, чого чекати завтра...

Тому я приїхав уночі в далекий степовий табір, і мене одразу ж потягли до комбайна, що спочивав у високій, густій пшениці, весь закіптюжений і освітлений, весь гарячий, просякнутий запахом пального й мастила.

— Змазуй, — кивнув мені комбайнер Трохименко, подаючи шприц, а сам взявся клепати полотно.

По всьому полю гуркочуть трактори й комбайни, а тут тихо, тільки чути, як лається Трохименко в перервах поміж ударами молотка. Потім чується тупіт коня, шваркання копит по стерні й клекіт бідарки.

— Тпру... — зупиняє коня агроном Безп'ятов. — Якове Івановичу, доки ж ти будеш стояти? — питає Трохименка.

— Та ось полотно порвалось. Ніяк ради не дам.

— А ти давай, давай, бо ніколи ж нам прохолоджуватись.

— А-а, — шаленіє Трохименко, — бодай би воно все прахом пішло! Щоб у такому радгоспі та полотно не було! У мене воно все на соплях! Відколи вже прошу, благаю. Ніяка гайка! Не кажи й не говори.

— Та що ж тут говорити, — сказав Безп'ятов стомлено. — І так наговорились. Хліб потрібен, а не розмови! Пшениця, а не полотно твоему комбайнові.

— Ну то що ж буде з пшеницею? Лежатиме в буртах? Скільки її вже зібралось там? Зроду не було стільки хліба в степу. А вивозити й не думають.

— Вивеземо.

— Не до пшениці зараз, — мовив Трохименко, вилазючи з-під хедера. — Поїзди возять танки, снаряди та війська. А пшениця... Просто жаль на неї дивитись.

— Пшениця — наше багатство, Якове Івановичу. Чим її більше, тим краще.

— Не знаю, не знаю, — роздратовано каже Трохименко і починає заводити комбайн. — Зосимов! — гукає він трактористові. — Давай!

Зосимов підводиться з сидіння, де він устиг уже задрімати і, встромивши коротенького блискучого ломика в отвір маховика, починає заводити величезного й незграбного свого ЧТЗ. Трактор довго не заводиться, і мені ніяково стояти отак на майданчику комбайна, нічого не роблячи.

Цей літак був не схожий на інші. Жителі радгоспу звикли до опецькуватих винищувачів «И-16», які вже третій місяць рвали на шмаття небо над аеродромом, сердито і так заповзято, що воно мало б падати на землю подертими полотнищами. Але воно не падало ні над аеродромом удень, ні в синюватих полях надвечір'ям, ні за залізницею вночі.

А це було вдень: просто з цього синього пишного неба майже зовсім беззвучно падав великий блакитний літак із червоними зорями на крилах, з двома моторами, пропелери яких оберталися так повільно, немов на іграшкових дерев'яних літачках, з прозорою кабіною, в якій видно було людей у шоломах. Тільки вітер просвистів, тільки тінь промайнула по головах — люди саме обідали біля дерев'яної будки-палуби. І не встигли вони підхопитись, як зразу ж

за Трохименковим комбайном літак, розпростерши свої крила, м'яко впав на полеглу нескошену пшеницю.

Я, вирвавшись наперед і випередивши всіх, хто в ту ж мить кинувся до літака, побачив прозору опуклу кабінку біля хвоста. Кабіна повернулася, наставивши проти нас погрозливі цівки двох спарених кулеметів. Слюдяний щиток відкинувся, і суворий чоловік в окулярах глухо спитав:

— Хто такі?

Він прикипів до своїх кулеметів, готовий знищити усіх могутньою чергою, і всі зупинились мов укопані.

— Хто такі? Питаю востаннє! — крикнув він нервово й грізно.

— Ми — радгосп, — озвався Трохименко. — Радгосп «Степовий».

— Свої, — сказав той полегшено і, вибравшись із тісної своєї кабіни, впав у пшеницю, тримаючись за груди. На губах у нього запеклася кров. І руки були в крові. Кабіна, коли я перевів на неї погляд, вся була подірвана.

— Там, — прошепотів стрілець-радист, показавши очима на передню кабінку, і знепритомнів.

Льотчик сидів на своєму місці, впавши грудьми на штурвал і обхопивши його руками. Дихав важко. Кругла голова його в чорному шоломі то опускалась, то підіймалась.

На крилах та на фюзеляжі чорніли рвані пробоїни, закіптюжені по краях. Праворуч від льотчика було видно штурмана. Прив'язаний ремінням до крісла, він відкинув голову на спинку, і яскраво біліла свіжа сорочка з чорним галстуком на засмаглій шії, і гладенько виголене підборіддя круто задерлося вгору. Ще далі, в глибині кабіни, на низенькому сидінні при самій підлозі зігнувся ще один член екіпажу. Голову звисив, руками обхопив коліна і, здавалось, дрімав чи думав щось довге й печальне.

Було тихо-тихо в степу, мов на цвинтарі. Тільки в моторах щось ледь-ледь потріскувало, — мабуть, вони вичахали. Та шваркали стебла перезрілої пшениці, якщо хтось переступав з ноги на ногу. На нього всі оглядалися, і він кам'янів на місці, нишкнув.

— Що ж, так і будемо стояти й дивитись? — спитав Трохименко.

І тут під'їздить на «емці» перший секретар райкому Романов — як завжди, суворий, темнолиций і зосереджений. Вискочив з машини, глянув на стрільця-радиста і, не зупиняючись біля нього, просто на крило літака — раз! — одним стрибком, за ручку ліхтаря кабіни вхопився обома руками, хотів з ходу відкрити — не відкривається.

— Ломик! — гукнув трактористові Зосимову.

Той вийняв з маховика й подав йому лискуче пристосування, яким заводили ці великі трактори.

— Трохименко! — гукнув Романов комбайнерові. — Пошліть когось у табір по воду — будемо їх відливати. А зараз змочіть хоч стрільцю-радистові губи, та пити не давайте. Розстебніть йому комбінезон і зніміть шолом. Бери Казбека, — гукнув мені, — скачи на аеродром по лікаря.

Варто було йому з'явитися, як усі вже знали, що треба робити, й виконували його накази слухняно й швидко. Бо людям тільки треба знати, що саме робити. Треба тільки, щоб хтось їм сказав про це. Хтось один, розумний, спокійний і впевнений.

На аеродромі творилося щось дивне: вже не було тут смугастих машин, обвішаних антенами, не ходили побіля них керівники польотів з радіомікрофонами. Там, де стояли машини, лишилися вибиті місцини в зеленій траві, валялися якісь папери, стояли одноногі столики, наспіх укопані в землю, і тільки бензозаправники чергували біля злітної доріжки, що гасидно чорніла серед зелених трав, потріскана, заметена пропелерами, — омріяний притулок усіх військових льотчиків, що поверталися з невідомих маршрутів після запеклих боїв.

Наметів, у яких жили пілоти-винищувачі, теж не було. І не було штабу аеродрому, який розміщався в радгоспному клубі. А літаки, що поверталися з польотів один за одним, негайно заправлялися і відлітали кудись на схід, за Дніпро, на нові аеродроми, про які знали поки що тільки ті, хто відправляв льотчиків.

Рудий, весь у ластовинні майор, що порядкував тут, тримаючи поранену руку на перев'язі, глянув на мене зеленими своїми очима, немов на яку надокучливу річ, здатну тільки заважати й завдавати прикрості.

— Бачили, знаємо, що літак упав, — сказав він буденно і звично. — Самі падали не раз.

— Але там усі побиті...

— Тим більше.

— Але, може, вони поранені?

— Це гірше. Але я нічим не можу допомогти: всі аеродромні служби і санітарна частина вже відправлені. Я зустрічаю і відправляю на нове місце хлопців, що повертаються із завдання. Тут кожної миті може заваритися така каша, що й кісток не зберемо. — І він тривожно оглянув небо.

— Що, фронт близько? — спитав я.

— Німці в Сухому Єланці. Ти знаєш Сухий Єланець?

Сухого Єланцю я не знав, тільки чув про нього. Це був сусідній район Миколаївської області, і війна вже заглядала сюди.

— Мотай звідси, доки не пізно. Скажи всім, щоб евакуювались. — Майор пішов зустрічати літак, що саме приземлювався, і я не знав, що робити. Майор усе віддалявся, і я згадував, як він посадив колись двомоторний винишувач-бомбардувальник «месершміт-110», привівши його від самісінького Миколаєва.

Посадив на цю саму злітну доріжку, потім і сам став заходити на посадку. І коли вже збив своїм шасі першу пилюгу над аеродромом, німець раптом ревнув моторами, розігнав свою машину й на очах ошелешеної аеродромної обслуги та льотчиків піднявся в небо, взявши курс на захід. Двох наших винишувачів, що стали доганяти його, обстріляв так майстерно, що вони мусили припинити переслідування. Тоді й був поранений цей повітряний ас, цей майор-льотчик, що вже одержав звання Героя Радянського Союзу за якісь подвиги на далеких своїх бойових маршрутах і був гордістю всього аеродрому та всього радгоспу.

Приземлився молодесенький лейтенант Сашко, смаглявий, кароокий, майже мій ровесник. Ще в травні разом ходили на танці. Частенько тоді просто з танцювального майданчика пілотів викликали на аеродром, і вони вилітали на тренування. А тепер були супроводи нічних бомбардувальників або перехвати «хейнкелів» і «юнкерсів», що прилітали бомбардувати Миколаїв. І часто колись траплялося так, що після навчальної стрільби льотчики встигали повернутися на танці. І віяло від них якимись тайнами, відвагою, чимсь незбагненим, що завжди супроводжує людей, які живуть інакше, ніж прості смертні, і нікого не пускають у своє життя.

— А-а, — зрадів Сашко, побачивши мене, — де це ти пропадав?

— На комбайні працюю.

— Скінчилося ваше комбайнування, — сумовито сказав Сашко. — Все. Німці пруть як скажені. Доводиться відступати.

— Не відступати, — поправив його рудий майор, — а міняти дислокацію! Що то в тебе з рукою? — спитав він байдуже. — Штурвал?

— Та штурвал, хай йому грець!

— Із штопора виходив?

— Та із штопора.

— Це завжди так. Конструктивна недовершеність, — пробурчав майор.

— Обома руками треба тримати штурвал.

— Слухайте, — обурився я. — Що ж робити з пораненими льотчиками?

— Не знаю! — крикнув на мене майор. — Я нічого не знаю, і йдіть ви всі к... чорту! — Він махнув рукою й швидко пішов до свого літака.

— Я бачив того літака, — мовив Сашко, розмахуючи розпухлою рукою, що, мабуть, боліла й пекла. — Саме перед моїм вильотом він упав. Ми справді нічим не можемо допомогти. Влаштуйте їх десь у тихому місці, щоб німці не знайшли. Або везіть до Дніпра, на переправу. Ми негайно вилітаємо на нове завдання і вже сюди не повернемося.

Йому щось крикнули від літака, і Сашко посміхнувся сумовито й ніяково.

— Ну, — сказав він, — бувай. — І пішов.

Високий, стрункий, у сірому цупкому комбінезоні, в пілотці на темних кучерях, праву руку несе, мов ляльку, перед грудьми, ліву заклад у кишеню, звідки стирчить колодочка ТТ. Пішов як у дим, щоб більше ніколи не стрічатися, щоб тільки довго потім згадуватися, як згадується всім нам і досі жорстоке літо 1941 року.

Не заїжджаючи додому, я помчав назад у поле. Кабіну літака вдалося якось відкрити, і тепер у високій пшениці лежав увесь його екіпаж. Льотчиків поперецьгували студенти медичного училища, що працювали все літо в радгоспі, і свіжі бинти яскраво білили на темних головах та на руках поранених, а вони лежали тихі, покірні, мов діти. Лежали рядочком у високій пшениці, всі в якомусь забутті, і ніжним маковим цвітом просочувалася їхня кров, щоб побуріти потім на стемнілих бинтах...

Трактори й комбайни виводили із загінок на шлях. Хедери відлучали від комбайнів, ставили на тракторні візки, а Романов наказав мені одвезти поранених до залізничної будки, що була зовсім поруч, — якихось два-три кілометри звідси.

Коли їх клали на безтарку, набиту сіном, командир екіпажу опритомнів і нажаханими, безтямними очима глянув на мене.

— Бензин, — сказав він.

— У вашому літаку немає ні краплі бензину, — заперечив йому Зосимов.

— У тракторах, — ледь чутно прошепотів льотчик, гублячи пам'ять та вперто видряпуючись із небуття.

— В тракторах у нас солярка, — нагадали йому.

— Облийте соляркою, — наполягав він.

— Що?

— Літак облийте, мати вашу... — Він заплакав.

— Але тут пшениця...

— Пшеницю теж. Все одно німцям дістанеться. А не повинна... Не має дістатись...

Літак обхлюпали соляркою. Її носили відрами, сточуючи з бака Зосимового трактора, а льотчик дивився на все це, з натугою підводячи перебинтовану голову. Голова падала, і він підводив її знову. А потім, коли вже добре облили літак, він наказав усім відійти. З великим зусиллям витягнув з кишені ракетницю, прицілився й вистрелив. Від поштовху, що дала ракетниця, впав знову на сіно і вже не підвівся. А літак спалахнув: сигнальна ракета кривавим смерчем врізалась у нього і розлетілася сліпучим сузір'ям бризок, які одразу перетворилися в зажерливе полум'я.

— Ідь за мною! — гукнув Романов мені й поїхав машиною до залізничної будки.

— Коней ми вам залишаємо, — сказав він будочникам, коли в'їхали у двір. — Навозіть ними пшениці, скільки захочете. А надвечір приїздіть у радгосп, вам дадуть по моїй записці кабана, борошно і грошей. Тільки збережіть оцих хлопців. Німці сюди, до вас, прийдуть не скоро.

Хазяї, вже немолоді вродливі люди, стояли мовчки, мабуть, розмірковували, що ж його робити.

— Іншого виходу немає, — переконував їх Романов. — Ми теж не сьогодні-завтра будемо евакуюватись, аеродромний госпіталь уже відлетів звідси. Так що ніде льотчиків залишити.

— А хто знає про них? — спитав господар.

— Майже ніхто, — заспокоїв я їх. — Один Трохименко та Зосимов. Та хіба їм зараз до цього?

— Іван Зосимов? — пожвавішав господар-будочник. — Він же мій шуряк! — ніби аж зрадив високий та дужий господар, що був підупав духом і наче аж поменшав.

— Він все одно поїде в евакуацію, хоч і шуряк ваш, — суворо сказав Романов. — А інші комбайни були далеко, і там ніхто не знає, куди ми їх повезли, правда? — глянув він на мене.

— Яке це має значення? — ~~внизав у плечима~~

— Ще й яке! — аж скинувся будочник. — Як тільки яв-

ляться німці, декого, хлопче, не визнаєш. Я це збагнув ще в громадянську.

— Буває, — сказав Романов. — Ви вже все зробіть як слід. Може, роздайте їх по одному на сусідні будки надійним людям. Бо, як заглянуть німці, знайдуть у вас цілий госпіталь.

— Та щось придумаємо, — запевнив будочник. — Уже ж так не покинемо наших орлів-соколів напризволяще.

— Спасибі, — пояснішав лицем Романов. — То приїдьте, як я сказав, просто до комірника. А пшениці навозіть зараз же. Щоб надовго хватило. Ми не знаємо, скільки триватиме війна. Мислимо куди вже вдерлися фашисти! А хіба ж їх легко буде вибити?

Будочник стояв мовчки поруч з вродливою дружиною, тихою й мовчазною, аж доки ми й не зникли в темряві.

Темрява впала, щоправда, раптово: насунули хмари, і вітер налетів із страшенною пилюкою. Він зібрав її з усіх шляхів, розбитих арміями на порох, і ніс над землею суцільною темною запоною, наче збирався поховати все в те пекельне літо 1941 року.

Романов поїхав на інші поля виганяти з загінок комбайни, а я прийшов надвечір у радгосп. Прийшов разом з дощем, що стояв суцільною стіною, теплий і прозорий літній дощ після довгої спеки. Небо на півдні вже світилось блакиттю, ще жевріло сонце на заході, а дощ усе йшов і йшов з синюватої хмари, й калюжі синіли на дорогах, трави ще зеленіли й виблискували після дощу. Стійкі трави смуги відчуження вдовж залізниці. А баштан, що добігав до самої школи, був висапаний, чистий, огудина на ньому лежала буйна й теж виблискувала під дощем; кавуни й дині, ще не дозрілі, лежали на чорній землі, байдужі до того, хто їх обробляв, і хто їстиме їх, і за якими столами.

В радгоспі було тісно від комбайнів і тракторів, що зійшлися сюди з усіх полів. Їх виявилось дуже багато. Надто багато для такої невеличкої садиби.

По радгоспному висілку палали багаття. Люди смалили кабанів і птицю, збираючись у дорогу, по якій доводилося ходити не всім поколінням. А може, й не довелось зовсім ходити нікому, бо війни досі були не такі, як оця. Стояли собі армії одна проти одної. Стріляли одна в одну, а країни жили своїм життям, і сім'ї жили собі, як жили досі. А тепер лаштували в той сумний похід жінок і дітей, невідомо в яку дорогу, в які краї. І що їх чекало попереду — теж не знали.

А через радгосп сунули й сунули довгі колони тракторів

та комбайнів до Дніпра, і жителі висілка дивились на них, ніби на самих себе: такими й вони мали стати завтра. Так само їхатимуть на хедерах комбайнів, посадовивши дітей у роззявлені пащі порожніх приймальних камер, щоб заховати від дощу, і діти, як хліб, молотилися дорогами війни, тими поїздками в невідоме, нещадними й сумними відступами, що звалися диким, чужим словом: евакуація.

Вже відлетіли до останнього літака всі винищувачі з степового аеродрому, вже догоріла остання цистерна на нафтобазі, і в радгоспі стало порожньо й тихо.

Ні тракторів, ні комбайнів, ні автомашин — нічого не залишилося на всій садибі, і страшно було повертатися до майстерні, де ремонтували техніку, де навіть уночі не вщухала робота. Верстатів теж не було — лишилися тільки цементні фундаменти, й чорніли на них могутні болти, немов пальці мертвих рук, та валялися погнуті труби, якими виважували устаткування.

А в конюшнях і на тваринницьких фермах гнила в яслах трава, приготовлена коровам і коням, які тепер у пилюці, спраглі, мандрують десь за Дніпром або розбіглись після бомбардувань і лежать роздуті, спотворені по узбіччях курних і печальних шляхів нашого відступу.

Все наче вимерло. Здавалося, вже ніколи не повернуться в радгосп люди, худоба й машини, ніколи не буде тут життя, і роботи, і людської мови, і веселої мови моторів. Запустіння було повне, страшне, сумне, як усяке запустіння, як усі покидища людського буття, і матері здавалося, що вона лишилась на кладовищі.

Тільки й зустрівся їй старий Кіндрат, що біг на ферму, обвішаний відрами, лопатами, сокирами. Біжить: піт з нього ллється струмками, обличчя вилискує, мов трава під дощем, острішкуваті виляють брови над голубими привітними очима теж зрошені потом, а він біжить підтюпцем, і все його майстрове начиння бряжчить на ньому, мов збруя на коні.

— Куди це ви, дядьку Кіндрате? — спитала моя мати.

— На роботу, хай її собаки з'їдять.

— На яку роботу? Схаменіться, дядьку, яка тепер робота!

— Еге, яка робота! Наряд мені видали, гроші наперед взяв, бо треба хату спорядити на зиму, — мушу відробляти. Бо хто ж його знає, надовго наші вакувалися чи завтра, може, й повернуться.

— Та, мабуть, надовго. Бо, чуєте, гримить.

— Надовго чи ненадовго, нам те байдуже. А гримить, кажеш? Хай собі гримить. Погримить, та й перестане. А без роботи сидіти воно якось не того. Не звик я без роботи. Наче калікою тебе зробили. А ти ж чого тут в таку пору?

— Прийшла по глину. Піч треба обмазати.

— Ну ходім, ходім, дам тобі путньої штукатурки, бо глиною маж не маж — все одно обвалиться.

— А штукатурка ваша вічна, чи що?

— Моя штукатурка на цементі. Я вмру, а вона довго ще стоятиме.

— Ну спасібі вам. Дайте, якщо ваша ласка.

— Та дам, дам, — сказав старий Кіндрат, біжучи попереду.

— А ви все бігаєте, дядьку Кіндрате?

— Та бігаю, трясця його матері, бо не навчився ходити помалу. Так і не вдалося із старою ні разу попід ручку пройти. Все, було, біжу та оглядаюсь. А вона й замолоду була огрядна та пишна, як піч. Ходила й дівкою так, наче воду на коромислі несла. Куди б не йшла — чи в церкву, чи на весілля, чи на роботу, — завжди прибіжу і чекаю потім на неї під церквою чи перед хатою. Аж соромно від людей бувало. Ну а на роботі не той... Нічого. Доки вона дійде в поле, то я наробитись устигну. Вже й снідати час. Тоді я снідаю, а вона там копиці складає чи снопи в'яже. Отож біжу й досі. А куди — не знаю й сам. Не думав про це. Просто ноги в мене такі, що не ходити, а тільки бігати вміють. Вже сьомий десяток розміняв, а вони, кляті, несуть мене, мов на пожежу. Ну ось на тобі штукатурки, та йди собі з богом, бо мені ніколи.

Він поплывав у долоні й заходивсь трамбувати долівку бази, по якій, Кіндрат це знав достеменно, все одно ходитимуть корови, бо люди здавна без них не могли прожити ні при якій владі.

— І що ви за чоловік, — сказала мати. — І як ви оце так весело живете?

— Жиемо — хліб жуємо, — підморгнув їй старий Кіндрат. — Вдалося в кооперації ще оковитої прихопити. Вип'єш — не всидиш без роботи.

— А без горілки?

— Та без горілки той... майстровому чоловікові воно якось наче не з руки. Але теж не всидиш. Така в мене доля, що без роботи я не проживу. Ну от, занудитися можу.

— Щасливий ви чоловік.

— Та яке там щастя, — махнув рукою Кіндрат і, повернувшись до своєї матері спиною, підняв трамбувку. —

Гех! Гех! — пригехкував він за кожним ударом, і база двигтіла, і земля двигтіла не перестаючи. І мати довго ще чула те гехкання в порожньому і покинутому радгоспі.

День минав за днем, і за ніччю — ніч, а в радгоспі було порожньо й тихо. Тільки гриміла десь канонада. Поїзди не ходили давно, бо, кажуть, десь під Долинською німці перерізали залізницю й подались далі на схід, до Дніпра, куди попрямували й радгоспні колони. А літаки пролітали чужі, з чорними хрестами й з уривчастим гудінням моторів, що чутнішим ставало вночі.

Німців не було. І людей у радгоспі не було. Мабуть, відсиджувалися по підвалах, і дивно було бачити порожні хати й контори, порожній сад, землю, що зсамотіла раптом за довгі свої віки і вже нікого не повинна була годувати.

Потім прийшла якась батарея, стала поблизу, кілометрів за п'ять, і біла вдень та вночі так, що снаряди з шепотом і шкварчанням пролітали через радгосп, падали десь на шляху, на тій довгій, нескінченній стовповій дорозі, що йшла на Херсон, поминаючи другий відділок радгоспу. Там цілими днями стояла курява від машин, і по тих німецьких машинах біла наша відчайдушна батарея.

Мати молилась за неї. Вона молилась за тих невідомих артилеристів, лягаючи спати і встаючи. І молилася, прокидаючись ночами. І бажала їм, тим артилеристам, зостатись живими.

А потім на батарею налітали літаки. Видно було, як вони розгортались над нею, ревучи потужними моторами. Чути було, як рвуться бомби і як стогне земля. І здіймались над тими місцями чорні вихори вибухів. Це було над мар'янівським лісом. В тому пеклі мали загинути гармати і люди мали загинути всі до одного. Але коли літаки відлітали, батарея знову починала стріляти. Чулось: бум! бум-бум! І знову шелестіли над висілком снаряди і вибухали вже ледве чутно: крехи! крехи! крехи! Наче там ке-лоли величезні поліняки.

Потім батарея замовкла якось звечора, і стало тихо. Тільки з ближньої бази чулося розмірене гупання — старий Кіндрат все ще трамбував долівку.

Тієї ночі, як замовкла наша батарея, хтось тихенько постукав у вікно, і мати пізнала свого зятя.

— Васильку, — зойкнула вона, відчинивши йому, — що ж це буде?

— Дайте мені щось поїсти, — сказав старший політрук Петровський, що вже встиг стати на фронті батальйонним комісаром. — Поїсти і переодягнутись.

— Тільки картопля в козушках та каша. І все вже холодне.

— Байдуже, — мовив батальйонний комісар. — Ми три дні нічого не їли. — Він одчинив вікно, перегнувся через лутку. — Ідіть, — прошепотів комусь, і в хату зайшло ще двоє.

Зброю поклали на коліна, накинулись мовчки на їжу. Пахло від них порохом і потом.

— Іжте, — заклопоталася мати, — а я вам приготую одяг... Тільки звиняйте, вже що є, те й дам. А тобі, Васю, приготувала той сірий празниковий костюм, що ти залишив перед фронтом.

— Давайте, — кинув Петровський на підлогу і довго топтався по своєму модному й дорогому вбранні, яке тепер ні на що не годилося.

Переодяглися в якісь старенькі штанці та сорочки його побратими, подякували матері, взяли по хлібині в дорогу й пішли. Не питала, куди йдуть, коли виглядати їх, тільки на прощання:

— Васю, звістку ж про себе дай.

— Буде видно, — розвів руками батальйонний комісар і спитав: — А де ж це ваш розбишака?

— В евакуації. Разом з батьком. З тракторами і комбайнами виїхали дев'ятого.

— Пізно виїхали, — сказав батальйонний комісар. — Повернуться. Передайте Юркові, нехай працює. Щоб не привертати до себе уваги. Та щоб не базікав ні про що. Прощайте, мамо, нічого вам більше не скажу. Бережіть сина, якщо повернеться. Не дайте йому вчинити якоїсь дурниці. Хай розумних людей шукає та слухає, то й буде толк. А може, й вдасться йому через Дніпро переправитись і в Червону Армію вступити.

— Чого б ми й хотіли, — тільки й мовила мати на прощання.

— Це було б найкраще для нього. — Петровський поцілував матір на порозі й не пустив далі. — Не виходьте за нами надвір, щоб менше хто бачив. Бо найдуться такі, що й німцям донесуть: випроводжала, мовляв, комісарів. І так залишаємо вас фашистам на поталу. — Поправив автомат, переступив поріг і зник за рогом.

Пішли...

Зосталася мати сама. І батарея вже більше не озвалась ні тієї, ні другої ночі.

А потім, раніше за німців, вдерся в радгосп на світанку гуркіт моторів, перегуки й плачі, і, виглянувши у вікно, мати побачила кілька комбайнів і тракторів, своїх радгосп-

них людей, перехоплених фашистами біля радгоспу «Піонер», звідки їх завернули додому.

Війна — не війна, відступ — не відступ, а люди раділи, опинившись удома, серед своїх.

Повернувся й батько, незвично брудний, запилений, неголений і схудлий. Тільки очі блищать та ніс загострився, наче аж побільшав. Він був чорний і зморений, але підбадьорений щасливим випадком: перед тим, як колону перехопили німці, їх наздогнав секретар райкому Романов, розшукав Юрка й забрав до себе в машину.

— Подався з ним на найближчу переправу під Нововоронцовку, — говорив батько, залишаючи й матері надію. — Може, хоч вони встигнуть переправитись...

Випроводивши комбайни й трактори із Степівки, прощавшись із Дмитром Івановичем Сірашем, Романов ще мав заїхати за сім'єю в Баштанку, і тому прорватися йому на Херсон не вдалося — він подався вже на радгосп «Піонер», куди прямували за маршрутом усі колони біженців з його району. Мене він прихопив, упізнавши серед радгоспівців, і довів до самої Нововоронцовки, всю дорогу розпитуючи про поранених льотчиків, залишених будочникові, і дуже тривожився, чи не нападуть на них одразу німці.

— Коли ж щось трапиться з нами або не вдасться евакуюватися, — наставляв він мене про всяк випадок, — йди в своє село до Дмитра Івановича і найперше скажи йому про льотчиків — хай потурбується про них, прилаштує в безпечному місці. Він і тобі скаже, що робити, як жити далі.

У Романових була спеціальна перепуска на всю родину для проїзду на переправу, і комендантський патруль висадив мене ще на дальній околиці, де проходила лінія оборони передмостового укріплення, й послав на радгоспну переправу, що була десь вище за течією. А невдовзі налетіли «юнкерси», ударили з бриючого польоту по переправах уздовж ріки бомбами й кулеметами — в степ помчали люди, коні й машини, чорні смерчі побатували білі під сонцем поля, покотилися у яри й видолинки обшиновані колеса розбитих возів, дико й нестерпно заіржали коні, закричали діти й жінки, а із степу несподівано сипонули назустріч, ніби вирісши із землі, розгорнуті лави мотоциклістів і піших німецьких солдатів, перепиняючи всіх, почали відтісняти вздовж річки від переправи.

Жінки все ще кричали, і плакали діти, й мовчали похмуро чоловіки, юрмлячись побіля тракторів і комбайнів, і запилений офіцер у срібних плетених погонах, високому

кашкеті й темних окулярах, не вилазячи з коляски мотоцикла, підняв руку, гамуючи крики й плачі. І коли потихшало, сказав:

— Алес цурюк! Всі по домах! — Він показав правою рукою, затягнутою в тонку чорну рукавичку, на циферблат свого чорного годинника: — П'ять мінут — всі назад! — І став дивитись, як заводять трактористи свої ЧТЗ, як повільно й незграбно розвертаються з комбайнами й хедерами на причепах, і, підносячи до губів сигарету, сказав своїм підлеглим: — Русіше люфтваффе.

Вони дружно й брутално зареготали.

— Флюгцойг! Флюгцойг! — скандували вони й реготали над нашою бідою ще дужче, ще завзятіше, і було в цьому стільки нелюдського глуму, що темніло в очах від ненависті й безсилля.

Як і всі мої ровесники, я був закоханий в нашу авіацію, і зараз мені боляче було бачити, що німецькі літаки літають швидше за наші, але ж любив наших льотчиків і нашу авіацію від того не менше, а ще дужче, трагічніше й відданише, тому зносив кпину фашистів як особисту образу, бо розумів трохи німецьку мову, як розумів майже все, що стосувалось тоді авіації, в котру мені так і не судилось потрапити.

Трактори з комбайнами й хедерами на причепах, вози й балагули, бідарки й брички-таврчанки — все це вперемішку з пішими й кінними одинаками потяглося в степ спочатку без дороги, по толоці, а далі пішло розповзатися хто куди, тримаючи напрям додому. А на самій переправі ще клекотів бій, туди сунули й сунули за першими розгорнутими лавами вкриті курявою мотомеханізовані колони, в яких виднілися зачохлені гармати, сердито й потужно ревли на перегазовці танкові двигуни, покриваючи всі інші шуми й гами, немов обвалами, і стало зрозуміло, що переправу німці захопили з ходу. Туди вже годі було потикатися, і я рушив з пістрявою колоною, зібраною тут бідою й поневіряннями мало не з усієї Правобережної України, додому, сподіваючись зустріти чи наздогнати своїх радгоспівців десь у районі «Піонера», але їх перехопила, очевидно, та ж сама мотомеханізована частина німецьких військ набагато раніше, ніж нас, тому я їх ніде не знайшов.

Від радгоспу вдарився на Степівку битим чумацьким шляхом через Кобзарці, Червону Долину й опинився у бабусі Гапки. Вступ основних сил лейб-штандарту затримав мене надовго, бо з села нікого не випускали, доки він стояв там, і оце аж сьогодні Дмитро Іванович підкинув мене в «Степовий» до батьків. Про льотчиків я йому роз-

повів одразу ж, як тільки прийшов у Степівку, а про Романова нічого певного сказати не міг, бо й сам не знав: чи переправився він того дня з родиною через Дніпро, чи загинув під бомбами на переправі.

Зайшовши в радгосп, я не побачив ані душі. Все тут ніби вимерло й зупинилось назавжди. Ніхто в цю обідню пору не біг з токів і майстерень додому, ніхто не квапився до корів на ферму, неначе евакуйовані ще й досі не повернулися або заїхали десь ще далі за Дніпро і вже й не повернуться. Не зустрівши ні лялечки, дійшов я до нашого двоповерхового будинку. Тут теж не видно й не чути було дітей, котрі завжди товклись на подвір'ї зрання допізна, і навіть коти й собаки кудись позабігали. З почуттям нудотливого остраху зайшов я в коридор. Після степового простору тут смерділо котами й мишами. Без стуку, як і належить заходити до своєї квартири, штовхнув двері й одразу побачив маму: вона латала батькову білу сорочку, тримаючи її на випростаних руках, бо вже й в окулярах погано бачила, треба було б поміняти їх, але хіба ж наші матері коли-небудь турбуються про себе?

Про все це я встиг подумати до першого материного погляду, блискавично й підсвідомо. А глянула на мене, зойкнула, сорочку з рук випустила, в долоні сплеснула.

— Синочку мій, що ж тепер буде? — з жахом прошепотіла вона, і на блідому її обличчі, а особливо в її очах відбилосся стільки болісної тривоги й розгубленості, що мимоволі кинувся до неї, аби захистити, розраяти чи заспокоїти негайно, бо такої муки навіть здорова людина довго не витримає, не кажучи вже про мою хвору й надзвичайно вразливу маму.

Я обійняв її худі плечі, притиснувся своєю щокою до її збляклої, геть холодної щоки і відчув її давній напівзабутий запах — запах свіжих коржів, накришених у тепле молоко. Дуже рідко, відколи виріс, довелося обнімати матір — у нашій суворій сім'ї ніжності були не в пошані. А обнявши, відчув, що не може тепер моя мама бути мені заступницею у цьому жорстокому світі на окупованій ворогом землі, й ота наша беззахисність і безправність постали на всю свою непоправність тільки тепер, коли я побачив і обняв свою матір. Навіть ще раніше: в ту першу мить, як тільки звела вона очі на мене. Ці найрідніші в світі очі, що супроводжують мене все життя, не покидають моєї душі й пам'яті і понині. Вони мені сказали все і все відкрили мовби заново: і те, що я сам знав та пережив, і те, чого ще недодумав про теперішнє наше становище і те, що ховав сам від себе й про що намагався не думати. Всі

тривоги й майбутні біди відбилися в цих очах, звернених на мене, бо не про себе ж думала вона, як усяка мати, а про дітей своїх. І найперше — про свого єдиного сина, котрий ще тільки спинався на ноги, щойно закінчивши школу, а справжнього життя ще й не скуштувавши.

— А ми ж так сподівалися, — схлипуючи, сказала вона, — так же ж надіялися, що тобі вдалося евакуюватися, що ти подався до своїх! Нам і Романови сказали, що лишили тебе на переправі...

— Романови? — аж стрепенувся я. — Ви що, бачили їх?

— Повернулися, бідні, — прошепотіла мати й оглянулась, з чого я зробив висновок, що за ці дні вона тут добре настрахалась. — Їх розбомбили на переправі — машину розбило, а Михайла Митрофановича поранило. В обидві руки. І в голову...

— А чого ж вони сюди прибилися? — спитав я. — Треба ж було залишатися там, де їх менше знають...

— І так напонець вірилися по чужих краях. Там, біля Дніпра, скрізь повно німців, вимагають документи, то Лідія Тихонівна свої показувала: вона ж на іншому прізвищі, на своєму дівочому. А документи Романова навіть і в чужій стороні небезпечно пред'являти. Вона й сказала, що його документи при бомбуванні згоріли. Все просив Михайло Митрофанович, щоб Дмитрові Івановичу в Степівку повідомили, що він поранений повернувся. Покладає надії на Сіраша. Сподівається, що Сіраш його переховає і врятує.

— А чого ж не повідомили?

— З радгоспу нікого не випускала поліція. Всіх на роботу виганяють, щоб хліб убирали.

— Де ж вони поселилися? — питав я, приголомшений цією новиною. Весь час билася думка: «Перший секретар райкому в нашому радгоспі — що ж це буде, що буде? Як йому допомогти?»

— Та тут же, у двохетажці, в порожній квартирі — головний зоотехнік Соловей виїхав ще з гуртами, забравши сім'ю. От вони й поселилися у Солов'євій квартирі. В сусідньому під'їзді.

— А Волошин знає? — спитав я, повагавшись.

— Волошин? — здивувалася мама. — А хіба Волошин тут? Він давно не в радгоспі.

«Значить, мама нічого не знає», — подумав я.

— Піду провідаю Михайла Митрофановича, — сказав я матері.

— Він просив, щоб до нього ходили поменше. Щоб не привертати уваги. А ти серед дня підеш. Чого? Він же

видає себе за чужого. То чого ж ти підеш до чужої людини? Що скажеш, як хтось побачить? Не радила б я тобі йти зараз. Увечері з батьком підете.

— Де той вечір, мамо. А в радгоспі ні лялечки. Ніхто мене не побачить. Хоч провідаю та розкажу — йому ж знаєте, як оце тяжко й тривожно лежати пораненому.

— Що й казати, — зітхнула мама. — У мене вже й душі немає. І за нього напереживалася за ці дні. Й за тебе тепер... — Вона знову ріжком біленької хустки затулила очі й пронизливо схлипнула.

Я дивився на неї й мовчав, німіючи від жалю й безсилля. Худесенькі плечі під синеньким ситцевим платтячком, вигорілим на сонці, тряслися в риданнях, а схилена голова в одвічній білій материнській хусточці хиталася з розпачу.

— Не треба, мамо, — спромігся видавити з себе це безглузде прохання. — Ще ж ніхто не знає, як воно обернеться.

— Ой, чує ж моє серце, — схлипнула мати ще дужче.

— Тільки біди накличете, — сказав я, відчуваючи, як терпнуть на ногах пальці від жалю й співчуття, від тривоги.

— А чого ж від цих фашистів чекати, як не біди? — підвела мама заплакане обличчя. — Он у Добрій усіх євреїв вистріляли до ноги. І старих, і малих. Хіба ж це люди! Що їм ті немовляточка зробили, га?

— Ну на те ж вони, мамо, фашисти, але якось же треба жити. Піду, може, чимсь допоможу Михайлові Митрофановичу.

— Не ходи, сину, — проникливо глянула на мене мама. — Я ж тобі кажу: він навіть просив, щоб до нього не ходили.

— Ну й що ж, що просив. Він може просити, щоб не кинути тіні на нас. Щоб через нього й нас не постріляли. А я все-таки піду. Ми жили поряд з ними в Баштанці, а Василь Остапович працював з Михайлом Митрофановичем у райкомі. То ж він і підхопив мене з колони в свою машину, пізнавши, а я тепер огинатимуся? Про-якому ж це? Ні, мамо, я пішов. Людині в такому стані й годину тяжко перебути самій. Та, може ж, і допоможу чимось чи придумаємо, як його врятувати. — Я поцілував матір у щоку, солону й холодну, відчуваючи, що от-от заплачу від жалю й ніжності, і вийшов.

День так само був сонячний, тихий і теплий. Але після похмурої розмови у затіненій, причаєній квартирі здався якимсь ніби світлішим і прозорішим, ніж раніше, небо

повищало, а сонце пояскравішало, виборсавшись із маревної імли. Летіло в блакитному просторі повільне й лінкувате бабине літо, мліли під сонцем дерева в саду, чакхав за садом паровоз, пускаючи в небо високо й рівно пасма чорного диму й білі струмки пари, що танула тут же, ще й не одірвавшись від лискучої труби. Тихо, безвітряно, спокій розлився в природі, наче війни й не було, і через те на душі ставало ще тривожніше.

На порожньому, вибитому й вичовганому ногами подвір'ї без жодного кущика й травинки під стовпом сиділо п'ятилітнє хлоп'я у голубій вигорілій маечці й куняло.

— Славко! — гукнув я його, пізнавши по нестриженій кучерявій голівці, але він не обернувся, не відгукнувся, ніби не почув.

— Я не Славко, — зиркнув він на мене карим, з горіховим блиском оком з-під похмуро насупленої брови й став дивитися в сад. — Я — Володя, — сказав він мені непримирно.

— Поглянь на мене, — просив я його, аж серце в мене заходилося. — Я ж тебе знаю. І ти мене знаєш...

— Нікого я тут не знаю, — пересмикнув він плечима, і маечка спала з одного плеча, від чого він став ще безпораднішим, ще беззахиснішим, і я нагнувся, щоб узяти його на руки.

Він відскочив од мене, відбіг трохи далі й сів під другим стовпом колишнього волейбольного майданчика.

— Я не Славко, — сказав він настирливо. — Йдіть собі геть.

— І довго ти отак сидітимеш? — не відставав я від нього.

— Доки мама прийде.

— І далеко ж вона пішла?

Він здвигнув плечима, і майка повернулася на своє місце. Дивився на мене, вагаючись, але вже пізнаючи.

— Не бійся мене, — сказав я йому. — Бійся чужих. А я ж свій. Я і в Баштанці до вас приходив, і на переправу однією машиною їхали. Ти хіба забув?

Він мовчки дивився на мене. Але вже не так вороже.

— Мама пішла на село виміняти татові тютюну. Без тютюну він не може. Йому дуже боляче.

— А чого ж ти його покинув?

— Я не покинув. Він послав мене, щоб я дивився, чи хтось не йде до нас. А сам, мабуть, спить. Бо цілу ніч не спав — так боліли рани. А ви теж повернулися з переправи?

— Повернувся. Хочу тепер провідати Михайла Митрофановича.

— Не треба.

— Боїшся, що він спить?

— Ні. Він не хоче, щоб хтось до нього заходив. Треба, щоб його поменше тут бачили. — Хлоп'я наблизилось до мене, прихилилось і, оглянувшись, прошепотіло: — Щоб ніхто його не впізнав.

— Ну а я ж то його знаю, — сказав я довірливо. — Може ж, чимось поможу. Та й про те, як бути далі, поміркуємо. Ходімо до нього. — Я простягнув йому руку, але він сховав свої за спину і заперечливо похитав головою.

— Ви йдіть, а я тут побуду, щоб ніхто не нагодився зненацька, бо тоді... — Він знову сів під стовпом, ніби зайняв свою спостережну позицію. — І його й вас застануть.

— А ти хоч їв сьогодні що-небудь?

— Зранку випив молока, — сказав він просто. — Баба Павлюченчиха принесла. А у вас є що їсти? — спитав він серйозно, так, наче й не вірив мені.

— Ти бабу Федору знаєш?

Він ствердно кивнув, подумав і додав:

— Вона теж приносила нам їсти й помагала мамі прати бинти.

— Ну от і збігай до неї — вона тебе нагодує.

— А ви тут побудете? — недовірно спитав чи, скоріше, попросив він, бо йому, мабуть, суворо наказали не покидати цього спостережного пункту. Але і їсти йому, видно, дуже хотілося, бо він одразу ж на мою пропозицію відреагував тим, що зірвався на рівні і готовий був негайно дременути до нас.

— Біжи, біжи й ні про що не турбуйся. Я тебе підміню.

Як молодесенький лошачок, він гайнув вибитим подвір'ям до нашого під'їзду, тільки п'яти замелькали та міцні засмагли ноженята збили легеньку куряву.

Я постояв ще трохи, озираючись на спорожнілий радгосп, подумав, що в ньому так порожньо через те, що всіх працездатних вигнали в поле, й ніхто не побачить, як зайду до Романова. Проте, як тільки я ступив до коридорчика, двері сусідньої квартири відчинились, і стара Павлюченчиха вийшла мені назустріч з помийним відром, усміхнулась привітно й одразу ж спитала:

— Ти чого це до нас не заходиш?

Її гостинність і хлібосольність не мали меж — вона мене не питала про те, чому я в них не буваю, ніби це було найголовніше в житті, — побувати в них. Наче ні війни, ні евакуації й не було. Охайна, чистенька, метушлива й

стара, вона лишалася такою проворною, як підліток, і всіх чарувала вічним життєлюбством та привітністю.

— А Микола ваш де? — спитав я, ніби саме оце й зібрався його провідати.

— О, а ти хіба не знаєш? Всі на степу — всіх Рудий Ілько з іншими поліцаями на роботу нагаями виганяють. Тільки нас, старих та хворих, і не чіпають поки що. Та ось тут, — кивнула вона на квартиру навпроти, одразу перейшовши на шепіт, — якийсь поранений лежить. То вони й до нього заходили сьогодні, допитувалися, хто та звідки. А він же, бідний, зовсім не годен робити. Ось зайти та провідай його.

— А можна? Не потурбую незнайому людину даремно? Може, він спить?

— Та яке там спання; коли рани болять, — кинула стара Павлюченчиха і, виглянувши надвір, прошепотіла: — Бачу, що не проста сім'я. Треба б його, бідного, якось переховати від цих бандитів. Зайди та поговори з ним.

Я нічого їй не сказав, тільки опустив голову, щоб не дивитись у її правдиві й допитливі чи благальні очі: критися перед нею з тим, що знаю, хто це, і що йшов не до них, а до Романова, було не просто й не легко. Проте критися треба було, навіть перед найчеснішою й найпривітнішою бабою Павлюченчихою. І це теж були прикмети окупації.

— Тоді зайду, — і я штовхнув двері.

В порожній квартирі, колись забитій меблями й застеленій килимами, стояло одне-єдине залізне ліжко, які можливо було тоді здибати в холостяцьких гуртожитках та червоноармійських казармах, застелене сіном. На сіно було накинуто зверху якесь пальто й подушку, що побувала в далеких евакуаційних мандрах. На цьому непривабливому й незручному ліжку лежав зарослий темною бородою Романов з перев'язаною вже поруділими бинтами головою. Перев'язані були й обидві його руки. Він лежав незвично притихлий, покірний і мовчазний, із запалими в колючих нетрях щоками і дивився на мене так, ніби не пізнавав або засуджував не знати за що. Він тримав товсто й туго забинтовані руки на грудях, немов двох дітей-близнюків, закушканих у дорогу, і, здається, все думав щось, думав, вступивши погляд у мене, й не бачив мене або не хотів бачити. Потім перевів погляд на стелю й довго мовчав. Страждання й відчай охопили його вже давно й заслали світ темрявою безнадії.

Він, мабуть, постійно вдивлявся в свою безнадію і бачив там відступи, й смерті, і трагедію, що впала на його краї-

ну, і чужинців, що плюндрували рідну землю, — все це й тепер стояло в нього перед очима й не забувалося ні на хвилину, заважало йому бачити мене й реагувати на мою появу.

— Даремно ти тут появився, — не повертаючи голови, виразно й роздільно карбував він кожне слово, немов вирок мені виносив, і важко було зрозуміти, що означало «тут» — в радгоспі чи в квартирі, де він лежав, такий безпомічний і безпорадний, і міг накликати біду й на того, хто його одвідав. Скоріш за все, він мав на увазі і те й друге.

Я теж мовчав, не знаючи, що казати.

— Дмитра Івановича Сіраша давно бачив? — спитав він після довгої паузи, все ще дивлячись у стелю, а не на мене.

— Сьогодні, — ворухнувся я й переступив з ноги на ногу. — Я щойно з Степівки, і він підвозив мене до аеродрому.

— Дружина пішла до того будочника, в якого ми залишали льотчиків, — мовив він, помовчавши. — Якщо там все гаразд, то перевезете мене туди. І потім повідомити Дмитра Івановича. А зараз, — він перевів погляд на мене, — іди звідси, щоб тебе мало хто бачив, і постарайся негайно стати до роботи, щоб поліцаї не чіплялись.

— Тут таке діло, — посміливішав я і підійшов ближче до ліжка. — Дмитро Іванович наказав мені зв'язатися з Волошином. Ви знаєте Волошина?

— Волошин, Волошин, — бурмотів собі під ніс Романов. — Нам краще з ним не зустрічатися, — сказав він, пригадавши. — Волошин — це колишній директор радгоспу, якого я виключав з партії як ворога народу в тридцять сьомому. А ти думав, щоб Волошин допоміг мені в цьому становищі? — кивнув він на свої поранені руки.

— Так, — відповів я непевно. — Раз Дмитро Іванович мене посилає до нього...

— Дмитро Іванович дуже довірливий чоловік, — перебрав мене Романов. — Сам чесний і відданий, він думає, що й усі такі. Ні, ти краще про мене Волошину нічого не кажи. Тим більше, що і йому зараз нелегко. Ще невідомо, як йому вдасться увійти до німців у довіру. Але знайди його обов'язково, раз тобі доручив Дмитро Іванович. Як там йому вдалося налагодити контакти з німецькими властями?

— Працює старостою сільської общини. А комендант районний — це колишній багатий німець-колоніст, у якого

Дмитро Іванович працював замолоду. Може, пам'ятаєте багачів, що жили на хуторі?

— Шарти, Шарти, — пожвавішав Романов. — Чув я про них. Та й Дмитро Іванович багато розповідав про цих любителів гарних коней. Ну а Волошина де він казав тобі шукати?

— На стайні. Вроді б конюхує зараз.

— Щось треба передати конкретне? Якесь доручення?

— Передати привіт, і все.

— Ну, значить, Волошин тобі має щось передати чи доручити.

— А до вас він не навідувався?

— Мене тут поки що не розпізнали, хоч поліцаї — два німці-колоністи з Доброї — вже навідувались. Винюхують. Треба пошвидше вибиратися звідси. А куди, й сам не знаю. Думав тут перебути: воно ж, бачиш, коменданта й досі нема. Глухий степ, що й казати. Так колоністи лютують. Багато тут розкуркулених. Шукай Волошина. Може, він щось придумав. Хоча б до будочника якось перебратися.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Ніхто не знав, як саме керуватимуть радгоспом окупанті, кого наставлять по відділках, але вже роз'їжджав з кучером на козлах у ресорній бричці-таврчанці, запряженій парою золотогривих стройових жеребців, учорашній агроном першого відділка Савелій Іванович Безп'ятов: хтось уже призначив його не директором, ні! Просто — керуючим. От він і керував, не злазячи з брички, ніби боявся втратити владу, так несподівано даровану йому, як тільки ступить з таврчанки на землю.

Об'їздив він спочатку центральну садибу, загадуючи всім на роботу, бо пшениця ще й досі стояла й осипалася. А потім поїхав і по відділках. На стайні він підкликав до себе Волошина.

— Ну як воно конюхується після директорування? — спитав, підморгуючи й усміхаючись, ніби запрошуючи Дем'яна Леонтійовича до відвертості як спільника й однодумця.

Волошин дружнього тону не прийняв:

— Яке ж тут конюхування, коли немає путньої пари коней, самі поранені та покалічені. Зігнали всіх недобитих з доріг та полів, лікуємо помаленьку.

— Недовго лікуватимете, — сказав Безп'ятов, закурюючи пахучу німецьку сигарету. — Недовго й конюхуватиме-

те. Ось не сьогодні-завтра комендант прибуде, я побалакаю, щоб вас на руководящу витягти. Колишні директори, та ще репресовані більшовиками, на дорозі не валяються.

Волошин глянув на Безп'ятова зчервонілими, нагорьованими очима.

— Про моє директорування вже мало хто й пам'ятає...

— Не кажіть, Дем'яне Леонтіювичу, — рішуче й безапеляційно обірвав його Безп'ятов. — Я от недавно в радгоспі, а й то помітили — викликали, доручили, то я тільки позавчора прийняв оце...

Що він «прийняв», від кого, ким рекомендований, хто запропонував йому «прийняти», залишиться невідомим назавжди. А тоді це, на його думку, звучало!

— ...справи, — підхопив він після паузи, — й одразу ж мені сказали про вас. Знав би, що ви тут є, не взявся б нізащо. При живому директорові мені, агрономові рядовому, не з руки, не з руки...

— Просив би нікому не нагадувати про мене, — сухо кинув Волошин, і очі його звузилися, гостро блиснули крізь щілини смужечкою осінньої води, що от-от замерзне і вкрийється льодком.

— Та ви не бійтесь, — поплескав його по плечу огрядний Безп'ятов, від чого бричка-таврчанка перехнябилась, зарипівши й заскигливши всіма своїми ресорами й насадами, гойднулася й поїхала від стайні геть, лишивши худого й згорьованого Волошина в тяжких передчуттях.

Коменданта не було в радгоспі давненько-таки, і контора, відведена під комендатуру, стояла порожня. Ото як зібралися в евакуацію, немов на пожежу, так і лишилася вона мов неприкаяна, з розчиненими навстіж дверима, з вибитими вибуховими хвилями шибками, з обірваними телефонами в кабінеті директора й парткому, і папери, що валялися на підлозі, встигли пожовкнути й зчорніти. Вітер та протяги ганяли їх по всіх кімнатах і коридорах, навіваючи сум і тривогу за тим, що відлетіло звідси і хтозна-коли тепер повернеться. Столи й шафи мовби осиротіли, вкрилися брудом, пилом, тиньком, що осипався з білих стін при ударах куль.

У одній з кімнат валялися наша прострелена каска, кілька порожніх кулеметних стрічок і вже потемнілі гільзи — хтось тут відстрілювався, але хто саме, не знали ні ті, що лишалися тут, ні, тим більше, ті, що евакуювалися, а тепер повернулись додому, перехоплені мотоциклістами 1-ї танкової групи Клейста під радгоспом «Піонер» за шістдесят кілометрів від дому. Всього за шістдесят! Евакуювалися пізно, а ЧТЗ з комбайнами та восьмиметровими

хедерами на транспортних візках на причепі давали од сили шість кілометрів на годину. Доки вибиралися довгою колоною на шлях із загінок, доки рушали, звіряючи маршрут, мотоколоні Клейста встигла з-під Сухого Єланця прорватися до Дніпра й вийшли на всі його переправи під Великою Лепетихою, що так і лишилися недосяжними для радгоспної техніки, мов заповідні острови.

Світ став неприкаяним і порожнім без звичної преси й радіо, що й жити в ньому не стало ніякого сенсу. Порожні бази-корівники з розчиненими навстїж ворітьми, покинуті майстерні з демонтованими й вивезеними задалегідь верстатами, пустий амбар, продутий вітрами, біля якого на утрамбованих майданчиках валялось зерно, розтовчене коровами, що їли його немов перед кінцем світу і тут же й мочилися та слїдили, залишаючи на ніжно-рожевій пшениці чорні, осоружні кругляки кізяка, що разуче темніли здалеку, немов знаки біди й нещастя, котрі нагло впали на звичне й миле життя, обіцяючи ще страшніші біди в прийдешньому.

Пусто, тоскно, тривожно — немає віради, все найрідніше й найдорожче відійшло, відлетіло, віддаленіло, і всі люди такі покинуті й непотрібні на цій окупованій ворогом території, усі — поза законом, кожної миті кожного з нас можуть убити, повісити, розстріляти без суду, без слідства, без усякого звинувачення. Все це ми знаємо поки що з нашої преси і радіопередач, і хоч німців у радгоспі досі немає — він далеко від битих шляхів, а залізниця мертва, — небезпека й погроза висять у повітрі, над нашими головами, ширяють і в'ються з кожним повівом вітру, з кожним нашим диханням.

В радгоспі не чути ні людського гомону, ані роботи двигуна чи верстата, не видно ні трактора, ні комбайна, ніби життя повернулося назад, у ті часи, коли не те що не вироблялися ці машини, а навіть ще й винайдені не були. Покинуті й забуті стоять радгоспні токи на кожній ділянці, на кожному відділку, і золоті бурти пшениці рожевіють поміж високих половіючих хлібів — їх не встигли ні вивезти, ні спалити. Хліба стоять суцільними ланами і осипаються. Тепер уже й надії нема зібрати їх, бо чим же їх зібрати, отакі пшениці? Хіба серпом чи косою втнеш отакі дорідні лани на тисячах гектарів?

Порушилося все, так дбайливо налагоджене од віку й од революції, і люди вперше відчули себе ніби зайвими або чужими у власному домі, на рідній радгоспній садибі чи на обробленому своїми руками полі. Дивний і небезпечний вакуум утворився, коли наші відійшли і зникли десь

за степами, а фашисти ще не навідувались. «А як придуть?» — думалось кожному не раз із тривогою. Думалося й мені, доки я розглядав продірявлену каску, вже стемнілі наші гільзи на підлозі, руді плями засохлої крові, що наче корою взялася на фарбованих дошках.

Почувся спокійний тупіт, шерехи коліс, що м'яли залізними обіддями облетілий тиньк, і в проїмі висадженого вікна з'явилася спочатку кінська голова з нашорошеними вухами, далі шия з новесеньким хомутом і ремінними біластими посторонками, мабуть, з сириці, а потім вигулькнула й бідарка-двоколка, на якій, зсутулившись, сидів полевод першого відділка Семен Іванович з батоном і віжками в руці. Він зупинив коня коротким і тихим «тпру», серйозно й печально подивився на мене мовчки, і вираз його суворих карих очей був такий, наче він збирався пожалітися на якесь велике й тяжке горе.

«На бідарці, — подумалось мені першої ж хвилини, — значить, при владі». Подумалось якое ревниво і водночас з образою, а не осудом, бо Семен Іванович був наш, степівський, жив з нами по сусідству, на низу, через дорогу, а баба Платониха, його теща, жила поряд з нашою бабою Гапкою на середній вулиці. А головне — він був ровесником мого батька, сидів з ним на одній парті в школі і навіть врятував його, коли йшли з школи через став і батько мій провалився в промоїну: з розгону послизнувся і гулькнув під лід, тільки кінчиками пальців ухопився за гострий і слизький закрайок. А Сенька не розгубився: вхопив батька за червоні слизькі пальці і виволік на лід, де й сила взялася. Такі речі запам'ятовуються навіки й переповідаються дітям і внукам. Через той випадок вони стали як брати, і сім'ї наші не те що дружили — просто жили одним життям, хоч це й не заважало Семенові Івановичу лишатися вічно суворим і неприступним. Він з першого дня заснування радгоспу беззмінно працював рільничим, а тепер от, при німцях, так само сидів на бідарці й дивився на мене, як завжди, на диво прозорим, відвертим і суворим поглядом, ніби нічого й не сталося.

— Здоров, — сказав він по довгій паузі. — Прийшов-таки.

Він знову замовк надовго, важко, з присвистом дихаючи, дивився на мене так само печально, немов збирався на щось пожалітися, та ніяк не міг зважитись.

— А я думав, хоч ти подався вже за Дніпро, в евакуацію. Чи до якоїсь військової часті пристав.

— Та ви ж знаєте, яка в нас була евакуація: од'їхали

тракторами з комбайнами на причепах до радгоспу «Пювер»...

— А твоє яке діло до комбайнів та тракторів? — спитав він різко. — Твоє діло було за Дніпро перебратись, у свою Червону Армію попасти, а комбайн хай Трохименко стеріг би.

— Трохименка перед евакуацією мобілізували.

— А-а-а, то ти, виходить, вже й комбайнером став. Скоро-скоро! — сказав він і в'їдливо посміхнувся. — Ну а як уже німці перехопили вас, чого не втік за Дніпро? До мами повернувся? На піч?

— Там німців скрізь було повно. На всіх переправах.

— Повно там, повно, — бурмотів він, не зводячи з мене суворого погляду, так само печального, як і досі, але вже не жаль був у ньому, а осуд. — Що ви собі тільки думаєте, не знаю. Адже всіх комуністів і комсомольців «вони» (він зробив наголос на слові «вони», яке в окупації всіма потім саме так і вимовлятиметься — з притиском — і означатиме «німці»), думаєш, по голівці поглядять? Всім усе пригадають бандити. Моя теж он зосталась. Вірка. Ну та вона, сказано ж, баба. А й то не знаю, що з нею робити. А ти ж сокіл, орел! Знявся й полетів. Так ні, додому повернувся. Видно, ні чорта ви не тямите! Не уявляєте, що за ворог на нашу землю приперся.

Він почав закурювати: обірвав шматок газети, сипнув, узявши в пучку з кишені, тютюну, довго прикурював, кресалом з кременя висікаючи іскру, і весь світ обернувся мені не лише якоюсь старою й забутою стороною, а й небезпекою.

Ніби вгадавши мої думки, Семен Іванович, глибоко затягнувшись раз і вдруге, схилився на бильце бідарки, щоб бути ближче до мене, зовсім тихо сказав:

— Ти, сліш, не сердься, я з тобою як з своїм балакаю. Вам тут місця немає — комсомольцям, комуністам. Ваше місце там, за Дніпром, в армії. Ми, безпартійні, ще так-сяк, а вас вони з світу зводять. Он у Миколаєві, кажуть, всіх виловлюють...

— Хай ще спробують виловити, — мовив я зухвало. — Наші люди нас не видадуть.

— Е-е, не знаєш ти хлопче... В лихові та горі такі підлості грапляються... Ну та сам побачиш. Тут вже з'явилося кілька поліцаїв, німців-колоністів з Доброї... Там усіх євреїв постріляли...

— Усіх? За що?

— А ось підеш додому, то батько тобі розкаже. Ага... Євреїв постріляли, а тепер по селах та по радгоспах акти-

вістів виловлюють. Особливо один тут є... Ілько Рудий. Забув його прізвище. Ох, видно, гадина. В школі не вчився жодного дня, а тепер доводить свої арійські переваги — кількох чоловік нагаєм відшмагав. Йому не попадайся на очі. Та й комсомольського квитка не носи з собою. От хоч би й Вірці нашій віддай, хай сховає. Баби, вони, знаєш, ховати вміють. А то Рудий Ілько першого зустрічного зараз обшукувати береться.

— Хай спробує мене обшукати!

— Ти що, здурів? Аж загудеш у Баштанку, в гестапо, як тільки зв'яжешся з ним. Та й у самого наган на поясі. Йому що? Застрелить за милу душу, й відповідати не доведеться. Бо перед ким же йому відповідати? Йі за кого? Вони збираються усіх нас винищити. Та, мабуть, до того й ідеться, бо, кажуть, у них це в програмі записано... Так ти збігай до нас, тут близько, — кивнув він на один із тих довгих, приземкуватих сімейних гуртожитків під червоною черепицею, — а я на стайні лаштуватиму якусь підводу, щоб вивезти звідси столи й шафи в інше приміщення, де має бути тепер контора.

— А тут що буде?

— Комендатура. — Семен Іванович сплюнув. — Приходь і ти на стайню. Краще бути при ділі, аніж без діла нипати. Хоч на очі Ількові Рудому не потрапиш. А то він на прибудних як цеповий пес скажений кидається. А так ти при ділі — ніякий Ілько тобі не страшний. Це — єдиний рятунок зараз для тебе. Та й не тільки для тебе. Для всіх нас. Я ось, думаєш, з добра свою бідарку запріг? Раз уже попали в таке діло, в окупацію, значить, будемо якось викручуватись. А там побачимо. Но, — смикнув Семен Іванович віжки, і коняка, накульгуючи на поранену й забинтовану передню ногу, потягла бідарку до стайні.

«Віра в радгоспі!» — подумав я, дивлячись на зсугулену спину Семена Івановича і відчуваючи, як піднімається в грудях бентежна радість.

Йдучи повз клуб з вибитими вікнами й продірявленою снарядом покрівлею, я згадав, як у сороковому році приїздили в радгосп миколаївські артисти і на естрадний концерт з'їхалися люди з усіх віділкв, поприходила молодь з навколишніх сіл. Тоді тут сліпучо палали вогні й квіти, гриміла з динаміків наймодніша музика — танго й фокстроти, а в фойе, куди ми ввалились з футбольного майданчика всією командою у формі й бутсах, щойно вигравши матч у суперників з «Доброї Криниці», стояли неймовірно красиві дівчата у білих та червоних сукнях, такі чисті й пахучі, з такими зачісками й усмішками, що ми самі собі

здалися дикунами. Тоді саме-саме закінчився навчальний рік у технікумах і вузах, і додому повернулися всі студенти й студентки. Серед них красувалася моя старша сестра, що й сама нещодавно була студенткою, а тепер завідувала в радгоспі медпунктом, і її тут всі не тільки знали, а й любили за добру роботу й привітну вдачу.

Вона кинулась до мене, коли ми проходили через фойє, щоб там, у глибині коридора, в найдалшій кімнаті, передатися.

— Ось поглянь, хто приїхав. Чи не пізнаєш?

Поряд з моєю сестрою стояла тендітна, струнка й білолиця дівчина в білому костюмі, така елегантна, наче її привезли з Парижа, про який я тоді начитався до чортиків і яким марив ночами. Але куди там тому Парижеві до цієї дивовижної, мовби нереальної й зовсім нетутешньої дівчини. Стояти ж перед її білим строгим костюмом у наскрізь пропотілій футболці, в трусах і бутсах було все одно, що на лобному місці, — ще й люди з усіх боків оглядалися і зирили на таку невідповідність. Я мовчки дивився на неї, приголомшений її красою, і не міг не те що впізнати, а навіть зосередитись на якійсь думці. Вона теж стримано й строго дивилася на мене мовчки і, здається, байдуже, хоч ніяковості чи відрази й не помітно було ні в очах, ні на обличчі.

— Ну, пізнаєш? — допитувалася сестра.

— Така краса, господи, — сказав я, наче стрибнув з високого берега. — Кого в ній пізнаєш? Не було й не буде такої людини в наших краях, поки світу й сонця! — Я говорив ці зухвалості сестрі, ніби тієї білявої красуні в білому костюмі тут і не було: я тоді ще нікого не любив і тому був по-справжньому зухвалий. Потім мені бас увірветься надовго, може, й назавжди, і я не раз пошкодую за цим.

— Це ж Віра! — вигукнула моя експансивна сестра ображено чи здивовано.

Та теж усміхнулась, звузивши очі й ледь зламавши губи, така, знаєте, тихоня й чистюля, що звикла всіх чарувати. Примружені очі й вдоволена усмішка запам'яталися, хоч не вельми дорого й коштували їй. А може, це просто звичка була — так усміхатися: приязно і лукаво водночас.

— Ви ж до школи пішли разом, — нагадувала сестра.

— Коли це було, — сказав я, через людські голови глянувши вслід моїм товаришам. — Не знаю, як ви мене, а я вас зовсім не пам'ятаю, пробачте, — кивнув я ще зухваліше дівчині, од якої мені аж дух захопило, і пішов продира-тися крізь натовп за своїми товаришами.

Оце й усе. Потім нас розлучило літо. А восени знову

роз'їхалися хто куди. Так я з Вірою більше й не бачився. «Який він гордий у вас!» — сказала вона сестрі того вечора. Я ж нікому нічого не говорив, але думати про неї не переставав і захопувався в неї все більше, все сильніше в міру того, як виходив з хлоп'ячого віку. Та мрійлива закоханість, одухотворена й помножена юною уявою, неясними й палкими бажаннями, буває набагато серйознішою й глибшою за звичайні залицяння. Відстань робить людей недосяжними. Вона ж їх робить і наймилішими.

Мені не довелося більше в той останній передвоєнний рік хоч раз іще побачитися з Вірою, але, приїжджаючи на канікули, я ловив кожну звістку про неї. Я знав, що вона вчиться в Первомайському фельдшерсько-акушерському училищі. Що вона має його закінчити, але... Не закінчила: приїхавши на Перше травня в радгосп, несподівано вийшла заміж за тридцятишестилітнього вдівця з двома дітьми. Після цього я втратив її сліди.

Переді мною стояла юна жінка. Її тендітне біле тіло, поцятковане рожево-блакитними легесенькими розводами, ледве вмещалося в яскравій червоній сукні, і шорсткий, майже прозорий креп-марокен погрозливо напнувся на її стегнах, коли вона підвелась назустріч. Дві короткі товсті коси, туго заплетені в непокірні жмути, кучеряво випручувалися з бантів того самого креп-марокену, що й сукня, пружно вистрілювались на два боки, від чого найперше голова, а вже потім і вся Віра здавалася крилатою. Та крилатість підкреслювала випещеність і незвичність для самої неї оцієї розкішної і несподіваної зрілості, що непомітно й нагло впала на неї саме цього пекельного літа. Вона соромилася своєї розкоші й вроди, тому в очах і на обличчі блукала вимучена ніяковість, яка зламувала її туго, яскраві, вилискуючі губи ніби в плачу, і взагалі вона не знала, куди себе подіти з цією геть непотрібною зараз розквітлою зрілістю, що пригнічувала її, соромила й сердила та робила безпомічною.

— Сідай, — сказала вона високим, напруженим, мов струна, голосом, що от-от обірветься чи перехопиться спазмою.

Розчервоніла й знічена, вона здавалася такою грішно-привабливою, що я й сам одвів очі і вже не міг на неї дивитися просто й невимушено, як звик дивитися завжди на дівчат: вона вже була заміжною і тому стала несхожою на нас — ровесників. Нам обом було ніяково й жарко в забитій меблями й подушками тісній хаті. Вже одне те, що ми лишилися вдвох, так близько й безборонно, що чули

на своїх губах дихання одне одного, робило нас спільниками або змовниками. Віра пахла літом, дозрілою нерозтраченістю, вона дивно збуджувала й бентежила мене своїм своїм виглядом, а ще дужче — ніяковістю, соромливістю, в яких саме й крився натяк на оте таємне, спокусливе, що було в неї з чоловіком. Тепер уже ні школа, ні вчителі, ні товариші наші й обов'язки — нічого не стояло між нами.

— Віро, — сказав я тихо, майже пошепки.

— Ну що? — звівши брови догори й змучено викрививши губи, спитала вона з якоюсь надією, немов заохочуючи, немов сподіваючись, що я зараз скажу чи зроблю щось таке, що одразу ж дасть нам полегкість, виведе з нестерпної ніяковості, і ми станемо колишніми школярами-товаришами. Але слів і дій таких не знаходилося, тому я підвівся й рушив до неї.

— Віро, — повторив я ще тихіше, не тямлячи й сам, чого я хочу, нащо називаю її ім'я і йду до неї.

— Не треба, — прошепотіла, не рухаючись, тільки дивлячись на мене розширеними очима, у яких чорніли одні зіниці. Її очі ніби кликали мене проти її волі, а рука повільно почала підводитись до грудей, щоб відтрити, відштовхнути мене, якимось захиститись від того, від чого захисту в неї не було, та, мабуть, бракувало й бажання захищатися. Тому, коли я наблизився впритул і нахилився до її обличчя, що аж пашіло, та рука, хоч і вперлася мені в груди, виявилася такою млявою й податливою, що я ледве відчув її слабкий опір, вже коли торкнувся здерев'янілими губами її тугих і гарячих, напіврозтулених губів, забувши й про ту виставлену кволу руку, й про чорну окупацію, й про білий день надворі, про біди й нещастя, що впали на наші голови й на нашу землю.

І саме в цю мить шарпнувся за дверима несамовитий жіночий крик, з болю чи відчаю, почувся якийсь тупіт, вовтузіння, і я, не розуміючи, спрожогу рвонувся од Віри, вдарив плечем у двері, що відчинялися в сні, і мало не впав, перечепившись через поріг.

— Zurück!¹ — гаркнуло в мене над головою, і груба рука хапнула мене за обличчя всією п'ятірнею, вперлась вигином зап'ястя в підборіддя, з величезною силою заломила мені голову назад, і, тільки вирівнявшись під тиском тієї потужної натренованої руки, а потім завалюючись навznak, я побачив перед собою есесівця в уніформі, а за його плечима у снігах і в глибині протилежної кімнати з

¹ Назад! (Нім.)

розчиненими навстіж дверима ще двоє німців, що тримали за руки розпатлану чорняву жінку в білій подертій кофтині. Вона вирвала руку і вхопилася нею за лутку, але її одірвали й кинули назад, на долівку. Її нажаханий темний погляд немов бритвою кресонув по мені, і вона знову несамовито й розпачливо зойкнула, намагаючись підвестися. Цієї миті рудий есесівець коротко й різко вдарив мене кулаком в підборіддя, і я, перелетівши через поріг, упав Вірі під ноги, мало не збивши її.

— Aufstehen! ¹ — крикнув есесівець, нахилившись наді мною, вхопив за комір, різким рухом допоміг підвестися й штовхнув до стіни. — Стоять! — сказав він по-нашому, вперши мені в груди парабелум.

— Erich, komm! ² — владно й різко наказали йому з протилежної кімнати.

— Jawohl! ³ — відгукнувся він. Потім помахав парабелумом перед самим моїм обличчям, ще раз погрозово сказав: — Стоять! — і кинувся до дверей.

Він не встиг перейти сіни, як знадвору увірвалася дівчинка років п'яти в самих біленьких трусиках, з білим бантом на голові. В руках у неї була гарно й барвисто одягнена лялька. Побачивши матір на долівці, в подертій кофті й з зсудомленим обличчям, вона шпурнула ляльку на землю й кинулася до ньеньки з одвічним криком: «Мамочко!» Але той самий рудий есесівець спритно підхопив її під руки й вже непритомну кинув до нас у кімнату. Потім грюкнув дверима, заперши нас.

— Schneller! Schneller! ⁴ — залунало глухо й нервово за зачиненими дверима, і вслід за тим почувся постріл, потім ще один, потім прогупали кроки в сінях, зараз же ніби у відповідь їм загарчала машина десь за стіною, і все стихло.

— Подай води, — прошепотіла Віра, кивнувши на відро, що стояло на лаві біля дверей.

Непритомну дівчинку вона тримала на руках, хапливо набрала в рот води, майже вирвавши в мене латунну квартиру, бризнула дитині в обличчя, біле, мов з гіпсу. Жовтуваті повіки з пухнастими віями здригнулися лише на мить. Віра бризнула ще раз дівчинці на обличчя, і та нарешті розплющила очі, війнулася з хати, наче її вітром винесло, і я тільки чув: «Де моя мама? Я хочу до мами!» Потім

¹ Встати! (Нім.)

² Еріх, іди! (Нім.)

³ Так! (Нім.)

⁴ Швидше! (Нім.)

глухо вдарили сусідні двері й проковтнули той нестерпний крик, повний розпачу, жаху й благання.

Я вийшов у сіни. Двері протилежної кімнати були так само розчинені, як і тоді, коли я вискочив уперше. Застрелена жінка, розпатлана, в подертій і закривавленій на грудях кофті, лежала серед хати навznak і, здається, дивилась у причілкове вікно, що було у неї в головах. Одна нога незручно й неприродно підігнута, друга напружено випростана, пальці розчепірені. Мініатюрна, худенька, зовсім молодесенька й гарна, вона лежала боса, немов свята. Важко було зрозуміти, за що її вбили, ще важче було дивитися, як вона лежить, знівечена смертю. Я боявся схилитись над нею, боявся доторкнутись до неї, хоч так хотілось випростати ту зігнуту ногу, якось поправити голову їй, щоб не була вона така скоцюрблена й така безпорадна. Я тільки дивився й дивився на неї, німіючи з болю й безсилля, з жалю, що затоплював мене по самі очі й починав застилати зір: щось і в моєму серці вмерло разом з оцією смертю, і не воскресне, й не повернеться більше ніколи.

Аж тут нагодилася Віра з якимсь посірілим і ніби припалим попелом обличчям, а з нею буденно запнуті білими хустинами жінки в темних, поцяткованих горошком платтях, діловито обступили покійницю, поклали її на стіл, непомітно для мене, якимсь невловимим рухом долоні прикривши очі, і руки, ще не задубілі, склали на грудях, як і годиться, і заходилися витирати на долівці кров нещасної беззахисної людини, що ні перед ким нічим не завинила, не зробила нікому зла.

— Іди, хлопче, — підштовхнула котрась із жінок мене під лікоть, — а то на тобі лица немає. Ще й сам упадеш тут к лихій годині.

— Та й не слід тут бути мужчинам, — сказала друга, щось там роблячи з убитою, і з осудом чи погрозою оглянулася на мене.

Я вийшов, здерев'янілими ногами ледве переступивши високий поріг, і чужа, нагла й страшна смерть, що сталася при мені, поруч зі мною, на моїх очах, тепер вийшла слідом за мною, ніби всілася мені на плечі, а може, на душу й випала тепер зі мною повсюди. Це була перша насильницька смерть на моїх очах, і я знав, що ніколи не забуду її. Я йшов за радгосп, а не додому, підсвідомо прямуючи до скирти сіна на покинутому аеродромі, і люди, що траплялися зрідка біля зерносквища, біля ферми і силосних ям, здивовано дивились на мене, ніби хотіли про щось спитати, але не зважувались. Нарешті, вже коли я вийшов

за бази, від череди пішов мені навперейми присадкуватий чоловік у шкарбанах-опорках на босу ногу, в старій шапці із задертими вгору, та не зав'язаними вухами, в мамці-стьоганці й ватних армійських штанах зі штрипками. Голубі, аж білясті, очі на червоному повнокровному обличчі дивилися пронизливо, зухвало, сказати б, нахабно, — очевидно, цей чоловік зник або ж дошкуляти крутим слівцем, або ж усім наказувати. Проте не очі, не незвичний одяг, не ота біляста зухвалість в очах, а найбільше — борода, якась особливо свіжа, молода й лискуча, вразила мене. Молодий був і рот у тих рудих кучерявих нетрях — зовсім свіжі рожеві губи, білі рівнесенькі зуби, тендітна, навіть випещена шия, що туго пнула з чужого дрантя, видавали в ньому якусь іншу людину, і, звичайно ж, інша одежа уявлялась на ньому з першого ж погляду.

— Кого там розстріляли? — спитав він мене, ще й не дійшовши.

— Жінку, — сказав я через силу, дивуючись, як просто й зацікавлено він мене питає.

— Зрозуміло... Це вони вчительку-еврейку сьогодні конули, а завтра ж кого? Тебе чи мене? — Зухвалі білясті очі свердлили мене ще якимось німим запитанням чи докором, і я одвернувся. — Так вони всіх нас перестріляють. Ілько Рудий був на цій операції?

— Не знаю...

— Та ти що, не тутешній? Ілька й досі не знаєш?

— Там були самі есесівці.

— Та й він не кращий. Давонуги треба гада, щоб не смердів. А то всіх нас перестріляють. Вони й до Романова доберуться. Романова знаєш?

— А хто ж його не знає, — оторопів я: тайни вже не було.

— Вірно. Людина помітна. Думали-думали, хто ж людей німцям видає? А воно ж Ілько Рудий і орудує. Прийшов, усе винюхав, всіх узяв на замітку, а тепер приїдять з Баштанки і по одному стьобають. Як куріпок. А ми дивимось і мовчимо.

— А що ж ви зробите? — сказав я, відчуваючи, як у душу заповзає той самий страх, що паралізував мене, коли я почув несамовитий жіночий крик і постріли.

— А то ти й не знаєш, — визивно глянув на мене молодий бородань. — Хочеш, скажу. Чи здогадаєшся й сам?

— Нічого мені здогадуватись. — Я хотів обійти його, але бородань заступив мені дорогу, і по тому, як легко й спритно переніс своє збите, туге й огрядне тіло, вчувалося, який він сильний і натренований.

— До скирти тобі нічого йти. — Шаснувши в кишеню тілогрійки, витяг і на розкритій долоні подав мені мій наган. — Бери, знай мою добрість. Та не розпускай соплі! — суворо і навіть бридливо скривив свої випещені губи, сховані в незвичній, зовсім чужій на його молодому обличчі бороді. — Плакав? — спитав він. — Я ж по очах бачу. А нам не плакати треба. Нам ненависть плекати та твердість у своїх душах.

— Хто ви такий? — спитав я, сховавши наган до кишені і ніби аж поважчавши від його ваги й заспокоївшись від того, що він знову при мені.

— Веселий ти, хлопче, як я подивлюся, — засміявся володар юної й аж ніби чужої бороди. — Про це найбільше б хотів дізнатися Ілько Рудий. Та не дізнається. Бо він Ілько Рудий, а я Василь рудий. От і побачимо, хто й кого перерудішає. Пастух я, он бачиш корівок пасу, — махнув гараником на череду. — Пасу, пасу, та й напуваю, а за всім наглядаю. Все бачу: хто в радгосп на машині в'їжджає, а хто пішки з Степівки входить, попередньо сховавши у скирті револьвер. Ех ти, конспіратор. — Він натягнув мені кашкета на самі брови. — Хіба ж так із зброєю поведяться? Не встигнеш нічого зробити, як тебе розстріляють вже через те, що вона в тебе є.

— Так нікого ж на весь степ не було, — сказав я очманіло.

— Ти ще тільки із-за лісосмуги виткнувся, як я вже засік тебе і пішов навперейми. Заліг в бур'яні і бачив, як ти нагана в скирту засунув. Ну, думаю, наш хлопець, раз із зброєю ходить, та ще й ховається з нею. Тільки ж не так треба ховатися. Береженого, кажуть, і бог береже. Та на бога надійся, а сам не плошай. Вірно? І до Дем'яна Леонтійовича зараз не потикайся. Сам покличе, як треба буде. Будь здоровий, конспіраторе, — засміявся він знову, оголивши два разки білих як сніг зубів у нетрях бороди, — ми ще зустрінемось.

Він пішов бур'янами до череди, а я стояв і дивився йому вслід. Та й бур'яни ж поросли, доки люди воювали! Буркун покрив аеродром непролазними нетрями в зріст людини. То цвів і пахнув за літа, а тепер, застарівши, перетворився на дріт: потемнів на дощах, потвердішав, задерев'янів. А за аеродромом суцільною стіною стояли пшениці, некошені й теж стемнілі, до самого обрію, аж до тих стовпів, що ясної днини видніються кілометрів за сім уздовж битого шляху з Баштанки на Бармашове, Снігурівку й Херсон. Цей покинутий, забур'янений і здичавілий степ вражав тепер своєю несходимістю, безмежжям, запустіліс-

тю — є де сховатися в ньому так, що жодна облава не знайде й не візьме.

«Де ти бродиш... — долинув здалека дзвінкий тепер голос Василя, ніби зависнув над степом і довго тремтів на одній високій печальній ноті, що взяла за серце й не відпускала, аж доки голос той з тенорової височини не впав у баритонний видолинок, бархатистий і докірливий: — ...моя доле, не докличусь я-а те-е-бе».

Біля нашого будинку стояв, зіпершись спиною об стіну й перебираючи струни гітари, чорнявий і дуже кирпатий хлопець — мій ровесник — у флотських брюках, форменці без гюйса, флотських черевиках і безкозирці. Ще здалеку я почув дивовижно красиві й правильні акорди, які міг брати тільки по-справжньому обдарований музикант, і це найперше допомогло мені впізнати в списаному на берег морякові сина колишнього головного зоотехніка радгоспу, який заздалегідь евакуювався з дружиною-еврейкою разом з першими радгоспними гуртами. Головний зоотехнік в молодості грав у театрі, прекрасно співав, акомпануючи собі на піаніно, завжди був душею радгоспної самодіяльності та всіляких офіційних і неофіційних бенкетів. Рано втрапивши дружину, він оженився на молодій лікарці, з якою не змогли вжитися його діти: дочка Валя, дуже красива й здібна дівчина, мусила йти в швейпром ученицею, а молодший за неї Борис — у ремісниче училище. В радгоспі обох любили, обом співчували, проте вони навідувалися до батька тільки на Жовтневі й Травневі свята і помалу втягувалися в самостійне життя без батьківської ласки й наглядю, рано виробивши в собі самостійність поглядів, переконань і поведінки. Може, ревності до материні пам'яті, а може, примхливий характер мачухи змусили їх покинути батька, якого обое дуже любили, й піти «в люди», коли ще треба було вчитися в школі, а проте якийсь аж наче трагічний відтінок клався на цих дітей, що лишилися без матері ще малими, і вони через те стали дуже вразливими, гордовитими.

Валя рідше приїздила в радгосп із Миколаєва, вочевидь, знайшовши там свої інтереси, а Борис бував частіше. Вони з батьком цілими вечорами грали на піаніно й гітарі і прості, й найскладніші мелодії. Борис саме цим і пояснював свої часті наїзди: збираючись вступити до музичної школи, він, мовляв, готується під батьковим керівництвом до цієї важливої події. Проте минав рік за роком, а в музичну школу Борис навіть не подавав документи — просто він любив свого батька, не міг жити без нього й без цих

спільних захоплень музикою, тільки нікому не хотів зізнаватися в цьому. Тепер батько був далеко, а Борис тулився до нашої «двохетажки», бо, мабуть, тільки з'явився в радгоспі й не мав притулку, і ця його безпритульність, помножена на сумовиту музику, викликала до нього пекучий жаль, якесь щемливе співчуття, як до всього нашого рідного, покинутого ворогові, — як до покинутих доріг, степів, садів, сіл і міст, де вже нипають фашисти, а ті, хто тут жив, ходив, працював, прикрашаючи свою землю, десь поїхали, за близькі й далекі ріки, плуганяться на схід безконечними дорогами або риють десь окопи, траншеї, займають оборону чи лежать побиті, поранені, виходять з оточень нишком чи з боєм прориваються через ворожі порядки в немислимо далеких степах за Дніпром, за Дінцем, понад Доном. А Бориса ніби забули чи загубили.

— Здоров, Бoryю, — привітався я й подав йому руку.

— Привіт, — подав він мені свою так поспішливо й просто, не міняючи пози й не одриваючись від стіни, наче ми з ним бачились учора чи позавчора. — Що там німці розстрілялись? — спитав він без тривоги й подиву. — Кокнули кого-небудь?

— Вчительку-єврейку.

— Вони їх скрізь вистрілюють до ноги. Я вже набачився.

— А ти ж звідки?

— З-під Херсона. Пристав був до однієї частини — служба візуального спостереження, оповіщення та зв'язку. Чув?

— Та чув. У нас тут теж стояли — аеродром охороняли. Теж моряки. Кажуть, виїхали останніми, вже як літаки відлетіли.

— Оце ж і ми драпали з Водопою. А біля Копанів нас перехопили мотоциклісти, додому відпустили. «Век до матки». Самі, мабуть, тільки-тільки прорвалися — без штабів, без командирів. Усіх відпустили. Ну я й рвонув аж сюди. А тут батькова квартира зайнята — якийсь поранений лежить, доходяга. Так я оце до Колі Павлюченка думаю приткнутись — через коридор навпроти.

— У них сім'я велика: крім матері й Миколи Катя перебралася з двома дітьми. Ходімо краще до нас.

— Ну й що ж такого? Діти малі. А у вас всі дорослі. Та й батька твого я боюсь: він у тебе дуже серйозний. Все ніби сердиться, не знати за що.

— То ходімо хоч пообідаємо, бо це ж ти голодний?

— Чого там голодний. Баштани кругом — кавуни, дині, помідорів на городах повно, а по селах люди не скупі,

хліба завжди дадуть. Хто його знає, як далі буде, а поки що жити можна. Народу зараз по дорогах шатається! Той з полону, той з оточення, той додому, а той до фронту поближче норовить, щоб до своїх, значить. Надивився я на всяких. Є такі христопродавці, що сам би застрелив, рука б не здригнулась. — Борис у розпуці крутнув головою і рушив за мною.

— Де ти валасаєшся, бісової віри хлопець? — зустріла мене мама в порозі. — У мене вже й душі нема. Що там за стрілянина?

— Кіру Марківну вбили, — сказав я.

— Ой боже ж мій! — сплеснула мати в долоні і зблідла ще дужче, опустившись на лаву. — Бідна, нещасна жінка. Тиха ж та добра, як горличка... Що ж вони, душогуби прокляті, роблять! За що ж таку людину з світу зжили? Ще ж і дитиночка в неї маленька. Білесеньке, як янголятко.

— Вони й до нас доберуться, — мовив Борис, увійшовши в хату. — Я вже надивився.

— А ось Борис Соловей, мамо, у радгосп прибився. Ти його не впізнаєш? Син головного зоотехніка Солов'я...

— Скажеш таке, — образилась мама. — Чого б то я його не пізнала. Ви хоч і ростете швидко, та Бориса я й через десять років узнаю. Вилитий батько! А ви що, разом на переправі були?

— Ні, — відповів Борис, — я на Херсон пробирався з своєю командою, та нас перехопили.

— Вони, бандити, всіх перехоплюють, — сказала мама. — Що воно тільки буде? Як вас уберегти від супостата?

— Будемо живі — не вмеремо. — Борис безтурботно, як і належить бувалому чоловікові й воїнові, стиха підморгнув мені. — Як люди, так і ми.

— Горе, та й годі, на нашу голову, — схлипнула мама. — Не знаєш, що тебе до вечора жде, а що завтра буде.

— Не сушіть собі голову завчасно, — заспокоював її Борис. — Якось та буде. Не такі вже ми дурні, щоб їм датися в руки.

— Та хоч не затівайте нічого, — благала мама крізь сльози.

— Не будемо, — підморгнув мені знову Борис.

— Ідть хоч умийтеся з дороги та сідайте борщу поїжте. Бо я ж нічого такого й не готувала, гостей не сподівалася...

— Вік би їв один борщ з білим хлібом, — продовжував Борис не то всерйоз, не то жартома. — Ніяк не вдається борщу наїстися.

— Тепер воно, Борю, якось і не їсться. Зварила он та й сиджу, батька чекаю: десь у контору пішов столи перевозити. Вроді комендант має приїхати не сьогодні-завтра, то комендатура в конторі розміститься, а їх переводять в недобудовану лазню.

— Красота, — сказав Борис, витираючи руки. — Попрацюють і одразу ж поминуться: під душ там чи у ванну.

— Який душ? Яка ванна? — здивувалася мати. — Ти все, Борисе, жартуєш, а воно не до жартів тепер. Ох, не до жартів...

— А слізьми горю не зарадиш, — слушно відповів Борис.

— Сміхом і жартами — теж, — стояла на своєму мама. — Ніхто не знає, що тепер робити, як жити?

— «Мы будем петь и смеяться, как дети...» — продекламував Борис, підморгуючи мені. — Правильно?

— Та вже ж, передчасно плакати не доводиться.

— Ну сідайте вже, — припрошувала зажурена мама, — а то борщ вистигне. Буде ніякий.

— У вас поганого борщу не буває, я вже знаю, — сказав Борис.

— Коли ти там у нас обідав?

— Обідав. І не раз. І борщ ваш запам'ятав.

— Авжеж, запам'ятаєш, як мачуха твоя не вміла й їсти зварити. Все, було, в їдальню ходили з твоїм батьком. Немов студенти.

— Не треба, мамо, — попросив я.

А Борис промовчав — з апетитом уплітав борщ з хлібом за обидві щоки, бо проголодався, видно, добре.

Мати сиділа й дивилась, як ми їмо, зрідка сама собі хитала головою, думаючи щось своє й, очевидно, жалюючи Бориса. Бо, як тільки ми пообідали, сказала йому:

— Лягай, Борю, в боковиці та відпочинь з дороги. Бо це ж тобі, бідному, ніде й голову прихилити.

— Вдень я не звик спати. А житиму в Павлюченків. Баба Павлюченчиха завжди до мене гарно ставилась. Я й при батькові в них не раз ночував, як приїздив.

— Лагідна жінка, — погодилась мама. — Взагалі сім'я привітна й добра, у всьому радгоспі пошукати такої. А в нас не хочеш залишитись?

— Ні, — заперечив Борис. — У вас всі дорослі. Он дочка вже підросла. Не хочу стіснити вас.

— Тобі видніше, — зітхнула мама. — Але знай, Борю, що наша хата завжди відчинена для тебе. Ми твого батька дуже любили і тебе любимо. Таких талановитих музикантів, як ви, не часто стрінеш. Ми завжди тобі будемо раді.

— Спасибі, — розчулено й трохи розгублено подякував Борис Соловей, і вже з цього можна було зрозуміти, який він совісний і соромливий, тільки за жартами й дотепами намагається приховати свою цнотливу скромність, щоб бути, як усі, трохи розв'язним, а трохи цинічним. Бо того вимагає флотська служба, чи на військових, чи на торговельних кораблях — однаково. А портові міста, такі, як Одеса, Миколаїв, дуже ретельно й настійливо бережуть, охороняють і множать так звані морські традиції, стиль поведінки й навіть жаргон. — Ось усе моє майно, — показав Борис на гітару. — Де приткнуся, там і рай. Тільки до сестри, як прийдеться, з'їжджу та шинель і чоботи на зиму заберу. А так все моє ношу з собою. Я, тітко Федоро, не хочу вам набридати, бо знаю, що в Павлюченків просторіше й простіше. Ви тільки не обижайтесь.

До Павлюченків ми пішли разом. У них було поночі, ще не світили. Електрики в радгоспі вже не було від самої евакуації, а до ламп ще й досі не звикли. До звичайної груби баба Павлюченчиха прибудувала довжелезну плиту на три конфорки, в плиті палав солом'яний вогонь, і солом'яний дух слався по всій хаті, якийсь домашній і затишний, а в тріпотливих відблисках все танцювало й мінилося — не треба було ніякого світла. Микола, сидячи на підлозі, підкладав у плиту, скручуючи солом'яні жмути, щоб довше горіла: Катя била масло в стовбуватій ветхозавітній маслоробці, а бабуся Павлюченчиха ліпила вареники з сиром, проворно й легко орудуючи над плитою. В кутку біля столу сиділа мовчазна й набурмосена Віра — її я помітив одразу, як тільки переступив поріг, і одразу ж рушив до неї, сів поряд на лаві, що стояла під стіною.

Доки Бориса вітали й розпитували, я взяв Віру за руку, легенько стиснув їй пальці, ніби підбадьорюючи, але вона замість того, щоб збадьоритися, схилилась на стіл і заплакала.

— Як страшно, — шепнула вона, не відпускаючи моєї руки, а ще дужче стискаючи її, і я відчув, як вона ще й досі тремтить і ніяк не може заспокоїтись.

Почувши її плач, заплакала й Катя, за нею схлипнула стара Павлюченчиха. Ми ж усі трое мовчали й дивилися на вогонь.

— А ви знаєте, хлопці, чого Віра прийшла до нас? — спитав Микола, підводячись. — Просить, щоб пішли та допомогли Семенові Івановичу перевезтись.

— Не можу туди повернутися, де її, бідну, вбили, — схлипнула Віра. — Так і стоїть перед очима, крик її чую і досі. — Вона ще раз стиснула мої пальці, ніби шукала

захисту, й відпустила мою руку. — Підіть допоможіть там усе винести.

— І де ж ви будете жити? — спитав я. — Куди перебираєтесь?

— А осюди, — кивнув Микола на стіну, — ближче до нас. Тут біля футбольного поля стоїть порожня хата, в якій жив парторг Станіслав Іванович Сотников. Ходімте по-можемо.

Ми пішли. Широ кажучи, й мені в темряві було трохи боязко заходити в сіни, дивитись на двері, в отворі яких я все те побачив, страшно, нелюдське й непоправне. Але двері були зачинені, за ними панувала тиша, а Семен Іванович з меншим Віриним братом Миколою вантажили на балагулу меблі. Все, що мені потрапляло під руку, що доводилося нести й вкладати на підводу, свіжо й привабливо пахло Вірою: я в ті короткі хвилини, що передували розстрілові, вловив і запам'ятав її пахощі назавжди. А подушки, перину, всі інші речі з її добра я брав з якимсь благоговінням — усе було мені любе й дороге, бо належало Вірі.

Якось швидко й легко ми зробили кілька ходок, усе перевезли, допомогли розставити ліжка, дивани, столи й стільці і залишили Вірину матір наводити лад у новій хаті саму, бо Семен Іванович одвів коней на стайню, а Микола ув'язався за нами.

— Покидаєте мене саму, — сказала Вірина мама, — а я ж у новій хаті теж боюся. Мені наче Кіра Марківна сьогодні по всьому радгоспу ходитиме, всю ніч нипатиме, із знайомими прощатиметься. Бо Вірин страх і мені передався. Я хоч не бачила, а вона ж...

— Це було при мені, — озвався я.

— Як? — здивувалася Вірина мати.

— Я саме до вас зайшов. А тут і вони...

— А Віра мені нічого не сказала. Я думала, що вона сама дома була. То й добре, хоч не сама. Добре, що ти нагодився. А тільки чому ж вона мені не сказала? — дивувалась і бідкалась мати, а мені якось тривожно й приємно ставало від того, що Віра про мене промовчала, ніби нас уже зв'язало тайною: не хотіла, значить, щоб хтось знав про мої відвідини й про те, що з нами мало тоді статися, як я втратив голову й повторював її ім'я не знати для чого, ішов до неї й кликав її, хоч вона була поруч.

Значить, то було неспроста, і вона надала цьому неабиякого значення! Це було відкриття для мене: я відчув, як у мое життя входить щось зовсім нове, хвилююче й бентежне, що неодмінно зробить мене щасливим, принесе мені

зовсім нові тривоги й радощі, про які я навіть не думав ще, але яких давно сподівався.

Вернувшись до Павлюченків, я одразу ж шаснув на своє місце на лаві поруч з Вірою, зрадівши, що там ніхто не сидить, і вона сама знайшла в напівмороці мою руку і з вдячністю чи з ніжністю потиснула, але не відпустила, затримала у своїй гарячій і трепетній руці й так тримала її весь вечір, ні на кого не дивлячись. Ми сиділи рядочком, плече в плече, і ніхто не помічав наших переплетених рук, бо вони ховалися під Віриним великим теплим платком, що спадав з її пліч. Я відчував не лише її тепле й туге стегно. Нам обом хотілося пригорнутися ще тісніше, злитися воедино перед лицем насильницької смерті, перед небезпекою, що нависла над усіма нами й над кожним зокрема, наче та єдність мала якщо не порятувати нас, то хоч захистити на якийсь час, відтягти загрозу й приглушити її, зробити не такою страшною: вдвох можна було, здається, йти хоч на шибеницю.

В хатньому присмерку ніхто не дивився на нас, тільки полум'я танцювало в плиті, кидаюч на стелю, на стіни й на нас тріпотливі відблиски, тривожні й заспокійливі водночас, і тільки малі Катрині діти, сидячи на теплій лежанці, позирали на нас із-за метушливої баби. Їх частувала щедра й ласкава бабуся варениками, вечеряли за нашим столом і дорослі, а ми все сиділи й сиділи, ніби ждали чогось, і хотілося, щоб цей вечір і оце наше спільне сидіння не кінчались ніколи, бо в тому випадково, а може, й не випадково знайденому прихистку ми ніби знайшли засіб об'єднатися й постати разом проти чужої смерті, що стала на наших очах і поєднала нас навіки, і проти власної небезпеки й незахищеності, що одразу ж впаде на нас, як тільки ми розімкнемо руки й віддалимось одне від одного.

Катерина намагалася сісти так, щоб закрити нас найперше від матері й від дітей, проте не могла, а може, й не хотіла закривати від Бориса й Миколи: вони ж наші ровесники, як не є, і мають нас зрозуміти. А коли випала слушна хвилина за спільною розмовою, що спалахнула без нашої участі, вона сказала зітхнувши: «Такі ви нещасні, аж жалько на вас дивитися! Поцілуйтесь уже, чи що». Вона навіть сплакнула й одвернулась, ховаючи очі, а ми сиділи мов приречені й не могли ні розняти свої руки, ні поворухнутись. Тим часом у хату набивалося все більше й більше молоді — тривога й страх перед розправою, що сталася в усіх на очах над беззахисною молоденькою вчителькою з малою дитиною, виганяли з дому, заставляли

гуртуватися, бо в гурті було не так страшно, і становище, в яке ми всі потрапили на окупований ворогом території, не здавалось таким небезпечним і загрозливим. Гурт створював ілюзію довоєнного життя і єднання, і ніякі німецькі власті й адміністрації не могли подолати цю єдність. Особливо тепер, коли ще не прибув у виселок комендант, не організувалась іще комендатура, а тільки шастали, наїжджаючи з Доброї на день, німці-колоністи у формі поліцаїв. Прийшли найперше Миколині й Вірині однокласниці, що вчилися тепер у технікумах та десятирічках: всі, мов на підбір, повні, стрункі, розквітлі, як і належить здоровим та гарним дівчатам у сімнадцять-вісімнадцять літ. От тільки розквітлі вони в непевний час, може, ворогові на втіху, та вік є вік, і природа не рахується навіть з таким жорстоким і невідворотним лихом, як війна.

За ними ввалились хлопці, наші, радгоспні, і з недалекої залізничної будки, звідки вони і в школу ходили.

— Вся футбольна команда в зборі, — пожартував Борис Соловей, який у футбол ніколи не грав, щоб не зрадити музику. — Хоч «Добру Криницю» на матч викликай!

Почалися привітання, розпитування, під час яких Віра підвелася з місця й рушила до дверей. Я, звичайно, потягся вслід за нею, але вона зупинилася на порозі й сказала, щоб усі чули: «Ти zostaвайся, — суворо так, безапеляційно, аж мене в жар кинуло. — Мене мій брат проведе. Ходімо, Миколо!» — і вийшла.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Ні тлуму на переправі, ні куряви над розбитими шляхами, ні вибухів бомб і снарядів, ні криків поранених — нічого вже не було для Романова після двотижневих спроб пробитися до Дніпра. Була тиша. Була порожня, мов комора в голодний рік, квартира. Була Арктика — льодове заморожене царство, і ніч, і далекість людського світу, до якого вже заказані шляхи господні. І була смерть. Смерть мужньої і великої людини Руаля Амундсена у хисткім наметі, занесенім снігом. І все це вмещалося в невеличкій книжечці з шкільної бібліотеки, яку йому принесла зранку дружина.

Він тримав цю книжечку забинтованою правою рукою; вона дуже швидко мліла, ця поранена осколком рука, і він нічим не міг зарадити, бо ліва лежала поруч з ним на подушці, закушкана, мов немовля, і нею не можна поворухнути.

Виселок спорожнів. Усіх людей вигнали в степ косити пшеницю. Машини нездатні були перевезти намолочену пшеницю, хоч возили її день і ніч, і довжелезні бурти її рожевіли в степу й досі, немов греблі для якихось морів, що мали виникнути і не виникали тут, а тільки з'являлись у найбільшу спеку привидами тріпотливого марева.

А тепер привезли в обозі фашистської армії прекрасні коси з Румунії і послали все доросле населення валити ними перезрілий хліб. Коси везли машинами, а румунські вояки їхали на каруцах. Коси були з синюватої сталі, дзвінки і в наших степах забуті зовсім. На кожній — барвисте тавро, мов печать диявола: жовте із чорним. Такою косою добре вкосити шовковистої вологої трави на леваді, та й то невеличку копицю корові. А валити вручну пшениці, які того року дивували найскептичніших степовиків, — це було схоже на дитячі виграшки чи на дивацтво дорослих.

Він був серед снігів, серед торосів і полярної ночі. Він замерзав разом із відважним норвежцем, і полюс був близько, і смерть була поруч, немов його власна, і, коли одривався від читання і зводив очі на розчинене вікно, — дивувався: скільки було сонця, неба, тепла за вікном. І тиші. Не вірилось, що війна, понівечивши все, чим жили люди досі, десь палахкотить і котиться на схід, жере села й міста, кладе людей на рівнинах — тисячами! Іде і махає косами, яких ще ніколи на світі не було, і покоси її страхотливі й дикі: махне один раз — немає цілої держави, махне вдруге — гине ціле покоління юнаків з любов'ю, сподіваннями і ненародженими дітьми.

Десь далеко чулися дитячі голоси. Не радісні й не нестримні, а тихі, приглушені, мовби з-під палиці. Це були не грища, не захоплені поклики, не дзвінки й радісні дитячі голоси, однакові на всій нашій планеті. Це були сумовиті перемовляння, наче діти змовлялися проти світу й не вірили йому. Навіть чистому небу і ясному сонцю. Вони наче всього боялися й нічого вже не хотіли.

Серед тих дітей десь був і його син. П'ятирічний Славко, що боявся дивитися на його забинтовані руки. Мабуть, вони нагадували Славкові рев літаків, і посвисти бомб, і чорні вибухи, і червону кров, яка заливала їхню підводу, і обгорілі трави понад шляхами, і пересохлу землю. Все, де тільки падали люди. Мовчав, дивився на батька суворо й задумливо, а при першій нагоді дременув надвір, покинувши його самого. І тепер батькові дуже хотілося почути синів голос. Але син мовчав. Його не було чути серед ін-

ших дітей. А далі й вони кудись перейшли в інше місце, за хату, і стало зовсім тихо.

Страшенно хотілося курити. Він не курив уже днів зо три. Це в нього давня звичка — читаючи, курити, але тютюну не було, і дружина пішла десь в сусіднє село виміняти самосаду. Руки сіпались і боліли так, що треба було б кричати. Але він не кричав. Він намагався читати і, коли вчитувався, забував про біль. Ще якби закурити, то й добре було б зовсім.

Виселок лежав осторонь великих доріг, і німці сюди ще не заходили. Може, їх і не буде, доки руки в нього загояться, а тоді можна щось придумати. Коли в тебе цілі руки та ноги, то й думається краще. А зараз він нічого не міг вдіяти. Ніяк не уявляв свого життя в майбутньому: не знав, що чекає попереду. Знав тільки одне: не сидітиме, згорнувши руки, як зараз. Думати про це страшно. Було так порожньо там, попереду, коли він, одірвавшись від читання, пробував зазирнути у завтра, було так порожньо й темно там, що Романову знову доводилося підводити праву руку з книжкою і вчитуватися довго-довго, аж доки мозок його не починав сприймати те, що ховалося за дрібненькими, байдушкими до всього літерами.

Він важко одривався від оцього південного літа й ще важче переносився на засніжені простори Льодовитого океану. Але все ж таки якось переносився і сидів з Руалем Амундсенем у наметі, продутому наскрізь пургою. І разом з ним грів собі сніг, щоб натопити з нього води, і замерзав разом з ним, а потім ішов по льоду, ризикуючи кожної миті провалитися в щілину поміж торосами, звідки тебе вже не витягнуть ніколи. Бо нікому. Хоч кричи, хоч плач, хоч божеволій.

— Мені й тут нелегко, — сказав собі Романов, відклавши книжку й заплющивши очі. — Мене й тут ніхто не врятує, — мовив він знову. І тепла, пекуча сльоза залоскотала повіки, викотилася в куточок ока, похолодніла там, упала на подушку.

Ще з юності знав і був переконаний, що країна, народ, партія не можуть загинути. Він це знав, він у це вірив, він через усе пройшов разом з партією, бо був уже немолодий і був завжди в найтяжчих її боях. І він судив тих, що втратили віру. Судив жорстоко, як завжди судять зрадників. Чим тяжчі були моменти, тим тяжчий був суд над зневіреними та зрадниками.

Але такого ще не було, як оце зараз. Він проїхав Україну до самого Дніпра. Він бачив покинуті села й поля, повні хліба й соняшникового царювання. І покинуті баш-

тани, на яких ще не визріли кавуни. І сади, в яких ще не встигли зірвати плодів. І армію бачив, що відступала, мовчазна, покрита пилом та горем відступу й поразки. Бачив розбиті міста, зірвані заводи. Бачив пожежі, які вже нікому не вдасться загасити, і відновити знищене ворогом могли б тільки боги, якби вони були на світі такі ж все-сильні та всемогутні, як про них пишуть у бібліях і евангеліях. Був ще народ, який все міг би зробити. Але поки що народ розпорошився: хто бився з ворогом на фронтах, а хто лишався тут, у цих місцях, завойованим, з дітьми та жінками, і завойовники не дадуть йому зробити того, що він міг би зробити.

Туп-туп-туп, — почулося під вікном. Ковані чоботи били в суху землю так, наче намагалися вм'яти її глибше. Туп-туп-туп, — повз вікно й до самих дверей коридора. Тоді ще підійшло кілька чоловік. Щось тихо сказав один голос, по-німецьки. А другий щось відповів роздумливо. І все стихло.

Коридором вони, мабуть, пройшли крадучись, бо двері в цілковитій тиші, від якої дзвеніло у вухах, різко розчинились, і на порозі з'явився високий офіцер в окулярах. Холодні окуляри блиснули на Романова, мов більма. Застигли в порозі і дивились на нього крижинами, в яких замерзав Рауль Амундсен. І билосся в мозку це ім'я, немов позивні якоїсь далекої військової частини. Спливали секунди в абсолютній тиші, від якої ще дужче дзвеніло у вухах, а німець стояв біля дверей, дивився на Романова мовчачи, і можна було подумати, що він німий.

«Руаль, Руаль, Руаль!» — кричало все в Романова всередині, але й ця неіснуюча частина великої людської армії була, мабуть, оточена, і рації були розбиті, і відгуку не було. І не було порятунку — він збагнув це до кінця, і одразу відстань до Арктики, де замерзав Амундсен, стала справді далекою. У неї вмістилися і час, і тисячі кілометрів такими, якими були вони насправді.

— Вставайте, — сказав неголосно німець і повільно рушив до нього. Скельця окулярів, погойдуючись на кожному кроці, пускали зайчики й сліпили Романова, а йому так хотілося побачити очі ворога в цю мить. Але очей не було. Були добре відшліфовані лінзи Цейса. І були плетені срібні погони на добре припасованому френчі, обшиті зеленуватою шкірою штани та чорні блискучі чоботи. — Ну? — сказав німець запитливо й зупинився біля самого ліжка.

— Дайте закурити, — промовив Романов, бо від німця пахло гарним тютюном.

— Станіслав! — гукнув німець, не одриваючи погляду від Романова.

Увійшли зразу двоє. Пілотки засунуто під погони, волосся біляве, і лиця привітні, веселі навіть, бо молоді були й безтурботні.

— Що ви хочете? — спитав Романова.

— Я хочу курити, — відповів Романов, від якого відпливли Амундсен і Арктика дуже далеко.

— Ну, цьому ще якось зарадити можна. Але вам треба встати негайно.

— Я, мабуть, не зможу, — висловив сумнів Романов. — Цілий тиждень не встаю.

— Нічого. Тепер ви встанете.

— Ну, — сказав німець у пенсне й нетерпляче поглянув на годинника, немов послішав кудись, щоб устигнути до обідньої перерви.

Романов підвівся, і ті двоє допомогли йому. Поставили на ноги й одійшли. Стояв Романов і хитався. І вмирав від болю.

— Ком! — кивнув німець і пішов до дверей.

Вони вивели його з темного коридора на сонце, що вдарило Романову в груди і в очі, в одну мить обігріло його. І вітер, гарячий, пахучий, обвіяв йому голову й пошерхлі вуста, облоскотав вії та брови. І він мусив спинитись.

— Ходімо, — сказав йому той, білявий і молодий, але закурити не дав.

Усі німці були без зброї, і Романову важко було здогадатися, куди вони його ведуть і що з ним збираються робити.

Біля білостінного амбара під червоною черепицею жінки віяли зерно.

«Як у мирний час, — подумав Романов. — Нащо вони віють його? Хіба тепер до зерна?»

Жінки покидали все, що було в руках, і невідривно дивилися на Романова, й їхні пози свідчили, що вони знають набагато більше за нього. Ну, може, наперед уявляють події і тому такі напружені й налякані: за рогом стояла відкрита машина, і вони її бачили, а він — ні. Побачивши ж, він ще встиг подумати, що не зможе здертися на неї, бо ноги тремтіли, а голова йшла обертом і в очах темніло від болю у перебитих та незагіпсованих руках. Високий німець дійшов першим до машини, але махнув рукою, сказав якесь слово і повернув у степ. Романова повели за ним. Одійшовши від хати кроків на тридцять, німець зупинився, різко обернувся.

— Більшовик? — крикнув він Романову в обличчя. —

Комуніст?! — зірвався на вереск. — Aber lös!¹ — І показав у степ.

«Ага, — подумав Романов. — Значить, он воно що. Он як. Ну, значить, так і буде. Так і мало статися...»

— Ну?! — прошипів німець.

— Ні, — тихо сказав Романов, — ні. Бігати я не буду. Скажіть йому, — обернувся він до білявого, — що коли б я стріляв, то стріляв би в обличчя. Хай і він стріляє тут — не побіжу.

Білявий перекласти не встиг: блискавичним бандитським рухом високий есесівець, від якого пахло гарним тютюном і дорогими парфумами, вихопив з кишені пістолет і тицьнув Романова дулом у скроню.

— Ну?! — крикнув він, зціпивши зуби, і натиснув на скроню так, наче збирався її проткнути.

— Ні, — заперечив Романов. — Стріляй...

Німець був сильний. Він гнув Романова до землі, він валив його з ніг, а в очах була твариняча жорстокість, і смерть була там, і ненависть убивці. Скроня боліла тепер дужче за поранену руку, і сили в Романова не вистачало, щоб устояти на ногах, і він мав би впасти на перебиту руку, але встиг відступити крок. Один і другий. І тут же почув постріл. А вслід за пострілом крик.

— Тато! — кричав його син від хати. І Романов обернувся. В поле зору йому знову потрапив білостінний амбар. Жінки все ще стояли серед буртів зерна і дивилися сюди. Сина Романов не помітив, а побачив німця, який в цей момент вистрілив у нього вдруге: цівка синюватого диму, і пістолет підстрибнув, блискаучий і чорний, мов мокра жаба. А пострілу не було. Була бура й колюча земля, що з неймовірної височини впала на нього, цілячись у голову.

Брязь!

Земля була тверда й гостра, мов клубок колючого дроту.

А потім стало темно.

Постріли почули в степу: косарі саме зібралися йти додому, і коси вже не дзвеніли, а перестигла пшениця не шелестіла. Хоча ніякий шелест хлібів не здатен заглушити постріли. Це людям відомо здавна. Поставали. З тривогою кожен думає про тих, що лишилися вдома. Тому йшли покvapливо й мовчки, іноді зривалися бігти навіть старі поважні люди. А легконогі дівчата випередили всіх, тільки хустки маяли над їхніми головами.

— Романов, — сказав батько, мовби відганяючи власні тривоги. — Ти знаєш? — спитав він за постійною звичкою

¹ Ану марш! (Нім.)

стверджувати свої припущення цим запитанням. — От щоб тобі добра не було, вже хтось доніс.

Очі за товстелезними окулярами були сумні й печальні. І в них світилася жалісливість. І тривога.

За радгоспним вигоном їх зустрічали діти й жінки, що воставалися вдома. Вони плакали і дивилися так, наче ці люди з косами могли оборонити та заступитися за них перед усім світом. Але й ці люди були теж беззахисні, покинуті, як їхні жінки й діти, і тому ховали очі.

Я дивився на все це, і все розумів, і про все догадувався. Та й відчував те саме. Вісімнадцятилітній юнак — а то-го року юнаки мужніли рано і ставали мужчинами одразу, якось раптово. Як завжди, коли треба захищати Вітчизну.

Серед малечі не було сестри, і я побіг додому, не чуючи ніг під собою. Вона лежала ницьма посеред хати, перев'язавши голову мокрою хусткою, — точнісінько, як мама, коли хворіла. А на ліжку спав Славко — п'ятирічний хлопчик, замурзаний і заплаканий. Рученята його теж були брудні.

Коли я схилився над сестрою й спробував підвести її, вона затремтіла і заплакала голосно, мов доросла, приказуючи: «Вони застрелили Михайла Митрофановича».

— Тихше, — сказав я, підводячи її з підлоги. — Тихше, бо Славка розбудиш.

Але вона так само тремтіла й плакати не переставала. А Славко спав, наплакавшись та намучившись, і на нього дивитись було тяжко.

Увечері не світили. Сиділи в темряві і боялися говорити. Прийшла з села Славкова мати, висока, по-дівочому струнка жінка. Вона принесла самосад чоловікові, коли він уже був йому не потрібний. Тепер вона сама смалила невміло скручені з газети цигарки. Не переставала курити й мовчала. Ніхто не знав, що їх чекає завтра. І що їх чекає наступної хвилини. А в радгоспі було тихо. Навіть собаки не гавкали. І жодне вікно не світилося. І ніяких надій, і нізвідки тобі допомоги. Ні Лідії Тихонівні, ні комусь із них. І Романова ховати заборонили: лежав у степу покинутий, наче всі відреклися від нього, і думати про це не було ніякої сили.

— Ну, — зітхнув батько, поправляючи окуляри. — Ходімо та поховаємо його.

Лідія Тихонівна, роздавлена несподіваним горем, лежала, пригорнувши сина, ні жива ні мертва, здається, знепритомніла, і ми пішли самі.

Я ще нікого в своєму житті не хоронив. Уночі це видавалось моторошним. Але знав свого батька і знав також,

що сьогодні доведеться ховати: батько не кидав слів на вітер і рішень своїх не міняв ніколи.

Ми знайшли шип і лопати в сараї, тихо й скрадливо вийшли за виселок, нікого не зустрівши, і тепер думалося про те, що хоронити Романова в степу якось незвично, моторошно: в радгоспі кладовища не було, і мерців возили за сім кілометрів у Степівку.

— Поховаємо його на могилі, — сказав батько. — Ось я тільки погляну на нього, а ти йди на могилу й починай.

Я не встиг спитати, де саме і як копати яму, бо назустріч хтось підвівся з землі, високий, темніший за темряву.

— Хто тут? — спитав він, описавши дугу цигаркою, затягнувся і сховав її в рукав.

— Це ми, — озвався батько. — Прийшли ховати розстріляного. А ти що, стережеш тепер мерців, Іване?

— Стережу. — Іван знову затягнувся, і у відблисках цигарки видно було, як на руці в нього погойдується нагайка. — Хоронити заборонено. Мене спеціально поставили на це діло.

— А ти не стій тут. Иди собі додому, а ми потім скажемо, що не знали. Одкопувати ніхто не буде.

— Ні, — мовив Іван, приставлений до мертвого Романова. — Ні, так не годиться. З мене спрос буде. Краще сходить до Безп'ятова.

— Доведеться піти, — сказав батько, закурюючи. — Не лежати ж йому завтра цілісінський день на сонці.

— Та воно-то так. Але німці заборонили три дні ховати. Хай, мов, валяється. Хай усі більшовики дивляться. Усім їм буде те ж саме.

Батько мовчав. Дихав швидко і гучно, наче прибїг сюди здалеку.

— Коли ті німці повернуться, — продовжив він по довгій паузі голосом хворої людини. — Вони приїжджали з Баштанки?

— Та з Баштанки ж.

— Хтось, видно, доніс? — спитав батько.

— Та доніс же, — відповів Іван байдуже. — І як поховаєте, теж донесуть. Ви ж знаєте, які в нас люди.

— Люди як люди. Такі, як і скрізь. А що оце ти надумав, Іване? На чорта тобі та поліція. Наші, як повернуться, думаєш, по голівці поглядять?

— Коли там вони повернуться, — сказав Іван, лїниво покурюючи. — Покликали мене в комендатуру — йди служити, — я й той... Бо спробуй не піти — розстріляють.

— А чому саме тебе покликали?

— Та Безп'ятов послав. Звик Козерацькими дірки за-
тикати.

Козерацькі — це була велика роботяща сім'я: батько, три сини, п'ять дочок. Всі здорові, як світ. Вони ремонтували бази влітку, а взимку підвозили пашу худобі. Там, де мало б працювати двадцять чоловік, вони вправлялись утрьох-учотирьох. Самі возили глину, воду, самі місили чамур, самі й мазали, і трамбували підлогу в базах так, що земля гула. А як привозили в радгосп пиво, то купували собі бочку і випивали її за один день на роботі. Пили, як коні, пігніли, мов коні, а працювали ще лютіше.

— А що ж тобі старий твій сказав?

— Та нічого... Не йому ж у поліції служити. Він і зараз трамбує бази. Йому що?

— Дурний ти, Іване, — кинув батько. — На чорта ти поліз у це діло? Пропадеш ні за цапову душу.

— Там видно буде. Ну, ви йдіть до Безп'ятова, а ми почнемо копати.

— Починайте. Отам, на могилі. Щоб сухо йому було. Щоб водою не заливало, бідолаху.

Іван узяв лопату. Вона дзенькнула, зачепившись за пістоль на поясі.

— Пішли, — сказав Іван, не обертаючись, і взявся копати могилу, а я з шипом поплентався за ним і на мертвого Романова намагався не дивитись.

Спав степ, і люди, і хати. Тільки сич на школі не вмовкав ні на хвилину, віщуючи смерть і розруху.

Земля була як кістка. Злежана й прошита цупким корінням пірію, вона не піддавалась, хоч плач, і лопата жалібно подзвонювала, немов зойкала, коли її, ніби лом, доводилось усаджувати в землю з розмаху, щоб прорубати в'язкий трав'янистий шар. Але Іван був добрим копачем, він виробив у собі ту впертість, якою відзначаються всі люди, що звикли мати справу з землею: терпіння і тривалість зусиль — ці чи не єдині засоби, якими можна підкорити землю. Колав він, як машина, завзято і безупинно. Гатив тією лопатою в непіддатливе лоно землі, рубав її і одколював цілими брилами, я ледве встигав викидати нарубану землю шипом.

І коли зійшов місяць, яма вже була глибока, в пояс. У місячному сяйві краї ями вилискували, немов відполіровані. Остеронь лежав Іванів піджак, широкий ремінь з пістолетом у кобурі та картуз із блискучим козирком. Іван гехкав, бив лопатою і колав, навалюючись на неї усім тілом, і втоми в його рухах не було.

Копали мовчки. Ми майже не знали один одного. Нам не було про що говорити. З одного боку лежав у травах розстріляний Романов, на якого страшно було дивитись. Тільки глянеш у той бік, а він темніє, чорніший від землі у своїй чорній сатиновій сорочці чи в піджаці, і вже саме це лежання, схоже на якусь дію, здавалося неприродним і страшним через свою незрозумілість.

Лежить он, темніє, кинутий у травах. Дивитись на нього, вбитого, не було сили.

І на Івана Козерацького дивитись було неохота. І працювати поруч з першим у твоєму житті поліцаєм було якось дико, хоч поліцай цей виявився наче таким... ну, звичайнісіньким селянином, що копав тепер могилу розстріляному Романову. Це було щось дивне, щось незрозуміле, так не схоже на все те, що уявлялося з шкільної програми про класову боротьбу і розстановку сил у ній. Від Івана несло потом, як від усіх тих, з ким мені доводилось працювати змалечку в полі. І якби не його піджак, що лежав на траві трохи присипаний землею, на якому виднілась осоружна пов'язка на рукаві, якби не пістолет на ремені, можна було б і забути, що Іван Козерацький — поліцай.

Ми заривалися в землю все швидше та швидше, бо в глибині була вона вогка, і копати ставало легше. Вже по плечі врилися, а Іван копати не переставав. Вже тільки-тільки з'являлися над краями могили голови, коли хтось із нас випростається, а батька все не було.

Нарешті Іван видряпався, сів, спустивши ноги в яму, почав закурювати.

— Викидай те, що накопили, та й будемо шабашити, — сказав він, відсапуючись.

— Батька щось довго немає, — забідкався я. — Мабуть, ніяк Безп'ятова не вловить.

— Чорт з ним, із Безп'ятовим, все одно поховаємо. Не стояти ж мені й завтра цілий день над ним. Та ще в таку спеку. Що я, не людина?

Батько з'явився якось несподівано й нечутно.

— А мене Безп'ятов вилаяв: «Якого чорта, каже, ви прийшли? Не могли самі закопати? Треба, щоб обов'язково хтось інший відповідав? Мовляв, Безп'ятов розпорядився, а ми й поховали? Ні, дзуськи. Я вам не наказував, я нічого не знаю». Поговорили ми з ним. Ой поговорили!..

— Про що? — спитав я. — Про що ж ви могли з ним говорити?

— Думаєш, як старостою поставили, то вже й говорити не можна з чоловіком? — насторожено й роздратовано ки-

нув Козерацький, а батько, мовби й не помічаючи його роздратування, сказав:

— Ну, давайте ховати...

Це був найстрашніший момент. Доторкнутися до Романова, не те що нести його й опускати в могилу, холодного й закривавленого, було неможливо й моторошно. І я ладен був копати ще хоч до ранку, аби тільки не торкатися до мертвого тіла. Проте мовчки встав, мовчки пішов за батьком.

— Я візьму під плечі, — говорив тим часом батько, стаючи на коліна в головах Романова, — а ти, Іване... О, а де ж Іван?

— Та я осьдечки, — озвався поліцей, наближаючись.

— А ти, Іване, бери за ноги.

Іван неквапливо переступив покійника й підсунув руку під його коліна.

— Ти диви, — здивувався він, — ноги згинаються.

— Що ти кажеш? — підхопився батько і рвучко опустився знов, майже впав на Романова, приклав вухо до його грудей.

— Спробуй, чи є роса на обличчі? — наказав він, але я не зважився доторкнутися. Мені й так видно було проти місяця, що обличчя сухе. А трави просто горіли смарагдами роси і спалахували при кожному твоєму русі. Нарешті батько підвів голову. Окуляри його блиснули при місяці якось насторожено й таємниче. Брови підняті високо, може, від хвилювання, а може, від того, що дивився він низу.

— Живий, — прошепотів батько. — Дихає, — сказав так, наче боявся, що Романов почує, як вони змовляються проти нього. Бо глянути збоку — справжнісінька змова, схоже було на те. Тепер уже всі сиділи на траві, поскилялися над Михайлом Митрофановичем, і я тримав його прохолодну руку в своїй, а Іван Козерацький квапливо розстібав йому сорочку на грудях.

— Що будемо робити, Іване? — батькові окуляри прикипіли до Іванового обличчя. Він прихилився близько близько до поліцей, і той промовив:

— Звісно що: рятувати треба чоловіка.

— Ну спасибі тобі, Іване...

— Дякувати будете потім. Як повісять нас усіх на одній бантині.

— Чорта пухлого! — сказав батько трохи голосніше, й це одразу розвіяло гнітючий настрій і уявлення про те, що трое людей над розстріляним Романовим змовляються проти нього.

Тієї ночі дві підводи вирушили з висілка в різні кінці. Одна, запряжена волами, — на південь, до станції Грейгове, друга — легесенька бричка на ресорах — рушила на північ, в напрямку Знам'янки.

На першій, глибокій та нековирній балагулі, заповненій домашнім нечисленним скарбом, їхала Лідія Тихонівна з Славком. На другій — везли непритомного Романова, якому видряпуватися треба високо-високо. Звідти, звідки видряпуються розстріляні. Все одно, що повертатися з того світу.

Поруч з могилою, на якій викопали Романову яму, був радгоспний баштан. З нього накопили мішків зо два кавунів, склали їх на дні ями і зарили. Вийшов височенький горбок, як на кладовищах.

Доки ми з батьком упоралися, Іван Козерацький запряг у бричку, що була в нього на подвір'ї, пару трофейних, як він казав, а насправді — покинутих нашими артилеристами коней, постелив на ній сіна і під'їхав за Романовим.

— А ти, сину, зловиш волів отам за базами, — сказав батько, закінчивши поправляти горбок, — запряжеш їх в що-небудь, навіть у гарбу, і одвезеш Лідію Тихонівну на Грейгове. Ти знаєш куди. Їм тут залишатися не можна.

Вони обережно поклали забинтованого Михайла Митрофановича на сіно, батько сів у нього в головах, Іван Козерацький в ногах, розібрав віжки, і — но! — поїхали. А я zostався сам. Шип та лопата лишилися в руках — єдині свідки незвичного нічного похорону. Я ще раз глянув на могилу, яка не стала могилою, не дуже здивувався тому, що зробив цієї ночі разом з батьком, але відчув себе незмірно дорослішим, ніж був насправді. От тільки не давала спокою думка про те, як триматися з Лідією Тихонівною.

Вже аж перед світом Лідія Тихонівна пішла зі мною шукати й ловити волів. Вони паслися на аеродромі у високому буркуні. При місяці муругі воли білили в травах, мов розвішані на шворках простирадла. Вони здивовано підводили морди, величаво повертали до нас велетенські свої роги, на яких можна було гойдатися, мов на гойдалці, і, здається, збиралися про щось запитати.

Треба було знайти пару волів — підручного й борозенного, щоб не мати потім мороки в неблизькій дорозі. Вибрати можна, не знаючи пар, тільки по великій подібності, щоб і на зріст і на масть воли були однакові. Але всі вони схожі, всі однієї породи, спробуй вибери.

Ми переходили від одного вола до другого, намагалися якось злигати пару, але довго це не вдавалося, бо воли вже давно паслись на волі і, мабуть, не дуже хотіли, щоб їх запрягали. Штани та ноги нижче колін стали мокрі й холодні від роси, але я не помічав цього: Романов живий!

Лідія Тихонівна брела мовчки, байдужа, розслаблена й нещасна. Здавалось, вона йшла, аби йти, аби щось робити: голова схилена, руки опущені, пелена світлої сукні забрюхана, і нестерпно хотілося сказати їй зараз же про все, бо несила було дивитися на людські страждання і не зняти їх негайно. Особливо якщо ти можеш це зробити зараз же.

— А ви знаєте, — почав я, зупинившись і очікуючи, доки Лідія Тихонівна підійде, — куди ми з вами поїдемо?

Вона, змучена, підійшла, зупинилась, але голови не підвела.

— Не знаю, — сказала приречено.

— У Грейгове.

— Так далеко? — спитала тоном, що не лишив сумніву: вона от-от засне або впаде непритомна. — А як же я виберуся звідти на могилу?

— Чим далі зараз заїхати вам звідси, тим краще. Бо й вас можуть постріляти. Тому краще біля могили не з'являтися. Так сказав мій батько. Ходіте. Нам треба ще спіймати волів і виїхати на світанку, щоб ніхто й не бачив.

На сході проклюнувся ранок, місяць бліднув на очах, і муругі воли вже не здавалися простирадлами, порозвішуваними на цупких бадиллях буркуну.

— Іхати так іхати, — зітхнула Лідія Тихонівна і, мов сновиди, попленталася до дальніх волів у мокрій, забрюханій сукні, важкі коси її розсипалися на плечах, на них іскрилася роса.

Волів стало видно, і пару підібрали легко.

Її визначають і визнають здавна, відколи почали будувати залізницю. Цю неприступну й сувору смугу відчуження, що жила своїм розміреним життям, байдужим до селянських меж і клопотів. Вона завжди знала одне: охороняти залізницю. Тут ростуть трави нічії. І стоять щити — теж нічії. Точніше — державні. І ніхто не мав права сказати: це мое. Тут володарювали тільки будочники — службові люди, що підпорядковувались начальникам станцій. Тільки вони, ці службові люди, мають право косити траву, а то ще й грядку сяку-таку посадити, і навіть степові дороги, горнучись, до цілинних тих смуг, побоюються вторгнутися у визначені державою території.

І життя в цих сонних, спокійних смугах якесь інакше, ніж у полях і селах. І люди тут з роками стають якісь суворі. Вони відповідають за кожний метр залізниці, за кожну шпалу, за кожну рейку.

Смуга відчуження — це щось таємниче через свою автономію, визначену державою, і тому мовби створене навмисне для конспірації.

Та й будку цю вибрали неспроста: вона стояла якраз посередині перегону, тому важко помітити її поміж іншими будками, важко звернути на неї увагу. Стоїть собі, огорнута дванадцятирядною лісосмугою, в якій і заблукати можна: така вона розкішна й густа — не пролізеш. Гарної літньої пори в цій лісосмузі й тримали поранених. В ній інколи ночували й самі господарі: старий гвардієць — будочник Григорій Ковтун і моложава, вродлива Докія Гопачка, що вийшла за нього недавно, перед самою війною, поховавши позаторік чоловіка.

Вони спали в лісосмузі і тієї задушливої серпневої ночі, коли тиха й скрадлива підвода, виїхавши з акацієвих міжрядь, не звернула на переїзд, куди вела дорога, а зупинилася біля будки. На підводі довго радились — про що, не чути: гомоніли майже пошепки. Потім один зістрибнув і обережно, мовби нащупуючи ногою стежку, пішов до вікон.

— Дуню, — тихо й ласкаво покликав він серед цієї тихої, тривожної ночі, в якій дрімали війна і смерть. — Дуню, відчини.

В хаті — тиша, а в лісосмузі — настороженість. Всі попідводили голови, всі ждуть. А Гопачка хустку на голову, хутенюк встала з пахучого сіна і мерщій до будки. Пролопотіла поміж кукурудзинням і гарбузовою огудиною, тільки сорочка біліє.

— Це ви, куме? — спитала зраділо й заспокоєно.

— Я, — відповів мій батько. — А ти що, по голосу пізнаєш мене й досі?

— Все життя пізнаватиму, — сказала жінка розчулено і подала йому човником руку, невміло й по-дівочому сором'язливо. — Хіба мало ми з вами поспівали? Та й чи мало поговорили?

— Було-було, — зітхнув батько, згадавши молодість і сусідство своє з Гопачками в селі.

— Ну як же ж там, куме, діти? Тепер люди — як перекотиполе.

— Кума ваша, Дуню, жива й здорова, діти теж. Але не про це нам треба поговорити, Дуню. Не про це, — сказав мій батько й обернувся на чийсь кроки позаду.

— Хто тут? — спитав, підійшовши, господар. — Ви, Олександрє Микитовичу? Здрастуйте.

— Здрастуйте.

Поручкалися. Помовчали. В степу й лісосмузі сюрчали коники, і так було тихо навколо, як у мирний час. Форкнув кінь, брязнувши вуздечкою, крикнув якийсь птах удалині, і все знову втонуло в меланхолійному сюрчанні, що здавалося тихішим за всяку тишу.

— Ну так, — зітхнув батько. — Ви Романова знали?

— Михайла Митрофановича? — неквапливо спитав Ковтун. — Аякже!

— Убитий? — спитала Гопачка.

— Розстріляний, — мовив батько.

— Господи! — зойкнула Гопачка, сплеснувши в долоні. — Та невже? Я ж сьогодні бачила Романову. Стрілася з нею на інгульському шляху. Нічого не казала. Раділа, що дістала йому тютюну.

— Дуню, помовч, — обернувся до неї Ковтун.

— Доки вона в Інгульку ходила, — пояснив батько, — Михайла Митрофановича розстріляли... Приїхали машиною, стягнули з ліжка...

— Боже мій, — простогнала Гопачка, — що це робиться в світі білому? — Вона схлипнула.

— Дунько, — сказав Ковтун сердито, — помовч. Ну, ну, — звернувся він до мого батька. — Де його поховали?

— Та ні, не поховали. Привіз ось до вас.

— Як? — зойкнула Гопачка, переставши плакати.

— Не дозволили ховати? — повагом спитав Ковтун.

— Не дозволили. Ну ми його вирішили крадькома поховати. Вже й яму викопали. За нього — а він живий...

— Живий? — спитала Гопачка.

— Привіз оце до вас, — сказав батько і зморено, сумно зітхнув. — Нікуди більше.

— Так, — промовив Ковтун і звів голову.

Мовчать люди. Сюрчать коники. Підморгують зорі. Крупні, серпневі. А поліцай Іван Козерацький тим часом підїхав ближче і спитав пошепки:

— Ну чого ж ви тут? Довго ще розмовлятимете? Він он стогнати починає. І в грудях щось булькає. І на дорозі отак стояти не можна. А раптом машина якась?

Говорив він, як усі звичайні люди. І ніхто б не міг подумати, що він поліцай. А мій батько подумав. Бо знав. І почав тривожитись за Ковтуна й Гопачку.

— Везти більше нікуди, — зважився він, знову зітхнувши. — Рятувати треба людину. Не відмовте, пожалуста, кумо, — звернувся він до Гопачки.

— Машини тут не їздять, — сказав Ковтун роздумливо, немов сам собі. — Німців, слава богу, ні разу ще й не бачив. Га, стара?

— Давайте, — рішуче підтримала чоловіка Гопачка, відчиняючи двері. — Заносьте й тікайте одразу, наче вас тут і не було.

Ці муругі воли завжди здавалися мені велетнями. Вони й справді були тієї породи, про яку кажуть, що мовляв, і до рогів не дістанеш. Але тепер, коли вони чалапали спорихом обочини, а назустріч сунули й сунули нескінченні ворожі обози, муругі видавалися мало не телятами: ковані німецькі фури були важкі й високі, мов залізничні вагони, а коні, битюги-арденці, здавалися просто фантастичними: одно копито більше за волячу голову. Ситі, вгодовані, впряжені в жовту ремінну збрую, вони могли потягти за собою весь світ.

Але поганяли або радше правили битюгами звичайнісінькі собі люди в зелених мундирах і в зелених пілотках. Здебільшого вже немолоді й стомлені, і очі їхні, звернені на мене, на Романову та її дитину, були зажурені: може, всі вони в ту хвилину, дивлячись на нас, згадували своїх дітей і свої сім'ї.

Проте їхали і їхали на схід усе далі та й далі від дому. Їхали туди, де їх не ждали, куди їх не кликали. Де їх могли тільки вбивати і ненавидіти, як ненавидять смертельних, найлютіших ворогів.

Їхали вони тепер мирно, позгорблювавшись, тримаючи батоги за плечима, немов поверталися, наробившись, із поля. І тільки коли по обозу передавалася команда, чужомовна, криклива, якась дика й гортанна, тоді ці люди одразу ставали тим, ким були насправді: завойовниками. Слова були чужі, незрозумілі і вже через саму цю незрозумілість — ворожі.

Бодай би ніколи вони не звучали в наших степах, щоб і вітри їх не носили, і трави не чули, і повітря не вібривало від них — від чужих цих слів та команд.

Але вони звучали тут мов прокляття і нещастя, наслане на цю землю та на людей кимось злим, ненависним і мстивим, кого ні ця земля, ні люди не знали й не відали, бо не заподіяли нікому зла, — жили собі своїм життям, іноді було й страждали, голодували і бідували, будували і вчилися.

І раділи по-своєму, і горілку пили у свята. І сіяли хліб. І співали. Й любилися. А тепер всьому цьому прийшов край: через усе це прокотилося з вогнем і крицею вороже

військо танками й машинами, і по завойованій землі сунуть і сунуть тепер добрячі, міцно ковані обози, запряжені велетенськими битюгами.

З першого погляду було видно, що вибиралися вони в дорогу далеку й тяжку, готувалися до неї довго й серйозно: на цих возах і такими кіньми справді можна було доїхати на край світу і ще далі. Навіть отакою розлемішеною після дощів дорогою.

Випала дорога, хоча й не така далека, і новоспеченому поліцаєві Івану Козерацькому: дід Кіндрат, роботящий і чесний чоловік, не міг примиритися з тим, що в його роду з'явився запроданець, і навідріз одрікся від сина.

— Наших людей, понімаєш, розстрілюють, а тебе ставлять охороняти, щоб, значить, не предали землі. Та чим же ти кращий за тих катів, га? — Спітнілий, як завжди під час роботи, у мокрій на спині й на грудях синій сорочці, давно не голений, зарослий густою сивою щетиною, батько був грізний і непримиренний, мов суддя, і його палаючий погляд здався Іванові страшнішим за найпекучіші слова.

Кіндрат Козерацький місив чамур, колу син повернувся з будки, прилаштувавши там Романова. Старий стояв по коліна в крутому замісі рудої глини і білої-білої соломи, засапаний, мов загнаний кінь: саме зібрався вдосвіта, до роботи, закидати обвалений причілок, щоб протягом спекотливого дня встиг протряхнути й затягнутися. Саме через те, що він цього разу працював сам, не дожидаючись, як було прийнято у їхній родині, Івана і не залучивши нікого з домашніх, робило його непоправно чужим і жорстоким.

— Ото, не випрягаючи, складай свої бебехи на підводу і їдь, куди очі бачать. Не хочу жити в одній хаті з німецьким холуєм. — Батько намагався не дивитися на сина, але все одно пістолет на поясі й пов'язка на рукаві муляли йому очі. — Ич, начепив іграшки, бодай би мені й не дожити до такого... — Старий раптом одвернувся і схлипнув. — Та люди ж увесь рід наш проклянуть через тебе!

— Тату, — тільки й спромігся сказати Іван, вичавлюючи з себе слова і голос, ніби кров пускав.

— Сірий вовк тобі тато, а гітлеряка — батько хрещений, — аж скипів старий Козерацький. — Краще б ми були задавили тебе в колісці маленьким, як оце терпіти таку ганьбу! І осиротіти при живому синові. Щоб ти сам такого дїждав, гаспиде!..

— Тату, — знову сказав Іван, ні живий ні мертвий, зморений великими переживаннями тієї безсонної ночі, непримиренністю й прокляттям батька, що звалилося на нього так несподівано. — Якби ви знали, — оглянувся Іван.

Кругом було тихо й безлюдно. Сонце ще не сходило, тільки бузковіло крайнебо на сході та сизий туманець елався при самій землі.

— Що там мені знати, — заходився місити чамур старий Козерацький, з натугою витягаючи й занурюючи в круту холодну глину білі, з жмутами натруджених вен ноги, що стриміли з-під закачаних до колін хблoш, немов оголені кості.

— Якби ви тільки... — повторив Іван, втрачаючи останню надію: він добре знав свого батька, терпеливого й лагідного, але непримиренного в своїх рішеннях.

— Ти мені баки не забивай, — старий перевалювався з боку на бік, топчучи чамур, поволі розмахуючи в такт своєму натужному топтанню великими, мов лопати, руками. — Всі тепер бачать і знають, хто ти такий.

— Жаль, що не могу вам усього розказати...

— Розкажеш трибуналові, як наші прийдуть. Якщо тільки раніше хтось із своїх чесних людей тебе не вб'є.

— Ніхто мене й пальцем не троне, — сказав Іван. — Хіба що гестапо.

— Так я тобі й повірив, — відсапуючись, оглянувся старий на сина.

— Подождіть трохи, повірите.

— Набрид ти мені з своїм базіканням, — зупинився й випростався батько, рішуче махнув рукою, як одрубав: — Забирай манаття та їдь геть з очей. Наталка твоя з малим на руках чуть світ подалася на третій до матері. Паняй скоріше, відвезеш молодицю, бо вона ж ні в чому не винна. Чого ж їй розплачуватись за те, що чоловік став поліцаєм. — Він вийшов з чамуру на зелений спориш, руками згорнув із ніг глину, що поналипала крутими й темними кавалками, ополоснув руки в діжці з водою і швидко та вправно повикидав на підводу нехитрий домашній скарб Іванової родини. Потім взяв підручного коня за вуздечку, вивів з двору. — Паняй, і щоб твоєї ноги тут не було, доки не позбудешся оцієї ганебної амуніції. — І більше навіть не оглянувся: знову вліз у чамур і заходився його місити, геть чужий і холодний, аж серце в Івана заходилося.

Він любив і шанував батька змалечку, в родині завжди була злагода й мир, і слово батькове для трьох синів і п'яток дочок завжди було законом. І от тепер він вигнаний з хати, вирваний з батьківського серця і фактично проклятий ним. А мати навіть не вийшла. Тільки зараз Іван згадав про це і подумав, що матері, напевне, немає вдома, бо хіба ж би вона спала, коли ото батько місить чамур? Він оглянувся. Старий так само топтався в чамурі

і не підводив голови, ні разу не глянув йому вслід. І хата здалася Іванові ще ріднішою, ще затишнішою — рідна хата, у якій він виростав. Дивилася тепер вікнами йому вслід, ніби журилася за ним, та не могла нічого поправити.

«Що ж його робити?» — думав Іван, жаліючи батька, і хату, й себе. Не розкажеш же всього, не розкажеш! Хіба до Волошина піти й попросити, щоб він помирив його з батьком. Дем'яна Леонтійовича старий Козерацький з-поміж усіх виділяє, здавна любить його, ще з тридцять третього, як той прийняв їхню численну родину ранньої весни на котлові довольство, перевізши радгоспною машиною із Степівки. Але ж і Волошину не під силу зарадити зараз Івановому горю: він і сам ходить під великою підозрою. «Дожену, мабуть, Наталку, — подумав Іван, — одвезу її з дитиною до матері на третій, а тоді вже побалакаю з Дем'яном Леонтійовичем, що його робити далі». Це рішення хоч на якийсь час його заспокоїло, вивело із стану пригнобленого й розгубленого, коли ото не знаєш, що робити, куди подітись, хоч крізь землю провалисься.

Дружину він догнав біля ставицького колодязя. Так і є: і мати з нею — несе білоголового Олега, улюбленця свого, найменшенького внука, бо у невістки ж за плечима мішок із усім найнеобхіднішим. Наталка мовчки глянула на Івана, а мати зараз же в сльози.

— Що ж воно буде, сину? — схлипувала вона, подаючи йому сонного хлопчика. — Розгнівався батько, хай бог милує і одводить! Пішов же глянути на того бідного Романова, а його вже й поховали добрі люди. О, каже, мій сингаспид одвернувся, десь завівся од свого ганебного й бридкого сторожування, а люди й поховали. Крадькома!

— Чого там крадькома, — буркнув Іван, коли мати й дружина вилізли на підводу і всілись рядочком. — Не тільки дозволив, а поховав разом з ними Михайла Митрофановича. Що я, не людина?

— А куди ж ти їздив? — спитала Наталка.

— В діло, — одмігся Іван і довго мовчав.

— Ну та якось же воно буде, — зітхнула мати. — Поживете трохи у свахи, а там скинеш оцю пов'язку, нагана здаси тому ж самому Безп'ятову та й повернешся додому. Батько перекипить — він у нас одходчивий, я вже знаю.

— Не так це просто, мамо, як вам здається, — сказав Іван. — До них тільки попади, то не викрутишся сплоха.

— А що ж ти, вік будеш у поліції?

— Вік не вік, а отак зразу не відпустять.

— І на чорта ти соглашався! — злісно вигукнула Наталка.

— Треба було! — крикнув і собі змучений Іван. — Спробував би не погодитись. Одразу б на бантині загойдався.

— Але чому саме тебе, сину? — спитала мати. — Кажуть, що ти сам согласився, — перейшла вона на шепіт, наче їх хтось міг підслухати в степу.

— Та доки ж ви будете мучити мене оцими допитами! — вигукнув Іван, аж дитина прокинулась і злякано глипнула на нього синіми-синіми спросоння очима. — Навіть рідні не вірять! Така лиха доля спіткала мене тому, що той вічно п'яний Безп'ятов звик дірки Козерацькими затикати, от і послав мене в поліцію! Так ні, сам, кажуть, напросився, і край! Хіба ж ви не знаєте, як мене Ілько Рудий під конвоем у Добру возив?

— Та знаємо, — сказала мати. — Але ж тебе, а не когось іншого. От люди й кажуть, що по согласію...

— Ат, — махнув Іван батою, аж коні мотнули головами й пустилися рясю, — мало що люди скажуть. Треба їм пояснити, а не слухати, що вони базикають.

— До чужого рота не приставиш ворота, сину, — зітхнула мати. — А не дай же ж бог не вдасться виправдатися, як наші прийдуть? Або розстріляють, або в допрі згниєш.

— За це не турбуйтеся. І не переживайте. А більше нічого не можу сказати. Розумієте? Не маю права. — Він перехилився і взяв сина на руки. — Ось перед дітям кажу вам: не переживайте! Так треба. — Він поцілував сина, вколотивши його щетиною неголеного обличчя, той аж заплакав, передав дитя матері і погнав коней ще швидше, бо до третього відділка був неблизький світ — майже дванадцять кілометрів.

— Поїду вже і я з вами, — сказала мати, мовби думаючи вголос. — Хоч подивлюся, як ви там влаштуєтесь. Та й хлопчика жаль. Побавлю його хоч трохи, бо вам же ніколи буде попервах. — Вона пригорнула до себе онука, повернулася спиною до сонця, що, викотившись із-за обр'ю, засліпило усіх і покляло свої промінці на дитяче личко.

— Коней одводитиму, то й вас одвезу, — заспокоїв матір Іван і сам заспокоївся.

«Якось воно та буде», — думав собі, покладаючи надію на Волошина.

Проте Дем'ян Леонтьович, коли Іван, повернувшись другого дня з третього відділка, розшукав його на стайні й заговорив про свою біду, перевів усе на жарт: мовляв, два б'ються, третій не втручайся. А потім посерйознішав, закурив Іванового тютюну, одвів його в дальній куток і сказав:

— Спасибі, що врятували Романова. Просто-таки молодці! Перебуваючи в поліції, ви ще багато зробите добра нашим людям. А Кіндрата Тимофійовича легко зрозуміти: він інакше й не міг зреагувати на ваш вступ у поліцію, вірно? Треба тільки попередити, щоб не дуже виявляв свої емоції при німцях, бо може й головою накласти. А вам, Іване Кіндратовичу, я порадив би на третьому отаборюватися капітально. Хіба ж це погано, коли й там, у такій глушині, буде ще одна надійна людина? Ваш роботящий рід всі знають і шанують. Шануйтеся й ви. А з батьком якось помирися.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Коли ночами думаєш про війну (а про війну чомусь думається саме ночами), то спершу пригадуються не марші й атаки, не наступи й плацдарми за чужими холодними ріками, не власні поневірвання, поранення й біди, а уявляється випалений сонцем степ, курява над шляхами на безмежній рівнині, спека й задуха, і синє небо, і сині смуги рік — Бугу, Інгулу, Інгульця, Дніпра, Молочної та Міусу, Дону і Волги. І ввижаються переправи. І тисячі людей — молоді, а то й геть зовсім юні червоноармійці у вицвілих гімнастерках і пілотках і стомленоокі, з посивілими скронями генерали. Вони всі освітлені сонцем того пекельного літа і мовби озвучені ним, бо ні реву моторів, ні пострілів, ні гомону такої сили військ — нічого в моїй уяві немає. Всі вони йдуть мовчки. Бо то — відступ. У відступі ж, як відомо, солдати мовчать.

Вони мовчки рухаються по рівнині до синіх рік. І за сині рідні ріки. І мовчки дивляться на мене через ліве плече. Всі — через ліве. Усі вони суворо дивляться на мене з того далекого літа, ніби ждуть чогось або вимагають. У них білі, мов стигле жито, чуби. Голубі, мов ріки, очі. Засмаглі, мов зпалений степ, обличчя. Їхні спраглі, пошерхлі вуста зімкнуті, а худорляві плечі похилені. Йдуть і дивляться на мене. Усі — через ліве плече. Всі, як один, через ліве...

А війна котилася та й котилася в глибіню нашої країни димом, вогнем, полум'ям, кров'ю і смертю. Далі та й далі на схід. Заполонила степи, перетирала на страхітливих жорнах наші й ворожі полки, дивізії, танки й гармати, і вони зникли безслідно, ніби розчинялися в землі або про-

валювались крізь неї. Скільки ж їх прокотилося степами через Степівку! А де ділись, ніхто не знає й понині. Все поглинув степ, ніби вітром розвіялось.

Підминала війна під себе нові та нові міста й села, пусті й з населенням, що не зуміло, не змогло чи не наважилось евакуюватися проти зими, — не так-то просто було всім евакуюватися, коли ворог вбивав танкові клини далеко на схід, обходячи промислові центри і залізничні вузли, перерізає шосейні й колійні магістралі, перехоплював не лише війська, а й колони біженців, поїзди із заводським устаткуванням, колгоспні й радгоспні череди, отари овець, незграбні гурти свиней, що найтяжче долали відстані.

Гітлер квапив своїх фельдмаршалів, яким уже віяла у вічі незвична зима восени, перемітала поміж дощами розгрозді дороги під низьким захмареним небом білими-білими заметами — особливо білими, аж занадто білими, в південних чорноземних степах, де сніги тримались недовго, тільки ще дужче, танучи, розквашували гаспидно-чорні дороги на голій, продутий злими вітрами рівнині, якій не було і, здається, ніколи не буде кінця; і війна тут теж видавалася нескінченною, хоч, здолавши оточені Гудеріаном та Клейстом армії Кирпоноса, вермахт рвався далі на схід.

Другого жовтня о 5 годині 30 хвилин війська групи «Центр», скориставшись ясною осінньою погодою, розпочали операцію «Тайфун». Це був початок наступу на Москву, що поглинув усі наші армії Калінінського, Західного, Брянського та Резервного фронтів, усю увагу Державного комітету оборони, Генерального штабу, Політбюро і особисто Сталіна.

Третього жовтня танкова армія Гудеріана увірвалася з ходу до Орла і взяла його, танкова група Гопнера четвертого жовтня вийшла до Можайська, а танкова група Гота — до верхньої течії Дніпра, захопивши міста Холм та Білий. Танкові армії і групи фашистів, створюючи перевагу на вирішальних напрямках, долали нашу оборону й проривалися вглибину, а неатаковані ділянки фронту за наказом Ставки утримувалися повсюди до кінця, хоч їм і загрожувало в перспективі глибоке оточення.

Шостого жовтня було захоплено Брянськ, обійдено Вязьму, 9-та армія Штрауса правим флангом вийшла до Калініна, а лівим до Ржева. У цій надзвичайно тяжкій обстановці події на річці Молочній, оточення 18-ї армії й загибель у бою при прориві генерал-лейтенанта Смирнова могли здатися далекими-далекими й не так трагічними, як небажаними.

Сьомого жовтня, з'явившись о дванадцятій у своєму кабінеті, де на нього чекали начальник Генерального штабу маршал Шапошников та генерал Ватутін, Сталін мовчки схилювся над картою, на якій зяяли ворожі прориви й оточення наших військ під Вязьмою і Брянськом, почав дихати все важче й частіше, тамуючи роздратування, сірів дедалі дужче і мовби старішав на очах.

— Де Конєв? Де Будьонний? Де Єременко? — хрипко й нерозбірливо питав він у вуса, потім поволі підвів тяжку чубату голову, звуженими очима мовби вицілюв кожного. — Що вони там роблять? Де наші армії, з такими труднощами сформовані й виведені на цю лінію? — Переводив стемнілий погляд на Шапошникова: — Борисе Михайловичу, поясніть, як можна потрапити в оточення одразу п'ятьма чи шістьма арміями? Куди вони там дивилися? І куди дивився Генеральний штаб? — питав, бліднучи від очей до самого підборіддя. — Де ж оті танки, які ми їм дали з резерву? Де артилерія? Чому не використали танки для контрудару? Чому не прикрились артилерійським вогнем? Ви хоч зв'язок з ними маєте? Ви командуєте нарешті ними? Ви керуєте військами? Під загрозою вже Калуга, Тула, Можайськ, — кидав він на карту великі, негнучкі, темні, аж сизуваті, руки, — а ви не знаєте, де зараз наші війська, а де ворожі атакуючі частини. Командуючих фронтами розгубили! — задихався він з люті, грізний, непідступний, і можна було подумати, що його всі вже покинули самого перед лицем безвиході й скрути. — Доки все це не з'ясуєте, й на очі не з'являйтесь! — втратив він самовладання, бо на жодне з своїх запитань відповіді не дістав.

Кабінет був довгий і, доки Шапошников та Ватутін, кваплячись і збиваючись з кроку, долали відстань до дверей, він потамував гнів і роздратування, опам'ятався:

— Стійте! — гукнув ще різко, а коли спинилися, додав спокійніше: — Борисе Михайловичу, зостаньтесь.

Шапошников стеноу плечима й повернувся. Сталін стояв над картою немов скам'янілий, розпачливо й докірливо хитав головою, вже в котрий раз повторював:

— Брянськ, Вязьма, Орел... Що ж вони там думають?

— Їм ніколи думати, — сказав старий маршал. — Вони оточені й розбиті...

— За одну добу? Всі п'ять армій?

— Товаришу Сталін, ворожа танкова армія і дві танкові групи, три загальновійськові армії при підтримці авіації й артилерії все змітають вогнем на головних напрямках, вбивають клини, не дбаючи про фланги.

— Стара їхня тактика, — зауважив Сталін. — Так вони

діяли й у Польщі та Франції. Але тут же їм не Франція, Борисе Михайловичу, — глянув на Шапошнікова мовби з докором. — П'ять свіжих армій виставили з новим озброєнням, з артилерією й танками, і не зуміли вистояти... Такі втрати — весь Західний фронт, Брянський...

— І Резервний, — додав Шапошніков. — З самої ночі розшукуємо Будьонного. Не можемо з'ясувати становища... Хоч наші солдати і командири виявляють справжній героїзм.

— Дзвоніть в Ленінград, викликайте Жукова, чого він там і досі сидить! — підвищив голос Сталін.

— Ви ж самі доручили йому навести лад в П'ятдесят четвертій армії Кулика. Там склалася дуже важка обстановка...

— Гірше зараз немає ніде, як тут, під Москвою, — сказав Сталін похмуро.

— Тут теж — не мед, — показав Шапошніков на низ карти й накрив рукою Ростов. — Не сьогодні-завтра прорвуться від Маріуполя.

— Викликайте Жукова, — нетерпляче урвав його Сталін і почав набивати люльку. — Щоб завтра вранці був тут. А поки що заготуйте наказ першому гвардійському корпусу Лелюшенка, який мав ще вчора зайняти оборону в районі Мценська, Отради, Черні, стояти на смерть, будь-що зупинити лівий фланг Гудеріана й прикрити Орловсько-Тульський напрям. З корпусом є зв'язок?

— Постійний зв'язок підтримувався протягом ночі й підтримується зараз по рації. Корпус з двома танковими бригадами, завершуючи марш на вказаний рубіж, викинув назустріч протитанкові розвідки, а сам цілу ніч окопувався. Танки теж закопали в капоніри, щоб використати їх із засади. Але ми не знаємо, де командуючий Резервним фронтом маршал Будьонний. Треба ж налагодити постачання корпусу, забезпечити його всім потрібним для бою.

— Скоро мають дзвонити члени Державного комітету оборони із штабу Західного фронту, — спокійно мовив Сталін, походжаючи кабінетом. — Їм уже, мабуть, вдалося зорієнтуватися на Можайській лінії оборони й розшукати Будьонного. А втім, корпус Лелюшенка підлягає безпосередньо нам. Пишіть наказ. — Сталін диктував, покурюючи люльку.

Коли був проведений сеанс прямого й зворотного радіозв'язку з Лелюшенком, той доповів, що йому вдалося вийти в заданий район заздалегідь, набагато раніше від авангардів Гудеріана і виграти час для організації оборони.

Сталін запросив Шапошнікова на свою кремлівську квартиру обідати. Там за участю членів Політбюро й Державного комітету оборони ще раз було обговорено деталі прийнятого напередодні рішення про захист Москви на Можайському рубежі. Сталін розпорядився підтягнути з глибини країни на новий рубіж свіжі армії й дивізії. Оперативною групою Ставки, очолюваною Василевським, туди ж направлялися також війська, що відходили з Ржевського, Сичевського й Брянського напрямів.

— Обстановка дуже складна, — сказав Сталін на прощання. — Судячи з розвитку подій, вона й далі загострюватиметься. Доки Василевський організує Можайську лінію оборони, вам, Борисе Михайловичу, треба негайно лягти й виспатися. Відпочивайте сьогодні до ранку.

Сам він аж посірів з утоми. До того ж йому дошкуляв нежить, долав грип, тому Сталін у ті дні нікому не подавав руки, весь час покашлював і говорив у зібганий носовичок. Він рано відпустив членів Політбюро і Державного комітету оборони, довго сидів над картою, обмірковуючи обстановку, що лишилась неясною на всіх трьох фронтах під Москвою, гортав свої записники, в яких значилися резерви реальні й заплановані на найближчий час: нові формування, виробництво літаків, танків, гармат, боеприпасів, стрілецького озброєння. Потім повернувся в Ставку, зажадав зв'язку з Ленінградом. Його дивувало те, що Георгій Костянтинович, відпросившись учора на один день, не прилетів і сьогодні, тривожило становище під Ленінградом, бо тільки ж воно й могло там затримати Жукова.

Жуков вилетів з Ленінграда сьомого жовтня — в найгостріший момент першої фази «Тайфуна». Летів і згадував, як місяць тому за дорученням Сталіна поспішав у Ленінград, де склалася на той час критична обстановка і німці от-от могли увірватися в місто. Загроза й зараз висіла над містом Леніна, але фронт удалося стабілізувати, війська зайняли міцну, добре обладнану оборону, насичену протитанковою артилерією з високоорганізованою системою вогню, та й група армій «Північ», здається, примиралася з тим, що їй доведеться тут зазимувати, вичерпала свою наступальну потужність, зазнавши великих втрат у вересневих безперервних атаках. Авіаційній розвідці вдалося виявити переміщення великих мотомеханізованих частин і танкових колон ворога від Ленінграда на південь. Неважко було здогадатися, що їх перекидають на Московський напрям.

Підтримуючи постійний зв'язок з Генеральним штабом, Георгій Костянтинович знав про початок наступу фашистських військ з району Шостка — Кролевець на Орел силами 2-ї танкової армії Гудеріана та 2-ї польової армії фон Вейхса. Цей наступ він передбачав і попереджав Сталіна про його вірогідність ще перед вильотом до Ленінграда. Він знав, що наша оборона вже прорвана в смугах трьох фронтів, уявляв становище оточених під Брянськом і Вязьмою армій, як передбачав і оточення військ Кирпоноса під Києвом ще в липні, коли гнучке керівництво військами тільки налагоджувалось.

Тоді 29 липня, обговоривши з оперативним управлінням Генштабу становище на фронтах, він, зваживши всі обставини й проаналізувавши можливі й вірогідні дії ворога, занепокоєний до краю небезпекою, що нависла над п'ятьма арміями Південно-Західного фронту, подзвонив Сталіну й приїхав серед дня в Кремль з найрішучішими намірами. Наказав зупинити машину в затишному куточку біля входу до кабінету Сталіна. Вийшовши з машини, навіть не оглянувшись на голубуваті ялини, на клумби з палахкотючими квітами, не помітив ні синяви неба, ні щедрого сонця дивовижної пори, яку прийнято називати маківкою літа, — після безсонних ночей його нудило, трохи крутилася голова від перевтоми, прикро було й гірко на душі, і велика тривога за долю великого війська гнітила його.

Начальник охорони Сталіна здивовано й запитливо поглянув на похмурого Жукова, став перед ним непорушно, заступаючи дорогу.

— Наказано нікого не пускати. Товариш Сталін зайнятий.

— Зараз війна, генерале, — сказав Жуков, скидаючи й вішаючи кашкета. — У війну ж перед начальником Генерального штабу двері Головнокомандуючого мають бути відчинені вдень і вночі.

— Не маю таких розпоряджень.

— То матимете, — пообіцяв Жуков і попросив викликати Поскрьобишева. — Сьогодні ж все буде погоджено.

Погодити, проте, не вдалося: цей день став останнім днем перебування Жукова на посту начальника Генерального штабу.

Начальник охорони мовчки натиснув кнопку. Двері за хвилину відчинились, Поскрьобишев, навіть не привітавшись, кивком голови запросив Жукова і знову зачинив за ним двері, ніби в них міг хто увірватися. Аж телер невдоволено глянув на Жукова.

— Невчасно, нечасно, Георгію Костянтиновичу, — ска-

зав похмуро, перекидаючи на столі папери. — Саме на бурю нарветесь...

— Не люблю тихої та ясної погоди, — віджартувався Жуков. — Під час бурі хоч ворожа авіація не ходитиме по головах. А воно ж, як на гріх, такі дні стоять! Про кращі фашисти, мабуть і не мріяли.

— Що? — спитав Поскрьобишев. — Напирають?

— Даремно б я не прийшов так рано.

— Наказано зачекати Мехліса.

— Скажіть: дуже терміново й ненадовго.

— А може, зачекаєте все-таки вечірнього обговорення обстановки? Там би й доповіли...

— Зараз і година багато важить, — твердо мовив Жуков, рушаючи до дверей.

Поскрьобишев рвонувся з-за столу, випереджаючи його.

— Ох і нарветесь ж ви, — похитав осудливо головою.

— Така посада, — сказав йому Жуков тихо й непримітно, на ходу готуючи карту. — Не про мене йдеться. І не про вас.

— Зачекайте тут, — зупинив його перед самими дверима Поскрьобишев, а сам зайшов і перегодя розчинив перед ним двері. — Прошу.

Сталін сидів під стіною на канапі за своїм довгим столом, заваленим, як завжди, безліччю паперів, а поруч з ним примостився Мехліс. Зайшов, очевидно, з внутрішніх апартаментів і поквапливо доповідав щось дуже важливе і термінове. Сталін не глянув на Жукова, не відповів на привітання, спитав тихо, без наголосу й інтонації, майже механічно:

— Що хоче доповісти нам начальник Генерального штабу в такий неурочний час?

Жуков мовчки розгорнув карту перед Сталіним на його столі і показав на плацдарм під Рогачовом.

— Отут зараз зосереджено три танкових і одна моторизована дивізії Гудеріана. П'ять днів тому він отримав триста нових танкових моторів, доставлених з Німеччини літаками. Легко припустити, що, поновивши моторесурси, він підготувався до далекого рейду — про це свідчить розвідка боєм, проведена сьогодні на світанку 29-ю мотодивізією, а також щойно одержані агентурні відомості про форсовану передислокацію лейб-штандарту «Адольф Гітлер» з-під Умані на Кричев з метою, знову ж таки, підсилення ударної групи Гудеріана. Наміри противника досі були не ясні, але сьогодні можна впевнено сказати, що з плацдарму під Рогачовом готується глибокий прорив на Лівобережну Україну в тил Південно-Західного фронту з тим, щоб ліквіду-

вати загрозу правому флангу групи армій «Центр» при наступі на Москву.

Сталін слухав мовчки, уважно дивлячись на карту. Жукова не перебивав. Люльки не запалював. Про Мехліса, здається, забув.

— Задум ворога, — продовжував Жуков, — ударити на Шостку — Кролевець — Конотоп і далі на Лохвицю — Лубни, зайти глибоко в тил арміям Київського й Коростенського УРів, з'єднатися з Клейстом, що вже почав переправлятися через Дніпро під Кременчуком, і таким чином оточити й знищити всі війська Кирпоноса...

— Звідки вам відомо про задум противника? — спитав Мехліс, іронічно всміхаючись. — Ви що, читаєте на відстані їхні думки?

— Існує аналіз можливих дій противника — оперативне передбачення, без якого не обійтись у військовій практиці. Я намагаюсь думати зараз за противника, вибираю найбільш придатний і вигідний з його точки зору спосіб дій, — терпеливо пояснював Жуков. — Без цього неможливо здійснювати оперативне управління військами. Я певен, що Гудеріан неодмінно скористається з цієї найвигіднішої для нього в даний момент ситуації, про яку він, його оператори, а також генеральний штаб німецької армії не можуть не думати.

— Що ви пропонуєте? — похмуро спитав Сталін.

— Як не гірко, а нам, товаришу Сталін, треба залишити Київ, одвести армії за Дніпро і розвернути їх по Десні, Сулі й Сейму на лінії Ромни — Конотоп — Лохвиця, щоб зупинити Гудеріана й не дати йому з'єднатися з Клейстом, замкнути кільце оточення. Ми врятуємо п'ять армій, техніку й боеприпаси...

— Яку техніку? Які боеприпаси? — спалахнув Сталін. — Що за дурниці? — Сталін закипав усе дужче. — Як ви додумались Київ фашистам здати?

— Обурливо! — сплеснув руками об сині бриджі Мехліс, ніби вибивав з них пил. Кабінет Сталіна був неподходящим місцем для такого діла, та й пилу там не було, бо бриджі Мехліса, як і їх господар, ще не покидали гарно прибраних і чистих кабінетів Москви, бо ж саме тут Мехліс розбирався в «зраді» генерала армії Павлова та його начальника штабу генерала Климовських, викликавши їх із Західного фронту. В одну мить Жуков пригадав це, бо сталася ж розправа над Павловим тижнів два тому.

— Якщо я, як начальник Генерального штабу, здатен молоти самі дурниці, — спокійно й твердо вимовив кожне

слово Жуков, — то мені тут... Я врешті стройовий командир, а не штабіст.

— Ви не гарячкуйте! — підвищив голос Сталін, але потім махнув рукою: — А втім... Якщо ви так ставите питання, обійдемося тут і без вас.

Жуков склав карту. Глянув на Сталіна спідлоба, твердо й сміливо. В погляді світилися докір, образа, жаль за чимсь, чого вже ні повернути, ні поправити.

— Я людина військова і готовий виконати будь-яке завдання Ставки, — сказав він впевнено й тихо, — але маю свою власну тверду думку про оперативну обстановку і доповів так, як думаю сам, як проаналізували ми все в Генеральному штабі.

— Ідіть працюйте, — мовив Сталін спокійно, без гніву. — Ми вас викличемо.

Забравши карти, Жуков вийшов з кабінету. Важко було на душі, гірко було думати й уявляти, яка трагедія станеться з військами Кирпоноса за кілька днів, а ти безсилий допомогти, запобігти цьому й врятувати становище.

— Товаришу Жуков, — підійшов до нього незворушний і завжди однаковий Поскрьобишев. — Вас просить товариш Сталін.

Як тільки Жуков переступив поріг, Сталін вийшов із-за столу, пішов йому назустріч.

— Куди б ви хотіли відправитись і коли? — спитав він, ніби нічого й не сталося.

— Я — солдат. Поїду, куди накажете. Можу командувати дивізією, корпусом, армією...

— Не гарячкуйте, — сказав Сталін вже зовсім спокійно. — Ви не раз пропонували ліквідувати виступ німецького фронту під Єльнею. От і візьміться за це.

— Кому здати справи?

— Шапошников незабаром прибуде в Генеральний штаб, здайте йому справи і виїздіть на Резервний фронт. Ми призначаємо вас командуючим Ржевсько-Вяземської лінії оборони.

— Дозвольте йти? — спитав Жуков, виструнчившись.

— Подождіть, вип'ємо чаю, поговоримо про дещо.

Чай принесли, але розмова не клеїлась.¹

Жуков підвівся.

— Прошу вас, товаришу Сталін, не затягувати виведення військ Кирпоноса за Дніпро, бо буде пізно, — круто розвернувся й пішов до дверей, чітко відбиваючи крок, і в

¹ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления. АПН. М., 1969, стор. 299—301.

цьому теж була невисловлена образа, майже відчай. Вони не покидали його й тепер, коли доля Кирпоноса та його армій вже давно й трагічно вирішилася, а під Вязьмою й Брянськом були оточені армії трьох центральних фронтів.

Викликаний у Ставку із Західного фронту, де було порівняно спокійно, маршал Тимошенко не знав, що на нього чекає. Після розстрілу генералів Павлова й Климовських за програний бій на кордоні Семенові Костянтиновичу довелося відповідати за оборону Гомеля, оборону Смоленська, утримання рубежу Північна Двіна — Дніпро, на якому завершувалася перша фаза війни за стратегічним планом «Барбаросса», — все це випало на його долю як головнокомандуючого Західним напрямом, а потім командуючого Західним фронтом. Усі ці битви, не дивлячись на масовий героїзм наших армій, були програні. Будучи в дружніх стосунках із Жуковим, він знав про те, як реагував Сталін на найменшу зміну обстановки на Західному напрямі.

Коли вони з Жуковим по завершенню Смоленської битви намічали план дальших дій на Західному напрямі, в Генеральний штаб подзвонив Поскрьобишев і спитав, де Тимошенко. Очевидно, його розшукували і не знайшли. Жуков відповів, що маршал Тимошенко в Генеральному штабі уточнює становище на сусідніх фронтах і завдання, що стоять перед його військами.

— Товариш Сталін наказав вам і Тимошенкові негайно прибути до нього на дачу, — сказав Поскрьобишев і без ніяких пояснень поклав трубку, як завжди.

— Що це може означати? — стривожено спитав Тимошенко.

— Сталін хоче порадитися з нами про подальші дії, — висловив здогад Жуков.

Але виявилось, що викликали їх зовсім з іншого приводу. Коли увійшли до кімнати, за столом сиділи майже всі члени Політбюро. Сталін був одягнутий в стару куртку, стояв посеред кімнати й тримав погаслу люльку в руках — певна ознака поганого настрою.

— От що, — сказав Верховний Головнокомандуючий. — Політбюро обговорило діяльність Тимошенка на посту командуючого Західним фронтом і вирішило увільнити його від обов'язків. Є пропозиція на цю посаду призначити Жукова. Що думаєте ви? — спитав Сталін, звертаючись до Жукова й Тимошенка.

Маршал Тимошенко мовчав. Та й що він міг сказати? Виправдовуватись?

— Товаришу Сталін, — зважився порушити мовчанку Жуков, — часта зміна командуючих фронтами тяжко відбивається на перебігу операцій. Командуючі, не встигнувши увійти в курс діла, вимушені вести найтяжчі бої. Маршал Тимошенко командує фронтом менше чотирьох тижнів. У ході Смоленської битви добре вивчив війська, побачив, на що вони здатні. Він зробив усе, що можна було зробити, і майже на місяць затримав противника в районі Смоленська. Гадаю, що ніхто інший більшого б не зробив. Війська вірять у Тимошенка, а це — головне. Вважаю, що зараз звільняти його від командування фронтом несправедливо й недоцільно.

Михайло Іванович Калінін, уважно слухаючи, сказав:

— А що, мабуть, правильно.

Сталін покvapливо розкурив люльку, подивився на інших членів Політбюро.

— Може, погодимося з Жуковим?

Іх відпустили, наказавши Тимошенкові негайно виїхати на фронт.

Було зрозуміло, що Семена Костянтиновича серйозно образили висловлені зауваження. Але на війні всяке буває, не завжди є можливість, розв'язуючи великі й складні питання, враховувати особисті переживання окремих людей¹.

Мало знайдеться аргументів, щоб заперечити цю думку. Однак легко уявити, з якою душевною травмою повертався Тимошенко у свій штаб, у якому гнітючому настрої переступав поріг командного пункту, щоб приступити до керівництва військами в надзвичайно складній обстановці, що склалася по завершенню Смоленської битви. Скільки ж безсонних ночей, скільки гіркот і печалей довелося знести йому, скільки зусиль витратити й небезпек подолати, щоб втримати фронт і зупинити ворога на Московському напрямі! Ні, нелегко було знести таку несправедливість. Не додавала вона ні волі, ні ініціативи, ні широти мислення, і, крім того, що треба було долати і витримувати ворожі наступи й удари, протидіяти їм і знаходити рішення та підпорядковувати їм дії військових з'єднань, треба було ще й переборювати образу, тамуючи біль приниження, вивиривати з душі дошкульні налади апатії, що неодмінно виникали при цьому, вбиваючи віру й переконаність у правоті своїх вчинків і своїх дій. Напрошується, нахабно вривається у свідомість і поза свідомістю підступна й страшна зневіра: «Що не роби, все одно будеш винен!»

Для кожної людини і за мирного часу несправедливість

¹ Г. К. Жуков. Воспоминания и размышления, стор. 288—289.

страшна, принизлива, обеззброююча — вона знесилює й гнітить душу, висотує сили, завдає тортур і пригнічує. Для командуючого ж фронтом, а тим більше — головнокомандуючого напрямом, та ще в бойовій обстановці за умов стратегічної переваги ворога, якому належить ініціатива, душевна рівновага, моральний стан і психологічне становище в своєму середовищі і особливо ставлення вищого командування може виявитися вирішальним, бо ж тільки окриленість, породжена високим довір'ям і вірою у власні сили й здібності, допомагає знаходити найкращі рішення й діяти розумно, енергійно, на повну силу своїх здібностей, наявних сил і засобів.

Коли ж Семен Костянтинівич за викликом Шапошнікова приїхав одинадцятого вересня до Москви і зайшов у Генеральний штаб, він не застав Жукова — той уже вилетів на Ленінградський фронт. Дізнавшись, що його призначають на Південно-Західний напрям замість Будьонного, він здивувався і навіть зрадів: це було, скоріше, визнання його здатності виправити становище на найскладнішому на той час театрі воєнних дій, аніж недовір'я, яке над ним висіло досі після тієї пам'ятної розмови у Сталіна. Борис Михайлович прямо так і сказав:

— Це все Жуков. Він вас порекомендував послати на Південно-Західний напрям. Дивуюся й радію вашій дружбі, — всміхнувся старий мудрий маршал. — Георгій Костянтинівич сам щойно одержав призначення в Ленінград, де склалося просто критичне становище, а про вас знайшов час і мужність потурбуватися. У великого військового діяча і стратега виростає Жуков...

— А чим зумовлене це рішення? — спитав Тимошенко, якому прикро було змінювати на посту головнокомандуючого Південно-Західним напрямом усіма шанованого й авторитетного Семена Михайловича Будьонного.

— Ось подивіться, — підвів Шапошніков Тимошенка до карти. — Отут, на південний схід від Кременчука, дивізії 17-ї армії Штюльпнагеля форсували Дніпро й захопили великий плацдарм. На ньому зосередилися основні сили 17-ї армії й першої танкової групи Клейста. Спроби командування Південно-Західного напрямом відкинути противника за Дніпро залишилися безуспішними, хоча для цього використали всі війська, які можна було зняти з інших ділянок фронту. На прохання командуючого Південно-Західним фронтом генерал-полковника Кирпоноса Ставка дозволила відвести 5-ту армію Потапова й правий фланг 37-ї армії на Десну з метою прикрити праве крило фронту, та противник, наступаючи з півночі, випередив відхід на-

ших частин, відтіснив 5-ту армію від Десни й просунувся від Чернігова до Ніжина. Головнокомандуючий Південно-Західним напрямом замість того, щоб уміло маневрувати своїми резервами й оперативніше здійснювати директиви Ставки, прислав Верховному Головнокомандуючому ось таку пропозицію Військової ради, — Шапошников подав Тимошенкові документ із резолюцією Сталіна, поставленою косо в лівому верхньому кутку знайомим синім олівцем: «Відхилити!»

«Військова рада Південно-Західного фронту вважає, — читав маршал Тимошенко, — що в наявній обстановці необхідно дозволити загальний відхід фронту на тилловий рубіж.

Начальник Генерального штабу маршал т. Шапошников від імені Ставки Верховного Головнокомандування у відповідь на цю пропозицію дав розпорядження вивести з 26-ї армії дві стрілецькі дивізії і використати їх для ліквідації противника, що прорвався з району Бахмач, Конотоп. Одночасно т. Шапошников вказав, що Ставка Верховного командування вважає відхід військ ПЗФ на схід поки що передчасним.

Зі свого боку вважаю, що на даний час повністю визначився задум противника охопити й оточити ПЗФ з напрямків Новгород-Сіверський та Кременчук. Для протидії цьому задумові необхідно створити сильну групу військ. Південно-Західний фронт зробити це не в змозі.

Якщо Ставка Верховного командування в свою чергу не має змоги зосередити в даний момент такої сильної групи, то відхід для Південно-Західного фронту цілковито назрів. Заходи, що їх має провести Військова рада фронту у вигляді висунення двох дивізій з 26-ї армії, можуть виявитися лише засобом забезпечення. До того ж 26-та армія зостається вкрай знесилена. На 150 кілометрів фронту лишається тільки три дивізії.

Зволікання з відходом Південно-Західного фронту може призвести до втрат військ та величезної кількості матеріальної частини...

Будьонний, Хрущов, Покровський»¹

— І що ж вирішили? — спитав Тимошенко, не кваплячись повертати папір Шапошникову і розуміючи, що йому зараз же доведеться взяти безпосередню участь у вирішенні долі Південно-Західного фронту, котра, незважаючи ні на які резолюції, складається просто трагічно.

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2. М., Политиздат, 1965, стор. 107.

— Сьогодні відбулася розмова по телеграфу Сталіна з генерал-полковником Кирпоносом...

— А не з Будьонним? — здивувався маршал Тимошенко, але Шапошников ніби й не чув його, вів далі, не перериваючи фрази:

— ...котрий вважає, що в наявній обстановці слід відвести війська фронту з Київського виступу на річку Псьол.

— От бачите, і Кирпонос висловив ту ж саму думку, що й Будьонний. Чому ж не погодилися в Ставці з цією позицією? — допитувався Тимошенко.

— Сталін категорично заперечив, — сказав Шапошников незворушно і спокійно. — Він проти того, щоб залишити Київ, і проти відводу військ із Київського виступу. Наказано утримувати Київ усіма засобами, будь-якою ціною, перекинути на праве крило фронту всі сили, які можна зняти з інших напрямів, і у взаємодії з Брянським фронтом розгромити конотопську групу противника.

— Але ж Будьонний має рацію, — зауважив Тимошенко.

— Помиляєтеся, голубчику, — ще спокійніше заперечив Шапошников. — Саме тому, що головнокомандуючий Південно-Західним напрямом при таких різких розходженнях із Ставкою в поглядах на оцінку наявної обстановки не зможе далі керувати військами, товариш Сталін увільнив Семена Михайловича і замість нього призначає вас. Отож знайомтеся з обстановкою і приступайте до виконання своїх обов'язків.

— Скільки ж мені дається на ознайомлення?

— Вам відводиться одна доба, — сказав старий маршал.

Наступного ж дня Семен Костянтинович виїхав з Москви за призначенням і 13 вересня прибув у Охтирку, де розташувався штаб напрямку. Саме на цей час війська 2-ї армії барона фон Вейхса, наступаючи з півночі й ламаючи опір наших 40-ї, 21-ї й 5-ї армій, зайняли Глухів, Конотоп, Бахмач, Ніжин, а передні частини 2-ї танкової групи Гудеріана захопили Ромни й прорвались до Лохвиці. З'єднання ж 17-ї армії Штюльпнагеля та 1-ї танкової групи Клейста 12 вересня завдали удару з Кременчуцького плацдарму з півдня на північ — назустріч військам Гудеріана — й захопили Хорол.

38-ма армія, відсічена від 26-ї армії Костенка, відходила до нижньої течії Псла, прикриваючи Полтаву із заходу.

Між Лохвицею та Лубнами залишалася не зайнята противником горловина завширшки 30—40 кілометрів, але її нічим було закрити. Не можна було скористатися нею й

для виведення військ з оточення, оскільки дозволу на відхід Ставка не давала. До того ж війська всіх армій були зв'язані боєм. 14 вересня о 5-й годині ранку начальник штабу Південно-Західного фронту послав начальника Генерального штабу Б. М. Шапошникову донесення, в якому ще раз порушив перед Генеральним штабом питання про катастрофічне становище військ, щоб добитися допомоги від Ставки й свободи дій.

«Війська 21-ї й 5-ї армій відходять на стик 37-ї й 26-ї армій. Початок зрозумілої вам катастрофи, — підсумовував генерал Тупиков своє донесення, — справа кількох днів».

Тупиков даремно чекав відповіді в своєму штабі. Шапошников послав розпорядження не йому, а Тимошенкові в Охтирку, де поза кільцем оточення розташувалося управління головнокомандуючого Південно-Західним напрямом. У своєму документі маршал назвав донесення генерала Тупикова панічним і вимагав ужити всіх заходів для утримання зайнятих позицій і особливо флангів. «Треба переконати весь склад фронту, — зазначалося у розпорядженні Б. М. Шапошникова, — у необхідності стійко битися, не оглядаючись назад. Треба виконувати вказівку тов. Сталіна, яку вам було дано 11 вересня».

Коли з Охтирки переслали радіограму Шапошникова, Кирпонос довго сидів над нею, схиливши голову. Він помітно схуд і потемнів лицем, очі через постійне недосипання зчервоніли й роз'ятрені, ніс загострився.

— Така відповідь може означати тільки одне: дехто не хоче рахуватися з нашим становищем, — сказав Тупиков.

— Припиніть, — стомлено оглянувся на нього Кирпонос.

— Військова рада Південно-Західного напрямку, перебуваючи поза оточенням в Охтирці, теж не уявляє реальної загрози, — не заспокоювався Тупиков.

Кирпонос мовчав, тяжко й гірко думав.

— Вони ж знають, що ми вичерпали всі наявні резерви, що тили наших армій переміщуються під ударами ворога. Вони ж повинні вжити заходів негайно, щоб врятувати війська фронту...

— У них теж немає резервів, — проказав нарешті Кирпонос, — що ж вони можуть зробити? Нам треба триматися. Триматися за всяку ціну! Це — єдиний рятунок. Цього від нас чекають, на це сподіваються.

Сподівання не справдилися: 15 вересня передові танкові й мотомеханізовані частини 1-ї й 2-ї танкових груп Клейста й Гудеріана з'єдналися в районі Лохвиці за 40 кі-

лометрів на північ від міста Лубни і в оточенні опинилися 21-а, 5-та, 37-ма, 26-та армії. Вони могли б прорватися через порівняно слабе кільце оточення, але Ставка Верховного Головнокомандування не давала дозволу на загальний відхід військ.

Саме в цей час у Москві перебували представники союзних держав.

Утримання Києва й Подніпрянської України справляло сильне враження на представників західних держав та на їхні уряди. Багато наших політичних противників серед представників правлячих кіл пророкували нам швидку загибель, розгром Червоної Армії. Хай, мовляв, Росія й Німеччина знекровлюються в жорстокій війні, а ми на цьому нагріємо руки. Тільки затятим опором, утриманням якомога довше лінії Дніпра і Києва й можна було зупинити ворога, щоб підготуватись до рішучої відсічі. Так міркував Сталін, видаючи наказ про утримання Києва.

Семен Костянтинович Тимошенко, як колишній народний комісар оборони, розумів це, однак під тиском невідворотних подій і небезпеки повного оточення й розгрому ввірених йому військ 16 вересня прийняв на свій власний розсуд рішення — залишити Київ і вивести війська Південно-Західного фронту з оточення. Генерал-полковник Кирпонос, котрий з надією й нетерпінням чекав такого рішення від Ставки, був приголомшений тим, що рішення це привіз йому й передав усно заступник начальника штабу фронту Баграмян. Він ще перебував під враженням розмови із Сталіним, що відбулася 11 вересня. Щоправда, Тимошенко був тоді присутній при цій розмові, тільки не тут, а в Ставці, та все одно Кирпонос не зважився виконати його усне розпорядження без підтвердження його Ставкою і після тривалих вагань, на які було витрачено цілу добу, послав особисто Сталіну донесення.

«Головком Тимошенко через заступника начальника штабу фронту передав усну вказівку: основне завдання — виведення армій фронту на річку Псьол і розгром рухомих груп ворога в напрямках Ромни — Лубни. Залишити мінімум сил для прикриття Дніпра і Києва. Письмові директиви головкома зовсім не дають вказівок про відхід на річку Псьол і дозволяють взяти з Київського УРу тільки частину сил. Тут є суперечність, що виконувати? Вважаю, що вихід військ фронту на річку Псьол є правильним, але при цій умові необхідно залишити повністю КиУР, Київ і р. Дніпро. Терміново просимо ваших вказівок»¹.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., Політвидав України, 1967, стор. 201.

Чекати довелося довго. Тільки о 23 годині 40 хвилин 17 вересня Ставка Верховного Головнокомандування дозволила залишити Київ.

Була глуха, темна осіння ніч. Дув пронизливий північний вітер, третю добу йшов густий обложний дощ, періщив у вікна, задував лампу на столі, торсав шибки, завивав у піддашші. Кирпонос віддав наказ арміям фронту прориватися з боями з оточення. Проте не з усіма штабами армій підтримувався зв'язок, і наказ довелось передавати з нарочними. Командування ж 37-ї армії взагалі цього наказу не одержало, оскільки, обороняючи Київ, було фактично відрізано й зі сходу. Основні сили 37-ї армії утримували свої позиції ще протягом 18 вересня і тільки вночі проти дев'ятнадцятого були зняті з правобережних рубежів і відведені за Дніпро, та ар'єргарди й батальйони народного ополчення вели боротьбу, доки німецько-фашистським військам не вдалося підійти вздовж правого берега Дніпра з півдня до Дарницького залізничного мосту. О 14 годині 20 хвилин 19 вересня всі мости через Дніпро в районі Києва за наказом командира 4-ї дивізії НКВС полковника Ф. М. Межиріна були підірвані¹. Того ж дня три фашистські дивізії вдерлися в правобережні райони Києва й захопили спустіле місто.

За наказом командуючого фронтом генерал-полковника Кирпоноса 21-а армія основними силами мала прориватися на Ромни, 5-та армія — на Лохвицю, 26-та — на Лубни, а 37-ма армія в другому ешелоні рухатись за ними, прикриваючи відхід з тилу. Зі сходу мав завдати удару назустріч цим арміям 2-й кавалерійський корпус Белова, що перебував у розпорядженні головнокомандування Південно-Західного напрямку. Проте внаслідок безперервних атак противника, що мав перевагу не тільки в танках, а й у засобах пересування піхоти, командування й штаб фронту не змогли оперативно керувати військами, частини й підрозділи різних армій, корпусів та дивізій перемішалися, і, позбавлені управління, прикриття з повітря, продовольства й боеприпасів, мусили прориватися через ворожі заслони майже наосліп.

20 вересня війська 37-ї та 26-ї армій були розсічені танковими й мотомеханізованими ударними групами Клейста й Гудеріана на три частини й вели тяжкі бої одна на північ від Києва, а друга — на південний схід від нього, третя — за 25 кілометрів на північ від Черкас, а 5-та й

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 204.

21-а армії, перемішавшись, проривалися від Києва на північний схід.

Віддавши розпорядження про вихід з оточення, Військова рада і штаб фронту тієї ж ночі виступили з Прилук і під прикриттям 189-ї стрілецької дивізії рушили на Пирятин, де з'єдналися з штабом 5-ї армії, зазнавши значних втрат від бомбардування ворожої авіації при форсуванні річки Удай. В цей час у розпорядженні командуючого фронтом не лишилося жодного літака. Вранці 18 вересня Військова рада фронту прибула до Городища без прикриття: бойові частини, які її прикривали частково попали в оточення. З 21-ю, 37-ю й 26-ю арміями, розсіченими танковими колонами противника, встановити зв'язок не вдалося. Не було зв'язку і з Ставкою Верховного Головнокомандування. Не давало про себе знати і Головне командування напряму.

Кирпоносіві вдалося зібрати бійців і командирів і сформувати кілька ударних загонів. Генералові Баграмяну було поставлено завдання: очолити найбоєздатніший загін з кількох танками й артилерією і пробиватися на схід. За ним, прикриваючись з флангів і тилу іншими загонами, рухались автоколони Військрази й штабу фронту та Військрази й штабу 5-ї армії. 20 вересня загін Баграмяна рано-вранці прорвався в район Сенчі і вийшов з оточення через залізничний переїзд, а машини Військової ради фронту тут же були оточені німецькими танками й мотопіхотою в Шумейковім гаю біля хутора Дрюківщина. Три доби точився нерівний бій, на початку якого тяжко був поранений осколком снаряда генерал-полковник Кирпонос, котрий більше не міг звестися на ноги й вибратися з урочища. Вдруге, вже смертельно, його поранило під вечір наступного дня, і коли один з порученців, почувши крик командуючого, прибіг до нього, Кирпонос був уже мертвий. В цьому гаю загинули також члени Військової ради фронту секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, начальник штабу фронту генерал В. І. Тупиков та більшість працівників штабу й управління фронту. Ховали генералів, бійців і командирів, як і скрізь, жителі навколишніх сіл та хуторів.

З великою групою військ з боями прорвалися через вороже кільце командуючий 26-ю армією генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко і член Військової ради армії бригадний комісар Д. О. Колесников. З частиною військ вийшли з оточення командири корпусів генерали П. П. Корзун, А. І. Лопатін, К. С. Москаленко, комбриг П. Ф. Жмаченко, пробилось до своїх управління 21-ї армії на чолі з коман-

дуючим армією генералом В. І. Кузнецовим, членом Військової ради генералом С. Ю. Колоніним та начальником штабу генералом В. М. Гордовим. У район Гадяча 24 вересня вийшло 50 чоловік із загону І. Х. Баграмяна. До 1 жовтня із складу військ Південно-Західного фронту вишла 21 тисяча чоловік, в тому числі 10 генералів¹.

Семен Костянтинівич Тимошенко мав рятувати становище і зі своїм управлінням поспішив до Харкова, щоб прикрити Харківський промисловий район. Ставка в цей час ліквідувала Головне командування Південно-Західного напрямку і склад його управління перетворила на управління Південно-Західного фронту. Так, маршал Тимошенко 26 вересня призначається командуючим, генерал-лейтенант Хрущов — членом Військової ради, а генерал Покровський — начальником штабу Південно-Західного фронту, який мав обороняти Харківський промисловий район і Донбас до лінії Ворошиловград — Ровеньки. До складу фронту входили: 40-а армія, утворена з частин 37-ї й 5-ї армій, що відійшли з Київського й Коростенського УРів, прикрила Сумський напрям; 21-а і 37-ма, що відступила від Полтави, оборонялись на Харківському напрямі, а відновлена ще на Дніпрі 6-та армія Р. Я. Малиновського, передана з Південного фронту, прикрила Донбас з півночі.

Ще не знаючи про ліквідацію Головнокомандування Південно-Західного напрямку, командуючий Південним фронтом генерал-лейтенант Рябишев намагався будь-що виконати наказ маршала Тимошенка, яким призначався контрудар 18-ї армії Смирнова з рубежу річки Молочної на захід по військах 40-го армійського корпусу Зальмута. І хоч підготовка до цього контрудару затяглася до 28 вересня й велася у вкрай тяжких умовах, хоч генерал-лейтенант Смирнов добивався скасування наказу Тимошенка й порушував перед Рябишевим питання про те, щоб відвести армію на лінію Оріхів — Бердянськ, молодий командуючий фронтом перебував під сильним впливом колишнього наркома оборони, члена Ставки й Державного комітету оборони і скасувати чи просто не виконати його наказу не посмів.

Важко судити, чи втримала б 18-та армія свої позиції на річці Молочній, чи зуміла б вона на цьому рубежі зупинити 11-ту армію Манштейна та 3-тю румунську армію, але маневр на прорив з кільця оточення їй би напевне вдався, коли б вона в ході наступу не віддалилася від

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 207.

лінії прориву Кемпфа на добрих 120—130 кілометрів, котрі треба було додатково долати в умовах жорстокого переслідування противника, та ще й у пішому строю.

Мертві ніколи не поскаржаться, не виправдаються, нікого не звинуватять. Лежатимуть собі тихі й беззахисні, як трава. І на них легко списати й чужі невдачі та помилкові рішення. І вітри розвіють славу, як і неславу, забудуться чужі вчинки й накази, як і власні дії тих, хто поліг. І про це знатиме тільки німий, мовчазний і до безконечності печальний степ, який ніколи нікому нічого не скаже, як і могили в степу.

Залишивши 25 жовтня Харків, маршал Тимошенко не втрачав надії не лише втриматися на лінії Вовчанськ — Балаклія — Червоний Лиман у смузі Південно-Західного фронту та на лінії Артемівськ — Шахтарське — Большекресінська в смузі Південного фронту, а й реабілітувати себе новими контрударами по ворогові, що зупинився перед цим рубежем, просунувшись за місяць наступу в смузі групи армій «Південь» на 250—300 кілометрів, захопивши Лівобережну Україну, Харківський промисловий район, більшу частину Донбасу і наблизившись до Ростова.

У цій складній обстановці командуючи Південно-Західним фронтом та, як член Ставки, дбаючи й про Південний, яким з 5 жовтня командував генерал-лейтенант Черевиченко, Семен Костянтинович Тимошенко бомбардував Ставку письмовими, телеграфними й телефонними вимогами підкріплення та нових формувань. За короткий час була значно зміцнена піхотними й кавалерійськими частинами 9-та армія Харитонова, поповнена свіжими полками й дивізіями 18-та армія, якою після загибелі Смирнова командував генерал-майор Колпакчі, в районі Краснодар — Кам'янськ-Шахтинський формувалась нова 37-ма армія Лопатіна, а Ростов — ці ворота на Північний Кавказ — Ставка наказала прикрити 56-ю Окремою армією генерал-лейтенанта Ремезова, сформованою Північно-Кавказьким військовим округом. 10 жовтня, коли противник оволодів Маріуполем і почав загрожувати Ростову й Таганрогу, Ставка наказала створити Таганрозьку бойову ділянку на річці Міус від станції Успенської до Таганрога, де три повнокровні дивізії підготували й зайняли оборону. До них підходили інші з'єднання й частини з Північного Кавказу з тим, щоб не пропустити ворога в Ростов. Так і народилася 56-та Окрема армія Ремезова.

І коли 1-а танкова армія Клейста 14 жовтня вийшла передовими ударними загонами на річку Міус північніше від Таганрога, командування Південного фронту, викори-

стовуючи оперативну перевагу, що виникла внаслідок нависання правого крила Дев'ятої армії над основними силами ворога, завдало контрудар у фланг наступаючим військам Клейста, щоб притиснути їх до Таганрозької за- токи й знищити.

Одночасно фронтальний наступ розпочали й дивізії Таганрозької бойової ділянки, що увіллється згодом в 56-ту Окрему армію Ремезова, склавши її основне ядро. Вони в зустрічному бою розгромили передові ударні загони першої танкової армії Клейста й відкинули їх на 10—15 кілометрів від Міусу.

Але правофлангові дивізії Дев'ятої армії Харитонова, дуже ослаблені в попередніх боях, розтягнуті на широкому фронті, успіху не домоглися. Тому справжнього контрудару тут не вийшло.

Ворог іще був сильніший, володів стратегічною ініціативою. Дочекавшись підходу головних сил, він потужним ударом танків та артилерії збив наші дивізії з обладаних позицій, змусивши їх відступити, вслід за ними перейшов річку Міус і 17 жовтня з ходу захопив Таганрог.

Внаслідок цього потужного удару становище на лівому фланзі Південного фронту стало дуже складним: ворог стояв перед Ростовом і цілився на Кавказ, а далі — в Закавказзя, в нафтові райони Баку і Грозного, маючи намір вийти своїми танковими дивізіями в Іран, а далі в Ірак, щоб допомогти Роммелю завоювати Північну Африку.

В такий, сказати б, найтрагічніший момент суворой осені 1941 року підлітав Жуков до Москви похмурого, непогожого вечора, пробувши в Ленінграді з 8 вересня по 7 жовтня і налагодивши там взаємодію військ, виправивши майже катастрофічне становище.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

На аеродромі Жукова зустрів начальник особистої охорони Сталіна і повіз його на кремлівську квартиру, де той працював.

Сталін був хворий і стомлений, незвичайно пригнічений подіями останніх днів. Йому завдавали справжніх страждань армії Центрального напрямку, з такими труднощами сформовані й озброєні, а тепер обійдені танковими, мотомеханізованими військами противника і взяті в кільце під Брянськом і Вязьмою.

Його наполегливі дзвінки в Генеральний штаб лишали-

ся марними, бо там і досі не знали, що діється на трьох прорваних фронтах, де перебувають передові загони противника.

«Немає людей, — думав він у повній тиші кремлівської квартири, походжаючи перед німою картою, на якій залякла обстановка, нанесена тоді, коли фронти й армії стояли в обороні й, здавалося, ніяка сила не зможе вибити їх з добре обладнаних позицій. — Немає людей, — бурмотів сам собі у вуса і зараз жалкував за тими, кого відсторонив або репресував і вислав, піддавшись обмовам, гніву і підозрам. — Нікому доручити. Нікому, нікому... Немає людей».

Йому пригадалися вересневі обіцянки Єременка розбити Гудеріана й не пропустити його на Україну, що так і не здійснилися: Єременко виявився неспроможним протистояти Гудеріанові та його армії, котра, здійснивши неймовірно далекий рейд від Кричева до Лохвиці, тепер так легко взяла Орел і йде на Тулу в обхід Москви з південного заходу.

Коли зайшов Жуков і привітався, Сталін ледь кивнув у відповідь важкою головою, зробивши над собою зусилля, бо й Жуков здався йому невиразним, нездатним вплинути на драматичні події під Москвою: хотілося б, щоб він був вищим, не таким стомленим, не таким зім'ятим, не таким похмурим. Та Сталін уже знав, що в цій людині за показною зовнішністю прихована велика сила, могутній розум, дивовижна здатність орієнтуватися в найскладнішій обстановці, а головне — вміння все підпорядковувати своїй залізній волі. Так було на Холхін-Голі. Так було й у цю війну — під Єльнею та в Ленінграді. Тому Сталін, скоряючись, не так своїм почуттям, як логіці, подолав роздратування і попросив Жукова негайно виїхати на Західний фронт (звідти не можна добитися бодай поверхових відомостей про обстановку), розібратися там в усьому і подзвонити в будь-який час. Він ждатиме хоч би й до ранку.

І коли Жуков вийшов, Сталін подзвонив Шапошникову, щоб приготували Георгію Костянтиновичу карту Західного напрямку.

— Зорієнтуйте його, де шукати штаб і командування. Хоч це ви можете зробити? — роздратовано спитав Сталін.

Шапошников мовчав. Не було образ. Не було бажання виправдатись чи заперечити. Була тільки печаль прожитого довгого життя й непоправності того, що сталося.

— У нас нема під руками охорони для Жукова, — тільки й сказав старий маршал.

— Він її не потребує! — Сталін поклав трубку.

Лелюшенковому 21-му стрілецькому корпусу надали звання 1-го особливого гвардійського одразу ж після його вдалої атаки на 56-й механізований корпус Манштейна під Даугавпілсом, коли хвалений завойовник Франції був не лише зупинений на Даугаві, а й мало не втратив плацдарму на правому березі, ледве-ледве втримався, щоб не бути скинутим у річку з усіма своїми танками й артилерією. Тепер 1-й гвардійський корпус, виведений із складу 27-ї армії Берзаріна в Резерв Верховного Головнокомандування, відмобілізований за штатами воєнного часу, оснащений найновішою стрілецькою зброєю й підсилений двома щойно сформованими танковими бригадами, укомплектованими виключно танками КВ та Т-34, був кинутий під Мценськ, назустріч Гудеріанові.

Знаючи пробивну силу його танкової армії, Сталін наказав якою завгодно ціною зупинити просування під Мценськом хоч на кілька діб, щоб за цей час організувати оборону Тули, прикрити Москву на новому рубежі, бо далі вже військ не було зовсім — вони спішно підтягалися з районів формування і з ходу мали прийняти удар ворога на задалегідь підготовленій лінії оборони, на якій працювали день і ніч під дощами, сльотою, на вітровім белебні тендітні москвички, в основному інтелігенція, що не була зайнята у промисловому виробництві, підпорядкованому в ці дні тільки інтересам оборони Москви, виготовленням боеприпасів, ремонтом танків.

— Розумієте, — спокійно й не дуже чітко вимовляючи слова, говорив Лелюшенкові Сталін, ніби роздумуючи вголос, — треба й Гудеріана не пропустити, і танки зберегти — єдиний зараз танковий резерв Ставки на цьому напрямі. І ми його віддали вам. Протримайтесь хоча б дві-три доби, щоб ми встигли прикрити Тулу. При цьому майте на увазі: в обороні Тули можуть знадобитися саме танкові бригади. Може, це буде остання можливість в обстановці критичній і непоправній. Бо Тулу здати — битву за Москву програти.

— Втрат не уникнути, — сказав Лелюшенко. — Ви ж знаєте, товаришу Сталін, кого мені треба тут зупинити, яка сила йде на нас.

— А ви поміркуйте там, порадьтеся з командирами танкових бригад, полків, як найкраще використати танки. Не під удар поставити, а самим несподівано ударити по ворожих танкових колонах. Я саме до того й веду, що Гудеріана шаблонними рішеннями не візьмеш. Єременко в серпні — вересні не зумів зупинити Гудеріана. Знайдіть ви засіб зупинити його. Не розбити, — підкреслив Ста-

лін, — а тільки зупинити на якийсь час і самому вийти з честю з цього становища.

— Постараємося, товаришу Сталін, — мовив Лелюшенко.

— У вас там є Катуків. Йому вже доводилося зустрічатися з Гудеріаном. По-моєму, в нього там, під Ромнами й Орлом, непогано вийшло. От ви з ним і порадьтеся, а потім подзвоните мені. Ще раз обміркуємо, як нам зберегти танки. — Сталін відключився.

Лелюшенко збадьорився: сам Сталін вірить, що зупинити Гудеріана можна. Так зупинити, щоб і танки зберегти. Сталін упевнений в цьому, коли ставить таку вимогу, і нічого тут надзвичайного, значить, немає. Лелюшенко наказав начальникові штабу викликати командирів танкових бригад і полків.

Йому одразу ж подзвонив Катуків і попросив негайно прийняти його.

— Жду. — Лелюшенко підійшов до розстеленої на столі карти, на яку щойно нанесли лінію оборони. Її ще тільки займали й закінчували обладнувати.

Катуков легко збіг на ганок, різко відчинив двері, кинув руку до козирка і, не гаючи й хвилини, на ходу вийняв з планшета свою карту, розіслав поруч з корпусною.

— Ось тут, — накрив він рукою перехрестя шосейної дороги із залізницею Орел — Тула — Москва — по обидва боки залізниці під прикриттям шосейного віадуків ми вкопуємо дві роти танків КВ з стоп'ятдесятидвохміліметровими гарматами і зустрічаємо колони Гудеріана на марші нищівним вогнем з прямої наводки...

— Коли ж ви встигнете викопати капоніри? — спитав Лелюшенко.

— Вони вже готові, — сказав Катуків. — До нас тут стояли танкісти Брянського фронту — саме вздовж шосейного полотна з півночі на південь, бо ждали Гудеріана від Орла на Тулу, як він насправді йде зараз. Обидві бригади розмістимо за насипом, танки вкопаємо в землю і вдаримо із засади так, як це Гудеріанові й не снилося.

— Ану-ну, — схилився Лелюшенко над картою Катуківа, довгенько вивчав її, потім потис генерал-майорові руку. — Спасибі, Михайле Юхимовичу, — сказав він суворо, проте розчулено. — Щойно дзвонив Сталін, просив щось придумати, щоб за всяку ціну зберегти танки. Це, — кивнув він на карту Катуківа, — саме те, що треба. Близькувато до переднього краю піхоти стоятимуть танки, ну, та ми ж не довгочасну оборону займаємо, а фактично відсічну позицію.

— Разом з піхотою будемо оборонятися, — підтвердив Катуків. — Вводьте наші танкові гармати в корпусну систему вогню. А як прорвуться танки Гудеріана через піхотні порядки, ми їх зустрінемо з своїх позицій по-справжньому. Головне тепер — не пропустити на це перехрестя Гудеріанову розвідку.

— Шосе осідлано бойовою охороною, і передпілля зайнято кілометрів за п'ять звідти. Так що й миша не прошмигне. Треба тільки вберегтися від «рами» — маскуватися й ще раз маскуватися, Михайле Юхимовичу! Якщо нам вдасться зберегти таємницю нашої засади, сюрприз буде не з приємних для Гудеріана.

— Та й піхота почуватиметься впевненіше, коли за спиною в неї стоять вкопані в землю танки і не збираються її покидати, — сказав Катуків, від якого пахло соляркою, свіжовиритою землею і сонцем, що в ті дні світило не по-осінньому тепло і ясно. — От тільки б у полон там нікого з бойової охорони не захопили.

— Там бійці й командири випробувані, — запевнив Лешушенко. — В основному корпусна, дивізійна, полкова розвідка. Самі, кого хочете, в полон візьмуть. До того ж вони викинуті вперед з ходу — навряд, щоб хтось із них знав про вашу засаду. — Він глянув на годинник. — Зараз принесуть обід, залишайтеся у мене. Потім підійдуть командири й комісари, порадимося, уточнимо деякі подробиці й доповімо Сталінові, як він просив. Хоче все знати, все передбачити, щоб не промахнутись.

— Доповімо без подробиць. У найзагальніших рисах. — Катуків почав знімати шкіряну куртку. — Де тут у вас миють руки? — спитав він по-домашньому просто й мирно.

Танки Гудеріана з'явилися надвечір. Вони йшли на Тулу по обидва боки від залізниці накоченими дорогами — зухвало, ніби на маневрах або навчаннях. Прорвавши оборону Брянського фронту під Глуховом і взявши з ходу Севськ, а потім Орел, вони подолали за п'ять днів двісті п'ятдесят кілометрів, не зазнаючи опору, сподівалися з ходу увірватися і в Тулу, поминувши Мценськ, у якому ж, напевне, не буде радянських військ, бо хто ж стане захищати якість заштатне містечко, кинувши напризволяще красень Орел, відомий усьому світові!

Спочатку з'явилися мотоциклісти на околиці Мценська, зупинилися, розглядали передмістя в біноклі, про щось радилися, потім залягли в кюветі й пустили звідти три зелені ракети, сповіщаючи, що дорога вільна. Не стишуючись, не надаючи ходу, сунули суцільною колоною темно-

сині в присмерку танки, «дизельмани», «опель-бліци» та бронетранспортери. Видно було командирів, що, висунувшись з люків, а то й усівшись на баштах танків зверху, покурювали собі, мов на прогулянці.

Коли піхота з першої лінії траншеї відкрила по колоні вогонь, люки миттю зачинилися, і з танків людей наче позмітало. Це сталося блискавично — добре-таки натренувались вояки Гудеріана й зжилися з танками за свої численні походи й наступи у Польщі, Франції та й на наших просторах. Затиснуті крутими відкосами глибокого залізничного розрізу, танки не могли розгорнутися в бойові рядки, тільки гарикнули могутніми двигунами, пустивши по улоговині синювато-білі дими, і разом, як по команді, кинулися вперед, до недалекого вже шосейного віадука, щоб, зайшовши в тил обороні, разом покінчити з усім, як їм це вже не один раз удавалося робити.

Та саме в прогонах мосту, куди вони кинулися, зайнявши й арку зустрічного руху, їх змело ураганим вогнем стоп'ятдесятидвохміліметрових танкових гармат прямою наводкою. Одночасно із-за насипу шосе озвались гармати найдальших, відведених на фланги танків, і в хвості гудеріанівської колони запалало одразу кілька машин, багряні відблиски закривавилися в диму солярки. Генер фашистським танкістам не стало шляху ні вперед, ні назад — через свої охоплені полум'ям танки й машини не проскочиш! А вогонь протитанкових батарей, танкових гармат із засади дедалі густішав, ставав дедалі прицільнішим, гуркіт бою стрясав увесь простір і ніби підсилював видовище палаючої, розгромленої в одну мить колони, в якій, здається, не лишилося нікого й нічого живого й цілого. Та ось війнулись по рівному полю батареї стоп'ятиміліметрових гармат, розгорнулися перед нашою обороною і відкрили вогонь по траншеях і по полотну шосейної дороги, а під їхнім прикриттям почали розповзатися по рівнині вцілілі танки, бронетранспортери, і їх виявилось не так вже й мало, набагато більше, ніж можна було сподіватись. Частина з них, відстрілюючись, відійшла, перекотившись через залізничне полотно, до лісу, частина вдерлась на околицю Мценська й знайшла прихисток під кам'яними будівлями, а п'ять-шість найбільших танків Т-IV виповзли відкосами залізничного насипу й відкрили з місця прицільний вогонь по наших танках за віадуком і за полотном шосе.

Раптова й густа осіння темрява вкрила поле бою, все, що могло рухатися, розповзлося, і обабіч залізниці догорали підбиті танки й бронетранспортери, кидаючи відблиски на далекі ліси, на близькі стіни мценського передмістя,

тріпотливо відбивались загравою в небі й сліпучими зблисками зламувались у шибках припишклих будинків.

У відсвітах ворожих заграв кашовари роздавали в наших траншеях припізнілу вечерю з наркомівськими стаграмами оковитої, і радощам там не було кінця.

— Не часто вдається нашому братові вечеряти в світлі палаючих ворожих танків, — хвалився якийсь ротний до-тепник. — Досі більше наші горіли. То танки, то хати.

— Ей, там, Україно, помовч! — гукнули йому від іншої кухні. — Не кажи «гоп», доки не перескочив! Ще побачимо, що завтра буде!

— Та перескочили ж хоч сьогодні, сто чортів фашистам у печінку! — весело відгукнувся зухвалий полтавець. — А завтра, казала бабка, «утро вечера мудренее».

Тривожно було на КП Лелюшенка, куди він запросив командирів бригад і полків. Сиділи мовчки, мовчки вечеряли й курили, доки лейтенант-зв'язківець не покликав командира корпусу:

— Товаришу генерал-лейтенант, Москва.

— Просіть авіацію, — тихо сказав услід Лелюшенкові Катуків. — А ви, зенітники, — сказав комусь у напівтемряву, — прикрийте нас зранку.

В Растенбурзі торжествували: щоденні доповіді Гальдера про бойові дії на фронті звучали мов бравурна музика — на його реляції в головній квартирі фюрера не вистачало тільки старовинних пруських і новітніх фашистських маршів. Саме в ці дні й повелосся при щоденних обговореннях обстановки на фронтах та оцінці противника збиратися мало не всім відділам ОКВ та ОКХ, генерального штабу та представникам усіляких розвідок і контррозвідок від абверу до СД, не кажучи вже про ОКЛ та ОКМ, тобто авіацію та військово-морський флот. Тут, здається, всі намагалися показати себе, кожен прагнув протопитися наперед, потрапити на очі фюрерові й таким чином стати причетним до тих успіхів вермахту, які тут, в Растенбурзі, відлунювали тріумфальними залпами геббельсівської пропаганди, що встигала наперед розхвалити в ранкових випусках газет «Рейх» та «Фолькішер беобахтер» всі ті події, про які Гальдер ще тільки мав доповісти Гітлерові опівдні: послужлива розвідка сповіщала керівникам рейху відомості із фронту раніше, ніж генеральному штабові.

До виходу Гітлера з покоїв, де він, проспавши чотири години, приймав надміру гарячу ванну, щоб збадьоритися, й з'їдав свій вегетаріанський сніданок з пржених овочів

у малесеньких судочках, у залі для нарад товпилася сила людей, панував гармидер, що раптово обривався, немов западав у прірву, як тільки фюрер з'являвся на порозі. Есесівці обабіч дверей хвацько клацали кованими підборами й завмирили, подавшись уперед натренованими торсами. Генерали, адмірали й старші офіцери теж виструнчувалися там, де їх захоплювала ця несподівана з'ява, бо Гітлер у ті дні входив завжди швидко, енергійно, несподівано. На порозі він зупинявся, різко приставивши ногу, викидав догори руку, ніби вказуючи напрям нестримного й непереборного руху вперед, — «справжній жест вождя»! І всі, хто тут був, теж викидали так само руки назустріч, гаркали: «Хайль Гітлер!» Очі «вождя» спалахували в цю мить, чим гучніші були крики, тим дужче. І чим більше було рук, скинутих догори, чим більше було людей, голосів і вигуків, тим більше тишилось марнославство фюрера.

Заради того, щоб кожен його вихід вітало якомога більше людей, він терпів тісняву й стовпотворіння в залі для нарад під час щоденних обговорень становища на фронтах, зносив швендяння й сновигання в себе за спиною людей, яким не було тут чого робити, ба навіть не зважав на перемовляння й розмови, на досить гучні репліки, якими обмінювалися з протилежних кінців довгого стола штабісти й заїжджі з фронту генерали в нових погонах та орденах: хай бачать, як тут вершиться історія, як здійснюється стратегічне управління військами, скільки далекоглядності й мудрості в судженнях і наказах фюрера. Хай дивляться. Хай знають. І хай розкажуть на фронті колегам і підлеглим.

Щодня на дванадцятую годину з Летцена до Растенбурга, де під лісом у підземному бункері розташувалася ставка Гітлера, підкочувало два одновагонних поїзди: респектабельний, сяючий лаком яскравих кольорів, що личило б більше фешенебельному курортові, і скромний, ординарний, закамфльований під ліси й луки. В першому приїздив з обслугою в сніжно-білому вбранні рейхсмаршал Герман Герінг, а в другому — головнокомандуючий сухопутними силами фельдмаршал Браухіч та начальник генерального штабу генерал-полковник Гальдер. Огрядний, самовпевнений Герінг тримався зверхньо, пиховито, найчастіше тільки мовчки й набундючено кивав головою на знак привітання й першим проходив до резиденції фюрера, а якщо питав щось чи робив зауваження, то неодмінно громовим голосом, ніби Браухіч і Гальдер були глухі.

Сьомого жовтня на світанку Браухіч із полковником Хойзінгером вилетіли в штаб групи армій «Центр» на

нараду. І в Растенбург на ранкову доповідь про обстановку на фронті Гальдер виїхав сам. Обидва поїзди підійшли до платформи майже одночасно. Сяючий Герінг (а він сявав червоним з перепою обличчям, сявав орденами й золотими погонами) привітався, з широкою усмішкою подавши Гальдерові руку, глянув на масивний золотий годинник.

— За вашим поїздом хоч годинника звіряй, — прогрімів він і рвонувся вперед, до дверей резиденції фюрера, названої ним самим «Вовчим лігвом». Елегантний і підтягнутий, як завжди, Гальдер пройшов до бункера неквапно, вітаючись з охороною і знайомими, що траплялись йому на шляху.

Гітлер уже стояв над картою в оточенні Кейтеля, Йодля, Варлімонта. Тут же, поруч з Гітлером, красувався начальник штабу люфтваффе¹ генерал-фельдмаршал Мільх.

— Починайте, — нетерпляче кивнув Гітлер назустріч Гальдерові, — бо ми трохи раніше зійшлися тут, сподіваючись на втішні новини.

Гальдер взяв указку, розкрив свою теку, але читати не став, бо знав обстановку напам'ять.

— Група армій «Південь», — почав Гальдер звично, як завжди. — Перша танкова армія охопила фланг угруповання противника, яке тіснить наша одинадцята армія, і відрізала йому шляхи відступу.

— А що тут у них за війська? — запитав Гітлер. — Ті ж самі Дев'ята й Вісімнадцята армії? — Він любив похизуватися своєю пам'яттю. — Пора б їх розбити, генерале, вони й так від самого кордону відступають, уникаючи оточень. Продовжуйте.

— Частина цього угруповання, — доповідав Гальдер після паузи, що здалась йому необхідною й не порушувала етикету, — а саме Дев'ята армія, що займає смугу узбережжя, зуміла знов уникнути оточення й відходить в напрямі Маріуполя. Решта — оточені тут, на річці Молочній, після виходу Кемпфа на Бердянськ. Зараз єюди підтягується лейб-штандарт «Адольф Гітлер». Частиною правofлангових сил він візьме участь у ліквідації перехопленої Вісімнадцятої армії противника, яка на чолі з командуючим генерал-лейтенантом Смирновим веде бій отут, між селами Попівкою та Водяним, зайнявши кругову рухому оборону, настійливо атакує й контратакує з метою прорватись на схід, а лівим флангом лейб-штандарт

¹ Повітряні сили (нім.).

переслідує противника в напрямі Маріуполя, маючи намір з ходу захопити його...

— Мене цікавить Донбас, — нетерпеливився фюрер. — Що робиться отут? — поставив він долоню ребром на центр Донецького кряжа і ніби згорнув щось із карти. — Як розвиваються наступальні дії сімнадцятої армії Штюльпнагеля? У мене таке враження, що він весь час тупіє на місці, а між тим я казав уже не раз і повторюю сьогодні: Донбас має вирішальне значення для ведення війни! Пора це вже зрозуміти. Що робиться перед фронтом сімнадцятої армії?

— Кілька дивізій противника, — повідомляв Гальдер розмірено й спокійно, — залишилися отут, поміж ударними групами першої танкової і сімнадцятої армій. Щоб не бути обійденими й оточеними, вони поспішно відходять у напрямі Сталіно...

— Самі відходять? З власної ініціативи? — дивувався Гітлер. — Їх треба переслідувати й знищити, щоб очистити Донбас і найближчим часом узяти донецьке вугілля! Коли мої генерали навчаться мислити не лише військовими, а й економічними категоріями? — Гітлер випростався і глянув на Герінга, ніби очікуючи підтримки.

— В люфтваффе вас усі розуміють давно, мій фюрере! — вигукнув опасистий Герінг і войовниче та віддано підніс руку: — Хайль Гітлер!

— Хайль! — відгукнулися ті, що товпилися біля карти, й ті, що по кутках обтирали стіни.

— Спасибі, рейхсмаршале, я це знаю, — сказав Гітлер, — але ніяк не можу добитися такого ж повного розуміння в сухопутних силах. Продовжуйте, — кивнув він Гальдеру. — Як планується операція по захопленню Донбасу і знищенню залишків розбитих російських військ? Адже їх там чимало. До того ж ними тепер командує Тимошенко.

— Сімнадцята армія успішно просувається на південний схід, і отут, на Міусі, — показав він на карті, — переходить Дев'яту й заново сформовану Дванадцятую армію противника. Саме тоді й не лишилося в Донбасі військ противника, відкриється путь на Дон і Ростов.

— А тут? — кинув Гітлер руку вище Донбасу. — Що зробив протягом доби Рейхенау?

— Авангарди шостої армії швидко просуваються в напрямі Харкова. — Гальдер точно визначив на карті смугу наступу армії Рейхенау. — Тут, на півночі, лівим флангом шоста армія нашттовхнулась на угруповання противника в районі Сум.

— Це в колишній смузі другої танкової армії Гудеріана? — здивувався Гітлер. — Невже там немає наших військ?

— На жаль, мій фюрере, немає. Гудеріан пішов звідси на Орел, забравши з собою тили й обози. Тут наших військ не лишилось. Очевидно, противник відходить із-за Десни на південний схід. Мабуть, це залишки П'ятої російської армії Потапова, що відступає з Коростенського укріпрайону.

— Якими ж частинами ви його перехопите тут? — спитав Кейтель, не зігнувшись над картою, тільки короткозоро примружившись через монокль. — Не зупинятися ж Рейхенау перед самим Харковом?

— Дамо ворогові пройти й оточимо в Харкові разом з іншими російськими військами. Рейхенау віддано відповідні розпорядження.

— Так, тут усе ясно, — нервово змахнув рукою Гітлер. — Переходимо до Московського напрямку, він зараз найголовніший. Як тут розвиваються події з учорашнього вечора?

— Друга танкова армія Гудеріана, що наступає від Орла на Тулу, зазнала потужного удару противника на своєму лівому фланзі, в смузі наступу четвертої танкової дивізії. Зате на її правому, не забезпеченому зі сходу, фланзі всупереч усяким побоюванням і пересторогам абсолютно спокійно. Тут удалося підтягти відсталі мотодивізії правого флангу й замінити їх піхотними дивізіями, перекинутими в район Рильська.

— Гудеріанові вдалося встановити, якими силами противник контратакує? — спитав Гітлер.

— Так, це підтягнутий сюди вчора перший гвардійський стрілецький корпус, підсилений четвертою й одинадцятю танковими бригадами, озброєними танками Т-34 і КВ, використаними із засади. Вони відкрили вогонь по нашій четвертій танковій дивізії, підпустивши її майже впритул.

— Роззяви! — вилаявся Гітлер. — Дивізію було зупинено?

— Так, мій фюрере. Із значними втратами.

— Росіян обійшли? Оточили?

— Ні, це було вже надвечір... Вночі ж ми вирішили не ризикувати військами.

— Їх вибили вранці? — нетерпляче тупнув ногою Гітлер.

— Четверта танкова дивізія при першій ранковій атаці була зупинена знову шквальним вогнем із засади, мій

фюрере, стоїть і зараз там, під Мценськом. Перший гвардійський корпус противника обороняється на смерть.

— Чому мені не доповіли ще вчора про цей корпус?

— На нього наштотувалися вже після обговорення обстановки, а в генеральний штаб від Гудеріана подзвонили тільки опівночі. Тепер нам треба прийняти рішення: четверта дивізія обходить Мценськ і йде далі, на Тулу, чи зупиняється тут і в тяжких, тривалих атаках розбиває противника?

— Знадобиться не менше тижня? — спитав Гітлер.

— Так, не менше. — Гальдер, подумавши, додав: — В кращому випадку тиждень. В гіршому — два. Гвардійські війська відзначаються стійкістю й високою боєздатністю. Це, як правило, кращі дивізії, що в першій фазі війни фанатично оборонялися й організовано відходили від самого кордону, а тепер повністю доукомплектовані найновішою технікою й озброєнням, живою силою.

— Хто командує корпусом? — поцікавився Кейтель. — Здається, Катуків?

— Ні, корпусом командує Лелюшенко, а Катуків тут командує четвертою танковою бригадою.

— Вони вже зустрічалися під Ромнами, — сказав Кейтель. — Гудеріан і Зепп Дітріх там трохи в полон не потрапили до Катуківа.

— Далі, — не відриваючись від карти, квапив Гітлер. — Отут, — показав він на Брянськ, — вже наші війська? Тут у вас позначено штаб сімнадцятій танкової дивізії.

— Так, мій фюрере. Сімнадцятій танковій дивізії вчора ж таки ввечері вдалося ударом зі сходу захопити Брянськ. Хоча зв'язок з військами другої армії, що наступають на цьому напрямі з заходу, поки що не встановлено, можна сподіватися, що внаслідок захоплення Брянська найближчим часом удасться оволодіти не лише важливою для танкової армії Гудеріана комунікацією Рославль — Брянськ — Орел, а й розчленити та ліквідувати угруповання противника, що діє перед другою армією.

— Тоді нехай чотирнадцята дивізія блокує противника в районі Мценська. Підсильте її піхотою, артилерією. Доля російського гвардійського корпусу вирішиться сама. Безплідні атаки проти вкопаних танків припинити. Загальний розвиток подій підказує мені саме таке рішення. Ну а як розвиваються події в центрі?

— Четверта танкова група, підпорядкована четвертій армії, заходить головними силами на північ. Війська противника, за деякими ознаками, деморалізовані. Правий фланг танкової групи Гопнера та лівий фланг другої ар-

мії наступають на Юхнов і далі, не зустрічаючи значних сил противника.

— Ці два оточення виснажили росіян остаточно, — показав Гітлер на Брянськ і Вязьму, — але нам треба берегти фланги, берегти фланги... — Він довго розглядав карту. — Не пропустити підтягування резервів противника, як сталося з цим корпусом.

— Зараз під Москвою у них немає резервів, — сказав Гальдер. — Всі три фронти: Західний, Резервний і Брянський — розбиті й оточені. Де-не-де тримаються другі ешелони. Отут, трохи на північ, третя танкова група, підпорядкована дев'ятій армії, остаточно прорвала другу лінію оборони противника на всю її глибину і вийшла сьомою танковою дивізією на автостраду в районі Вязьми. Дев'ята армія зламала опір противника в районі Білого. В цілому можна сказати, мій фюрере, що операція, котру веде група армій «Центр», наближається до свого апогею — повного оточення противника.

Гітлер усміхнувся. Поглянув на Герінга. На Гімmlера. На Кейтеля. Не стримався й тупнув ногою. Очі сяяли, чуб над жовтуватим лобом стріпнувся, ще дужче прикрив ліве око, та воно й крізь пасмо волосся зловтішно й переможно зблискувало від кожного руху.

— Дякую, генерал-полковнику, — сказав він і подав руку Гальдерові. — На фронті групи армій «Північ», я бачу по карті, затишшя — можете готувати заходи щодо організації протитанкової оборони в нашому корпусі «Африка» і викладки для ведення операцій на Кавказі. Нікого більше не затримую, панове, — сказав він і рушив до дверей. На порозі, проте, спинився. — А четвертій танковій дивізії треба допомогти, мій Гальдере. Не спускайте очей з отого першого гвардійського корпусу росіян під Мценськом, забезпечте Гудеріанові фланги, не забувайте: вони найвразливіші! — Різко опустивши підняту з пересторогою руку з випростаним вказівним пальцем, він по-єфрейторському браво повернувся через ліве плече і бадьорим кроком вийшов з бункера, попрямувавши вузьким коридором до свого кабінету.

Гальдер згорнув карту, поклав її в теку і пішов у протилежний бік, до виходу.

Одержавши проїзні документи до Саратова, лейтенант Сіраш з своїми кулеметниками старшим сержантом Сидоровим, мовчазним, вічно зажуреним, похмурим вантажником з Орла, та рядовим червоноармійцем з Полтави, учителем Байдою, балакучим і веселим у найскрутніші хвили-

ни, лишився на ночівлю в Аксаї, щоб на світанку наступного дня рушити в нелегку й неблизьку дорогу й здати нарешті архіви.

Політвідділ та штаб армії, котрі дислокувалися в Ровеньках, були зайняті найпечальнішою з усіх можливих робіт — підраховували втрати. Вони були тяжкі й неоправдані: більшість дивізій загинула при прориві чи лишилась в оточенні, тому графа «Пропав безвісти» — страшніша за смерть — судилася багатьом червоноармійцям та командирам 18-ї армії першого формування.

Колпакчі, замінивши Смирнова, добивався поповнення тут, у Ростові, у відділі кадрів Південного фронту.

Дивізія Шепетова, якій вдалося в повному складі провратися на північ від Оріхова, відступила на Волноваху та влилася в ударну групу Лопатіна, що виросла потім у новосформовану 37-му армію. Артилерійська група полковника Неделіна теж відступила в Донбас і перейшла в резерв штабу Південного фронту. Весь час наїздили комісії для перевірки з штабу фронту і навіть з Генерального штабу, а становище на фронтах, у тому числі й на Південному, ставало дедалі тяжчим. Хоч опір ворогові й міцнішав, а на фронт прибували щораз нові й нові формування, війська й далі відступали й здали Донбас до самого Ворошиловграда, а тут, на крайньому півдні, відступили майже до Ростова. Німці вдерлися в Крим, захопили весь півострів, оточивши головну базу Чорноморського флоту Севастополь, а також Керч і Феодосію.

Генерал Колпакчі, перетомлений, знервований, темний, як ніч, порадив Сірашеві швидше впоратися з архівами.

— В Саратов або в Куйбишев, — сказав він з гіркотою, — має переїхати уряд і, можливо, ЦК. Ім треба й передати архіви.

— А Москву? — спитав лейтенант оторопіло. — Москву здадуть?

Генерал стенов плечима, глянув на нього зчервонілими від недосипання очима.

— Битимуться наші за Москву до останнього, але ж ти чув, які тяжкі оточення під Брянськом і Вязьмою? Деякі урядові установи вже евакуйовано з столиці. Навіть основна частина Генерального штабу на чолі з Шапошниковим виїхала з Москви чи то в Куйбишев, чи то у Саратов. В крайньому разі, здасте архіви обкомові. А як не приймуть, то, напевне, скажуть, куди везти, допоможуть вам з проїздом. А тут, — він махнув рукою. — Тут німці рвуться на Ростов, а може, й на Кавказ. У Ростові вже все під-

готовлене до евакуації. Перші ешелони відправлено на схід. Пора вже вам розв'язатися з цими архівами та братися за справжнє діло, — сказав генерал Колпакчі суворо. — Як тільки здасте, повертайтеся сюди, а не у свій корпус. Я вас ждатиму. — Він подав руку, коротко попрощався і схилився над паперами, які йому принесли, і Андрій Сіраш подумав, що в тих паперах знову йдеться про оточених, загиблих, про ті безповоротні втрати армії, які важко підрахувати й осягти розумом.

Коли він повернувся в госпіталь, операція все ще тривала, і життя комісара Стрепетова висіло на волосинці; відомо ж, що значить операція грудної клітки. Бійці зварили над урвищем кашу й пригостили його. Каша була пшоняна, пригоріла й пісна. Вона здалася гіркою, хоч він уже й не пам'ятав, коли їв востаннє. У генерала Колпакчі не йшлося про те, щоб їх усіх поставити на харчування. І про сухий пайок на дорогу не було мови: генерал не сказав про це нічого, а сам лейтенант не зважився нагадати.

Нарешті, вже коли зовсім стемніло, вибігла з госпіталю ота тоненька медсестра, схожа на школярку.

— Де ваш лейтенант? — спитала вона весело, якимось навіть щебетливо, і це, зрозуміло, не могло віщувати біди, це свідчило про те, що вона принесла радісну звістку.

Про все це встиг подумати лейтенант Сіраш, доки підводився з підніжки їхньої «емки», загнаної в куток і вже фактично реквізованої штабом, проте її нічим було запровадити, й вона залишалася з ними.

— Як там наш комісар? — стривожився він, віддаючи казанок з недоїденою кашею Сидорову.

— Все гаразд! — вигукнула вона, вхопила його за руку, як ото там, на урвищі, коли він піднімався від річки, й потягла майже бігцем до дверей.

У коридорі наказала зняти шинелю, критично зиркнула на чоботи й подала йому халат.

— Тільки що очуняв після наркозу й хоче бачити вас, — шепнула вона, радісно всміхаючись. — Я ледве вмовила професора дозволити вам побачення. Ходімте. — Вона повела його не праворуч, де був передопераційний покій, а за ним операційна, а ліворуч, довгим коридором, і в кабінеті головного лікаря він побачив Стрепетова, що лежав на ношах, важко дихав і дивився на нього палаючим поглядом.

За масивним письмовим столом у затишному кутку санітарки стелили постіль на щойно внесеному ліжку. Комісар мовчки дивився на Андрія Сіраша.

— Підійдіть ближче, — тихо порадила сестра лейтенантові.

— Архіви, — кволо прошепотів комісар, пильно й суворо дивлячись на Андрія. — За всяку ціну...

— Не турбуйтеся, товаришу полковий комісар, — схилився над ним лейтенант Сіраш і відчув запах ефіру, від якого одразу ж запаморочилася голова, і чомусь саме в цю мить молодий і дужий Андрій відчув, як він смертельно втомився. — Одержав проїзні документи в штабі армії, завтра на світанку вирушаю в Саратов.

— Краще б сьогодні, — уривчасто проказав Стрепетов. — Головою... відповідаємо...

— Німці вночі ще не прорвуться, — заспокоював комісара Андрій Сіраш, — а водій стомився так, що й руля не втримає. Завтра вирушимо на світанку.

Комісар прикрив очі. Повіки були майже білі.

— Спасибі, — мовив він. — Добре, що в нас є такі люди, як ви, — розплющив очі і глянув палаючими від болю і високої температури очима з суворою вдячністю, і в Андрія зайшлося серце від радості, а найбільше — відданості.

Він схилився, обережно поцілував комісара в щерчку, неголену щоку, що аж горіла від сухого жару.

— Все буде гаразд, — пообіцяв схвильовано. — Видужуйте...

А сестра тягла його за рукав.

— Досить, досить, — повторювала вона, — прооперованому не можна хвилюватися...

— Я не хвилююсь... тепер я вже не хвилююсь, — повторив комісар і почав засинати.

Андрій ще трохи постояв над ним, ніби надивлявся на його обличчя, щоб запам'ятати так само, як запам'ятав отой останній погляд його карих, сяючих, розумних очей, що й повік його не забуде. Потім, тихенько ступаючи, вийшов услід за сестрою в коридор, пригорнувся й поцілував її в щоку.

— Спасибі вам, — сказав він зворушено, аж сльози виступили йому з очей, залоскотавши повіки.

— Віднесемо це на рахунок вашої розчуленості, — мовби роздумувала вголос вона, не відсторонившись і не здивувавшись, — бо нечасто ж комісари хвалять отак людей, як Стрепетов похвалив вас.

— Тоді я поцілую вдруге. — Андрій, блискавично повернувши медсестру до себе лицем, припав до її губів. — Оце вже на рахунок моєї вдячності, — сміявся він, не від-

пускаючи тугих, хоча й податливих плечей, ніби йому руки зсудомило.

— Не треба. — Вона вивільнилась і швидко озирнулась по затіненому коридору. — Вдячністю не відбудетеся, — ніби щось пообіцяла. Потім поправила свою білу високу недоторканну шапочку з червоним хрестом, що трохи зсунулась, коли він її цілував.

До нього долинув ніжний, ледь вловимий, давно-давно забутий на війні запах чистої, юної жінки, пробився через госпітальні запахи, немов тужна згадка про мирне, щасливе життя, яке, здається, відлетіло назавжди і вже не повернеться ніколи...

— Як тебе звуть? — спитав Андрій, — перейшовши несподівано для самого себе на «ти». Навіть трохи оторопів від своєї сміливості.

— Не все відразу, а то зістаришся, — підхопила вона його тон ще несподіваніше. — На вас трьох виписано продукти з нашого госпітального складу. Доки ти з генералом їздив, інтендант все тут оформив за розпорядженням Колпакчі й наказав завезти до нас, бо він у нас живе. І ви в нас ночуватимете. Бо все тут забито військами, штабами, госпіталями. Ніде приткнутись.

— А ви далеко живете?

— Коли думаєш, що далеко, виявляється — близько, — сказала вона серйозно, — і навпаки. Так завжди буває.

— А все ж? — спитав Андрій, немало дивуючись цій загадковій відвертості, що обіцяла йому щось таке, на що він і не сподівався.

— Отут поруч, — кивнула вона за північну стіну госпіталю.

— В цьому ж кварталі? — здивувався Андрій.

— Перша хата, — мовила вона переможно й глянула на нього, наче він мав упасти, вражений такою новиною. — Одрозу ж за парканом.

— А ти? — спитав він.

— Що я? — Вона зблизька дивилася йому просто у вічі, відгадуючи все, що стояло за його запитанням, і не криючись з тим, що знає й розуміє його наміри.

— Ти сьогодні чергуєш?

— Чергую.

— Цілу ніч?

— А ти б як хотів? — відповіла вона запитанням на запитання, щоб перевірити його реакцію чи віддалити якусь хвилину, яку б їй не хотілось прискорювати, трохи помучити його, покепкувати.

— Якщо ти чергуватимеш уночі, то і я чергуватиму з тобою.

Вона повірила їй, здається, втратила інтерес до розмови.

— Забирай своїх людей і йди до нас, — сказала вона, — там вас чекають.

— А машини? У мене дуже важливі архіви, ти ж чула.

— Машини залишаться під охороною вартового. Тут виставляється на ніч один пост. Паркан кам'яний і високий, ворота замикаються. Тільки їй треба охороняти з боку ріки. Можеш не турбуватись. Перед дорогою добре виспіться. Ну, йди вже, — вона взялася за ручку дверей в ординаторську.

— Хвилинку, — зупинив її Андрій Сіраш. — Чому його на ношах лишили? — кивнув він на двері, де лежав Стрепетов. — Такий тяжкий?

— Тяжкий, — призналась вона, кивнула головою і навіть зітхнула. — Багато крові втратив, довго лежав, та й поранення не з легких. Рідко їй виживають від таких ран у груди. Але він житиме. Тепер уже найтяжче минуло.

— А чому ж усе-таки на ношах? — допитувався Сіраш.

— Тому, що... — Вона ще раз зблизька глянула йому у вічі, довірливо, як своєму. — На випадок внутрішньої кровотечі. Щоб не перекладати з нош на ліжко, а з ліжка на ноші, коли кровотеча почнеться і його треба буде везти в операційну.

— Погані справи, — зітхнув Андрій, дивлячись під ноги.

— Не переживай, — сказала вона, торкнувшись його руки. — Це ж тільки на крайній випадок. Щоб не було ніяких несподіванок. Ну, йди, — осміхнулась вона. — Та не засніть там, дочекайтесь мене. Я змінюсь о дев'ятій вечора.

— Тоню! — гукнув її хтось із далекої палати.

— Іду! — відгукнулась вона.

— Он як тебе звати! — підморгнув Андрій Сіраш. — Хоч від людей дізнався, як не від тебе. Так і не сказала сама, — ніби докорив він з усмішкою, що мала б виражати втрату, якби вона їй справді була. Але втрат поки що не було — у них все ще тільки починалося чи мало початися.

— «Что в имени тебе моем?» — продекламувала вона, трохи ніяковіючи, й швидко пішла коридором до тих розчинених дверей, що ждали її в затіненому кутку. Струнка, тонка, гнучка, хоч і невисока, та Андрій тепер знав, що вона не школярка: обнімаючи її, він відчув під халатом туге тіло розквітлої жінки.

Стояв, дивився їй вслід, і йому хотілося співати. Замість того він швидко одягнувся, по-молодецькому поправив кашкета, якого пора б уже поміняти на шапку, та ніде було, впевнився, що вартовий стояв на посту в затишку під стіною, забрав своїх хлопців і повів у сусідній двір через незачинену хвіртку. Навіть на вулицю не треба було виходити. Морозець ще тримався, але небо відкрилося низькими летючими хмарами, вітер дув із-за Дону, з Північного Кавказу, рвучкий, нетерплячий — такий неодмінно навіє тепло і відлигу, завтра чекай грязюки замість снігу. Та Андрієві Сірашу було радісно, ще й як радісно! Весело, й край: комісар живий, прооперований — можна сказати, врятували вже комісара, проїзні документи оформлено, продукти виписано, машини поставлено під охорону госпітального постового, а головне — скоро прийде з чергування Тоня. І... все може бути! Уява підсовувала йому найсолодші видіння, які тільки й бувають під час війни у людей, щойно позбавлених небезпеки, виведених із бою хоч ненадовго.

В домі порядкували самі чоловіки, але тут, очевидно, ждали гостей: привітно зустрів їх господар — старий-престарий бородатий козак у синіх штанях з червоними лампасами, в синьому ж козачому кашкеті з малиновим околицем, очевидно, Тонин дідусь. Білі вовняні шкарпетки, в які вбрано штани, і насунутий на самі вуха кашкет не пасували до хатнього тепла, а стоптани черевики на свіжофарбованій підлозі здавалися просто-таки доісторичними. Він запропонував їм роздягатися у теплих, добре освітлених сінях, що правили за вітальню, і запросив до світлиці. В кухні, чути було, жарилося й шкварилося, звідти линули призабуті на фронтах пахощі домашньої кухні, а на столі, посеред світлиці, красувалися в місці щойно внесені з погребя квашені огірки й капуста, накраяний чималими скибками домашньої випічки білий хліб у хвилястих формах, свіжі помідори, мабуть, останні цієї осені, товсте сало з рум'яною шкуркою. Жбан вина тулився скраю, а армійська розливна горілка прозорилася в графіні посеред столу.

Від такого видовища животи у Сірашевих хлопців аж попідводило. Те саме діялося й з молодим та дужим Андрієм, але він знаку не подавав. Переступивши поріг, виструнчився, побачивши за іншим, маленьким, схожим на школярський, письмовим столом капітана з однією шпалою в інтендантських петлицях, кинув руку до козирка:

— Лейтенант Сіраш! —

— І з ним двоє, — доповнив капітан, не підводячись, а

тільки одірвавшись від паперів. — Вільно, вільно, лейтенанте, — сказав він зовсім по-цивільному, — і ви теж, — махнув він сержантові Сидорову і червоноармійцеві Байді. — Наказано нагодувати вас, забезпечити харчами на дорогу з розрахунку на два тижні, видати продовольчі й речові атестати, відкритий лист на заправку автомашини ГАЗ-АА. «Емку» забирає штаб. В разі видужання полкового комісара машина йому буде повернена. Ось розписка на машину. А ось документи на продовольство. Ось продовольчі атестати. Розпишіться, лейтенанте, отут, — підсунув він Андрієві Сірашу конторську грубеньку книгу і спитав: — Продукти заберете зараз чи вранці?

— Вранці, — сказав лейтенант Сіраш, ставлячи підпис у книзі. — А де вони?

— Все в сараї, — втрутився в розмову старий господар твердим голосом.

— Спасибі. — Лейтенант Сіраш сів на довгому дерев'яному дивані старовинної домашньої роботи, що стояв по ліву руку під стіною й під вікнами від вхідних дверей до самого покуття, й запросив сідати Сидорова та Байду, але капітан зупинив їх і звелів іти на кухню.

— Допоможете готувати вечерю. Нічого вам тут резиджуватись і лясати точити, доки й мій ординарець біля плити вмліває. — Він підморгнув лейтенантові Сірашеві, щоб підсів ближче, і, коли Сидоров і Байда вийшли, спитав: — Звідки твій полковий комісар Стрепетов?

— З Політуправління фронту. Ще й партійні архіви йому доручено. Не кожному ж таке завдання випадає.

— Звідти доручили? — показав капітан на стелю.

— Так, — кивнув лейтенант Сіраш, що не любив про людей будь-що говорити позаочі. — За дорученням ЦК.

— Якого ЦК? Українського чи Центрального Комітету ВКП(б)?

— Не цікавився, — відповів лейтенант. — Сказано, ЦК. Більше нічого й не треба.

— Треба, — наполягав капітан. — Ось побачиш, що треба знати, як будеш здавати архіви. Все треба знати! Бо на фронті одні порядки, а в тилу зовсім інші. Такі крючкотворці, — похитав він головою, — такі буквоїди — не доведи й помилуй. А тих хоч знаєш, що воно там? І чи все збереглося?

— Все забито в ящики, вкутано руберойдом і бляхою накрито — ніякий дощ, ніякий сніг не страшний.

— Ну а ящики не відкривались?

— Ніхто до них і не доторкнувся. Від самого Дністра.

— То добре. А опис того, що везете, є? Ну відомість яка-небудь?

— Ні. Нема й не було. Все забито й залізом пообшивано. Кожен ящик — ніби сейф.

— Ну тоді все гаразд, — мовив капітан, котрий, мабуть, зуби з'їв на таких перевезеннях і доставках матеріальних цінностей, знав усі тонкощі документації, відповідальність доставщиків і здавальників.

— Швидше б здати і розв'язатися, — поскаржився Сіраш. — Ви уявляєте: від самого Могилів-Подільського укріпленого району сурганимося з ним. Довелося й з оточень вириватися, і по зайнятій ворогом території їхати, й засади проскакувати. І куди не приїдемо, скрізь від нас відмахуються: своє треба вихопити. Мовляв, далі везіть.

— Далі не повезете. Ми його зупинимо або впремо, — сказав капітан без патетики, спокійно і впевнено. — Немає вже куди відступати. Всі це знають. І він знає.

Хоч капітан і не уточнив, хто саме «він», лейтенант зрозумів, що той має на увазі Гітлера.

— Хай ще до Дону дійде та Дон форсує, — кинув лейтенант Сіраш.

— А Дніпро, бач, як легко форсував. У кількох місцях, і ніде ми його назад в річку не турнули. Ото тільки в Києві й трималися.

— А під Рогачовом? — нагадав лейтенант. — Гудеріана там місяців два тримали.

— Під Рогачовом трималися, доки він у тил Кирпоносові ходив, доки оточував Київське угруповання та з'єднався з Клейстом. Зараза, — вилаявся капітан, — пре як скажений, лізе напролом, хоч ти йому чорта дай. Ніяк його не зупинимо по-справжньому.

— Так, сильна армія, що там казати, — погодився Сіраш.

— Що воно буде далі?! — питав чи вголос розмірковував та журився капітан.

І Андрій тільки зараз помітив його сивину і зморшки на шиї та на чолі й зрозумів, що капітанові вже близько п'ятдесяти, якщо не повних п'ятдесят, і що він теж прийшов із запасу, де був, можливо, непоганим колгоспним бухгалтером чи постачальником десь на заводі. Так і повіяло від його запитання далекими турботами неармійського життя й побуту. В армії, та ще на фронті, ніколи ніхто не дозволяє собі таких розпачливих, риторичних запитань, що личать хіба жінкам, а найбільше матерям, які турбуються не про себе, а про своїх дітей, про синів

своїх, що десь під вогнем ворога обороняються чи відступають.

І, зрозумівши душевний стан капітана, вловивши в його тоні тривогу немолодої, стомленої людини, Андрій Сіраш перейнявся до нього вдячністю, згадав своїх батька й матір, які тяжко тривожаться за нього. Невідомо, чи живі вони. Чи не розпинають там їх за синів? Що їм там, в окупації, живеться не з медом, зрозуміло само собою, а от їхні розпач, тугу й тривогу за синами важко перебільшити й навіть уявити. Тому й вигук капітана, розпачливий і гіркий, здався йому по-людському зрозумілим, викликав до нього симпатію. Він не зважився щось говорити, заспокоювати чи розраювати його — досвідченішого й старшого, бо чим же він міг потішити капітана? Але сказати щось треба було, тому Андрій Сіраш ласкаво глянув на капітана, усміхнувся, бо його сьогодні ніщо не могло вибити з радісного настрою, і промовив:

— Що буде, те й буде. Все, що випаде, то випаде найперше нам. Зрозуміло одне: він нас не завоював цього року і вже не завоює ніколи. Йому не вдалося пройти тріумфальним маршем по нашій землі, як у Франції й Польщі...

— Я це знаю й без тебе, — буркнув капітан суворо.

— І армія в нього вже не та.

— У нас теж кадрова армія порідшала.

— Вистачить, — не здавався Андрій. — Щось же у нас і на Алтаї, і в Заволжі, й у Заураллі, і на Далекому Сході залишилось? Залишилось. Значить, він нас сплоха не завоює. Це головне. А що буде далі, побачимо.

— Ростов і Аксай вже евакуювалися — і підприємства, і люди. Гадаю, що недарма: не вдасться, мабуть, і тут втриматися.

— Танки на Таганрог пішли, — сказав лейтенант Сіраш. — Така сила танків зібрана вперше. Невже ж вони не зупинять Клейста?

— В Донбасі, може, й зупинять, а тут...

— Ви гадаєте, наші не надають значення Ростову? — здивувався Андрій. — Адже це ворота на Кавказ!

— Ворота воротами, а вугілля Донбасу зараз, у передзим'я, важливіше. І для міст, і особливо для підприємств. Потрібне вугілля і для паровозів. Де його брати, якщо здамо Донбас? Туди, мабуть, і пішли танки.

— Ростов наші теж будуть обороняти запекло, — мовив Сіраш. — Ви ж чуєте, як гримить? У Ростові ж он ще в серпні сформували 339-ту Ростовську дивізію...

Лейтенант Сіраш помовчав.

Прибігла Тоня, почала порядкувати в хаті й біля плити — стало ще затишніше й ніби тепліше від її присутності. Легка, летюча, в крепдешинової сукні, вона ніби аж підросла й змужніла.

— Генерала не буде? — спитала вона просто й звично інтенданта, накладаючи йому першому паруючої печені, бо, очевидно, не раз і не два частувала Колпакчі в своїй хаті.

Інтендант буркнув щось нерозбірливе, потягнувся через стіл за графином, а Тоня взяла Сірашеву тарілку.

— Ти солдатам спершу накладай, — сказав їй сивий дід-козак, тримаючи білявого правнука на колінах, — бо начальство й саме візьме. А солдат в присутстві стісняється. Не стісняйтеся, хлопці, — гукнув він їм, взявши з рук інтенданта графин, налив Сидорову й Байді по добрих сто п'ятдесят у гранчаки. — Призволяйтеся, — запрошував їх простацьки й щиро, аж за столом якось стало вільніше. — Перш за все солдат має бути ситий, злегка п'яний і ніс в тютюні — тоді й питай з нього, що положено, а ти, служивий, виконуй все, що треба по уставу.

— Покладу, покладу, — заспокоювала його Тоня, — всім покладу. А тобі найпершому. Бо ти ж у мене єдина опора. Не знаю, що без тебе й робила б. — Вона поклала дідові печені найсвітлішої й найм'якшої, щоб не була присмаженою занадто.

— А де ж ваші батьки? — спитав, нарешті зважившись, Андрій.

— Батьки евакуювалися в Поволжя, — просто й спокійно відповіла Тоня.

— Ну давай уже, питай про чоловіка, — усміхнувся інтендант. — Її всі питають про батьків, а мають на увазі чоловіка. Не ти перший.

Андрій Сіраш відчув, що червоніє, й розсердився не на інтенданта, а на себе.

— Чоловік її теж утік з першим ешелонам, — сказав дід. — Він на броні — великий спеціаліст, бачте: дегустатор вина. З ешелонам «Цимлянського» й утік десь подалі в Середню Азію чи в Сибір. — Дід крутнув головою: — Ну й вояки ж! На схід котять! Так гітлеряка проклятий і до Волги дійде. А треба ж стать усім супроти нього! Всім до одного, інакше... Тільки як же ти станеш, коли той тікає, а за ним і інші.

— Годі, діду, набридло, — озвалася Тоня. — Нічого про нього згадувати. Хто як може, так і живе. Утік то й утік. Тепер багато таких, що шкуру свою рятують.

— А ви ж на що розраховуєте? — подав голос Сидо-

ров, посмілішавши після дідової порції, що трохи перевищувала звичну наркомівську і вже починала його підігрівати.

Тоня мовчала, накладаючи, нарешті, й собі.

— Вона, — кивнув дід, — з госпіталем лишилася. А я, що й німець прийде, з своєї хати у білий світ проти зими не піду. Я їх у імперіалістичну рубав у Карпатах, не боюся й зараз. Що вони мені зроблять? Не в мої года по чужих краях вакуватися.

Андрієві здалося, що Тонин дід не звертав на них ніякої уваги, нікого не запам'ятовував, і вони проходили перед ним, мов тіні. Він не намагався запам'ятати ні імені котрогось із них, ні якоїсь подробиці чужого життя — для нього всі вони були солдатами, і відрізняв він тільки командирів від солдатів. А зайти до нього завтра, він не згадає, що ти вже в нього був. Його давно втомили прожиті роки і люди, і мудрий спокій та незворушність стали сутністю його ества. Всю свою увагу, всю енергію і любов він зосередив на правнукові, не зводив з нього очей, не спускав його з рук. Тоня його теж мало обходила. Можна подумати, що він зовсім не цікавився нею, як і всіма іншими. Ця величава й гордовита відчуженість підносила Тониного діда на нез'ясовну висоту трагічної самотності, з якої життя і смерть однаково втрачали своє первісне болісне й тривожне значення. Його вже ніщо не могло ні здивувати, ні звеселити, ні особливо стривожити. Образити його теж ніщо вже не могло, як і принизитись не змусило б. І навіть коли б сюди зайшов генерал Колпакчі чи маршал Тимошенко, старий би сприйняв їхню появу як звичайнісіньке діло, так само незворушно. Бо ніхто й ніщо вже не могло викликати його захоплення чи визнання чиєїсь переваги. Дивний дід. Мудрий..

Повечерявши, всі четверо, включаючи й капітана інтендантської служби — постійного тутешнього квартиранта, що влігся на високому ліжку з периною, — ночувати залишилися у світлиці, а дід з правнуком пішли в комірчину. Покотом лягли Сірашеві хлопці на розстелених кожухах і ряднах. А в голови їм Тоня поклала стару дідову бурку, скручену по-похідному в скатку, ноги накрила домотканим цупким килимом. Лейтенантові, що примостився, не роздягаючись, скраю, шепнула, що ночуватиме в задній хаті, через сіни, якщо не викличуть у госпіталь серед ночі. Він її не питав — сама сказала. Може, мимохить. А може, навмисне. Хто ж їх розбере, тих жінок? Роїлися в голові здогади про її стосунки з інтендантом: легко ж було припу-

стити, що вони могли скластися як завгодно за такий довгий час інтендантського перебування в цьому домі.

Доки лейтенант Сіраш мучився цими здогадами, Тоня, знаючи, що всі ще не сплять, сиділа навпочіпки біля нього, так і не підводячись після того, як клала їм бурку під голову, ніби ждала чогось. Не діждалась: Андрій не міг вимовити й слова. Тяжкі й непрошені підозри хвилювали його, мучили. «Не хочу бути ні другим, ні десятим, — гірко й гнівно думав він і через те, що думав безпідставно, лютився ще дужче на себе й на Тоню. — Іди вже, йди!» І серце його гупало, а лице пашіло, доки вона сиділа й ждала невідомо чого. А підвелася легко, нечутно вийшла, то й здалося, що не сиділа тут зовсім і нічого не чекала. Просто втомилася за цілий день госпітальної біганини, ото й перепочила хвилюку. Тепер спати пішла. І все. Нічого ж не було й не могло бути.

Виплив місяць з-за хмари, поклав на Сірашевих бійців видовжений хрест освітленого вікна, стало видніше капітана на високому ліжку, одчинені двері в комірчину, де спали прадід з правнуком, — найсвятіші люди, найбеззахисніші на землі, і цвіркун десь під припічком озвучував мирну, тиху й затишну ніч одвічною скрипотливою музикою обжитого людського притулку — наймилішого для тих, кого вирвала з дому війна й закинула найдалі. Все було чуже і все було ніби й рідне: і світлиця, й цвіркун, і рівне дихання сплячих, і місяць за вікном, і сумовиті пахощі давно прив'ялих чорнобривців та м'яти за божницею — все тут, на Дону, нагадувало Україну, і Андрій Сіраш довго не міг заснути. Він поривався встати, перейти сіни, постукати в двері задньої хати чи просто штовхнути їх і зайти... Але розчинені навстіж двері, за якими спав Тонин дід, зупинили його: може, він не спить і все чує? Та й інтендант, якщо він перебуває з Тонею в «певних» стосунках, теж нашорошив вуха, не дрімає. А головне — як вона сама його зустріне? Якщо дасть одкоша, всі теж почувють. Совість утримувала Андрія Сіраша від його намірів, хоч він і розумів, що недарма ж вона йому шепнула, де ночує, де спить, де її знайти саму, навіть без сина. В хаті і в усій ночі володарював дух старого, мудрого й величавого господаря, і не можна було в його присутності переступити межу сумління й порядності, як при батькові рідному.

Ніч була місячна, тиха і надзвичайно довга. Коли озвався перший півень десь у сарайчику, в дворі, Андрій навіть зрадів. Одрозу ж підхопився, швидко й беззвучно одягнувся, тоді вже розбудив своїх бійців. Вони, не по-

тривоживши нікого, тихенько вислизнули надвір, але не встигли ще й порадитись, як їм забрати в сараї продукти, а з хати вже вийшов дідусь у кожусі наопашки і мовчки повів їх сам до тих дверей, де заливався півень. Акуратні пакунки з крупою, хлібом, сухарями й консервами він роздав кожному порівну, причинив двері, оглянув небо.

— Акурат правильно виїжджаєте, — сказав він Андрієві. — Доки розвидниться, будете далеко від фронту. Вже й авіацією не дістане німчура. Щасливої дороги, — подав він руку кожному по черзі, почавши, проте, з Андрія. — Обійдіться вже без чаю, бо не хочеться будити квартиранта. Малого потривожимо — теж спати хтозна й доки не буде. Та й Тоня ж.. — Він не закінчив, бо Тоня вийшла з хати огдягнена й запнута.

— Чай я поставила, — повідомила вона, — поп'єте в мене, в задній хаті, щоб не збудити нікого.

— Сидоров, — наказав лейтенант Сіраш, — ідіть піднімайте водія, хай прогріє двигун і прийде чаю попити.

— Я теж піду, — похопився Байда, — сухий пайок віднесемо. Давайте, що тут у вас.

— Правильно, віднесіть, — погодився лейтенант, — і раз же повертайтеся. Не баріться там. Не будемо гаяти часу.

Тоня порядкувала за столом, розливала чай, нарізала хліб, робила бутерброди з маслом та ковбасою.

— Де це ви все берете? — спитав Сіраш. — Невже в інтенданта?

Вона промовчала. Чотири великі чашки круто завареного чаю парували на столі. Біля кожної лежало по бутерброду. Бійці повернулись, а вона не сказала ще ні слова. Тільки як попили чаю і вийшли до полуторки, що гуркотіла під ворітьми на малих обертах, Тоня, затримавши лейтенанта за хвірткою, спитала:

— Побоявся?

Андрій ствердно кивнув.

— Діда?

Андрій знову кивнув.

— Інтенданта — теж, — сказав, відчуваючи, як судомою зводить скроні. — Я ж не знаю, які тут у вас стосунки...

Вона здригнулася, мов від удару, й побігла до ганку. Андрій почув, як стукнули двері. Він рвонув дверцята.

— Поїхали! — крикнув водієві, відчуваючи, як захопиться серце від розпуки й каяття: на Тоні він зганяв свій гнів на себе самого за власну нерішучість уночі. А ще був жаль — невимовний жаль до людини, яка потяглася тобі

назустріч, відгукнулась на твоє почуття, в яке ти ще й сам не повірив, а вона ж угадала, відчула, все зрозуміла й довірилася тобі...

Якби в неї щось було з інтендантом, не линула б до тебе — ти ж зрозумів це. Та все одно вже пізно, й нічого не вернеться. Тому й зіграв роль ображеного, щоб образити її ще більше.

Знав, що їй боляче від самого припущення, і вимовив його вголос, щоб помститися за власну нерішучість, за те, що не зважився переступити межу, яка вже не мала ніякої ціни, — тепер це було зрозуміло, як божий день.

Жаль не згасав за тим, що не збулося, не сталося з його вини. Але ще більший жаль дік йому серце за Тонею, незаслужено й несправедливо ображеною, і чим далі їхав та віддалявся від неї, тим ставало нестерпніше — йому хотілося плакати.

Дорога мала якесь покриття, але й на ній машину заносило на вибоях, підкидало й трясло немилосердно. До того ж на бруківці стояли калюжі, в яких маскувалися найглибші й накрутіші вибої, й водієві важко було передбачити та об'їхати їх. Машина ж підскакувала, скреготала й рипіла, витрушувала душу. «Шлях, як мое життя», — думав Андрій, і йому знов пригадалося село, далеке й до щему рідне, тиха й затишна батьківська хата, про яку він і не переставав думати на всіх дорогах своїх воєнних поневірянь, щоб заспокоїти душу надією й сподіванням повернутися туди й знайти отчу хату цілою, а батьків живими, — це була межа уявлень про щастя.

Про рідну хату й загиблих братів думатиме він і в Саратові, щоб заспокоїтись, і ці згадки зміцнюватимуть певність у собі, переконаність у своїй правоті. А тепер вони тільки додавали мук своєю невідомістю, непоправністю й беззахисністю, і Тоня з її образою, котрої вона зовсім не заслуговувала, якимось дивно й владно доповнювала й підсилювала щемливий сум за загиблими братами, за батьком і матір'ю, і вже ніби там, у далекій та милій Степівці, не лишилось ні затишної батьківської хати, ні материних виглядань, ні батькової туги — йому здавалося, що й там перестали чекати на нього, раз тут лишилися ображені й байдужі до його від'їзду і Тонин дід, і вона сама.

Він уявляв пізню осінь у рідному селі, облетіле листя в саду, голі віти дерев, крізь які стало видно навиліт ставок з його холодним свинцевим у цю пору плесом, скирти свіжої соломи, якої батько навозив, хоч що б там було, й під якою юрмляться набундючені кури. Город і сад, ма-

буть, вже зорані на зиму, і земля там чорніє неприкаяно й відчужено. Вітер розгойдує цурпалкуваті гілляки акацій, чорні, як земля, глянцеві й червонясті віти черешень і вишень, і тільки тополі, знісшись високо в небо над усім краєм, шумлять на вітрі в кінці городу ще не облетілим; але вже жовтуватим листям з сріблястим підбоем, кивають верхівками, ніби шлють вітання всім їм, хто так далеко позаходив від села, і виглядають з війни, щоб побачити першими, як вони повертатимуться, й передати цю вість зажуреним матерям. Вони ввижались йому ночами і вдень, на маршах і під час проривів, ці розгойдані вітром та нескорені тополі, що гнулися і розправлялись над принишкним селом, над садом, над ставом і хатою, і той вітер, що гнув їх і маяв їхніми верхівками, долітав і сюди з України, обвівав йому лице, а здавалося — й душу обвіває, й малюється рідний край під таким вітром у всіх нехитрих і милих подробицях.

Сьогодні вітер був північний, в кабіні його все одно не відчуєш, та Андрієві здавалось, що й вітер од нього відвернувся, і тополі над батьківським садом кивають вже не йому, і мати про нього забула через те, що він так обурливо й так ганебно образив Тоню.

Ісак Піскорський — давній товариш Дмитра Івановича — став при німцях на Грейговому старостою. До нього я й звернувся, привізши знетямлену від горя й довгої дороги на волах Лідію Тихонівну з Славком. Він весь час тулився до мене, доки й заснув, а прокинувшись, все одно горнувся до моєї руки, ніби шукав захисту. Я не давав волі ні своїй ніжності до нього, ні жалю, що стискав мені серце, і весь час думав про те, як сказати Лідії Тихонівні, що Михайло Митрофанович живий. І чи треба взагалі говорити їй про це? А якщо з нею станеться щось серед дороги або й тут, на Грейговому! Що тоді робити з нею й з Славком?

Ще дужче непокоїла мене зустріч з Піскорським, про якого мені сказав батько, порадивши звернутися саме до нього по допомогу. Він сам зустрів нас одразу ж за переїздом, як тільки ми в'їхали у виселок. Високий, худючий давно не голений, весь зарослий по самі очі цупким гаспидно-чорним коротким волоссям, він здався мені вічним блукачем, що не знав мети своїх блукань і вже давно забув, звідки й для чого вийшов.

— Що за люди? — спитав він, порівнявшись із нами й зупинивши волів. Повільно обійшовши навколо підводи,

він стомлено зіперся на полудрабок, допитливо подивився у вічі мені, потім Лідії Тихонівні. — Куди путь держите?

Очі в нього зачервонілись, ніби від постійного недосипання, а губи пошерхли. Вітер дув уздовж широкої вулиці рідко забудованого висілка, зривав і гнав пилюку, що впала на нас раптово й забила дихання, засіпала очі, набилась у вуха і в ніздрі. В пилюці Піскорський тримався звично, може, тому й здався з першого погляду надто чорним та неохайним, що весь час був на цьому степовому белебні й пилюці.

За хвилину вихор пролетів, вітер влігся, крутнувшись за широку й колючу лісосмугу, а Піскорський стояв незворушно, налігши грудьми на полудрабок, наче біг-біг і стимився до краю, так що оце тільки й випало йому спочити біля нашого воза. Гай-гай, якби ж то він знав, яких поселенців я йому привіз!

— Приїхали до вас на жительство, — сказав я, доки Лідія Тихонівна сиділа й мовчала, одвернувшись, запнута хусткою до самісіньких брів.

— Та-а-ак, — протягнув він роздумливо. — А документи хоч які-небудь є? Бо мені ж хоч приблизно треба знати, що ви за люди, звідки й чого прибились сюди. Ну, щоб хоч начальству, як питає, сказати щось.

Він звертався до мене, а сам раз по раз зиркав на Лідію Тихонівну, що сиділа непорушно, наче й не про неї йшлося.

— Сам я степівський, а приїхав ось із ними з «Степового». Як дасте їм притулок, то зараз же й назад поїду.

— А мені, значить, розхльобувати? — спитав Піскорський, примруживши свої темні циганкуваті очі. — Чий же ти хоч будеш? Чи не з сірашівських, бува? Бо десь я не наче бачив тебе, та й схожий же ти на них. — когось мені навіть нагадуєш.

Я сказав чий, передав йому привіт від батька, признався, що, відправляючи мене на Грейгове, батько саме й розраховував на нього, на його допомогу.

— Хто ж вони такі? — кивнув Піскорський на Лідію Тихонівну й Славка, не криючись, наче їх тут і не було. — Недарма ж із «Степового» чкурнули сюди. Щось же та трапилось, раз не могли там залишатися, га? — Він дивився на мене допитливо й строго, і я не знав, що йому відповісти, що можна, а чого не можна говорити йому. — Давай, хлопче, викладай усе, як є, бо не прийму їх.

— Чоловіка їхнього розстріляли вчора, — сказав я й похолол від своєї рішучості чи необачності.

— Єврей чи комуніст? — спитав він, не дуже й здивувавшись.

Лідія Тихонівна мовчала, хоч Піскорський цього разу звертався до неї. Вона дивилася в степ, ніби й не чула, про що її питають. Коли вже мовчати стало незручно й неможливо, я сказав:

— Дмитро Іванович вам все пояснить. Звідси я їду просто до нього.

— Тоді поїхали, — сказав Піскорський, ніби прокинувшись, і взяв підручного вола за налігач, потягнув його з дороги до найближчої хати. Вона виявилася порожньою. Порожніми були й сусідні хати. — У нас тут сильні бої були, коли проривалися наші з оточення, то багато людей виїхало в Михайло-Ларівку, в Пересадівку, а багато й евакуювалося — у нас раніше об'явили евакуацію, ніж у вашому районі. Встигли переправитись.

Ми швидко занесли нехитрий скарб Лідії Тихонівни й Славака, помогли їм сьак-так розташуватися.

— Отако, — зітхнув Піскорський, оглянувши прибрану хату, — розташовуйтеся і живіть. Воно й скучно буде попервах без сусідів, але зате спокійніше: нікому буде розпитувати, хто та як, звідки й чого приїхали. А там людей наїде. Найбільше — з міста, як запаси й харчі закінчаться. Всі рвонуть на село. Приїдуть, а ви вже будете старожилами. Вже не вони вас, а ви їх будете питати, звідки та чого сюди. Велике діло — першому десь поселитися: хто потім не з'явиться, прийматиме вас за старожилів. А нам же цього й треба. Правильно? — Піскорський став зовсім іншим — діяльним, балакучим, зовсім своїм. Так на нього подіяло посилення на Дмитра Івановича. — А ти, хлопче, не тікай так раптово, а з'їдь до скирти та привези балагулу соломи, щоб їм було попервах чим протопити, а там ми вже самі навеземо на зиму, скільки треба буде. Ну, я пішов, — сказав він до Лідії Тихонівни, — а ви влаштуйтеся та відпочивайте.

Лідія Тихонівна стояла посеред хати, опустивши руки й голову, а до неї набурмосеним вовчням тулився п'ятирічний Славако й дивився на нас з німим докором, ніби звинувачував нас у тому, що такі немилосердні люди, й такі жорстокості трапляються на світі, і що ми не спромоглися заступитися за його батька. Хіба ж знаєш, що думають діти розстріляних на їхніх очах батьків?

Піскорський хотів уже йти і не міг. Він наблизився до Лідії Тихонівни, торкнувся її руки.

— Ви ж тут не той, — мовив через силу, — не забувайте, що у вас є син, що про нього треба подумати та й піклуватися. Я, звиняйте, кажу це до того, ну, що, мовляв,

жити ж якось треба? — ніби питав він Лідію Тихонівну чи розмірковував уголос, розгублено й вибачливо всміхаючись. — Одне слово, ми вас не залишимо, будьте певні, — пообіцяв він уже твердіше і впевненіше.

— Спасибі, — прошепотіла, мовби прошелестіла спеченими вустами Лідія Тихонівна, підвівши очі на Піскорського, і це, здається, було перше слово, вимовлене нею від учорашнього вечора. А ще вона сказала мені, коли я привіз і скидав біля хати солому й збирався рушати на Степівку:

— Якщо не зайняли ще ту квартиру, треба в тій кімнаті, звідки його вивели... — тут голос її осікся, дихання перехопили спазми, і вона довго не могла пересилити себе, — треба відірвати другу дошку від порога — вона не дуже-то й прибита — і забрати документи Михайла Митрофановича: партбілет, військовий квиток — ну, все, що там є. Бо я вчора забула... Не до того було...

— Все зроблю, як ви кажете, — пообіцяв я, — а ви не побивайтесь, Лідіє Тихонівно, не побивайтесь, ладно? — благав я її, аж серце мені заходилося від жалю до неї. — Ждіть гарних вістей, — зважився подати надію.

— Яких там вістей, — слабо й ніби з огидою відмахнулась Лідія Тихонівна. — Які вже можуть бути вісті для мене...

— А такі, — дедалі набираючись сміливості, підвищив я голос, — такі, що й не придумаете і не сподіваєтесь.

Недовірили й байдужкувато вона звела змучені очі на мене й знову опустила їх долі, наче неймовірно тяжко було їй дивитися зараз на кого б то не було.

— Пам'ятайте, що я вам сказав, і не побивайтесь, — ще раз попросив я і вийшов з хати.

Високий то був поріг. Важко було його переступати. А переступивши, полегшення я не відчув: було ще важче покидати їх, ніж залишатися з ними. І чим далі від'їжджав, тим більший жаль охоплював мене до них обох, покинутих у порожній хаті, в порожньому висілку, беззахисних і самотніх, тільки я нічого більше не міг зробити для них. Воли йшли повільно, розгойдуючи лискучими рогами й довгими волами під шиєю, схожими на шкіряні мішки, і відвозили мене все далі й далі від Грейгового, від Лідії Тихонівни і Славка.

У Степівку я в'їздив надвечір. Через дорогу слалися довгі тіні від хат, як і мирного часу, синьою імлою наливався степ, обкладав нею село з усіх чотирьох сторін світу й заглядав у вікна, немов просився на ніч. Тільки вже

ніхто тут не був радий ні днєві, ні вечору, ні ночі. Не стало давно ні хатнього, ні родинного затишку й щастя, ні в кого не збиралися повністю сім'ї після виснажливого дня, не велося тихої розмови, не вечерялося більше радісно, мов на свято. Тоскно було вдень, тривожно увечері, страшно вночі.

Проте до ночі було ще далеко: коли я відчиняв ворота у сірашівський двір, під'їхавши муругими волами наче хтозна з якої далини, бо в Степівці їздили переважно на конях, ще світило сонце за виноградником і кладовищем; побатувавши тінями хат усю середню вулицю впоперек, ніби розмітило її для якоїсь незрозумілої й ще небувалої роботи.

Зачувши скрип воріт, вийшла з хати тітка Ялина в незмінній білій хустці, запнутій по підборіддю, в теплій синій байковій кофті, в чорній довгій спідниці в кілька пілок, аж до землі, та в білому фартусі, під яким вона ховала натружені свої руки, щоб зберегти в них тепло, набране від полум'я в кабиці чи від літепла в купелі для онуки.

— Здоров був, козаче, — привіталась серйозно й поважно, а тоді глянула на волів і підвела брови: — Ох і воли ж у тебе добрячі. А роги — хоч гойдайся. Звідкіля ж це ти?

— З Грейгового.

— О, а чого ж це тебе носило туди в таку даль? — здивувалась тітка Ялина.

Колись би я їй усе розповів — так було заведено здавна: ні з чим не критися від батьків і старших. А тепер треба було мовчати, бо й тітка Ялина не обов'язково мала знати про те, що Романов повернувся і що з ним сталося. Мені важко було критися і говорити неправду, але мусив звикати: зараз від того, як зумієш мовчати, залежали долі багатьох людей.

— Та перевозив туди з радгоспу одну родину, — сказав я по довгенькій-таки паузі, вже заїхавши в двір. — Воли прибились трохи, та й сам стомився.

— Став он до ясел під скиртою, там уже й намішано, та й спочивай собі, — мовила тітка Ялина, прямуючи в хату. — Зараз я тебе нагодую — це ж ти голодний з дороги.

— А де ж Дмитро Іванович? — спитав я, вслід тітці кинувши нетерплячий погляд.

Вона зупинилась, глянула на мене через плече, усмінулась:

— Чого ж це ти не про Вітьку питаєш, а про Дмитра Івановича? Відколи це ви потоваришували? Так, що й про свого постійного товариша забув. Аж чудно дивитись на

вас: хочете з чимсь критися, а на обличчях все написано. Ой, начувайтесь, хлопці, та вчіться хитрувати. Бо й мені, неписьменній, впадає в око, а що ж казати про тих бандитів, грамотних та друкованих, що стежитимуть тут за кожним та все вивідуватимуть? Вони вас за версту розгадуватимуть з усіма вашими тайнами. — Останні слова тітка Ялина прошепотіла мені в обличчя, вернувшись від порога до скирти: — Не тільки язики тримайте міцно за зубами, а й виду не подавайте, що знаєте щось чи замишляете. А це не просто таким, як ви, прямодушним та безхитрісним. Ой, не просто, — похитала вона скрушно й різпачливо головою.

В цей час у саду переливчастою флейтою озвалась припізніла іволга, і тітка Ялина аж здригнулася й швидко приглянула туди, пошукала птаху очима поміж жовтим листям осіннього саду.

— Мабуть, гніздо звил в нашому саду, — сказала тітка. — То ніколи й не чула її голосу, а від самого початку війни отаборилась тут. І як тільки озветься раннім ранком, так я й прокинусь. Лежу й прислухаюсь. І жду. Так же мило та ніжно співає, наче мої хлопці мені з війни голоси подають. Почую цю іволгу, і аж душа стрепенеться: значить, живі мої сини. А не почую — вже й тривожуся: ну, оце котрогось із них куля догнала. Співає, — кивнула тітка на сад і ніжно-замислено всміхнулася. — Не знаєш, вони на зиму відлітають?

Я не знав. Я теж почув цю птаху вперше в сірашівському саду і як зачарований ждав, коли вона знову озветься ще хоч би раз, але іволга замовкла, помітивши, мабуть, що на неї звертають увагу (а то й зрозуміла, що говорять про неї). Не діждавшись голосу іволги, тітка Ялина обернулася своїм добрим, просвітленим обличчям до сонця й кивнула на зачинені вже ворота:

— Он бачиш, що то осінь, тепла та гожа, травичка попід ворота пнеться — день-два не поїздять отут, вже й зазеленіло, особливо по краях, понад муром та під стовпами. Така свіжа та гарна травичка, ніби за ніч проросте, а мені здається, що то мої хлопці мені знак подають: живі ми ще, мамо, живі! — Тітка Ялина перехрестилася, схлипнула. — Дай бог їм живими та здоровими лишитись! — Ще раз оглянулася на сад, на ворота, на мене глянула заплаканими добрими, хоч уже й вицвілими очима й пішла в хату, гукнувши, щоб ішов обідати.

— Підожду вже Дмитра Івановича й Вітьку, — сказав я. — Не вмру ж я з голоду, доки вони прийдуть?

— А хто його знає, — уже з сіней озвалася тітка Яли-

на. — Десь по сіно поїхали аж на топило. Ну та вже скоро мають бути. Дмитро припізнюватися не любить. Ага, підожди тоді, я вареників з сиром наварю, та й пообідаєте чи повечеряєте разом. Бо вони теж нічого з собою не брали.

Я розпріг волів. Занози з ярма тільки повиймав, так воно й трахнуло об землю — воли дружно й раптово вивільнили натруджені шиї і — до ясел. Мало того, що вони давно вже відвикли від запрягання — з самої евакуації не ходили в ярмі аж до сьогоднішнього світанку, так я ж їх цілісінький день не годував, бо на Грейговому нічим було, а в степу — ніколи: поспішав до Дмитра Івановича. Тепер воли ремігали, набиваючи повні роти замішаною з дертю соломою, а я з приємністю оглянув підготовлене до зими затишне сірашівське подвір'я.

Густо поросле споришем, воно з усіх чотирьох боків заставлене було акуратно вивершеними скиртами соломи, просянки, немолоченого вівса і ячної соломи. Біля кам'яної стайні, що правила до війни за комору, красувалася ще не завершена добряча скирта лугового сіна, що наростає в нас на глухому топилі й дає по два-три укуси за літо. Сіно пахло так, що забивало всі пахощі саду й городу, свіжої соломи і навіть динь, які жовтіли проти сонця в полові вперемішку з кавунами. Ясна річ, вони були вкриті зеленим кураєм, широкими й крислатими кущами білястого перекотиполя, батожистою лободою й ширицею, але кури, мабуть, греблися попід скиртою й позсували те накриття, і кавуни й дині красувались тепер, немов виставлені напоказ, хоч ніколи нічого в сільському дворі не виставляється напоказ одвіку.

В темряві стайні за розчиненими навстіж дверима стримано пофоркували і глухо перестукували копитами по дощатій підлозі коні. Із самого тільки пофоркування, стриманого й молодого, як і з нетерпеливого, пружкого й веселого перестуку копит, легко було здогадатися, що коні там стояли добрячі. Мені треба було якийсь час звикати до темряви після яскравого сонячного сьйва, що б'є немилосердно в очі тим дужче, чим сонце хилиться нижче, доки я розгледів біля ясел у кутку пару гнідих, надзвичайно паристих і красивих коней, наче вони були близнюки. Нашорошені вуха, здивовано-злякані й недовірливі очі, наструненість і граційність поз — усе видавало в цих конях високу породу, їхню стройову призначеність. Я довго стояв у стайні й милувався кіньми, що теж не зводили з мене очей і потроху починали тривожитися. Недовіра в очах переходила в стурбованість, потім з'явилася дратівливість,

вони стали частіше форкати, частіше перебирати ногами, рвучись на прив'язі й позираючи на мене коротко й вороже, і тут почувся характерний клекіт коліс уміло накладеної й тому перевантаженої гарби, а вийшовши з стайні, я побачив Дмитра Івановича, який, задкуючи, заводив коней, а за ними гарбу ближче до незавершеної скирти сіна. Вітька зачиняв ворота.

— З чим прибув? — Дмитро Іванович, зупинивши коней, дивився на мене насторожено й тривожно.

— Романов, — сказав я тихо, як міг, і спокійніше, ніж можна було сподіватись.

— Повернувся? — ще тихше, але швидко й нетерпеливо спитав Дмитро Іванович, підійшовши до мене впритул.

— Так. Поранений.

— Добра б тобі не було, — вилаявся з серцем і болем Дмитро Іванович, і я злякався перед тим, як повідомити найголовніше. — Ну й що ж з ним?

— Повернувся. Не встиг переправитись.

— За тим тільки й приїхав, щоб сказати мені про це? — спитав Дмитро Іванович, відводячи мене вбік, бо Вітька вже прямиував сюди від воріт. — Розпрягай, — наказав йому Дмитро Іванович і знову звернувся до мене: — Де ж він зараз?

— До вчорашнього дня був у «Степовому»...

— І його хтось пізнав?

— Так. Хтось пізнав, і вчора його розстріляли, але...

Я помітив, як пройнялося болем, пересмикнулося розпачем спалене на вітрах незворушне обличчя Дмитра Івановича, аж мені стало моторошно. Пересилуючи свою розгубленість і розпач Дмитра Івановича, я випалив:

— ...ми його врятували! — майже крикнув на весь двір, але Дмитро Іванович мене не почув: він вхопився обома руками за голову, заплющив очі й став ніби неживий. — Чуєте? — смикав я його за руку, намагаючись одірвати її від голови. — Коли зібралися вночі хоронити, він був ще живий.

— Живий? — ніби прокинувся Дмитро Іванович. — І куди ж ви його поділи?

— Батько з Іваном Козерацьким одвезли на залізничну будку до Ковтуна...

— А-а, це той, що Гопачку держить, — механічно зронив Дмитро Іванович. — А Козерацький Іван — поліцай. — Прихилившись спиною до незавершеної скирти, Дмитро Іванович знову закрив обома руками обличчя, за давньою звичкою потер його знизу вгору, ніби вмиваючись. — Ай-

йй, — схлипнув він, — які ж йому випали муки. А живий зараз, не знаєш?

— Не знаю, — сказав я, намагаючись не дивитися на Дмитра Івановича. — Я одвозив Лідію Тихонівну з Славком на Грейгове, до Піскорського. Вона навіть не знає, що Михайло Митрофанович...

— Правильно, не треба передчасно подавати надію. А тепер, хлопці, запряжіть мені свіжих коней у бричку — я поїхав до нього.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

А тим часом у глибокому тилу групи армій «Південь», оточена з усіх боків на суходолі, стояла, обіпершись спиною на море та Чорноморський флот, Одеса, сковуючи всю четверту румунську армію і 72-гу дивізію з 54-го армійського корпусу Ганзена. Стояла й боролася.

У жовтні під Одесою пустіють поля, ніби вкриваються іржею виноградники, жовкнуть сади, жухне огудина на баштанах, і оголяються, пнуться у вічі плоди, вивільняючись із зеленого листя. Спека спадає. Ранки бувають уже прохолодні, проте пахощі тут ще панують літні: сонцем і спекою дихають сади й виноградники, прозоре і вільгле від моря повітря ще по-літньому терпко й невагомо огортає тебе, як тільки вийдеш із хати чи виповзеш з бліндажа, й обіцяє денне тепло під високим сонцем. Видно в такі дні далеко-далеко, бо літній пил уже влігся, а осінні тумани ще не вродилися. Тільки синя імла виникає в далекому морі, поступово ближчає, блакитним серпанком розпростороючись над степами. Пахне динями на баштанах, яблуками солодкаво тягне в садах, а на виноградниках — опалим шелестючим листям і вином: перезрілі грона, ніким не збирані цієї осені, починають терпко бродити.

В зоні нашої оборони де-не-де трапляються нерозбиті хутірці й окремі землянки на виноградниках, криті червоною черепицею, життя в них не припиняється ні під артилерійським, ні під бомбуванням. Сказано — землянка, не треба й бліндажа. Вкопана в землю, вона успішно протистоїть вибуховим хвилям близьких розривів, не завалюється від бомбових струсів, бо тут немає чому й немає куди падати, — усе в землі, землею й тримається. Жителі хутірців і окремих розкиданих по виноградниках землянок, переважно старі люди, притерпілися до бойових дій і жили собі звичайним життям: господині примудрялись варити борщі з молоденькими цьогорічними півниками, що

вже встигли підрости, пекли навіть хліб з південних сильних пшениць, виведених одеськими селекціонерами, а господарі з ранку до вечора давили перестиглий виноград у дубових діжках, на другий чи третій день вибирали хуз і частували червоноармійців та червонофлотців холодним, із погребів, солодково-різким молодим вином, що не встигало перебродити.

Під час румунських атак і наших контрнаступів під Одесою дужче пахло кров'ю, порохом, сіркою й амоніаком, а надвечір смертю віяло від полеглих. Але за ніч трупи закопували в осінню землю, а на ранок знову прозорий легенький бриз односив на позиції миршавих вояк Антонеску пахощі свіжоспеченого хліба, наваристого борщу з півниками, молодого вина, груш, яблук і недалекого моря. Вони ковтали слину і мріяли не так про те, щоб вибити наші війська з позицій і втопити їх у Чорному морі, як їм щодня наказували взводні сублокотиненти, а сподівалися, що наші самі підуть звідси, сядуть на кораблі й попливуть у Севастополь, а їм все дістанеться само собою: і вино, і хліб і борщі з молоденькими півниками, і плоди в садах та кавуни й дині на баштанах.

Дні видалися сонячні, теплі, тихі. Ще тихіші заходили ночі, і небесне зоряне шатро накривало степи такою безлічною світлом, планет і сузір'їв, що від них крутилася й паморочилася голова.

Миготливі зоряні хори, пахощі нічного степу, задумливе й спокійне сюрчання цвіркунів чи степових коників здається вічним уночі, бо лишиться й по смерті кожного з нас і навіть після загибелі всіх разом. І про це думається, як про якусь доконечність, що не підлягає сумніву.

Саме такої ночі, зоряної й тихої, п'ятеро розвідників 40-го окремого артилерійського дивізіону під командуванням молодшого сержанта Олександра Нечипуренка виповзли опівночі з наших траншей на баштані й зникли в густих бур'янах, що встигають нарости в найпосушливіші літа після того, як кавуни й дині суцільно вистеляться огудиною, пов'яжуться й дозрівають, — їх тоді не сапають, бо ніколи, та й потреби немає: вони своє візьмуть, а курай, лапата щирія й заячий холодок прикриють тендітні плоди від надто пекучого південного сонця.

На східному секторі оборони Одеси ворог вів жорстокі атаки вже п'яту добу, захопив Булдинку і от-от мав прорвати оборону, та перший полк морської піхоти полковника Осипова при підтримці есмінця «Шаумян» та 21-ї й 412-ї берегових батарей вчора потужним контрударом відбив Булдинку, витримав п'ять атак на позиціях, з яких

Його на світанку вибили. А сьогодні, під час відчайдушної контратаки серед білого дня, на моряків налетіли два чи три десятки «юнкерсів» і з бриючого польоту різонули їх з кулеметів. Кидали й невеличкі осколочні бомби. Багатьох своїх моряків не дорахувався Яків Іванович Осипов вісімнадцятого серпня, наказав припинити контратаки й зустрічати румунів нищівним вогнем. У цьому допомагав йому й окремий 40-й артдивізіон. І тепер, коли розвідники перед нічним пошуком з'явилися до нього, він сказав Нечипуренкові:

— Ти, Сашко, йдеш по «язика»?

— Наказано також розвідати артилерійські позиції, — підхопився молодший сержант.

— Сиди, сиди, — поклав йому на плече легку й сухувату руку полковник. — Прошу тебе, Сашо, уважно огляньте нейтральну смугу: може, хто з наших залишився там тяжко поранений, бо всі легко поранені виповзли з бур'янів. Зібрався послати своїх санітарів, але мені комбриг Монахов заборонив: мовляв, не маю права ставити під удар розвідку Нечипуренка. Наказав сидіти тихо.

— Зробимо, Якове Івановичу, — пообіцяв Сашко Нечипуренко.

— Так, може, візьмете наших санітарів?

— Дозвольте йти моїй групі, — виструнчився Нечипуренко і глянув на полковника трохи ніяково, але твердо. — Нам же через ворожі позиції пробиратися, і зайві люди на нейтралці не помічники. Ще якогось шуму нароблять. Пустите своїх санітарів через годину.

— Гаразд, ідіть, — сказав полковник. — Якщо наткнетеся на пораненого, посигнальте ліхтариком.

— Єсть, — блиснув у темряві зубами красень розвідник, якого знали не лише в східному секторі оборони, а й в усій Одесі, по всьому фронту її оборони.

Він уже давно й безшелесно зник у бур'янах із своїми розвідниками, а полковник усе ще вслухався, чи не виникне стрілянина після того, як румуни виявлять сміливців, вдивлявся в синювату темряву мерехтливої зоряної ночі, чи не зблисне коротким спалахом ліхтаря умовний сигнал Нечипуренка, але чути було тільки безперервне й таке мирне сюрчання коників, ледь вловний плескіт морського прибою з правого флангу, та іноді серпневий зорепад прокреслить небо над далеким степом, ніби ракетною з бойових порядків 9-ї армії, що давно відступила туди, на Миколаїв, і тепер пробивається десь на схід, до дніпровських переправ, або й досі обороняється на Південному Бузі.

— Пильнуйте ж тут, — звернувся до вартового біля спостережного пункту. — Як тільки помітите сигнал ліхтаря, передайте командирові санвзводу, щоб послав туди санітарів з ношами. Та діяти мені тихо й безшелесно!

В бою під Булдинкою Осипов був поранений у голову, і тепер пов'язка біліла в темряві, відтіняючи засмагле його обличчя. Він сам кілька разів водив своїх червонофлотців в атаку, давно зжився з ними так, як тільки зживаються на флоті, і те, що поранений і далі командував полком, нікого не здивувало — саме так і мав чинити їхній улюблений командир. Голова, проте, боліла, аж в очах темніло, і Осипов вирішив відіспатись.

— Буду на КП, — сказав черговому по обороні й пішов ходом сполучення вниз, де в глибоченькій-таки балці серед виноградників стояла міцна хата-землянка.

В одній половині її розмістився начальник штабу, другу займав він, Осипов. Господар сидів на величезному камені, що правив за ганок, чекав його. Це вже давно увійшло в звичку, і Осипов навіть не питав ні про що й не докоряв йому, бо все одно він його так само чекатиме й завтра, і післязавтра, доки й Одеса оборонятиметься. Білів під місяцем, що вже з'явився над морем, довгою бородою і полотноною сорочкою, як святий.

— З вашою головою, Івановичу, — зустрів він глухим, прокуреним голосом полковника, — саме б оце відпочивати, а не по обороні вештатись. Без вас уночі впораються. Румун, він ночі боїться ще дужче, ніж німець. Не спробує й поткнутися. Та ще ось Сашко у них в тилу шелесту наробить...

— Багато сьогодні наших лягло під бомбами. — Осипов обережно зняв обома руками пілотку, потім довго поправляв марлеву пов'язку на голові, втягуючи повітря крізь зуби, іноді й поскрипуючи ними від болю.

— Не воскресиш же, — по-філософськи спокійно й незаперечно мовив старий. — Добре, хоч самі вціліли. А то що б вони, сердешні, без вас тут робили. Я як подивлюсь, то ви їм усім тут за рідного батька. Жаль, що гола мої вже не ті, — давненько сьомий десяток розміняв, — а то повоював би і я під вашим начальством.

— Ви з Тимофіївною й так воюєте, — сказав Осипов, примощуючись поруч із старим. — Годуйте нас, обпіраєте. Та й землянка ваша служить нам краще якого завгодно бліндажа. Розкошуємо тут у вас.

— Щоб йому, сучому синові, так розкошувати довіку, як оце він напав на нас та заставив страждати. — Старий підвівся, крякчучи, виніс із сіней низенький круглий столик,

накритий скатертиною. — Ану, пособіть, — попросив Осипова. — Тут нам Параска вечерю зварганила — макітру з варениками кожухом укутала. Ну та й'ось я винця надавив з цього винограду, що на сонячному схилі вже й визрів. Одне, що сорт ранній, а друге, що сонця тут більше, ніж у всій Одесі разом. Покуштуємо? — питав він, наливаючи з глиняного глечика в півлітрові скляні банки темної, мов дьоготь, рідини. — Знамените вино, щоб ви знали. Одразу сили поповнює. Та й заснете ж кріпко, а в сні людина здоровлям кріпшає. Отако, — примовляв він, подаючи полковникові повну банку духовитого, охолодженого в погребі напою й ставлячи глечика поряд з собою на землю. — Ну, будемо здорові, Івановичу, бо в мене з самого вечора аж душа горить — так наробився та насмажився на сонці. Але, бачите, вас таки діждався. Дай боже, — він одним духом спорожнив банку, наче й не ковтав, а вилив її, і розмотав та витяг з кожуха макітру з варениками, ще майже гарячу, поставив на стіл, стукнувши, бо повна була макітра, по вінця. А з сметаною, як не намагався налити з горшка, нічого в нього не виходило — довелось ложкою накладати в тарілку полковникові, а потім собі. — Призволяйтесь, Івановичу, бо це ж, я знаю, у вас і рісочки в роті зранку не було...

— Ніколи було сьогодні про їжу думати, — сказав полковник Осипов, припадаючи до пахучого й прохолодного трунку, і тільки тепер по-справжньому відчуваючи, як його мучать спрага й голод. Після бою він пив якусь теплу й гідку воду з власної й з ординарцевої баклаг, але його нудило тоді, тривога й жаль за людьми, біль від рани вивертали нутрощі, як і бомбування та обстріл, а тепер усе потроху вляглося, і він з насолодою пив вино. Сумовитий аромат прив'ялого виноградного листа долинав до нього, а коли схилився над мискою, в ніздрі гостро вдарили пахощі свіжих вареників з сиром, щойно розтопленого масла, від усього війнуло домашнім затишком, мирним життям, ніби й не було переднього краю між Аджалицькими лиманами, ніби не було загиблих червонофлотців, яких сьогодні поховали на винограднику.

Старий налив і по другій, та Осипов відставив свою банку, хитнув забинтованою головою.

— Не буду більше. Й так голова йде обертом.

— То ж воно від рани крутить, а треба, щоб від вина. Випийте, випийте, Івановичу, вино слабеньке.

— Молоде вино, кажуть, підступне, а до ранку тут уже скільки лишилося...

— Та годин із п'ять ще поспати можна. Випийте, — наполягав дід Мусій. — Ану, давайте, Івановичу, а то вареники захолонуть. Давайте, голубчику, ваше здоров'я. Ось побачите, легше стане, біль мов рукою зніме й нерви заспокояться. Дай боже здоров'я, — він подав полковникові в руки його посудину. — Це ж таки суший нектар, тільки не для бджоли, а для нашого брата брата самим господом богом вигаданий. Дай боже, Івановичу...

Вони випили й доїли вареники, й Осипов роззுவся й одразу пошкодував, що не зробив цього раніше, помив ноги прохолодною водою з колодязя, постояв на розстеленому тут-таки рушнику, покурюючи, доки ноги й не протряхли на легенькому й теплому нічному вітерці, і, ступаючи босоніж спочатку по шорсткому саморобному ходовичку в сінях, а далі по прив'ялій траві, якою було встелено долівку в хаті, добрався до приготовленого звечора ліжка з високо підбитими подушками, з насолодою витягнувся на прохолодному, аж рипучому, простирадлі й, відчувши гіркувато-солонкавий запах трав, поринув у сон, немов у теплу прозору воду літнього, добре прогрітого сонцем моря.

Його розбудили гомін у дворі й далека стрілянина, що долинала з переднього краю. Він, швидко одягнувшись, вискочив на подвір'я і побачив гармату з передком, геть забитим зарядними ящиками. Мружачись на сонці, ремигали, погойдуючи лискучими рогами й шкіряними мішками під шиями, великі муругі воли у ярмі. Довгий відполірований металевий трос тягнувся поміж волами від ярма до передка гармати. Перед волами сиділи на траві чотири розвідники Нечипуренка, а сам молодший сержант, кароокій, смагляво-красивий, хапливо застібав комір гімнастерки, з-під якого пнуласть у вічі смугаста тільняшка, і, вправшись з гудзиками, козирнув Осипову:

— Товаришу полковник, розвідгрупа під час нічного пошуку знищила склад пального, — він одірвав руку од скроні й показав на схід, за передній край, де стояв у ранковому безвітряному погожому небі високий чорний стовп диму, — а також захопила протитанкову гармату з боеприпасами й тяглом, — кивнув він на волів. — Решту гармат захопленої батареї підірвали, попередньо знявши замки. Вони он там, в ящику передка.

— Молодці хлопці. Але чому доповідаєте мені? Не я ж вас посилав.

— Ваше завдання виконали: у вирві від бомби знайшли приваленого землею червонофлотця. Ось його документи.

— А де він сам?

— Здали в медсанбат санінструкторам чотириста двадцять першої стрілецької дивізії.

— Він що, був непритомний? — спитав полковник, розглядаючи документи.

— І зараз без пам'яті. Велика рана на спині, під лопаткою. Від осколка.

— А як же ви його знайшли?

— Почули стогін, коли самі у вирві затаїлись.

— Ще як туди йшли?

— Ні, вже повертались. Гармату волами через позиції перетягли, розігнавши румунів автоматним вогнем, а тоді залягли у вирві, щоб прикрити, якщо здумають переслідувати чи відбити. Ну він і застогнав. Зовсім поруч. Вже сіріти почало, і ми зразу його відкопали.

— Спасибі, Сашо, — ласкаво, не по-уставному сказав полковник Осипов. — Документи я залишу собі, а ви можете йти в свій дивізіон.

— Єсть, — козирнув Нечипуренко і, повернувшись через ліве плече, скомандував своїм хлопцям: — Встати! Підготуватися до продовження маршу відповідно з швидкістю румунської мехтяги. Гей, соб, цабе! — Пропустивши волячу упряжку з гарматою на довгій линві, він попросив полковника: — Пошліть когось провідати матроса, бо нам не вдасться. Та й без документів йому там не можна...

— Не турбуйтеся, Сашо, ми своїх навіть убитих не кидаємо напризволяще. А цей житиме, раз цю ніч витримав під землею.

— Міцний братишка, — погодився Нечипуренко. — А чи житиме, лікарі скажуть, як кров переллють. Видать, чимало крові з нього вийшло: набагато блідіший за вас.

— Прирівняв, — усміхнувся полковник. — Я зовсім здоровий.

— Жаль, що я не ваш начальник, — мружився від сонця Нечипуренко, — негайно в санбат би відправив.

— Припинити розмови! Кругом! — дзвінко й весело крикнув на нього полковник. — Кроком руц у розташування артдивізіону!

— Єсть! — повторив Нечипуренко, хвацько кинувши руку до скроні, й побіг доганяти своє «ХТМУ», що повільно піднімалося крутосхилом навскоси, так що розвідники по двоє налягли на обидва ковані й високі колеса.

— Товаришу капітан! — гукнув полковник Осипов начальника штабу. — Пошліть вістового в медсанбат чотириста двадцять першої з документами червонофлотця, — він ще раз глянув у червонофлотську книжку, — Сіраша Василя Дмитровича...

І замислився, пригадуючи того Сіраша. Але згадати не міг: полк формувався поспішно, вже коли ворог був на підступах до Одеси. Йому, військовому коменданту Одеського порту, командирові десантних загонів Волзької військової флотилії в часи громадянської війни, доручили відродити морську піхоту, якої в складі Червоної Армії чомусь не було й яка виявилася вкрай потрібною з початком бойових дій на Чорному морі. Основу 1-го полку морської піхоти становили червонофлотці Миколаївського й Одеського військово-морських гарнізонів, команди недобудованих військових кораблів — крейсерів та есмінців, а також призвані із запасу за першою мобілізацією військові моряки, що відслужили дійсну службу на кораблях і берегових батареях. Це був золотий фонд армії та флоту, і полковник Осипов потай гордився своїм полком не лише тому, що він став першим, а тому, що за бойовою підготовкою він був найкращий в Одеському оборонному районі. Він виявився і найстійкішим в обороні.

Сіраша він так і не пригадав, бо три тисячі облич зливалися мовби в одне, надто через те, що всі бійці його полку були в бушлатах, у форменках, у тільняшках і безкозирках, усі — ніби на одне лице. І лице те — мужне, суворе, молоде — нічого доброго ворогові не обіцяло.

Незабаром Осипова викликали на командний пункт начальника оборонного району контр-адмірала Жукова, і він забув про пораненого й винесеного розвідниками червонофлотця Сіраша. А згадав тільки тоді, коли контр-адмірал, насуплений і суворий, ставив йому завдання підтримати морський десант, який мав висадитися наступної ночі в тилу у румунів, за їхнім переднім краєм, у нещодавно захопленій ними Григорівці.

— Висадка з мотоботів, десантних барж, корабельних баркасів та шлюпок, з торпедних катерів почнеться о шостій годині ранку двадцять другого вересня отут, — показав контр-адмірал на карті, — на західній околиці Григорівки, в Новій і Старій Дофінівках, а також у Чабанці.

— На колишньому пляжі, — посміхнувся Осипов. — А хто висаджується?

Контр-адмірал промовчав.

— Ваше завдання, — провадив він суворо, — сконцентрувати всі можливі вогневі засоби і всі свої людські резерви отут, — показав на крайній правий фланг оборони Осипова, що впирався у море, — і вдарити з усіх гармат, кулеметів, мінометів по ворожих позиціях, знищити їх і подавити за півгодини до підходу катерів і плавзасобів з десантом.

— А як же визначити час? — стурбовано глянув Осипов на свій годинник. — Хай би кинули ракету...

— Виключено. Ракетою вони себе викриють до підходу, в найвідповідальніший момент. Я вам подзвоню сам.

— Триматимете з ними радіозв'язок? — спитав Осипов. Контр-адмірал знову промовчав.

— Зніміть з лінії оборони, починаючи з двадцять чотвертої години, по два відділення із взводу і зосередьте їх у першій лінії оборони проти Григорівки. Після вогневої атаки разом з висадкою десанту вдарите на Григорівку, щоб прикрити десант. Добре було б захопити артилерійські позиції. Ви ж їх розташування встановили? — спитав контр-адмірал.

— Встановили. Не лише артилерійські позиції, а й кулеметні гнізда. А хто ж висаджується?

— Два батальйони третього полку морської піхоти капітана III рангу Сіраша.

— Сіраша? — здивовано запитав полковник.

— Ви його знаєте? — ще дужче здивувався контр-адмірал.

— Та ні, — зам'явся Осипов. — У мене минулої ночі розвідники Нечипуренка винесли з нейтральної смуги тяжко пораненого червонофлотця Сіраша...

— А-а, — протягнув контр-адмірал, закурюючи, — мабуть, однофамільці. Цього, що висаджується, ви знати не можете: прибув у Севастополь з Наркомату Військово-Морського Флоту, сформував ще один полк морської піхоти і приїхав оце з ним до нас. У повному складі.

— А чому висаджується тільки з двома батальйонами? — спитав Осипов.

— Один я залишаю в своєму резерві. Жарко ж не тільки на вашому фланзі. Дуже складна ситуація під Тепликом.

— У генерала Петрова? Не щастить йому...

— А кому з нас щастить, — сказав контр-адмірал.

— А ось Григорівку візьмемо — легше стане.

— Точно, — погодився контр-адмірал. Обчиржили нашу оборону так, що вже до самого центру снаряди почали долігати. Зробіть все необхідне, щоб забезпечити успішну висадку. Щоб морська піхота якнайменше зазнала втрат.

— А може, ви нас зведете з тим Сірашем, щоб ми про все домовилися?

— Ні, він ще в морі, на підході з Севастополя. Зустрінетесь в Григорівці. — Контр-адмірал потиснув руку Осипову і побажав йому успіху.

Сонце прямило немилосердно, і вся Одеса здавалася сліпучо-білою. Білі стіни будинків, біла бруківка, білі кам'яні мури. Навіть запилені платани й акації здавалися білими. Бруківка — нащо вже червона, асфальт — нащо вже чорний, та й вони, освітлені сонцем, здавалися білими. І білий був пил, що здіймався за «емкою». Білі були обрії. І небо над головою. Тільки море прохолодно синіло, з'являючись у просвітах поміж будинками.

Осипов їхав через забарикадоване й ніби вимерле о цій порі місто і радів, що нарешті сьогодні вночі висадиться десант: із втратою Григорівки оборона Одеси й справді похитнулася, і дехто з командування почав подумувати про евакуацію. Бо хіба ж можна було й далі оборонятися, коли снаряди польових гармат долітали в порт і вибухали на причалах. А тільки звідти ж і можна було сподіватися на боеприпаси, на продовольство й озброєння, що прибувало з Севастополя морем. Вернути б Григорівку — тоді можна й воювати!

Її відбили у них ще 20 серпня, коли на фронт прибув Антонеску. Він приїхав під Одесу просто з Умані, де фюрер причепив йому рицарського хреста на честь спільної боротьби з більшовизмом і з нагоди п'ятдесятиліття цього румунського фашистського диктатора. Підбадьорений увагою фюрера й високою нагородою, миршавий ватажок румунських фашистів зібрав на залізничній станції Вигода всіх командирів дивізій і полків і поставив їм завдання взяти Одесу до 23 серпня, тобто через три дні.

Він ще потім не раз і не двічі визначатиме й відклада- тиме строки в своїх наказах, але того разу, задобрені подарунками й підігріті цуйкою, вояки Антонеску й справді виявили рішучість і затятість, лягли кістьми, а Теплик і Григорівку у нас відбили.

Полк морської піхоти капітана III рангу Сіраша вийшов із Севастополя 21 вересня о 13.30, маючи на борту п'яти бойових кораблів три тисячі воїнів, кулемети і міномети з бойовими комплектами до них, озброєння й боезапас місячного розрахунку.

Цей десант несподівано й глибоко вразив Павла: він нагадав йому рейд славної «Реконструкції», на якій минулої весни й літа здійснив небезпечний рейс навколо палаючої Європи, побував у драматичних, майже трагічних ситуаціях і вийшов, як кажуть, сухим із води.

Коли вже минулого року, потрапляючи до рук то однієї, то іншої протиборствующих сторін, неушкодженими дійшли до Одеси, обігнувши Європу, то тепер досягнути Одеси куди простіше! До берегів Криму фашисти поки що не добра-

лися, а вночі, на підході до міста, авіація їхня над морем не патрулює. Що його полк візьмуть на борт крейсери «Красный Крым» і «Красный Кавказ» у супроводі трьох есмінців — про це капітан III рангу дізнався вже під час вантаження в Козачій бухті під Севастополем. А дізнавшись, зрадів по-справжньому, віднісши таку рідкісну удачу на рахунок щасливої долі новосформованого полку. Він розумів, що цей похід бойових кораблів із полком морської піхоти на борту викликаний невідкладністю й секретністю десанту, про який особовий склад дізнається тільки в морі, хоч тренування в бухтах Севастополя й могло навести на здогад. Їм давно й постійно втлумачувалося, що вони готуються для поповнення гарнізону обложеної Одеси, а крейсери й есмінці — для евакуації поранених з переповнених госпіталів та медсанбатів, а також дітей і жінок з розстрілюваного артилерією міста. Але підсвідомо більшість моряків все одно вважала, що це не простий рейд, а десантний. Хоч як би там було, а доставка його полку в Одесу забезпечена — лишалося тепер думати тільки про десант, ще раз спокійно й докладно проаналізувати намічений план і послідовність операцій, вивчити по карті до найменших подробиць місцевість, глибину моря, рельєф берегової лінії і відповідно до цих умов ще раз вивірити найефективніший спосіб дій.

Саме цим він і займався під час переходу, як тільки особовому складу нарешті було зачитано наказ про десантну операцію. День був тихий, ясний, та ніхто йому не радів. Вийшли з Севастополя під прикриттям винищувачів і торпедних катерів з таким розрахунком, щоб в зону досягнення берегової авіації противника увійти вже в темряві. Ночі настали осінні, довгі. Рано починало смеркати й смеркало швидко: як тільки сонце торкалось обрію, темрява западала враз, раптова й густа. Кораблі йшли з погашеними вогнями, дотримуючись дистанції в кільватерному строю. Віддалитись передній корабель і пропаде в темряві — капітан наказує «Повний вперед!», доки знову не забовваніє на тлі мерехтливої, але світлої морської поверхні опукла корма «Красного Крыма». А коли наблизиться й стане рости, підноситись над хвилями, закриваючи зоряне небо по курсу, «Красный Кавказ» стишує хід. Бойові кораблі, маючи величезний запас ходу, обрали для руху заздалегідь розраховану середню швидкість і дотримувались її до самої зони маяка.

В порожній кают-компанії «Красного Крыма» капітан III рангу Сіраш зібрав командирів батальйонів, начальників їхніх штабів, командирів рот і взводів одразу ж, як

тільки вийшли з Севастополя. Ще на березі десантна операція пророблялася не раз і не два, але щоразу виникала то там, то тут якась неув'язка, хтось кудись не встигав підійти, висадитись чи зачепитись за берег, і хронометр, затиснутий у руці капітана III рангу, ось-ось мав або спалахнути або вибухнути. Так було й тут, на крейсері. Деякі молоді лейтенанти почали куняти, вважаючи ці нескінченні повтори не лише набридливими, а й зайвими. Саме їх найдужче й розпікав Павло Сіраш, саме з ними й відпрацьовував на карті конкретні завдання, аж до того, де кому з них треба бути в ту чи іншу хвилину десантної операції, що робитиме кожне відділення й кожен боєць під час висадки, а потім на березі й при першій атаці.

— Хоч би вже швидше починалося! — вихопився хтось із них.

— Як почнеться, буде вже пізно щось змінювати чи уточнювати, — казав їм спокійний і наполегливий капітан III рангу, підтягнутий, елегантний, чисто поголений. — Тоді й пошкодуєте, що не встигли щось уточнити або з'ясувати, та під вогнем не вернешся сюди, як не повернеш жодної секунди. Ви мене ще не раз там згадаєте, — ніби погрожував він їм, але тут же й заспокоював: — Але я буду поруч з вами. Сигналітиму боцманською дудкою. Прислухайтесь до моїх звукових сигналів. По них і знайдете мене, коли треба буде щось уточнити чи змінити. А зараз — спати. На рейді всіх місцевих червонофлотців розподілити по торпедних катерах, щоб показували підходи до берега. Одного надішлете й мені. Все! — Він клацнув кришкою хронометра, наче це вже й був один з умовних звукових сигналів, і всі командири розійшлися по місцях.

Вимкнувши світло, він вийшов з накуреної й задушливої кают-компанії на палубу, вдихнув на повні груди свіже вологе повітря, довго вдивлявся в темряву, доки призвичаїлись до неї очі, й рушив на капітанський місток. Приглушено й потужно працювали двигуни крейсера, на пульті і на компас падало м'яке, немовби й несправжнє, якесь тривожно-мертвотне синювате напівсвітло, глухо й віддалено долиняло плюскотіння, бурмотіння й невдоволене шипіння розпанаханої кораблем води. Бовваніли по бортах силуети есмінців, що йшли тепер не в кільватері, а мовби в боковій охороні, на відстані кількох кабельтових, саме на тій грані, що забезпечує візуальний зв'язок. Хвилі, що зблискували й переливалися в густій темряві на цій відстані поміж кораблями, швидко й нестримно відлітали назад, даючи відчуття руху. Якби не вони, можна було б поду-

мати, що кораблі стоять: однакова швидкість у темряві зовсім скрадає безвідносний просторовий рух.

— Скоро вже? — глянув Сіраш на капітана.

— Через сорок хвилин стане видно маяк. Значить, до Одеси лишиться півтори години ходу.

— А нам же звертати вправо, на Григорівку? — не то спитав, не то нагадав він. — Де це станеться?

— Павле Дмитровичу, — після довгої паузи сказав капітан. — Ідьте спати, голубчику. У вас же такий тяжкий і тривожний день попереду! Як-не-як, перший морський десант у цю війну. Я розбуджу вас саме тоді, коли треба буде подати першу команду. Ви ж знаєте, що на мене можна покласти навіть у дріб'язку, а в такій відповідальній справі... — Він узяв Сіраша за лікоть. — Не до лиця вам нервувати, та ще й зараз.

Вони познайомилися давно, ще в Бакинському військово-морському училищі, були разом в Іспанії, і тепер доля знову звела їх.

— Я не нервую, — сказав капітан III рангу. — Я хочу, щоб усе склалося як слід. Особливо початок. Ви ж знаєте: початок — найголовніше.

— Заспокойтеся, все буде гаразд. Ось побачите. Подумайте самі: ну що за вояка Антонеску? Та й з берега наші вас підтримають. Ідьте у мою каюту.

Але Павло Сіраш спати не ліг. Так і лишився на капітанському містку до самої Одеси, а там уже йому було не до снання.

Напарфумлений, свіжий і виспаний Антонеску з новесеньким лицарським хрестом на ядучо-жовтій, тютюнового го відтінку краватці стояв за столом у кабінеті начальника станції Вигода, шкірив жовті прокурені зуби:

— Оце й усе? Замість того, щоб взяти Одесу, ви взяли Григорівку й на цьому зупинилися? Заспокоїлися? Вдоволюнилися здобути? Так ми довго тут воюватимемо! — Він докірливо похитав головою.

Генерали й полковники 4-ї румунської армії мовчали.

— Моя залізна гвардія, якби я її не розчинив у загальновійськових формуваннях, взяла б Одесу давно.

— Не взяла б, — різко підвівся з місця, майже підскачав, генерал-лейтенант Петреску. — Радянські солдати обороняються, дракула бісеріка, вибачайте, пане маршал, як скажені. Берегові батареї все змітають своїм вогнем. У них багато кулеметів, польової артилерії; на лівому, східному, фланзі ні вдень ні вночі не дають нам спокою моряки. А дві німецькі дивізії з корпусу Ганзена стоять в

обороні, відпочивають. Спокійно дивляться, як нас убивають... — Він з докором поглянув на мовчазного представника німецько-фашистських військ Гауффе, що сидів за спиною Антонеску з розгорнутим блокнотом.

— Вони й дивитися не хочуть, — сказав котрийсь із полковників.

— Ходять чутки, що їх відкликають на Дніпро, — продовжував Петреску, — і вони збираються зовсім покинути нас тут самих.

— Нам слід не обговорювати дії наших союзників, а в усьому покладатися на них, — нахмурився Антонеску. — Одесу фюрер милостиво віддав нам, ми її і маємо взяти. За всяку ціну! — верескнув він, наслідуючи Гітлера, на якого надивився в Умані, і хряснув кулаком по столу.

Дзенькнули на скляному підносі пляшки з мінеральною водою, підскаочив телефонний апарат, і диктатор з пересторогою поклав на нього худу, німичну руку.

— От ви, — кивнув Антонеску на того, що кинув репліку про німців.

— Колонел Попеску, — підхопився той, обсмикнувши френч й клацнувши закаблуками, — командир двісті сімнадцятої альпійської бригади.

— Я знаю що ви Попеску. Я знаю всіх своїх генералів і полковників, — збрехав Антонеску, бо краще пам'ятав своїх політичних противників, яких було чимало в країні. — Знаю, хто якою частиною командує, — брехав далі головнокомандуючий румунськими збройними силами. — От і розкажіть, як ви відбили у більшовиків Григорівку.

— У мене були танки, пане маршал.

— Що значить були? — здивувався Антонеску.

— Їх знищили матроси колонела Осипова — кидалися під танки із в'язками гранат, коли вони проривалися до самих траншей.

Антонеску помовчав.

— І що ж? — звернувся він до командуючого армією Петреску. — Ми zostалися зовсім без танків? Чому ж ви мені не доповіли?

— Вони тільки пошкоджені, пане головнокомандуючий. Всі танки відбито у противника, і зараз ремонтні бригади відновлюють їх. Є надія, що всі вони повернуться з майстерень і стануть до ладу.

— То як же ви взяли Григорівку? — допитувався Антонеску худорлявого, невеличкого колонела, що тримався, проте, зухвало. — Розкажіть усім, хай знають, що й матросів можна бити.

— Для цього треба багато танків і артилерії. Інакше їх нічим не візьмеш, — сказав колонел Попеску, — а ви ж знаєте, що в нас їх чортма. Ні танків, ні артилерії. А якщо і є, то ніяк стріляти, бо немає приладів для підготовки даних для стрільби.

— Спасибі, — сказав Антонеску, і колонел сів на своє місце. — Ви все чули, — обернувся диктатор до мовчазного німецького генерала Гауффе, що очолював місію сухопутних військ Німеччини в Румунії і їздив повсюди за маршалом.

Той кивнув і занотував щось до свого блокнота.

— Я високо ціную не лише подвиги моїх солдатів і генералів, — аж упивався брехнею Антонеску, — а й прямоту, об'єктивність суджень. Отже, мій генерале, я маю домовленість з фюрером про те, що доблесні його війська допоможуть нам взяти Одесу. Він мені обіцяв ще в Умані дати все, в чому виникне потреба, і я прошу вас зараз же підготувати заявку з генерал-лейтенантом Петреску і колонелом Попеску...

— У нас все готове, — подав течку командуючий армією.

— Отже, — вклонився Антонеску набундюченому німцеві, — відправте це фюрерові якомога швидше: обстановка не терпить зволікань.

— Я поїду сам, — зірвався з місця генерал Гауффе. — Мені треба переконати Браухіча й Гальдера: фельдмаршал і генерал-полковник нікого й нічого не пропускають до фюрера, не перевіривши й не зробивши попередньо своїх висновків. Я обіцяю вам повну підтримку.

— Перше — війська, — нагадав Антонеску. — Друге — авіація. Без цієї допомоги ми не зможемо взяти Одесу своїми силами.

Гауффе кивнув напوماдженою головою з рівним проділом і вийшов; за кожним його кроком пляшки на склянному підносі подзенькували так само, як після удару маршала Антонеску кулаком по столу.

— Ну а тепер, панове, — звернувся Антонеску до своїх командирів, — давайте думати, як жити далі. Доки німці нам зберуться прислати підкріплення, мине два-три тижні, а то й цілий місяць. А радянські війська щонаочі нас атакують, намагаються повернути рубежі. Розпочнемо з лівофлангової бригади колонела Попеску: як ви укріпили свою оборону і чим збираєтеся атакувати?

На фарватері з'явилися сигнали маяка, і обидва крейсери, не збавляючи ходу, застопорили машини, за інерцією

досягли бакена, що спалахував і гаснув, погойдуючись на здійнятій крейсерами хвилі, і круто лягли на правий борт, розвертаючись під прямим кутом і беручи курс на схід уздовж невидимого узбережжя. Скрадливими тінями промайнули повз них усі три есмінці. Тихо й приглушено працювали двигуни на середніх обертах, щоб не сполохати тишу, хоч до берега було ще досить далеко і на ньому тримали оборону наші.

На траверсі Вапнярки й Дофінівки, ще задовго до Григорівки, їх мали чекати торпедні катери, десантні баржі і боти, до яких ще лишилася добра година ходу, але капітан III рангу наказав будити полк. Його піднімали хрипкватим і настирливим сигналом внутрішнього оповіщення, і десантники зривалися з своїх місць, де хто яке уподобав собі звечора, кидалися до бортів, але нічого, крім темряви, не бачили.

— Підготувати одяг, взуття, спорядження, зброю, — нагадували командири. — Все перевірити, підтягнути, прилаштувати, щоб ні дзенькоту, ні брязкоту, а головне — щоб руки були вільні. І не забути десантні ножі. На випадок рукопашної. На випадок загорожі з колючого дроту. Не забудьте також шанцевий інструмент: лопатою й прорубувати загорожі, й окопуватись. Без лопати, як тільки розвидниться, смерть.

— З лопатою теж, — докинув хтось із темряви, — якщо будемо гав ловити.

— Відставити! Не до мітингів зараз, а тим більше — не до зубоскальства.

— Балачки в строю! — Капітан III рангу обходив корабель, допитувався, чи перемотано онучі, чи туго повзувано чоботи. — Щоб не поспадали, як тільки стрибнеш у воду! — нагадував він.

Проти Вапнярки катерів не було. Всі десантні засоби згрупувалися навпроти Дофінівки.

— Правильно, — сказав капітан III рангу. — В одному місці пересядемо й рушимо всі, як задалегідь було домовлено: доки одне судно завантажиться, друге вже буде біля катерів. А там...

— Тут і фарватер до берега підступає ближче, — додав командир крейсера.

Із темряви блиснув вогник ліхтаря і погас одразу ж. «Красный Крым» вимкнув двигуни, давши легенький «назад», і зупинився. З обох бортів причалили до крейсера десантні баржі і боти, матроси миттю скинули штормтрапи й притьмом сипонули по них, щоб підтримати знизу, як було домовлено.

— Розвідники, вперед! — подав команду капітан III рангу і перший ступив за борт. В останню мить пошкодував, що не попрощався з командиром крейсера, але вже було пізно: висадка на десантні засоби йшла навальніше, ніж на тренуваннях, — тут кожен намагався перевершити себе.

Павло Сіраш стрибнув з туго напруженого штормтрапа на вутлий настил бота й глянув на підсвічений фосфором циферблат — було пів на другу. Він ступив ближче до рульового, схилився до самого його обличчя.

— Повний вперед! — наказав пошепки, відчувши, як тісно стало враз на борту цього легесенького суденця і як воно під вагою десантників осіло в воді.

— До катерів сто кабельтових, — повним голосом повідомив рульовий і через плече кинув: — Прибрати штормтрапи.

— Порядок! — гукнули йому з високого борту «Красного Крыма» члени його екіпажу, що встиги вже піднятися туди і втягнути свої штормтрапи. — Щасливо!

Мотобот вжикнув стартером і рвонувся від крейсера повз десантну баржу, що мітила на його місце, вздовж фарватеру, позначеного мигалками, хоч міг би йти й мілководдям. Торпедні катери забовваніли ще здалеку — їх добре видно було на тлі зоряного неба. Вони дрейфували, розсипавшись віялом, і з того, що стояв у центрі на фарватері, кліпнув семафор, а в мегафон почулося:

— Товаришу третій, підніміться на борт.

Капітан III рангу наказав мотоботові підійти до торпедного катера впритул, скобами-поручнями підтягнувся на борт, перекинув ногу в юхтовому чоботі через поручень і ступив на залізну палубу, що озвалася під кованим підбором металевим громом, приглушеним і зухвалим.

— Старший лейтенант Морозов, — козирував йому в темряві хтось високий і тонкий, — командир загону торпедних катерів, виділених на підтримку ввіреного вам десанту. Призначений у ваше розпорядження. Прошу, — відчинив він броньовані дверцята рубки, де тьмяво світився над розстеленою картою синій настільний ліхтар під ковпаком.

— Як збираєтеся діяти? — спитав капітан III рангу.

— Вирішили попередньо атакувати узбережжя, виявити вогневі точки, а потім розійтися на фланги й підтримати ваш десант прицільним вогнем.

— Скільки триватиме ваша атака?

— Дванадцять — п'ятнадцять хвилин. Розраховано так, щоб мотоботи з морською піхотою рвонули повз нас до узбережжя з ходу, не зупиняючись.

— Треба, щоб ваш вогонь не припинявся й на секунду, щоб не було паузи.

— Єсть, — виструнчився старший лейтенант. — Ось подивіться, — показав він схему. — Коли повз нас пройдуть десантні засоби, вести вогонь стане небезпечно. Так?

— Припустімо, — погодився капітан III рангу. — Ваше рішення?

— Стрілятимуть лише оці ось, два флангові, крайні, — показав на схемі, — а мій катер і ще два, що стоять у центрі, відійдуть теж на фланги, і звідти відкриємо вогонь, підтримуємо вас.

— Дійте, — подав Сіраш руку старшому лейтенантові. — Тільки ж глядіть, по своїх не вдарте.

Він спустився в мотобот, і торпедний катер одразу ж ковзнув у темряву. За ним прослизнули й інші чотири. На хвилях, здійнятих катерами, погойдувалося вже чимало мотоботів із десантниками, підходила й десантна баржа, вивищуючись над ними, і капітан III рангу наказав рушати.

Він перебував на першому мотоботі, показуючи напрям і підтримуючи задану швидкість, а на задній десантній баржі розташувався начальник штабу полку з своїми помічниками. Вони й контролюватимуть рух усіх десантних засобів, дотримання дистанції. Головне при підході до Григорівки вчасно проминути місце атаки торпедних катерів, розгорнутися з кильватерного строю за командою «Всі — раптом!» — до берега і висаджуватись широким фронтом на відстані не менше як сто метрів бот від бота, бо скупченість згубна: одним кулеметом можна зрізати весь десант.

За Дофінівкою стало видно з фарватеру крутий берег, що обривався в море, знижуючись та знижуючись поволі до Григорівського лиману, за яким уже відкривався рівний та пологий степ. Білий накат далекого прибою, заглушеного гудінням двигунів, світився і вночі, викликаючи трижожне нетерпіння шаснути туди, кинутися назустріч ворожому вогню, прорватися крізь нього й упасти грудьми на захоплену ворогом рідну землю й прикрити її або вмерти. Щоправда, про смерть не думалося. Кожному здавалося, що вона притаїлася цього разу не для нього. Тільки б скоріше, скоріше, скоріше! Від довгого чекання підступила нудота до горла, сохло в роті, хотілось курити, але курити суворо заборонили.

До Григорівського лиману була ще наша земля, ще тримали на ній оборону наші війська, а берег захопив ворог. Його траншеї, мабуть, викопано над самим урвищем, щоб прикрити й фланг свій від моря. А Григорівка опини-

лася вже в тилу, за спиною ворожої оборони, тому її не просто було захистити з моря. На це й розраховував капітан III рангу Сіраш, розробляючи план десантної операції, який затвердило начальство.

На березі було тихо. Тільки іноді спалахувала над переднім краєм освітлювальна ракета десь далеко в степу — мабуть, там, де лиман мілкий і його можна непомітно перебрести й підібратися до оборони противника.

Біла лінія нечутного за двигунами прибою почала віддалятися й зникла, і темного берегового урвища вже не стало, бо обрїй раптом подаленів, мовби розсунувся, і над самою водою на місці берега замерехтіли зорі: Сіраш зрозумів, що вони підійшли до Григорівського лиману і тепер перебували в його створі. Він ще зібрався по пам'яті визначити ширину лиману й прикинути, скільки часу забере його проходження, як раптом із-за нашої оборони вирвався миготливий спалах, потім другий, третій, і зараз же за лиманом, на протилежному його березі, попереду, відповідно тим спалахам, розпанахали темряву в тому ж темпі, в тій самій кількості й послідовності сліпучі розриви, а вже потім долинули аж сюди, штовхнули в груди й ударили у вуха постріли й вибухи снарядів.

Канонада частішала й підсилювалася — на березі трикратно освітилися земля й небо, будинки й дерева, берегові урвища й причаєні хвилі — все це вихоплювалося на уривчастій й блискавичній миті з темряви у якомусь неприродно завмерлому, мовби закам'янілому стані, замиготіло перед очима ніби на зіпсованому кіноекрані чи на розкиданих у просторі й освітлених спалахами й зблисками фотографіях.

Тепер уже берег кипів — інакше не скажеш, і зволікати десантникам ніяк не можна: адже все оце влаштовано ради них, щоб їм легше висадитись, дістатися берега й закріпитися на ньому.

— Повний вперед! — крикнув капітан III рангу, помітивши, як попереду вистрілилося з моря і вперлось у Григорівку п'ять мечів — п'ять сліпучо-білих променів, що, здається, могли наскрізь пропалити хати, які збігали до самого берегового урвища, глинистий берег, спалити сам степ і дерева. Атаковані з переднього краю артилерійським нальотом, а з моря — вогнем великокаліберних кулеметів, ворожі солдати металися в сліпучому світлі прожекторів, мов нічні комахи, тікали від берега, безладно відстрілюючись, засліплені й безпорадні.

Сильний поштовх ніби вернув капітана III рангу до дійсності: він зрозумів, що його мотобот уперся пласким

своїм днищем у піщану міліну. Кинувши миттевий погляд на берег, що виднівся зовсім близько, він стрибнув на фальшборт, підніс високо над головою автомат, щоб його побачили на всіх мотоботах і баржах, і крикнув:

— За мною! — й стрибнув із високого борту у воду.

Внизу було темно, проте вода під ногами здалася каламутно-жовтою, важкою, але не холодною. Було трохи глибше, ніж по пояс, і бігти до берега він не спромігся: здається, горнув перед собою геть усе Чорне море, а просувався вперед дуже повільно — в тисячу разів повільніше, ніж хотілося, праглося, ніж зобов'язаний був як командир полку, щоб вести всіх за собою. Піднісши вгору руку з автоматом, він ривками виборсувався з води, що чіплялась і висла на ньому свинцевими гирями, і намагався чіпким зором охопити все попереду. Деяким мотоботам вдалося підійти ще ближче до берега, і його червонофлотці, стріляючи на ходу з автоматів, уже брели на берег, одразу ж падали там на пісок і вели вогонь по якихось цілях, що їх він ще не помітив. Але за спиною чув плескіт, постогнування від зусиль, знав, що основна маса десантників стрибала з барж ще далі від берега й тому виборсувалася за ним з води на всю силу, намагаючись не відстати, якомога швидше дістатися земної тверді, що захистить і прикриє.

— Вперед! Вперед! — кричав капітан III рангу, відчуваючи під ногами уже твердіше піщане дно, і побрів швидше та швидше, а потім побіг.

Нарешті, спіткнувшись о камінь, він розбризкав чоботом воду на мілкому й побіг щодуху. Порівнявшись з тими, що лежали на березі, не зупинився, тільки нагнувся над ними на бігу.

— Полундра!!! — крикнув, не впізнаючи свого голосу, і побіг далі, на берег, що білів глинистими урвищами й висохлими руслами ручаїв.

Тільки вихопившись на дорогу, що пролягла понад морем, він побачив праворуч палаючу хату — відблиски пожежі й освітлювали берег, затінений унизу. Вузьким провулком, що пнувся вгору поміж кам'яними загорожами, він біг через село далі, на його північну околицю, бо найближче завдання було захопити Григорівку й закріпитись на північ від неї, перерізвавши битий шлях з Одеси на Миколаїв. Він чув тупіт кованих чобіт за собою, дружний і навальний, бачив, як городами, випереджаючи його, біжать бійці, вогонь з катерів і з нашої оборони за лиманом уже припинився, і тепер чулися десь далеко й невизначено слабкі постріли, до яких йому наче й не було діла. Тільки коли поруч, випустивши гвинтівку, упав якийсь червонофлотець

в розстебнутому бушлаті, він на бігу подав йому руку.

— Вставай! — крикнув він засапано, думаючи, що хлопець спіткнувся, як ото й він, вибрідаючи з моря.

Але той руки не взяв: перекинувся навзнак і завмер з розплющеними очима. «Убили!» — здогадався Павло Сіраш і побіг далі, бо коли випростався й глянув, то побачив поперед себе чорну лаву бушлатів і безкозирок, а найперше — спин: його випередили бійці і шквалом неслися на невидимого ворога, аж поки за крутобобким шосе не забіліло кам'яними хрестами кладовище.

— Стій! — крикнув капітан III рангу. — Зайняти оборону за селом і кладовищем до підходу наших частин.

Червонофлотці падали на суху й колючу землю, на швидку окопувалися, покидавши бушлати й безкозирки. Без нагадувань, без команд рили кожен собі заглиблення в жорсткій, кам'янистій, пересохлій землі, порослій полином і рогачкою, — запахи були просто запаморочливі.

Підійшов начальник штабу з усім своїм особовим складом, з телефонними апаратами й катушками.

— Ну як там? — спитав капітан III рангу.

— Поранених підбирають, — сказав йому капітан-лейтенант.

— Убиті є?

— Небагато. Зараз усіх підберуть, дізнаємось.

— Розвідників до мене, — наказав Сіраш.

— Відставити! — почувся напівжартівливий незнайомий голос, і до нього підійшов високий, стрункий чоловік у вузькому, добре припасованому комбінезоні. Із розстебнутого коміра пнулася в тріпотливих відблисках пожежі смугаста тільняшка. На голові була пілотка, в петлицях комбінезона чотири шпали.

— Осипов, — подав він руку з усмішкою.

— Сіраш, — підвівся Павло, тиснучи міцну, гарячу руку Осипова.

— Я вже послав своїх розвідників — вони знають місцевість. Будемо займати оборону. Ваша ділянка за східною околицею Григорівки — там ще один лиман. Аджалицький. Треба зараз на нього вийти, доки ворог не оговтався, й зайняти залишені нами минулого місяця траншеї. Ну а моя починається від вашої ось тут. — Осипов посвітив ліхтарем над своїм планшетом, показав йому якийсь хутірець осторонь Григорівського лиману. — Ми там стояли до 20 серпня. Тоді ще тут німці були з корпусу Ганзена.

— Виводьте людей на східну околицю, — віддав розпорядження Павло Сіраш своєму начальникові штабу, а

Осіпова попросив: — Дайте провідника, бажано б штабіста, а то за палаючим селом темрява наче погустішала.

Осіпов віддав розпорядження.

— Ви знаєте, — сказав він, взявши капітана III рангу під руку, — у мене був червонофлотець з приписників — Сіраш. Здається, Василь...

— Що значить був? — суворо спитав Павло Сіраш.

— Поранило його. Вчора розвідники сорокового окремого артдивізіону відкопали на нейтральній смузі з бомбової вирви.

— Живий?

— Живий. В медсанбаті чотириста двадцять першої дивізії. Завтра зможемо провідати, якщо це ваш брат.

— Боюся, що всіх поранили сьогодні вночі вивезуть до Севастополя: з нами прийшло два крейсери, три есмінці й «Реконструкція». По-моєму, мають завдання всіх поранили евакуювати.

— Що це? — спитав Осіпов. — Збираються Одесу залишати?

— А для чого ж би нас присилали?

— Відновити плацдарм перед портом. Позбавити противника можливості обстрілювати його. Це ж особливо небезпечно під час евакуації.

— Можливо, й так, — погодився капітан III рангу Сіраш. — Німці вчора вийшли на кримські перешийки й відрізали Крим.

— Самі чули?

— Чутками не користуюся, — сказав, як відрубав, Павло Сіраш.

— А в нас тут жарко. Ніколи й радіо послухати, — немов пожалівся Осіпов. — А знаєте що? Давайте вип'ємо за знайомство. Та й мокрі ж ви з ніг до голови, а зараз уже не липень. — Він гукнув ординарця.

— Та й не серпень, — погодився Сіраш, відстібаючи свою баклажку в повстяному чохлі. — У мене коньяк, може, попробуємо?

— Давно я не пив коньяку, — признався Осіпов. — Яковлев, де ти там?

— А я ось де, товаришу полковник, — почувлося від кам'яної огорожі, на якій біліла ростелена серветка і чорніла на ній закуска.

— Давай склянки, — розпорядився Осіпов.

— Тільки для вас, — виправдовувався ординарець.

— І то добре, — всміхнувся полковник і налив Сірашеві. — З першою вдалою десантною операцією.

— Спасибі за звістку про Василя, — повернув йому

склянку Сіраш і почав закушувати. — Як тільки організую оборону, навідаюся завтра до вас, а ви вже проведете мене до того медсанбату. Василь Сіраш — мій брат. Він дійсну служив на флоті.

— Тільки не завтра, а сьогодні, — уточнив Осипов. — Ви забули, що десантна операція розпочалася о другій ночі, а значить, — до ранку вже рукою дістати.

Вони попрощалися, і Павло Сіраш пішов зі своїм ординарцем похід кладовищем в обхід Григорівки на схід, і небо в тій стороні вже здавалося світлішим.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Григорівський десант виявився геть несподіваним не лише для командування 4-ї армії і самого Антонеску. В тому, щоб він був несподіваним для них, саме й полягала його суть, його задум і здійснення. Несподіваним він виявився і для багатьох із нас.

— На кримських перешийках 51-а армія Батова ще втримує Ішунські позиції, але ворог нарощує сили, створив там чисельну перевагу в живій силі... — розпочав ранкову доповідь 20 вересня маршал Шапошников.

— Поки що невелику, — сказав Сталін. — А що там у нас робиться в Одесі?

— На північно-східному фасі оборони відкинуто наші війська від лиманів, захоплено Григорівку.

— Де це? — машинально спитав Сталін і підійшов до розгорнутої карти. — Ага, тепер ворог може обстрілювати порт. Так, Борисе Михайловичу? Особливо з мису «Є».

— Безумовно, втрата Григорівки ускладнила оборону міста. Проте з виходом німецько-фашистських військ на Перекоп значення оборони Одеси втрачається. Тепер нам треба думати про Крим.

— Абсолютно не згоден з вами, — різко перебив його Сталін. — Одеса й далі сковує цілу армію Антонеску й частину корпусу Ганзена. Ви уявляєте, що буде, якщо всі ці війська звільняться і вдарять на Крим?

— Одесу, товаришу Сталін, треба здавати...

— Знаю, — змахнув затиснутою в кулаці люлькою Сталін. — Але ж не сьогодні! Й не завтра. Хай ще протримаються хоч би цей місяць. І потім, Борисе Михайловичу, щоб залишити Одесу, треба евакуювати звідти війська й переправити їх на оборону Криму. А як це зробити, коли порт прострілюється польовими батареями ворога? Ні,

Григорівку треба відбити за всяку ціну. Розширити плацдарм Одеського оборонного району, щоб забезпечити повну безпеку порту. Тільки тоді ми зможемо розраховувати на одеські дивізії.

— Там немає військ для такої операції — вони ледве втримуються на позиціях.

— Підкиньте з своїх резервів. Скажімо, сто п'ятдесят сьому дивізію.

— Її ми обіцяли Батову, і він на неї дуже розраховує.

— Обійдеться тим, що є. Дивізію відправляйте негайно. А третій полк морської піхоти? — спитав Сталін.

— Він теж готується вийти на Чонгар і там зупинити німців.

— Хай Батов прикриє Чонгар своїми резервами, а третій полк морської піхоти вслід за 157-ю дивізією відправте морським десантом на Григорівку.

— Не раціонально, — сказав Шапошников тихо, але твердо.

— Ви хочете втратити всі війська, що обороняються в Одесі? Так я вас розумію? — Сталін важко й пильно глянув Шапошникову в стомлені очі. — Хто ж їх виведе непоміченими й посадить на кораблі під артилерійським вогнем противника? Врятуємо війська в Одесі — утримаємо й Крим! Чи хоча б Севастополь. А втратимо їх, значить, німці ще цього року будуть на Кавказі. — Він поклав люльку в жолобок кришталевої попільниці. Зайшов за свій широкий стіл. — От що, Борисе Михайловичу, негайно заготуйте наказ за моїм підписом про відправку сто п'ятдесят сьомої дивізії в Одесу та про десантну операцію на Григорівку. — Він з хвилину подумав. — ...Завтра ж морську піхоту посадити на швидкохідні кораблі і, не заходячи в Одесу, десантувати в районі східних лиманів. Треба захопити Григорівку й відновити нашу оборону, якою вона була до серпневих боїв. Там лишилися готові траншеї і бліндажі. На позиції берегових батарей поставити польову артилерію і втримувати Одесу, доки буде налагоджено справжню оборону Криму. Головне ж, ми повинні забезпечити умови для повної евакуації військ Одеського оборонного району без найменших втрат. А до цього треба підготуватися ґрунтовно. Обстановка на Південному фронті, як і тут, має тенденцію мінятися швидко, несподівано й не на нашу користь. Сядьте в сусідій кімнаті й заготуйте накази, які ми тут намітили. Час не жде, час нас підштовхує й квапить!

Чутка про Григорівський десант докотилася і до резиденції Антонеску; на світанку, одразу ж, як тільки моряки

Сіраша висадилися, маршала розбудив ад'ютант і доповів, що Григорівку здали і радянські моряки знову зайняли позиції в районі Аджалицьких лиманів.

— Де цей бундючний пруссак Гауффе? — верескнув маршал, виборсуючись із піжами.

— Спить, — сказав ад'ютант.

— З'єднайте мене з ним.

— Він лається, коли його будять серед ночі.

— А хіба зараз ніч, йолопе?! — крикнув Антонеску. — Зараз же дзвонить йому, інакше самі опинитесь під Григорівкою, дракула бісеріка!

Ад'ютант набрав номер Гауффе, але телефон не відповідав.

— Дзвонить ще! — гукнув йому Антонеску з ванни. — Дзвонить увесь ранок, доки я голитимуся!

Нарешті заспаний Гауффе відгукнувся хрипким спрощенням й невдоволеним голосом, і намилиний Антонеску вилетів з ванної кімнати, розбризкуючи воду й піну на дорогий килим, ухопив трубку, люб'язно привітався.

— Щойно висадився десант у Григорівці, мій генерале, — сказав він якомога спокійніше.

— Не щойно, а о шостій нуль-нуль, — буркнув Гауффе. — Вони зайняли старі свої позиції, одбиті в них у серпні: траншеї, бліндажі й кулеметні гнізда. Навіть мінометні позиції збереглися, — ніби кепкував Гауффе. — Кажуть, навіть міни лишилися нерозстріляні.

— Вам треба негайно їхати в ставку і просити допомоги, як ми домовлялись учора.

Гауффе промовчав.

— Нам потрібна артилерія, засоби інструментальної розвідки до неї й керування вогнем, — нагадав Антонеску.

— Я вже доповів про все Гальдеру. Він обіцяв поставити це питання на ранковій нараді у ставці фюрера. Ви задоволені?

— Так, — сказав Антонеску. — Аби тільки Гальдер не забув...

— У нас ніхто нічого не забуває, пане маршал, — відрубав Гауффе. — Десь о третій пополудні я подзвоню вам і повідомлю про прийняті фюрером рішення. Хоча... — Він знову довгенько помовчав, можливо, позіхав, прикривши трубку. — Хоча зараз успішно розгортається операція «Тайфун», а війська одинадцятої армії штурмують Перекоп, ворота в Крим, пане маршал, і нам треба думати зараз не про Одесу. Гальдер вважає, та й я так само думаю, що противник зробив оперативну помилку, приславши сюди підкріплення й одбивши у вас Григорівку. Незабаром

їм доведеться й Крим залишити. А що вони тоді робитимуть з своїми військами тут, я не знаю. І дурневі зрозуміло, що, як тільки ми прорвемося в Крим, Одесу вони негайно евакуюють, щоб оборонятися там. Кримські війська в них дуже слабкі. Лише одна армія. Зараз я закурю, і ми продовжимо..

— Ні, — сказав ображений Антонеску. — Я негайно виїжджаю на фронт, щоб ужити контрзаходи. Як я тепер зрозумів, доля Одеси не цікавить нікого, крім нас. А що звідси рукою подати до нафтових розробок Плоешті, на які не раз вказував фюрер, як на об'єкт найбільшого свого занепокоєння, те німецьких генералів мовби й зовсім не обходить. Я висловлюю вам моє прикре здивування. — Він кинув трубку й пішов доголюватися, гордий своєю категоричністю й зухвалістю і нажаханий нею в глибині душі не на жарт. Але ж нехай! Жаль, що тільки ад'ютант його чув і бачив, на які рішучі дії здатен він, маршал Антонеску!

У Растенбурзі на ранковій доповіді про становище на фронтах Гальдер переповів Гітлерові вимоги чи скоріше благання Антонеску відсторонено, пославшись на свого представника, генерала Гауффе, з котрим переговорив щойно.

— Позавчора, — сказав він, підсумовуючи свою доповідь про становище в смузі групи армій «Південь», — Антонеску прийняв рішення просити німецької допомоги, тому що його війська не зможуть взяти Одесу самі. На минулому тижні це підтвердилося просто фатально: радянські війська перекинули морем з Криму бригаду морської піхоти, здійснили десант у районі східних лиманів і захопили Григорівку, поновивши свої позиції на північно-східному фасі оборони, які були нами взяті з такими втратами минулого місяця. — Генерал-полковник глянув на фюрера: той слухав неухважно, дивлячись на майора Шлосберга, який стенографував доповідь начальника генерального штабу, і ніби аж дивувався, що такі незначні речі ретельно занотовуються.

— То що ж просить наш друг Антонеску? — спитав Гітлер нетерпляче, бо хотів скоріше дізнатися, як розвивається операція «Тайфун».

— Антонеску вимагає військ і допомоги авіацією, мій фюрере.

— І ви вважаєте, що він має підстави вимагати?

— Обґрунтованість цих вимог буде вивчатися в генеральному штабі.

— Чому ж непогоджені речі виносите на обговорення? — не підвищуючи тону, дорікнув Гітлер.

— Антонеску дзвонив двічі, просив доповісти вам негайно, та й генерал Гауффе вважає необхідним надати Антонеску дві дивізії, три-чотири тяжких артилерійських дивізіони, дивізіони інструментальної розвідки, армійський артилерійський штаб, дивізіони мінометів «небельверфер», штаб корпусу. Так само потрібна широка підтримка авіації. Інакше...

— Що інакше? — скинув головою Гітлер. — Противник незабаром сам залишить Одесу, як тільки ми прорвемося в Крим.

— Навряд, — сказав Гальдер. — Вони знають, що загроза Плоешті...

— Я не хочу слухати ні про яку загрозу! — тупнув ногою Гітлер. Мої армії стоять під Москвою, а мені тут торочать про якусь загрозу! У вас є план наступу з нашою допомогою, щоб раз і назавжди покінчити з Одесою?

— Наступ має вестися спочатку з північно-східної ділянки фронту до лиманів біля околиці міста. Осюди, — показав Гальдер на карті. — Одночасно має провадитись підготовка до просування на північно-західну частину Одеси. Нарешті, наступати треба переважаючими силами — інакше моряків звідси не виб'єш.

— Перевага необхідна й вирішальна, — погодився Гітлер, — але невже цей, з дозволу сказати, маршал... Не записуйте, Шлосберг! — крикнув він майорові генерального штабу.

— Але я вже записав, — сказав стенографіст, вибираючи якомога гостріше підструганий олівець.

— Донерветер!.. — вилаявся Гітлер і продовжував: — Невже Антонеску справді гадає, що й під Одесою перевагу маємо створювати ми?

— Обурливо! — буркнув Кейтель. — Але треба з Одесою кінчати. Коли можна розпочати рішучі дії під Одесою? — спитав він Гальдера.

— Для наступу на північно-східній ділянці фронту Антонеску не має сил і засобів, а німецькі війська зможуть надати допомогу тільки через три тижні. Тому наступ, якщо його проведення буде затримане вищезгаданими факторами, вдасться розпочати тільки через місяць.

— Все це зважено й розраховано? — спитав Гітлер.

— Можливості виконання умов і вимог Антонеску уточнюються. Пропонується дивізії 99-ту легку й 71-у піхотну, намічені для передислокації з Києва до Сербії і Франції, спочатку використати під Одесою.

— З цим можна погодитись, — сказав Гітлер. — Тепер, мій Гальдер, що у нас робиться під Москвою? Чи прорвався Гудеріан через Мценськ? І чи скоро він візьме Тулу? При невдалому наступі чи в тому випадку, коли на його успіх розраховувати неможливо, як я вже не раз підкреслював, треба відірватися від противника і знову організувати наступ в іншому місці. Це записано в останній нашій директиві на операцію «Тайфун». Невже Гудеріан забув про неї?

— Він діяв саме згідно з цією директивою, мій фюрере. Залишивши на Мценському напрямі значні сили й скувавши ними гвардійський корпус Лелюшенка, він рушив на Болохов і Новосіль і вийшов на оперативний простір.

— Не поспішайте, генерал-полковнику, — підняв руку Браухіч, мовчазний, пригнічений і нездоровий на вигляд. — До оперативного простору ще далеко. Гудеріан подолав оборону противника лише на тактичну глибину.

— Але ж учора ввечері він прорвався на Болоховське шосе, і корпусові Лелюшенка загрожує повне оточення!

— Ну то подивимося, як розгортатимуться події сьогодні, — закрив ранкову нараду Гітлер. — Жду гарних вістей увечері, мій Гальдер.

Побувати в Осипова капітанові III рангу Сірашеві не вдалося: розгорнулись запеклі бої, ні вдень ні вночі не було вільної хвилини. На світанку він дізнався, що в районі Григорівки його бійці захопили цілісіньку дальнобійну батарею, саме ту, що обстрілювала Одесу, порт та його причали. Захоплені зненацька вогнем торпедних катерів, а потім навальною атакою десантників, ворожі артилеристи в паніці покинули її й розбіглися, забувши зняти замки, не постурбувавшись про те, щоб вивести гармати з ладу. Навіть не прибрали на березі знаки, що вказували межі мінних полів і проходи поміж ними.

Протягом дня наші війська захопили Чабанку, хоч там десантників зупинив на березі щільний кулеметний вогонь з дотів. Моряки Сіраша відбили кілька відчайдушних контратак. Але, зрештою, при підтримці корабельної артилерії, коригувальники якої ішли в передових лавах, доти було подавлено. Чабанку очистили від ворога, а десантники з ходу увірвалися в траншеї і захопили їх.

Під кінець дня, коли налагодили телефонний зв'язок, капітанові III рангу доповіли, що третій батальйон його полку вибив ворога з Нової й Старої Дофінівок і теж закріпився на східному березі Великого Аджалицького лиману.

Загрозу обстрілу Одеси й особливо морського порту, який забезпечував оборонцям життя й бойові дії, було ліквідовано, але й наші втрати виявилися тяжкими. Ще на підході десанту біля Тендрівської коси есмінець «Фрунзе», що вийшов з Севастополя того ж дня вранці для координації дій моряків та сухопутних сил, був атакований ворожою авіацією.

Для спланування й погодження найважливіших моментів таємної десантної операції — першої на Чорному морі — заступника начальника штабу Одеського оборонного району з морських питань Семена Никифоровича Іванова викликали до Севастополя. Повернувшись, він мав поставити конкретні завдання капітанам чималої флотилії десантних суден, очоленої канонеркою «Красная Грузия».

Інша канонерка, «Красная Армения», що теж належала Одеській морській базі, була вислана контр-адміралом Жуковим у район Тендрівської коси назустріч есмінцеві «Фрунзе», на якому вийшов на світанку попереду десантного конвою командуючий Чорноморською ескадрою контр-адмірал Леонід Олександрович Владимирський разом з начальником штабу десантної операції капітаном І рангу Івановим; вони мали заздалегідь доставити з Севастополя розроблений в деталях план висадки й погодити всі дії з сухопутними військами, які на цей же час підготували контрудар по румунських військах у східному секторі, саме там, де мав висадитися десант.

Був тихий, сонячний ранок, що поступово переходив у теплий, майже жаркий день, коли на спостережному пункті бойового флотського підрозділу на Тендрівській косі несподівано помітили канонерку, що йшла з Одеси. Моряки одразу пізнали в канонерці «Красную Армению», кинулися на берег до причалу зустрічати своїх товаришів. І раптом із-за коси, над самими їхніми головами, пронеслися з диким і пронизливим виттям, пікіруючи на канонерку, чорнохресті літаки з хижо випростаним шасі, вдарили по ній із скорострільних гармат і великокаліберних кулеметів. Одночасно майже в упор скинули бомби ті, що заходили на «Красную Армению» останніми.

Збурунилось море навколо канонерки, метнулись у чисте блакитне небо чорні смерчі вибухів, віялом розлетілися розбиті в друзки надбудови й палуба корабля, і на очах у берегової охорони канонерка осіла у воду й стала тонути, вкютана димом пожежі, що враз охопила її. Літаки, завалюючись на праве крило, довгою ламаною лінією зникли знову за косою, роблячи широкое коло й набираючи один за одним висоту десь аж над узбережжям, а тут на

повному ходу вигулькнув з-під сонця з боку Севастополя красень есмінець «Фрунзе» і, помітивши розбиту канонерку, кинувся їй на допомогу.

Черговий на спостережній вежі, вихопивши прапорці, став сигналити. «Тут ворожа авіація, ідіть геть звідси!» — на що з есмінця блимнули світловим семафором: «Зрозумів вас, іду на допомогу канонерці!» — і на воду полетіли надувні плоти, рятувальні пояси, команда кинулася розчохлювати шлюпки, спускати їх на воду, але не встигла. Із-за коси знову вигулькнули пікірувальники з ревом і свистом, цього разу спрямовуючи вогонь і бомби на есмінець.

Екіпаж відкрив по літаках, з якими йому досі не доводилося зустрічатися, вогонь із зенітних кулеметів і гармат, але дистанція була надто мала, до того ж вона блискавично скорочувалась, бо літаки пікірували на корабель один за одним, поливаючи його шквальним вогнем, буквально вбиваючи в нього, немов цвяхи, бомби з сиренами. Ніхто тоді не знав, що це були аси переведеного з берегів Середземного моря в смугу армій «Південь» 10-го авіакорпусу Кессельрінга, які мали дворічний досвід бойових дій проти англійських кораблів на комунікаціях між Крітом, Гібралтаром і портами Північної Африки.

Здається, такий шквальний вогонь змів з палуби все живе й неживе. Але корабель, зазнавши прямих попадань, все ще тримався на плаву, хоч і завалився на правий борт. Він зустрів літаки при повторному нападі вогнем своїх гармат і кулеметів. З'явилась надія, що йому вдасться врятуватися. Проте повторна атака dokonala есмінець: він кренився все більше й більше, йому погано вдавалося маневрувати під вогнем і бомбовими ударами, і, коли літаки віддалилися й щезли за береговою лінією, раптом рвонувся до берега й сів на мілину, даючи змогу всім, хто лишився живим, врятуватися.

На допомогу потерпілим кинулися червонофлотці й командири берегової оборони з Тендрівської коси. Їм пощастило врятувати більшу частину команд есмінця й канонерки, але деякі моряки з буксира, що не встиг відійти з того місця, загинули від удару тих самих пікірувальників, що прилетіли знову.

Врятували й пораненого контр-адмірала Владимирського, який гарячково став розшукувати капітана I рангу Іванова. Але ні його, ні портфеля з документами десантної операції знайти не вдалося. Контр-адмірал сів на торпедний катер і наказав на максимальній швидкості йти в Одесу.

Командир спостережного поста на Тендрі вмовляв його зостатися, бо Ю-87, або, як їх називали німці, «штукаси», могли з'явитися знову й напасти на торпедний катер, та Владимирський тільки спитав, чи послали радіограму про ворожий наліт, і наказав:

— Зараз же повідомте Одесу, що я вирушаю до них торпедним катером. А самі шукайте капітана І рангу Іванова. Шукайте його портфель — там дуже важливі документи! І одразу ж повідомте Одеський оборонний район, як тільки щось знайдете.

Торпедний катер, віялом розбризкуючи воду, розвернувся, ревною авіаційним двигуном і зник незабаром у морі, ніби розчинився в сонячній повені.

Він ішов найкоротшим шляхом на Одесу — на північний захід. Збурена вода заспокоїлась, вляглися хвилі від вибухів авіабомб і снарядів, зімкнулась гладінь над розбитими й потопленими кораблями, осіли підняті з дна мул і пісок, і море знову зробилося прозоро-зеленкуватим при березі, аквамаринним трохи далі і темно-синім, ультрамаринним на глибині.

Коли витягли на баркас останнього з живих матросів і підійшли до причалу, вимкнувши двигун, стало чути, як сюрчать коники в траві й заливається жайворонок у небі. Тихо-тихо на Тендрівській косі. І в прозорих водах, що омивали її знову після такої навальної, швидкоплинної, а тому й невідвортної атаки, запав одвічний спокій, ніби нічого й не сталося. Навіть тим, у кого ця подія відбулася на очах, не вірилося, що все так швидко й безповоротно скінчилося, розвіялося, пропало. І кожен тоді подумав, яке ненаситне й безжальне море і як легко зникнути в ньому, не лишивши й сліду.

І знову на білий пісок Тендри набігала прозора й тепла хвиля, гойдалися над морем шорсткі безсмертники, біластий розкуйовджений полин своїми гіркуватими пахощами забив, заглушив, зітер задуху солярки, амоналу й смерті, знову налетіли білокрилі чайки, і бистороногі кулики сипонули на вологі піщані розсипи узбережжя ловити передвечірніх комах і морських рачків — ніщо не змінилось довкола, хоч світ, здається, мав би стати зовсім іншим після такої жахливої трагедії.

Проте він лишався таким, яким був до цього, і в його величавій, тихій незмінності було щось вічне, прекрасне і водночас холодне, байдуже й страшне: люди й події важили для нього не вельми багато.

Першу радіограму з Тендрівської коси про загибель есмінця «Фрунзе» й канонерського човна «Красная Арме-

ния», щойно висланого з Одеси, одержали вже надвечір, коли повним ходом ішли приготування до контрудару наземних військ у східному секторі оборони та до морського десанту. З самого ранку з усіх одеських причалів зібрали для висадки десантників баркаси, шлюпки, катери, буксири, бо великі бойові кораблі, крейсери й есмінці, не могли підійти близько до берега. Імпровізовані десантні засоби склали численну флотилію, яку мав очолити канонерський човен «Красная Грузия». Весь цей «тюлькин флот», строкатий і різнокласний, зосередили на внутрішньому рейді поміж причалами й кораблями, щоб ворожі льотчики з в'їдливих «костилів» — «візелер-шторхів» — не помітили їх та не зробили відповідних висновків, здогадавшись, для чого вони призначаються. Опівдні 21 вересня всі підрозділи й частини, що брали участь в контрударі, у висадці десанту та взаємодії з ним, вийшли в райони зосередження й одержали бойові накази, тільки командири висадочних засобів залишалися єдиними з учасників майбутньої операції, хто ще не знав подробиць свого бойового завдання, — часу й пункту зустрічі з кораблями, де треба було прийняти від них учасників десанту, порядку висадки його, умовних сигналів і взаємодії з наступаючими частинами.

Контр-адмірал Жуков зібрав у себе членів Військової ради Одеського оборонного району, запросив командарма Приморської армії генерал-лейтенанта Софронова, начальника штабу Шишеніна. Всіх стривожила невідома поки що доля Володимирського та Іванова, доля плану, який вони везли з собою. Одразу ж виникли питання подальшого розгортання підготовки й самого проведення операції: як орієнтувати командирів десантних засобів, коли виявиться, що документи загинули і їх не доставлять з Тендри до настання ночі? Чи командування Чорноморським флотом не відмінить часом десант, дізнавшись про такий тяжкий удар? Чи не накажуть кораблям з десантом, що вже наближався до небезпечної зони, куди досягала ворожа авіація, повернути назад?

На щастя, в усіх наших штабах, інстанціях, і військових частинах за три місяці тяжких боїв виробився хоча й гіркий, але дорогоцінний досвід, здатність не губитися у найтяжчих ситуаціях, доводити задумані й сплановані операції до кінця. Цього принципу дотримувалося командування Приморської армії й Одеського оборонного району. Ще за добу до того, як було визначено час контрудару, а готовність 3-го морського полку до десантної операції викликала сумнів, контр-адмірал Жуков телеграфував командуванню Чорноморського флоту, що атака розпоч-

деться за будь-яких обставин, навіть якщо не вдасться організувати десант. Тим більш не треба нічого міняти тепер.

Як стало відомо, адмірал Октябрський — командуючий Чорноморським флотом, — дізнавшись про загибель есмінця «Фрунзе», не відмінив десанту, а вніс тільки деякі корективи: віддав розпорядження крейсерам після висадки десанту повернутися до Севастополя, лишивши для вогневої підтримки лише есмінці, більш маневрені й менш вразливі для ворожої авіації, а Владимирського, доля якого лишилася невідомою, наказав замінити командирів бригади крейсерів капітанові I рангу Горшкову. Але й цей наказ йому довелося відмінити, коли з Тендри повідомили, що легко поранений контр-адмірал Владимирський прямує в Одесу на торпедному катері. Просто там, на борту свого катера, він з пам'яті продиктував морякам, що зустрічали його як героя, основні дані про бойове завдання десантним засобам, хоч вони й запізнювалися з виходом на заплановану зустріч з бойовими кораблями.

— Надолужите швидкістю ходу, — заспокоїв він командира канонерського човна «Красная Грузия», і той сприйняв це як бойовий наказ.

Але тривоги не вляглися. Засмученим загибеллю капітана I рангу Іванова контр-адміралу Жукову й генерал-майорові Шишеніну Владимирський сказав, що його найбільше тривожить поява саме сьогодні, в переддень десанту, фашистських пікірувальників Ю-87.

— Чи не свідчить це про прямий зв'язок з десантною операцією? Може, ворог щось пронюхав? Як там у східному секторі оборони?

— Абсолютно спокійно, — сказав полковник Крилов.

— Ви вважаєте, так і має бути? — допитувався Владимирський. А може, там ідуть якісь приготування? Наші льотчики нічого не помітили?

— Помітили, — відповів моложавий, стомлений полковник. — Сьогодні над нашими позиціями вистрибнув з парашутом із збитого літака ворожий льотчик і повідомив, що в районі населених пунктів Баден і Зельці з'явилися два нові аеродроми. Я віддав наказ нашим пілотам обережно розвідати ці райони, і вже в сутінках, ось зовеїм недавно, четвірка «И-16» з бриючого польоту засікла обидва аеродроми з літаками на них.

— «Юнкерс-87»? — підвівшись на лікті з похідного ліжка, на якому він лежав з перев'язаною головою, спитав Владимирський.

— Ні, на аеродромі біля Бадена стояли на краю поля крило в крило «месершміти», а поблизу села Зельці — «юнкерси-88».

— Теж не мед, — мовив Владимирський. — Так що ж, товариші командири, розгадав противник наш задум чи ні?

— Навряд, сказав Шишенін. — Якби вони виявили наші кораблі з десантом, то неодмінно б атакували їх. Є певність, що засвітла виявити їх не могли — не долітають німці туди, де наші кораблі були вдень, а в темряві...

— Ви гадаєте, це єдиний засіб виявити наші наміри?

— Так. Про десант знають тільки тут, у штабі. Та й то не всі. У військах же ніхто про нього й не здогадується.

— Можливо, а скоріше, й очевидно, — втрутився в розмову мовчазний контр-адмірал Жуков, — поява пікірувальників «юнкерс-87» та нових аеродромів під Баденом і Зельцями пов'язується з тим, що ворог шукає ефективніших засобів для боротьби на морських комунікаціях між Кримом та Одесою, від яких повністю залежить наша оборона.

— Хоч як би там було, — підсумував комбриг Катров, заступник контр-адмірала Жукова по авіації, — а завтрашній день ми розпочнемо передсвітанковим ударом по цих двох аеродромах.

— І багато вишлете літаків? — поцікавився Владимирський.

— Двадцять «И-16» та два «ИЛ-2». Розіб'ємо на дві групи і по обох аеродромах вдаримо одночасно. Підійдемо на великій висоті й атакуватимемо із зниження, з приглушеними двигунами.

— Помагай вам боже, як казали в старовину, — Владимирський підвівся, скривившись, сів і посміхнувся, ніби кепкуючи з своїх слів.

Вночі противник поводився спокійно, відмовився від нічних атак, бо його ослаблені дивізії перегруповувалися та поповнювалися. Але на світанку, за півгодини до нашої артпідготовки, ворог розпочав свою інтенсивну артпідготовку по всьому фронту східного сектора. Що це могло означати?

Тривога і припущень було багато, але й донині невідомо, чи знав противник про наші наміри і чи зумисне вів артпідготовку, щоб зірвати наш контрнаступ. Бо згодом все було зметено вогнем наших кораблів, берегових батарей, польової артилерії, а про десант говорити нічого — він удався повністю, з дуже незначними втратами, хоч по есмінцях, що підтримували його вогнем, опівдні, як тільки розсіявся туман, вдарили пікірувальники.

Як і планувалося, обидва аеродроми під Баденом і Зельцями були розгромлені нашими льотчиками на світанку — на щастя, туман у степу був рідший, ніж на узбережжі; й протягом першої половини дня над нашими атакуючими порядками не з'явилося жодного «юнкерса-88», «месершміта», а то раптом упали з неба на ескадрений міноносець «Безупречный» дев'ять Ю-87 — можливо, тих самих, що вчора потопили есмінець «Фрунзе», канонерський човен «Красная Армения» та буксир із врятованими червонофлотцями. Бо й заходили так само, і так само шикувались один за одним, замкнувши над кораблем коло, так само падали на нього, мало не сягаючи щогли й димаря.

Це був новісінький есмінець, швидкохідний, маневрений, з кращим, ніж на «Фрунзе», zenітним озброєнням. Маневруючи, ухиляючись від скинутих на нього бомб, він зумів уникнути прямих попадань, але одна важка бомба вибухнула надто близько від його борту, і броня не витримала — в пробію ринула вода, затопила частину котельної і машинний відсік. «Безупречный», втративши хід, безпорадно зупинився, але й пікірувальники витратили весь боезапас і полетіли на свій далекий аеродром заправлятися. Очевидно, він був десь аж під Уманню, поблизу штабу групи армій «Південь», бо наша повітряна розвідка ніде їх не виявила.

На допомогу «Безупречному» кинувся однотипний есмінець «Беспощадный», поміг команді збити полум'я, відбуксирував до Одеси. Та коли він повернувся на свою вогневу позицію, щоб підтримати атакуючі війська на березі, «юнкерси-87» повернулися з свого далекого аеродрому і вдарили по ньому. Цього разу їх було понад двадцять — очевидно, три ескадрильї, але, як і в попередніх атаках, вони не стали розпоршувати сили, залишили без уваги третій есмінець «Бойкий», що зі своєї позиції вів вогонь по віддалених наземних цілях, і всі гуртом накинулися на «Беспощадного» — очевидно, це була тактика, вироблена на Середземному морі: не гнатися за двома зайцями, а зосередити всю потужну вогневу силу на одному кораблі й потопити його або надовго вивести з ладу.

На виручку кораблям кинулись наші винищувачі, вони збили два «юнкерси», але розірвати вороже кільце й завдати їм вести прицільне бомбардування, а тим більше — відігнати від есмінців усю зграю не спромоглися: «штукаси» трималися вибудованого ще до виходу на ціль бойового строю, затято й неухильно крутили свою «карусель» і грізно відбивалися, переважаючи «И-16» у швидкості, ма-

невреності й озброєнні. Так і не вдалося нашим «яструбкам» відвести від кораблів біду, і «Беспощадный» був серйозно пошкоджений прямими попаданнями. Мужній екіпаж боровся за корабель під безперервним шквальним вогнем з автоматичних гармат і скорострільних великокаліберних кулеметів, а коли закінчилося бомбардування, умів привести «Беспощадного» в Одеський порт.

За одну добу Чорноморський флот у ході підготовки й проведення десанту втратив під Одесою й на підході до неї п'ять бойових кораблів. Про це треба було доповісти в Ставку негайно, бо Сталін не любив зволікань, особливо в тривожних донесеннях. Можна не поспішати з реляціями про успіхи, хоч тоді вони траплялись не дуже густо, але за приховані втрати він не прощав нікому й карав жорстоко.

Хоч як дивно, до цих втрат він поставився спокійніше, ніж до таллінських, очевидно, підбарьорений не лише успішною висадкою десанту, здійсненою 22 вересня, а й подальшим ходом наступальних операцій, що тривали в усіх трьох секторах Одеського оборонного району до кінця вересня. Коли ж йому 30 вересня доповіли про те, що війська повсюди вийшли на свої попередні позиції й зупинилися на них, щоб підготуватися до зими, він, усміхнувшись у вуса, запитав Шапошнікова:

— А що, Борисе Михайловичу, могли б учасники оборони Одеси просунутися далі? Яка там зараз обстановка?

— Безумовно, могли б. Підсилені 157-ю дивізією полковника Томилова з двома його артилерійськими полками, грідцятьма шістьма маршовими ротами, тяжким 422-м гаубичним полком і дивізіоном гвардійських мінометів, залпи якого викликають паніку у ворожому стані, війська Одеського оборонного району могли б гнати деморалізованих вояків Антонеску й далі, але фронт розтягнеться знову...

— Отже, вони тепер захистили не лише порт, а й місто від артилерійського обстрілу? — знову спитав Сталін, не давши Шапошникову закінчити думку, що з ним рідко траплялося: він умів слухати.

— Загроза артилерійського обстрілу ліквідована повністю.

— Пошліть командуванню і бійцям Одеського оборонного району подяку за те, що вони виконали з честю наше прохання, — сказав Сталін, і маршал Шапошников пригадав текст депеші, адресованої 15 вересня командуванню оборонного району: «Передайте прохання Ставки Верховного Командування бійцям і командирам, що захищають Одесу, протриматися 6—7 днів, протягом яких вони одер-

жать допомогу авіацією і озброєним поповненням. Й. Сталін».

— Накажіть підготувати план виведення військ з оборони й евакуацію їх у Крим якнайтаємніше і з найменшими втратами. Для цього саме зараз, під час успішного десанту й контрнаступу, склалася найсприятливіша обстановка, — сказав Сталін серед повної тиші.

Це рішення було таке несподіване для всіх, що приховати здивування у членів Ставки й Політбюро не було сили.

А Сталін так само ходив, м'яко й беззвучно ступаючи по килиму своїми шевровими кавказькими чобітьми, щось зважуючи й додумуючи. Потім підійшов до Шапошникова впритул:

— Дивуетесь? — спитав, мружачи зіркі очі.

Старий маршал мовчав, схилившись над картою.

— Вам дивуватися нічого: ви професійний військовий і знаєте, що найуспішнішими бувають операції несподівані й алогічні. Справді, хто в такій обстановці, що склалася зараз під Одесою, може подумати про евакуацію наших військ у Крим? Скажіть зараз про це в штабі Антонеску — не повірять! Саме це й дасть нам можливість вивести війська з усією технікою і озброєнням з-під Одеси й перекинути їх у Крим, який нам нічим зараз захищати. Отже, хай Військрада Чорноморського флоту разом з командуванням Одеського оборонного району подадуть нам на затвердження план евакуації військ не пізніше... — Сталін перегорнув настільний календар, — ...скажімо, десятого жовтня. Орієнтовна дата завершення — двадцяте жовтня. Тут квапитися вже нічого. Хай все зважать і продумують як слід. І от що: офіційну подяку Ставки за успішний контрнаступ і десант пошліть відкритим текстом, а розпорядження про підготовку проекту евакуації хай доставить Октябрському хтось із працівників Генерального штабу як найтаємніший документ про найважливішу операцію. Тут ризикувати не можна. Я в таких випадках не можу покластися навіть на кодування. І вам не раджу, — осміхнувся він і запалив люльку.

Директиву Ставки від 30 вересня 1941 року про залишення Одеси привіз із Севастополя пізньої ночі на швидкохідному катері заступник наркома Військово-Морського Флоту віце-адмірал Григорій Іванович Левченко. Військова рада оборонного району зібралась одразу ж по його прибутті. Ні в кого не залишалось сумніву щодо винятковості цього екстреного нічного засідання, дехто й здогаду-

вався, про що йтиметься, тому директиву Ставки вислухали всі мовчки.

«...У зв'язку із загрозою втрати Кримського півострова, який є головною базою Чорноморського флоту, і в зв'язку з тим, що в теперішній час армія не в змозі одночасно обороняти Кримський півострів та Одеський оборонний район, Ставка Верховного Головнокомандування вирішила евакуювати Одеський район і за рахунок його військ підсилити оборону Кримського півострова...

Бійцям і командирам Одеського оборонного району, які хоробро й чесно виконали своє завдання, в найкоротший термін евакуюватися з Одеського району на Кримський півострів...

Командуючому 51-ї армії кинути всі сили для утримання Арабатської Стрілки, Чонгарського перешийка, південного берега Сиваша та Ішунських позицій до прибуття військ ООР.

Командуючому Чорноморським флотом — приступити до перевезення військ і матеріальної частини із Одеси в порти Криму».

У директиві не вказувалося точної дати, бо хіба ж можна було провести таку операцію за один день? Але орієнтація «в найкоротший термін» змушувала командування Чорноморського флоту й Одеського оборонного району у виконанні бойового наказу про евакуацію військ у Крим дотримуватись найкоротших строків. Так 157-ма дивізія була виведена з переднього краю одразу ж, як тільки одержали директиву, а вся евакуація зайняла два тижні.

Місто принишло, мабуть здогадуючись, що його покидають рідні полки й дивізії і що незабаром на його вулицях і бульварах хазяйнуватиме ворог. Хоч артилерійський обстріл і припинився, велика тривога нависла над Одесою, особливо ж тривожно було ночами, коли по затемнених вулицях звечора, одразу ж з настанням темряви, починало рухатись у бік порту багато критих брезентом автомашин, і рух цих безперервних колон не припинявся до ранку.

Як завжди в жовтні, після сонячних, по-літньому спекотливих, хоча вже й зажурених днів раптом різко похолодало в степу і в місті: налетів пронизливий північний вітер, нагнав важких, низьких і пожмаканих хмар, закружляв на давно не підметених вулицях жовтим листям платанів, каштанів і тополь, — воно шаруділо в темряві на тротуарах, килимами встеляло покинуті двори, залітало в під'їзди, мовби шукаючи притулку. Під ударами цього оскраженілого вітру під низьким і захмареним осіннім небом знімалися з позицій полки й дивізії, роти й батальйо-

ни, йшли принишло й тихо, крадучись через Одесу, й пропадали за величезною брамою порту.

Кожній частині відводився причал і, щоб не блукати заплутаними вулицями й провулками, маршрут до нього посипався вапном або крейдою і білів у темряві, вказуючи найкоротший шлях до кораблів. Пройшовши за ніч через місто, війська забирали на свої підоскви вапно й крейду, щоб понести їх аж у Крим. А наступної ночі позначалися маршрути нові — іншим підрозділам, до інших причалів.

П'ятнадцятого жовтня з самого ранку заревіли під Одесою гармати, розстрілюючи боезапас. Під цим безперервним вогнем сили прикриття Приморської армії непомітно знялися з переднього краю і рушили в порт на причали, де на них чекали найшвидкохідніші лайнери, транспортні й бойові кораблі. Завантажившись, вони один за одним відчалювали й зникали в морі.

На березі, що віддалявся й танув на очах, горіли покинуті багаття, біля яких грілися бійці перед останньою посадкою. Лунко вицокуючи підковами, по безлюдних бетонних пірсах блукали коні, і цокання копит у неприродній зловісній тиші, здавалось, провіщало біди й страждання налитому вже не теплим, але яскравим сонцем спорожнілому білому місту.

Прощавай, Одесо! Ми не знаємо, чи надовго покидаємо тебе, але розлука наша тяжка, для багатьох, може, й довічна, та ми повернемося, ми відвоюємо тебе у ненависного ворога!..

Ми ще й запрягти не встигли, як Дмитро Іванович вийшов з хати переодягнений в усе нове й чисте, як завжди, коли їхав до начальства чи в гості, й став квапити нас, а сам виніс із погреба сулію з вином, банку меду, глечик смальцю, кошук найкращих груш і яблук. Тітка Ялина вискочила з хати.

— Дмитре, бідна моя голово, вареники ж на столі, — простогнала вона, — зварила ж для тебе, щоб догодити, — зранку нічого ж не їв. Іди ж хоч душу закропи.

А Дмитро Іванович мовби й не чує: вмощує все оте в бричці-тавричанці, сіном прикриває, щоб і стояло добре, і в око не впадало першому стрічному.

— Які там вареники, — відбивається він поміж ділом, — там он людина вмирає, а ти з варениками. Кинь у торбу шмат сала й окраєць хліба — може, в дорозі перехвачу.

А тут вкочують у двір тачку-двоколку Микита й Микола, оті полонені, що їх Дмитро Іванович до баби Гапки

привіз ледве живими. Тепер вони вилюдили нівроку, поправилися. Так завжди після голодування буває, що люди немовірно поправляються й стають ще здоровшими, якщо здорові й до того були. Молодість бере своє. Вони вкотили тачку, привіталися і без зайвих балачок заходилися скидати сіно з гарби, а Дмитро Іванович згорнув з тачки виноградне листя, й перед очима сягнули чорні, вкриті ніби туманом, добірні грона «каберне» й «мускату гамбурзького», а поміж ними бурштиново світилася прозора достигла «шасла».

— Давай там, Ялино, якусь миску, — сказав Дмитро Іванович, вибираючи грона найціліші, найспіліші й найкращі. — Може ж, Михайло Митрофанович витягне, то щоб вижити, треба добре їсти, — це до мене вже тихо, щоб ніхто не чув.

Тітка Ялина вибігла з хати з емальованою мискою і білим вузником, винесла також кобеняк і кинула його на бречку-тавричанку, вкривши її на всю ширину. Дмитро Іванович розібрав віжки, підкликав Вітьку порухом голови:

— Передаси в радгосп той мішечок з макухою, для Волошина приготовлений. Знаєш, де він? Бо я туди не заїжджати му. Зрозумів?

Вітька мовчки кивнув і пішов помагати Микиті й Миколі. Навіть за цей короткий час, що ми не бачились, він помітно підріс, почистішав лицем, ще дужче ніби виструнчився й перетворився з вуглуватого й кострубатого кигика в гарного, високого й гнучкого юнака. Сірашівська засмага ніжно-ніжно торкнулася його шкiк і шиї, від чого карі очі ніби освітилися зсередини світлим горіховим блиском на тлі крутого рум'янцю, і світле чоло мовби підвищало, бо кигик, хоч як це дивно, зачесав свого непокірного чуба вгору й трохи набiк, і на нього хотiлось дивитися навіть і без особливої потреби.

— Вирушиш сьогодні на ніч, — сказав мені Дмитро Іванович, уже сидючи в передку тавричанки й натягуючи віжки, які рвали у нього з рук застояні коні, — чим пізніше, тим краще. В балагулу накидаєш соломи й сховаєш той мішок, що Вітька покладе на дно, під солому. Боронь боже, щоб тебе хтось побачив з ним у степу, а особливо в радгоспі. Там подивишся добре, може, одразу не неси додому, а переховай. Віддаси Волошину, як познайомитеся з ним та коли випадє зручна нагода. Ну, я поїхав. — Він відпустив віжки, і коні разом налягли на шлєї й винесли його в розчинені навстіж ворота, завбачливо залишені так Миколою й Микитою, які одразу збагнули, що тавричанка запрагається для негайного виїзду.

У вечірнім присмерку гайнув Дмитро Іванович вулицею до Москаленкового провулка, повернув у нього й щез, наче розтанув у пійтмі, тільки раз чи два долинуло вже з-за села нетерпеливе й приглушене форкання, й стало тихо. Ми перестали дослухатися, дружно взялися вчотирьох скидати з гарби сіно й вкладати його в скирту. Микита виявився справжнім майстром класти й вивершувати скирти. Ми вдвох з Вітькою вергали сіно з гарби, Микола приймав навильники на скирті й подавав Микиті, а той вкладав його і в темряві, мов по лінійці. Впоравшись, ми відкотили гарбу, щоб не заважала, оправили скирту з усіх боків, підбрали й подали Микиті все сіно до останнього віхтя й допомогли злізти із скирти, повганявши в її рівний бік вила на різній височині й таким чином утворивши щось на зразок драбини. Не встигла тітка Ялина вийти, щоб удруге запросити на вечерю, як ми вже завершили роботу.

Біля басини скоренько злили одному на руки, по-вмивалися і тільки зібралися заходити, як із садівної загорожі вигулькнув хтось легкий, стрункий, мовчки подав усім гарячу суху руку, буркнув мені: «Дзусов», наче я його не знав чи забув, і ми всі ввалилися в простору сірашівську світлицю, де на столі вже парували у великій макітрі вареники з сиром і в глибокій мисці бугрилась густа сметана з поGREба.

— О, — тітка Ялина, побачивши Дзусова, зраділа, — нарешті й пропажа знайшлася. Де це ти стільки пропадав?

— Спитайте вітра в полі та Дмитра Івановича в тихій розмові — тільки вони й знають. — Дзусов скинув військового кашкета, вправно повісив його на ледь помітний цвяшок біля мисника, і з цього я зробив висновок, що він буває тут постійно, як удома, й давно облюбував собі ту місцину для кашкета.

Був він і зараз добре виголений, акуратно зачесаний, свіжий підкомірець аж сяяв, тільки хромові чобітки трохи припилені, але не так, що треба їх обов'язково чистити, і я зрозумів, що цього разу він прийшов сюди з хутора, з отого таємничого підвалу, де постійно переховувався, перейшовши на нелегальне становище після вбивства коменданта фон Плютца. Бо ж тільки глянеш на його довгобразе обличчя, на довгий ніс, повні й припухлі губи, на густі брови, низько насунуті на чорні палахкотючі очі, одразу ж видно, що осетин, яскравий і темпераментний, а головне — примітний: раз побачиш, уже не забудеш і ні з ким не сплутаєш.

Ми дружно налягли на вареники. Всі добре проголодалися, і макітра порожніла швидше, ніж можна було споді-

ватися, але тітка Ялина, все життя маючи таку велику сім'ю, була завбачливою.

— Їжте, їжте, — заохочувала вона, — зараз закипить ще один чавун, усім вистачить.

— Від баби Липки привіт, — сказав Дзусов тітці Ялині, — немов якийсь пароль вимовив і всміхнувся.

— Спасибі, — кивнула тітка Ялина. — Як вона там, нічого?

— Слава богу, — підладновуючись під тітчині слова, усміхнувся Дзусов. Час від часу він прикладав руку до чола, де краєчком виднівся червонястий шрам, ховаючись далі в цупкому й густому волоссі. — За Іриною скучає й дуже побивається, чи в Піскорського її не пізнають.

— Нікому там пізнавати — виселок майже пустий, — озвався я, пошкодувавши, що не заглянув до Піскорського й не побачив дівчинку. — Якби ж знаття, то провідав би її.

— Поменше туди потикатися треба, — розважливо мовив Вітька, — щоб не викликати підозри та не накликати біди.

— Росте дівчинка ще швидше за нашого Віктора, — знову всміхнувся Дзусов, кинувши лукавий погляд на колишнього кигика.

— Така гарна стає, що аж страшно за неї, — сказав Віктор серйозно й навіть стурбовано.

— Кому страшно, а кому й радісно, — загадково посміхнувся Дзусов.

— У нього тепер буде постійне доручення, — докинув я, здогадуючись, що турботи про Лідію Тихонівну й Славка візьмуть на себе степівці, бо звідси ближче та й з руки, не те що з нашого «Степового». Але хай те вирішує Дмитро Іванович: про Романова та його родину знаємо поки що тільки він та я. А Віктору найзручніше відлучатися із Степівки як синові старости. Кого ж іще й посилати туди, як не його.

— Абсолютно згоден, — підняв руку Дзусов. — Я — за. Хто проти? Нема, — засміявся він, показуючи білі разки зубів.

Вітька тримався з гідністю, на диво спокійно, ніяк не реагував на кпини Дзусова, мабуть, уже звик до них. Ми почали лаштуватися в дорогу, а Микола й Микита ще доїдали вареники: голод, набутий в уманській ямі, видно, ще й досі мучив їх. Микола був мовчазний і навіть соромливий. Він ніяковів і нітився в присутності командира — лейтенанта Дзусова, що всім своїм виглядом, поведінкою, впевненістю лишався командиром і тут, тепер. А Микита любив, видно, поговорити за столом, та ще й так, щоб лю-

ди зрозуміли, який він бувалий і навчений. Був він родом з глухого степового села між Доном і Чиром, мовою говорив мішаною російсько-українською, ще мішанишою, ніж у нас на півдні України. Статечний, він усе робив неквапливо, ніби з якимсь особливим значенням. Так само і розмовляв.

— Искать (замість «дескать»), — тягнув він, — искать, буцімто ми й у полоні й, обратно ж, — не в полоні. Искать, на волі і в неволі. Ну а жити чого ж, жити можна. Це, искать, житуха не з останніх. От тільки як наші прийдуть, що вони нам заспівують?

— А заспівують те, — говорив Дзусов, закурюючи, — що ви заслужите в цій що називається благоприємній житусі. Як тут у вас кажуть на Україні: як скрутиться, так і змелеться. Треба пам'ятати, що ми солдати і присяги ніхто з нас не знімав.

— Та, искать, хіба ж ми проти. — Микита повільно й акуратно відправляв у рот останній вареник, з жалем розглядав порожню макітру й порожню тарілку, зітхнувши, клав виделку. — Однак же ж, обратно, як ти людям віддячиш за те, що з полону визволили, годують, обпирають? Не тим же, що накличеш на них біду?

— А навіщо ж на них біду накликати? — питав Дзусов. — Щоб накликати біду, великої майстерності не треба. А от щоб і користь зробити, і біди не накликати на добрих людей, це вже міркувати та міркувати треба.

— Так, значить, щоб, искать, і кози ситі, й сіно ціле? — всміхався Микита, прикурюючи товсту цигарку із самосаду від лампи. — Так не буває, — впевнено резюмував він.

— Ще й як буває, — сказав Дзусов. — Хочете, — раптом спитав він, — покажу.

Микита злякано зиркнув на нього і кашлянув.

— Та я жартую, не бійтесь, — заспокоїв його Дзусов. — В добре діло самі втягнетесь, незчуетесь й коли. До того йдеться, ось побачите.

— Як усі люди, так і ми, — мовив Микита, підводячись і надіваючи свою потріпану шапку, яку й за вечерею тримав на колінах, перебуваючи ще й досі під враженням табірних порядків, де за все треба було триматися обома руками, — інакше незчуетесь, як лишишся без ложки, без казанка, без шапки. При одній лиш згадці про Уманський табір його кидало в трепет і жах. — Искать, і наперед не вискакуй, і від інших не відставай. Ми люди маленькі, з нас і спит, искать, малий. — Він попрощався і вийшов. Микола, весь якийсь чистий, інтелігентний, мовчки пішов за

ним — перебував, очевидно, під сильним впливом Микитинової діяльної натури. І це теж тяглося з табору.

— Скажете, що це мужчини, так? — нервував і тому переходив на сильний кавказький акцент темпераментний Дзусов. — Скажете, що вони солдати, так? — майже кричав він, прагнучи, аби Микола й Микита почули його, бо ще не встигли й з двору вийти.

— Бідні вони, нещасні, — зітхнула тітка Ялина. — Таке пережити в тому таборі. Не судить їх строго, не кричить на них і не сердьється. Дайте їм до тями прийти.

— Я був убитий, так? — допитувався Дзусов. — Ви ж знаєте, що я був убитий, вам же розповідав Дмитро Іванович, яким він мене знайшов? Так що? Думаєте, мені було легше, ніж їм? Легше, так? А я ж духом не впав?

— Ну, не всі ж такі, як ви... бідові, — всміхнулася тітка.

— Ваш Андрій такий. Ваш Андрій... Та що я кажу, — аж кипів Дзусов. — Куди там мені до вашого Андрія. З отакими хлопцями, як Андрій, і померти не страшно, ніж з отакими Микитами жити! — Дзусов підхопився й заходив по горниці. — Не розумію, — бив він обома руками об свої сині випрасувані бриджі, — як можна так занепадати духом? Схоже, що його в цих людей ніколи й не було.

— Не суди, та не судим будеш, — роздумливо мовила тітка.

— Е ні! — аж осмикнувся Дзусов. — Це не для нас, розумієте? Не для нас! Та ще у такий війні. Іменно судити за пасивність треба, розумієте? Ну невже не розумієте? — дивувався він.

— Ох ти, буйна голівонько, — розкуйовдила Дзусову волосся на голові тітка Ялина, як робила це дуже рідко навіть своїм рідним синам. — Угомонися хоч трохи, та хай тебе бог береже, — перехрестила вона його. — Не будь же ж ти таким гарячим.

— Спасибі за материнське слово, — сказав Дзусов суворо і через те якимось особливо зворушливо. — Але буду таким, доки й умру. А куди це ви Тоню ховаєте? — перейшов він раптово на зовсім несподівану тему.

— Нащо вона тобі, та Тоня, — сердито буркнула тітка Ялина.

— Та хоч гляну на неї та на її дитинча, то й на душі посвітлішає після тієї підвальної темряви.

— Нічого заглядатися на чужих жінок, супостате кавказький.

— Та я й не заглядаюся, просто скучаю за ними, — щиро зізнався Дзусов.

І так переконливо й відкрито глянув тітці Ялині у вічі, що не повірити в його найчистіші наміри не було ніякої сили.

— У нас до жінок рідних братів не залицяються — їх просто люблять, як свою душу. А ваші хлопці — мої брати. Всі, як один. І Павло Дмитрович, хоч і не рівня мені ні за віком, ні за званням, теж мій брат, бо Дмитро Іванович врятував мене від смерті. У нас це не забувають ніколи, повірте. Я просто дуже всіх вас люблю.

— Вірю, вірю, кавказький бусурмане, — сказала тітка Ялина і взяла Дзусова за рукав гімнастерки, посадила поряд з собою. — Перестань бігати по хаті, бо аж голова крутиться від твоєї біганини. Посидь біля мене й послухай, що я тобі скажу. Тоня зараз помагає Василевій Ользі мазати хату на зиму. Потім допомагатиме Андріївій Одарочці. Там же й Оленка з нею і інші діти. Не ходи туди. Бо діти побачать — роздзвонять. Та й сусіди можуть нагодитися. Так що краще не ходити туди. Побачиш їх, як додому повернуться, — на тому тижні. Нічого тобі селом тинятися.

Дзусов погоджувався. Мовчав і кивав головою. Ми дивилися на нього майже побожно: як-не-як, передовий загін танкової дивізії генерала Хубе зупинив перед Грейговим і коменданта фон Плютца вбив. А в які він дальні рейди подавався й що там робив, ми й не знаємо. Головне — він так багато зробив уже і лишився невловимим, бадьорим, дотепним. А нам ще все треба було починати, бо похорон і врятування Романова — не такий уже й героїзм, тим більше, що все це здійснив найперше батько з допомогою Івана Козерацького. Ні, Дзусов для нас був авторитетом незаперечним і непохитним, тому ми навіть гадки не мали щось йому заперечити. Навпаки, в усьому були згодні з ним, ловили кожне його слово й хотіли бути схожими на нього. Ми його просто любили й гордилися ним. Коли такі люди є, то й сам відчуваєшся впевненіше, віриш у свої сили й здібності.

Ми запрягли волів і виїхали з двору, вже коли була глибока ніч. Сходив місяць у нас за спиною. З степу тягло прохолодою, а в соломі було тепло лежати, зарившись. Воли собі повільно простували накоченою дорогою — п'ять кілометрів вони подолають за якусь годину, і можна було не тривожитись, особливо тепер, коли зі мною поряд лежав Вітька-кигик, такий мені близький, зрозумілий і рідний. А то тривога брала за серце: як у такий непевний час, в таку ніч їхати самому глухим степом.

— Я тебе проведу, — сказав Вітька, закривши ворота за своєю підводою, і мені хотілось його обняти.

А коли доїхали до радгоспівської межі, де починався аеродром, весь порослий буркунном і лободою, так що дорога тяглася ніби в диких заростях, Вітька буркнув:

— Проведу до радгоспу.

А коли випрягли волів біля стайні й пустили пастиь, він піддав мені клунок з макухою, в якому щось було таємне й небезпечне, й мовив:

— Я тебе прикрию на випадок чого, — і клацнув курком, зводячи його просто в кишені.

Тут уже я не втримався й поцілував його в щоку, на що Віктор відреагував негайно: шарпнувся від мене, вбік, ще й ногою дригнув спересердя. Він ішов поруч зі мною до самого будинку, тримаючись по праву руку, щоб зручно було стріляти. Я тепер не сумнівався, що при першій ліпшій небезпеці він вистрелить негайно, випередивши кого завгодно: був Вітька-кигик неперевершено різкий і бистрий у футболі і в усьому іншому.

Ми вже переходили футбольне поле перед нашим будинком, уже проминули ворота й ступили на подвір'я, вичовгане й витоптане ногами, те саме подвір'я, на якому я знайшов Славка й з якого вивозив їх сьогодні на світанні. І тут з нашого під'їзду назустріч нам вийшов високий і трохи похилений Іван Козерацький, якого я впізнав одразу, і ще хтось, теж високий і теж з нагаєм на рuci й парабелумом на поясі.

— Хто такі? — грізно й п'яно спитав той другий, і тому, що було місячно, я помітив руде волосся, що вибілося з-під форменого німецького кашкета, і ластовиння по всьому обличчю. Сумніву не лишилось: переді мною стояв той самий Ілько Рудий, про якого мене попереджували Семен Іванович і Василь.

— Свої, — сказав я і назвав себе. — А це мій двоюрідний брат Віктор із Степівки. От Іван Козерацький нас обох знає.

— Знає там, знає, — бурмотів Ілько, похитуючись. — Чого так пізно шляєтесь? І що несете? — простягнув він руку до мішка, і Вітька в ту ж мить м'яко й непомітно виступив з-за моєї спини праворуч, щоб мати їх обох на прицілі. Це й була наука лейтенанта Дзусова, котру Вітька засвоїв по-справжньому.

— Макуху, — спокійно відповів я, з жахом очікуючи Вітьчиного пострілу. — З села перевіз.

— Ану перевір, — наказав Ілько Іванові Козерацькому. Той пощупав через мішок, сказав байдужкувато:

— І справді, Ілька, макуха.

— Ну гаразд, ходімо, — й Ілько Рудий помахав у мене перед носом рукою, на якій теліпався нагай. — Глядіть мені, щоб нічирк. Зрозуміли?! — Він похитнувся й поплентався, спираючись на Іванову руку. Одійшовши, зупинився й спитав: — А чого воно так торохтить?

— Макуха суха, от і торохтить, — заспокоював його Козерацький. — Все б ти до чогось чіплявся.

— Ну і що ж ми оце привезли? — спитав я, коли опинились у нашій квартирі й зачинились у комірчині, щоб не розбудити батьків, які вже давно спали.

— Диски до ручного кулемета, — сказав Вітька. — Якраз ховаються між двома кружалами макухи.

Ми зірвали дошку в підлозі й заховали диски, заривши в землю. Тут же, в комірчині, й спати лягли на тій гарно підігнаній дошці, яку приладнали на місце так, що й знаку не лишилось.

Ні світ ні зоря я провів Вітьку за бази, і він пішов додому.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Ляндвірт (або, як його називали в радгоспі, — «комендант») з'явився несподівано, хоч відремонтована контора з оновленими дверима й вікнами, знятими, мабуть, і вивезеними з якогось банківського приміщення, чекала на його в'їзд тижнів зо два: вистоювалася й сохла. Про вікна й двері можна було б сказати, що вони виготовлялися ливарним способом перед першою світовою війною, в період розквіту в Росії банківської справи, і могли протистояти вогню, кулям, навіть гранатам. Їх можна вибити тільки прямою наводкою з гармати середнього калібру.

На залізних дверях та залізних віконницях були бронзові замки і бронзові ж прикраси у вигляді троянд та ромашок. Та думалося й гадалося майбутньому ляндвіртові, ясна річ, не про оздобу, а про міцність дверей і віконниць: виявляється, прибув він у радгосп без охорони, лише з куховаркою та перекладачем. Добровільними його помічниками були попервах Ілько Рудий та Йоганн Браун — поліцаї з добренських німців-колоністів, та й то за сумісництвом, бо числились у штаті поліцейського блокпоста, куди й поверталися на ніч.

Отож, щоб почуватися серед нас певно й незалежно, викачуючи все, що лиш можна викачати, й визискуючи жителів, як заложників можливих, а рабів постійних і

дійсних, ляндвірт фон Штракк, перш ніж оселитися тут, довго й ретельно обладнував свою майбутню резиденцію. А обладнавши її за допомогою довірених осіб, — того ж Ілька та Йоганна, що наглядали тут за роботою й доставкою матеріалів, меблів і тих знаменитих дверей, — приїхав і сам. Приїхав він бричкою-тавричанкою, запряженою сірими в яблуках жеребцями, з красунею актрисою Жанною, здібавши її в Добрій Криниці, де перебував, доки ремонтувалася його резиденція, у свого колеги, який одержав туди призначення трохи раніше за нього і встиг уже обжитися.

Хоч погода була майже літня, Жанна приїхала в довгій закритій панбархатній сукні, синій, як ніч, і в боа з чорнобурої лисиці. Так і війнула ним, коли фон Штракк подав їй руку, щоб допомогти зійти з тавричанки, а потім закинула на плече, притримуючи однією рукою, а другою підсмикнула задовгу на неї сукню й переступила поріг майбутньої комендатури. На неї дивилися, покинувши роботу й порозгинавшись, жінки від амбара, — можливо, ті самі, що бачили й розстріл Романова, — і вона йшла під їхніми поглядами мов на сцені. Була, очевидно, з оперетних співачок, бо одразу ж, розчинивши масивні залізні віконниці, заспівала арію Сільви високим, тремтливим, пронизливим сопрано.

А фон Штракк у своєму майбутньому кабінеті взявся голитися. Він саме намилився, коли у розчинене навстіж вікно побачив, як Микола Гаркушенко, що приїхав від стайні по воду, б'є коня. Кінь, норовистий і ледачий, ніяк не міг витягти з баюри загрузлу водовозку. Кинувши бритву, фон Штракк переступив довжелезними своїми ногами через лутку вікна, підбіг ззаду й одним коротким ударом збив Гаркушенка з ніг. Розмахуючи волохатими кулаками над поверженим конюхом, закричав дико й страшно:

— Це — німецький кінь! Як смієш бити його, саботажнику! Всіх саботажників розгромлю! Всіх перевішаю! — Намилений, у самій білій спідній сорочці, він був страшний. Ще страшніший був його крик, сповнений ненависті й погрози.

Принишклий виселок німо дивився на нього, слухав його навіжений голос і починав розуміти, звідки беруться й що означають густо розвішані задовго до його появи крикливі об'яви, нашпиговані обіцянками шибениць та розстрілів за найменший непослух чи провину.

Микола Гаркушенко, очунавши в калюжі, вужем проліз попід конем, а потім і попід коритом, у що згодом ніхто не міг повірити, така там вузька щілина, і рвонув у

степ. А за ним летіла сповнена люті й погроз лайка фон Штракка, від якої не тільки Гаркушенко, а й увесь виселок оторопів не менше, ніж від розстрілів, бо ніхто й не уявляв, що так можна кричати й проклинати людей, так загрожувати їм смертною карою й отак бити серед дня ні за що. Бо відколи коні й існують, їх поганяють батогом, а відколи живуть у висілку люди, тут отаким ось чином ні на кого не було піднято не те що руки, навіть голосу.

Ляндвірта з першого ж дня прозвали комендантом, хоч, може, статусу такого він і не мав: чужа й ворожа сутність його від назви не мінялась. Безправність і приреченість на приниження, на знущання не знати за що постали перед кожним із нас у найконкретнішому вигляді — в особі цього скаженого, лютого коменданта, з нього, як і з отих страшних розстрілів, і почалася по-справжньому окупація для всіх.

Ранком другого дня всіх жителів зганяли до баз. Особливо старалися німці-колоністи з села Доброї Ілько Рудий та Йоганн Браун — колишній скромний їздовий колгоспу імені Карла Лібкнехта і затятий футболіст, з яким доводилося зустрічатися на полі в районних змаганнях.

Вони ходили від хати до хати з самого досвітку з нагаями в руках — два вчорашні добренські парубки, що так дивно й несподівано перетворились на поліцаїв і на фольксдойчів.

— Здрастуй, Ваню, — простягнув я йому руку, тільки-но вони вдвох переступили поріг нашої залитої сонцем квартири в єдиній на весь район «двохетажці», як називали цей кам'яний, нетинькований, критий червоною черепицею будинок — гордість радгоспу і найбільша прикмета нашого степу: поряд з водогінною баштою залізничного полустанка він червонів своїм дахом хтозна з якої далечини, немов орієнтир на безмежній рівнині.

— Я тобі не Ваня, — чвиркнув мені під ноги, звузивши очі й взявшись у боки, теперішній Йоганн Браун. — Вам хотілося всіх нас Ваньками поробити...

— Та господь з вами, — сплеснула в долоні пополотніла, злякана мама, — він же ще тільки школяр! Кого ж це він хотів Ваньками зробити?

— Ну, не він, так старші за нього, такі, як ваш зять, наприклад, — сказав Рудий Ілько. — Думаєте, не знаємо, що ваш зять — політрук? Що він рідний брат того Петровського, що був начальником енкаведе у Баштанці? Ми все знаємо! — погрозово стьобнув він себе по халяві нагаєм. — Ото збирайтеся й ви, й ваш хазяїн — усі йдіть на ро-

боту, щоб чесним трудом на благо рейху скупити свої провини.

— Та які там провини? — вмовляла їх мати. — Ніяких провин ми не маємо!

— Знаємо ми, знаєте й ви, що провини тут є за кожним, — заперечив спокійно й тихо Йоганн Браун, який так і стояв посеред кімнати, взявшись у боки й широко розставивши ноги в кованих німецьких чоботях з короткими розтрубленими халявами. — Отож на роботу! Швидко і без ніяких розмов.

Він круто розвернувся, так що на чистій, свіжовимитій підлозі лишився круглий чорний слід від кованого підбора, немов печатка жорстокого світу, що зветься «новим порядком».

— А про те, що ми колись грали разом у футбол, — кинув мені Йоганн Браун через плече, зупинившись у порозі, — про те забудь. Тепер тільки я гратиму, а ти працюватимеш на нас, як усі твої товариші. Зрозумів? — спитав він з погрозою. — Затям собі це добре й ніколи не забувай. Скінчився ваш більшовицький час! — Він з силою вдарив нагаєм у лункі фільончасті двері й вийшов услід за Рудим Ільком, який уже стукав у сусідню квартиру.

Навпроти нас, у тому ж самому коридорчику, тісному й темному, були двері Красних. Ніхто ніколи не задумувався над цим незвичайним прізвиськом — у висілку взагалі нічому не надавали значення, ні з чого не дивувалися. Іван Михайлович Красний, або, як його старі й малі називали, дядя Ваня, працював слюсарем у радгоспній майстерні, нічим особливим не виділявся, був тільки відлюдькуватий і мовчазний. А перед поліцаями він розчинив двері навстіж, тут же, в порозі, якимось манірно й старорежимно вклонився, зігнувшись навпіл у поясі:

— Милостиво прошу, — сказав він по-книжному, театральню, а зустрівшись з моїм здивованим поглядом, швиденько зачинив обидві половинки дверей, забурмотів щось потихеньку до поліцаїв — нічого не добереш.

Поліцаї в нього затримались довго. Вже ми всі й на степ зібралися йти, вже й «сидір» мама нам налаштувала, допили всі гуртом молока з хлібом, а поліцаї не виходили. Так ми й на роботу з батьком і Вірою пішли, а вони все ще лишалися там. Тільки коли проходили повз розчинені вікна, почули шкварчання сала і вловили запах яечні.

— Он як, — підморгнув мені своїми лискучими соболиними бровами батько, — частує Іван Михайлович поліцаїв чаркою з самого ранку. Хто б міг подумати?

По всьому висідку видно було людей з вилами, граблями, торбинками — всі йшли сім'ями; прямували до баз, де в крайній від степу була стайня. Жоден трактор не озвався того ранку в радгоспі, не чути було й пахання «Прогресу», який одночасно гнав воду й крутив динамо-машину для освітлення квартири і для роботи верстатів у нашій майстерні. «Прогрес» демонтували, як і все устаткування, перед евакуацією, верстати теж вивезли, а в квартирах з'явилися каганці, дехто припас навіть лампи з стовбуватим склом, ще відтоді, як почалося в радгоспі затемнення.

Тепер із стайні виводили коней, назбираних по місцях битв. Деякі поприходили із степу самі. З артилерійськими передками, на яких лежали повбивані їздові, з порожніми військовими возами, деякі засідлані, з слідами крові на гривах. Їх збирав, приводив і прив'язував до ясел беззмінний конюх Микола Гаркушенко.

Сьогодні він геть запухлий від комендантового удару, знічений, неголений, нечесаний, у брудній сорочці й ще брудніших штанях, босий, з погаслою цигаркою з газетного паперу на потрісканій, зшерхлій губі. Очі, маленькі й злі, блищать якимсь хворобливим блиском, наче в нього підвищена температура або він безпросипно п'яний. Схоже було на те, що він тут, на стайні, й ночував, мов солдат на посту, якого нікому було змінити. День і ніч лишався він на стайні під час евакуації, до неї й після неї; та все збирав і годував коней, лаштував зброю, змащував і лагодив вози, балагули під зерно, гарби, якими возили на ферму й на стайню солому й сіно. А що всяких підвід після евакуації лишилося мало, то Микола Гаркушенко пристосував для польових робіт транспортні семиметрові візки під комбайнові хедери. Їх чимало лишилося біля майстерні, бо не всі комбайнери зважилися приїздити за ними з степу під час припізнілої евакуації. Настеливши в задній частині такого транспортного візка зо дві драбини, якими нарошують в наших степах гарби, щоб більше вмістилося в них сіна чи соломи, Микола Гаркушенко прибавав їх дюймовими цвяхами до дерев'яної рами візка, а впоперек прилаштовував чималі рейки ззаду й спереду, і транспортний візок перетворювався на своєрідний пристрій, на якому можна було возити й скиртувати напівзелений магар, просо, а то й звичайну солому. Тільки вміло закласти краї і особливо кульші, а потім забити середину злежалими пластами, щоб не розсувалось і трималося купи. Навіть з далеких ланів щовечора кожним таким пристроєм підвозилися корми.

Перед стайнею в запряженій бричці сидів керуючий держмаєтком, як тепер, за окупантів, звався наш радгосп

«Степовий», колишній агроном першого відділка Безп'ятов, огрядний, з обличчя брунатний, густо засмаглий з самої ранньої весни, тільки очі неприродно й різко голубіли з-під вигорілих брів і здавалися якимись водяними, білястими, наче в них нічого не могло вміститися. Здавалося, такими очима навряд чи й можна було бачити щось, такі вони були рідкі й порожні. Та Безп'ятов бачив усе. Знаючи робітників радгоспу: мов облуплених, він дивувався, як багато прибилося до його господарства нових людей! І боявся: що воно за люди, чого від них можна й треба чекати? Він плував тих, хто й справді з'явився тут, втікши з полону, з табору й встиг переодягнутись; із нами, дітьми наших батьків, з тими, хто повернувся з інститутів, технікумів і десятирічок на канікули та так і лишився, опинившись в окупації.

— А оце чий? — спитав Безп'ятов Семена Івановича, що сидів, згорбившись, на своїй бідарці. — Невже Сірашів? Чого ж я його не знаю?

— Та він же в Степівці й під час канікул пропадає: хата в них там, бабуся живе у тій хаті, шкільні товариші. Знаєте, як воно тягне. Та ще й ставок же там, а в нас немає.

— Ви наче виправдовуєте його, — сказав Безп'ятов, глянувши порожніми білястими очима на Семена Івановича. — Він що, комсомолец?

— Ну а хто ж з них не комсомолец, — тихо відповів Семен Іванович. — Так, як і ваша Наталка...

— Ну гаразд, — перебив його Безп'ятов, поклавши важку руку на плече. — Призначай його їздовим до отого он піджидка. Ач, за своєю Кірою побивається, аж зчорнів увесь. Яка вже там з нього робота. А цей молодий, вигуляний — чорта потягне!

— Авжеж, — кивнув Семен Іванович, вітаючись з моїм батьком і зі мною. — Іди он туди, до диліжанса, — показав він на химерне одоробало, змайстроване Гаркушенком з транспортного візка під комбайновий хедер. — Працюватимеш з учителем Трибратом. Вила в тебе, я бачу, добрі.

— Вила то добрі, — мовив Безп'ятов, — та як вони обидва працюватимуть, ті нещасні інтелігенти, побачимо. Щоб мені все було, як дзвін, — посварився він батою. — А то комендант з нас усіх три шури злупить!

В диліжанс було запряжено дуже різних, геть непаристих коней, це мені одразу впало в око, але раніше ніж я звернув увагу на коней, із-за високого борозенного темно-гнідого коня висунулася мені назустріч велика довгопала рука з ремінним поводом.

— Візьми, — сказав мені хрипучо й натужно високий, темний, давно не голений чоловік у коричневій сорочці, застібнутій на всі гудзики, хоч жовтнєве сонце в наших краях, що підбилося вже височенько, гріло просто-таки по-літньому. — Будеш правити кіньми верхом, — звелів він шелестючим голосом, ніби задихався або давно-давно вже не тільки не пив, а й не бачив води. — Учора вбили мою дружину, — пожалівся він, не міняючи скорботного виразу очей і обличчя, — я ледве на ногах стою, — і він одразу ж присів на повздовжній брус диліжанса.

— Так, може, поїдемо? — спитав я.

— Та ні, ждуть коменданта. Хоче нам напутнє слово сказати. При цьому це перший вихід на роботу за «нового порядку» на користь великої Німеччини, — просичав він злісно і страшно вилаявся, не підвівши на мене очей і забувши, мабуть, про все на світі, крім свого нелюдського, страшного горя.

— Розстебніть хоч комір, — порадив я йому, одразу все пригадавши й пройнявшись його настроєм, — легше дихатиметься.

Він рвонув стоячий комірець — з під його пальців порснули гудзики, і я з жалем подумав, що їх, можливо, пришивала йому маленька, по-звірячому вбита вчора дружина.

— Щоб легше стало дихати, — сказав він, відсапуючись, — хіба гудзики треба розстібати? Ні чорта не допомагає...

— Егей! — крикнув мені, змахнувши батогом, Семен Іванович. — Набирай людей на свій диліжанс і рушай під фторий! Комендант на степ прибуде.

До нас сипонули дівчата й хлопці — всі, хоч і в поношеному, а все одно гарно вдягнені, юні й веселі, хоч що б там творилось на світі, і мені стало за них ніяково, особливо перед Іваном Трохимовичем, якого на очах спепеляло невідворотнє й тяжке горе, в котрому, хочеш не хочеш, були винні всі, раз ми були людьми і дозволили нелюдам убити його маленьку безневинну дружину, матір крихітної дитини.

Коли я рушив, сидячи верхи на підручній кобилі, із стайні вигулькнув Микола Гаркушенко, чимось схожий на Івана Трохимовича, і, вхопивши за вуздечку мою лошицю, випалив скоромовкою:

— Значить, так: її звуть Машинка. А це — Януш. Обое стройові. Тільки Януш порчений на праву задню — поза-вчора вийняв осколок з бабки. Так що ти не гони, при-тримуй їх. Та не навалюй там по-дурному, бо магар, щоб

ти знав, як свинець. Ну й розгнуздуй почастіше. хай їздять. А в обід напоїш із ставка. Там недалеко. Ну, з богом! Тримайтесь, Іване Трохимовичу, всі під господом-богом ходимо, — сказав Гаркушенко й відпустив вуздечку. — Паняй!

— Під фашистом, а не під господом-богом, — буркнув йому Трибрат, і я не знаю, почув Гаркушенко чи ні, але дотягнувся до вчителевого плеча.

— Ну, ну, ну, — наче заспокоював він, нагнувши голову, відступив на кілька кроків, щоб не зачепило диліжансом, і зник у стайні, наче його й не було. — Щасливо вам, — гукнув з темряви, і все лишилось позаду, а попереду нам відкрився несходимий, по-осінньому прозорий і просторий, як море, степ.

По праву руку здійсманась, красуючись, молода лісо-смуга, ще й досі зелена-зелена, наче на неї осені ще й не було. Біла акація, дубки, гледичія й біляста маслина і не думали втрачати зелений колір — вони пізно розпускаються навесні, зате пізно й жовкнуть, особливо у нашому теплому краї. За лісо-смугою, понад її крайнім від дороги рядом, бігли телефонні стовпи, хоч ніяких телефонів ні у висілку, ні в районі, ні тим більше в селах і на відділках давно не було і скоро, мабуть, не буде: їх познімали й відправили на схід у перші ж години евакуації.

По ліву руку тягся спочатку гарно виораний і доглянутий радгоспний сад, у якому вже пронизливо й різко спалахнуло де-не-де прижовкле на яблунях і червонясте на вишнях та черешнях листя. За садом починався припізнілий забур'янений баштан — крізь кулеподібні кущі темного кураю й жовтавого перекотиполя мокро зблискували на сонці гладесенькі «тумани» й рябі «херсонці», що вродили того літа на диво ясно, а поміж гінкою лободою й волохатоогрядною щирцею жовтіли перезрілі дині, які нікому було збирати. Усі дивилися на баштан з тривогою й печалю: ще день-два і підуть осінні обложні дощі — прощай тоді, баштан, прощавайте, кавуни й дині.

— Зупини, — сказав Іван Трохимович хрипко й голосно, не запросивши нікого, рушив на баштан, зірвав чотири дині, скільки міг втримати на руках, а повертаючись до диліжанса, скомандував: — Рвіть, нам же цілий день працювати на сонці. Кавунів, кавунів побільше, вони краще гамують спрагу, — а сам одвернувся й заплакав, стрясаючись плечима, головою, всім тілом: мабуть, дівчата, що сипонули на баштан, знову нагадали йому дружину.

Коли від'їхали добрих чотири кілометри, на тлі скошеного поля, вкритого буйною отавою, затемніла попереду

свіжа могила. Акуратно підправлена трапеція її, ще не бита дощем і негодою, різко й печально чорніла над битим шляхом, немов кликала до себе, благала, щоб її побачили й запам'ятали, щоб підійшли, щоб вклонилися, щоб не пройшли мимо.

— Лейтенант і політрук тут лежать, — озвався Іван Трохимович. — У висілку поснідали, а під обід їх догнали отут мотоциклісти і...

— Не відстрілювалися? — спитав я.

— А що ж ти вдієш проти кулеметів, — сказав Іван Трохимович. — Ми з Гаркушенком їх і поховали надвечір того ж дня. І було це, — він помовчав, згадуючи, — було це в той день, — він мотнув головою, — в той самий день, як мою Кіру...

— Но! — крикнув я, смикнувши поводка і вдаривши Машинку закаблуками, бо відчував, що й сам заплачу.

Коні побігли риссю, диліжанс заторохтів і своїм торохтінням заглушив усі звуки, та не міг заглушити пам'яті.

Комендант з перекладачем, Безп'ятовим і Семеном Івановичем приїхали на степ під обід. Вслід за ними привезли борщ з м'ясом і свіжий білий хліб. Завгосп Кейгер та його дружина, худа й циганкувата Шурочка, ще до приходу німців працювали в пекарні. Обое вони були в білих накрохмалених куртках і ковпаках, урочайсті й набундючені, бо мали в перший день виходу на роботу коменданта нагодувати жителів висілки не просто хлібом та борщем, а продемонструвати «щедрість» німецької адміністрації для всіх, хто чесно працюватиме на «новий порядок». Ляндвірт показував пряник — задобрював нас нашим же добром.

Саме так він і сказав — високий, довгоногий, рожево-щокій фон Штракк у високому кашкеті, насунутому невеличким круто загнутим козирком на самісінькі очі, у цупкому сіро-зеленому сукняному мундирі, застебнутому на всі гудзики в цей спекотливий день, у широких бриджах з шкіряними зеленими леями під загальний колір, заправленими у високі лаковані чоботи немислимого розміру. На френчі плетені погони, в петлицях — срібне шитво, що мало, очевидно, означати приналежність до певного роду військ чи якоїсь особливої адміністративної частини, а на високому й хижожу кашкеті — білий розпростертий орел із свастикою в кігтях.

— У перший же день ви переконаєтесь, який щедрий німецький рейх до всіх, хто лояльно ставиться до «нового порядку», хто чесно співробітничав з німецьким військовим командуванням і не уникає свого трудового обов'язку.

Зараз ви одержите обід з рук представника німецького народу, вас тут же на полі нагодують вечерею, а з завтрашнього дня ви матимете гарячу їжу тричі на день без жодної копійки! — Фон Штракк зробив паузу, звівся у бричці, обсмикнув мундир. — Доблесні війська фюрера все оце, — широко повів він рукою на безмежне нескошене пшеничне поле, що розляглося до самого обрію, на бурти золотої пшениці на чистому утрамбованому току, — відвоювали у більшовиків, а значить, усе тут, до останньої зернини, належить тепер великій Німеччині, має бути зібране й відправлене в рейх. Але ж нашим друзям, що працюють на доблесні війська фюрера і на велику Німеччину, ми не пошкодуємо нічого! Ми звільнили вас, ми даємо вам право вільно трудитися й одержувати за вашу працю все необхідне. Перед нами стоїть важливе завдання: зібрати оцей хліб і засипати його в засіки фюрера за планом обмолоту, який розробив і здійснює рейхсмаршал Герінг. Це завдання складне й велике, але ми впораємося з ним. Отож, як у вас прийнято казати в таких випадках: ласкаво просимо!

Кейгер різав паляницю на чотирьох і подавав з воза тим, кому ближче, а циганкувата Шурочка, що до Кейгера перелюбилася у висілку з усіма холостяками й командировочними, насипала в алюмінієві мисочки й подавала вслід за скибкою хліба жирний, наваристий борщ з м'ясом і свіжими помідорами. Нароблені й стомлені люди підходили до воза повільно, навіть боязко. Комендант свердлов кожного своїми булькатими, гострими очима з-під погрозливо насунутого козирка.

— Ходімо й ми, — сказав батько, — нічого накликати на себе гнів і підозру передчасно. Все одно все це наше, а не їхнє.

І ми теж стали вслід за всіма в чергу до Кейгерового воза. Борщ і свіжий хліб пахли просто запаморочливо — Шурочка за довгі роки роботи в радгоспній пекарні й на кухні громадської їдальні навчилася готувати страви й пекти хліб так, що навіть непоступливі й ревниві в цьому ділі домогосподарки визнавали її високе вміння.

І раптом сталося щось незрозуміле, ганебне й неоправдане: Іван Михайлович Красний, одержавши окраєць білої, як сонце, паляниці й повну миску густого паруючого борщу, з якого бугрилося поміж засмажкою з свіжих помідорів жирне м'ясо, переклав хліб з правої руки під пахву зігнутої лівої, у якій тримав миску з борщем, зірвав правицею кашкета з голови, кинув його під ноги й широким жестом перехрестився на коменданта, потім вклонився

Йому ще нижче, ніж кланявся вранці поліцаям, але так само по-лакейськи ницо й ганебно:

— Спасибі вам від чистого серця, пане комендант! Аж оце нарешті діждалися попоїсти білого хлібця із своєї трудової пшенички, як прийшли до нас висококультурні господарі, істинно інтелігентні європейці німецької раси, а то ж прокляті більшовики все забирали до зернини й годували нас висівками. — Він ще раз перехрестився, вклонився, сів просто на траву поруч із своїм картузом і почав обідати.

Розчулений комендант зійшов з брички, наблизився до Красного й подав йому велику, як лопата, порослу рудим волоссям сухувату руку, всміхнувся і, коли Красний, покvapливо прожовуючи відкушений шматок пожалуваного йому гітлерівцями хліба, хотів зірватися на рівні, вхопив його за плече й забелькотів щось по-німецьки.

— Сидіть, сидіть, — переказав з брички вродливий молодий перекладач, у якому я одразу ж пізнав десятикласника Добренської школи Мартина, з яким часто зустрічалися на районних олімпіадах і навіть на комсомольській конференції, — комендант каже, що коли солдат обідає, то навіть при появі генерала він не встає. Комендант висловлює вам щиру подяку за справедливі слова. — Тут Мартин помітив мене й усміхнувся.

Усміхнулися й інші, хто помітив його усмішку, бо він неначе не вітався зі мною, а глузував із «справедливих слів» Красного, як і всі тут.

Але це була лише одна мить. І, можливо, тільки наше припущення.

Комендант щось швидко сказав перекладачеві, і, доки той перекладав натовпові, що пан комендант із задоволенням теж пообідає тут, у степу, разом з роботящими людьми, Шурочка і йому насипала вже борщу, а Кейгер одрізав цілушку з свіжої паляниці — все це вони не подали в руки комендантові, а поставили на стіл з перехресними ніжками, на якому колись обліковці записували у свої журнали кількість привезеного від комбайнів зерна. Комендант, взявшись у боки й широко розставивши ноги, ще якийсь час дивився на Красного, милувався чи дивувався, як він пожадливо й смачно уплітає свіжий білий хліб і заїдає його повними ложками борщу.

В цей час Мартин зіскочив з брички, підійшов до мене, міцно потиснув руку і тихо спитав чи висловив здогад:

— Ти не поїхав?

Він ще щось хотів мені сказати, уважно й співчутливо дивлячись мені в обличчя, але тут його покликав комен-

дант, і Мартин, одразу ж перемінивши голос, мовив Красному:

— Комендант запрошує вас пообідати з ним поруч за столом.

Іван Михайлович підхопився, тримаючи ложку й тарілку в одній, краєць хліба в другій руці, а кашкета прихопивши зубами, швидко добіг до столу й, поставивши все спритно, мов циркач, всівся поруч з комендантом. Навпроти вже сиділи Безп'ятов і Семен Іванович.

— *Wie heißt du? Wie heißt?* — спитав комендант, ткнувши Івана Михайловича в груди.

— Як вас звати? — переклав Мартин, мисочку для якого теж устигла поставити на стіл Шурочка, а Кейгер підсунув для нього табуретку.

— Іван Михайлович, — сказав Красний.

— А прізвище? — спитав перекладач.

— Фамілія? — спитав і комендант, підвівши пальця догори, демонструючи свої знання з російської мови.

Красний зам'явся. Почервонів. Глянув на перекладача жалібно, ніби просив заздалегідь захисту, пробачення чи співчуття.

— Ви знаєте, — оглянувся він довкола і, як мені здалося, зупинив погляд на мені, — довелося взяти псевдонім...

— Ну-у-у! — визвірився комендант, переводячи погляд з перекладача на Івана Михайловича.

— Розумієте, — промимрив Мартин, сміючись.

— *Aber schnell!*¹ — нетерпеливився комендант, відчуваючи тут щось нелевне, сумнівне, що його не могло не насторожувати. — Ну, бістго, бістго, — квапив він.

Мартин перестав сміятися, серйозно глянув на Красного.

— Чому?

— Що? — не зрозумів той.

— Чому ви взяли псевдонім?

— *Pseudonim?* — запитав комендант здивовано.

— Так, — сказав Мартин, — йому довелося взяти псевдонім.

— *Warum?*² — запитав комендант насторожено.

— Чому ви взяли псевдонім? — спитав Мартин.

— Я, я... оглянувся той знову, знічений і розгублений, — змушений був поміняти прізвище...

— *Was?*³ — допитувався комендант.

¹ Швидше-но! (Нім.).

² Чому? (Нім.).

³ Що? (Нім.).

Мартин переклав, а переклавши, допитувався знову:

— Ви були розкуркулені?

— Так, — з готовністю закивав Красний. — Тобто не я, а мій батько. Я тоді ще був молодим.

Мартин переклав.

— Ну? ¹ — спитав комендант, адресуючись до Івана Михайловича. — Wie heißt du? Wie heißt du jetzt?

— Кра-сний, — промимрив той.

— К-рас-н-ий, — машинально повторив комендант. — К-рас-н-ий, — промовив він ще раз. — Kolossal! — вигукнув він і заторохтів щось, сміючись і поляскуючи себе по колінах. — Bravo, bravo! — вигукував він крізь регіт, а потім знову щось швидко заговорив до перекладача: — Martin, übersetzen Sie! ²

— Комендант дивується, — сказав перекладач Красному і сам засміявся. — Комендант вважає, що ваш псевдонім дуже промовистий: якщо Красний вітає «новий порядок» і співробітничав з німецькою військовою владою, то що ж залишається робити не красним?

— Га-га-га, — для проби реготнув запроданець, помітивши, що й комендант сміється, дивлячись на нього. — Га-га-га-га! — зареготав він уже на повний голос, і комендант підтримав його, задоволений своїм жартом, своєю глибокодумною філософією.

Вони вдвох реготали, а всі інші, навіть Безп'ятов і Мартин, дивилися на них і мовчали. Комендант реготався басом, а Красний дискантом. Комендант — повільно, а той — дрібно й заливчасто.

— Тьху, проклятий зрадник, — почув я поруч і, оглянувшись, побачив Івана Трохимовича, що не промовив за весь день жодного слова і почорнів, здається, ще дужче. — Підлий підлабузник, — шепотів він тихо й злісно, так що чути було, мабуть, усім, але ніхто не оглянувся на нього, ніхто не видав свого хвилювання.

Комендант, насміявшись, вдарив псевдонімщика по плечу і поїхав.

Тік спорожнів. Всі розійшлися, і так званий Красний відчув себе страшенно самотнім і покинутим. Він оглянувся на коменданта. Той швидко віддалявся на бричці-тавричанці, запряженій добрими кіньми, а Безп'ятов і Семен Іванович не дивилися на нього.

— Ну, я пішов, — сказав він.

¹ Ну? (Нім.).

² Мартин, перекладіть! (Нім.).

Йому ніхто нічого не відповів. Ті мовчали, а Кейгер з Шурочкою їхали до ставка мити миски й ложки. І степ йому здався ворожим і незатишним, наче він приїхав сюди хтосна з якої далечини.

До самого вечора він працював мовчки, не зустрічаючи ні людського погляду, ні жарту, всі, ніби змовившись, поверталися до нього спинами, і навіть напарник по диліжансу, завжди привітний Коля Павлюченко, уникав його, все з кіньми та з кіньми, все ніби там щось не ладилось: то посторонок заступлять, то повід під копито попаде, і кінь не може підвести голову.

— Ти що, повода не вмієш за голову коневі закинути? — спитав комендантів блюдолиз, аби щось спитати, хоч у голосі й чулася удавана злість.

Микола мовчав, набирав більший навильник магару й ніс його до диліжанса, крекчучи й заточуючись, — з такою ношею не наговорюєшся. Але й там, біля чергової копиці, оддалік від диліжанса, Борис Соловей сказав Павлюченкові, не криючись, так, щоб і запроданець почув:

— Ти чого з ним працюєш? Кинь його к чортовій матері й переходи до нас. Хай сам вколює, німецький холуй! Він, бач, псевдонім собі вигадав! Який класик знайшовся! Перевертень — он хто він! А ніякий не Красний.

Микола й тут змовчав, бо жив із цим дядьком по-сусідськи, був, як і вся молодь радгоспна й не радгоспна, комсомольцем і не хотів, певне, наживати собі ворога. Хоч правду кажучи, важко було навіть зараз вбачати в доброму й привітному дядькові Іванові, з яким він працював у майстерні, ворога. Все здавалося, що ось зараз дядько Іван розсміється й зізнається, що він кепкував над комендантом, розігрував його, як кажуть на флоті. І йому б усі, мабуть, повірили і відчули б полегкість, як ото відчувають хворі, коли не підтвердиться після аналізів найпохмуріший з діагнозів, і людина стає вільною від передчуттів і переживань.

Але перевертень мовчав, працював завзято, значить, ніякого жарту, ніякого розігрування не було: все що він сьогодні сказав комендантові, чистісінька правда. А брехав він не йому, чужинцеві й лютому ворогові, а нам, своїм односельцям. Так з того дня й прозвали його Перевертнем і більше вже ніяк не називали.

А я весь кипів, я просто вмирав від цієї підлості, яка відкрилася мені вперше і вразила в саме серце. Мені хотілося кричати, побачивши перед собою безодню підступності й нищості. Пригадалося, як ще до війни він частенько навідувався до нас, пив інколи з батьком недільну чарку й

розповідав про Ленінград, у якому не раз бував, очевидно, як передовик виробництва, на екскурсіях. І тільки тепер я починав розуміти, чому в Ленінграді його приваблювала не «Аврора», не Смольний, не щось інше, пов'язане з революцією, а Ісаакіївський собор, про який він розповідав постійно, забуваючи, що те ж самісіньке він уже торочив минулого разу.

Я не міг мовчати, як усі. Я ще багато чого не вмів і не розумів у світі, та ще в такому жорстокому й підступному, яким він став з початком війни, і, проходячи увечері, коли вже збиралися додому, повз Перевертня, сказав йому:

— Як вам не соромно! Хіба ж ви не їли за Радянської влади білого хліба? І хіба ви не бачите, що це наш хліб?

І тут на мене налетів чорним, спопелілим шулікою Іван Трохимович Трибрат, тихий і нещасний учитель.

— Ану пішов геть! — крикнув він на мене, замахуючись вилами. — Хіба не бачиш, що це гримуча змія? Вкусиць — помреш! — Він грубо штовхнув мене в груди, а сам не зводив несамовитого палахкотючого погляду з Перевертня, і я мимоволі вхопився за слизький держак його вил, бо він міг будь-якої миті вгородити їх зрадникові в груди. Його погляд, як і вираз натхненного, якогось ніби зголоднілого обличчя, чорного, давно не голеного й худого, не лишали ніяких сумнівів щодо цього.

Додому всі диліжанси поверталися завантажені магаром, щоб годувати вночі коней і корів, яких потроху теж набиралося в базах-корівниках, а наш диліжанс виділили для перевезення з роботи людей, що працювали кілометрів за п'ять від висілка. Насідало й цього разу стільки, що аж вгнулися семиметрові бруси станин, але всідалися всі мовчки, без сміху й галасу, без жартів і кпинів, приголомшені вихваткою Перевертня.

Важко було диліжансові, а ще важче втомленим коням, тому хлопці й чоловіки одразу ж і злізли, надавши право жінкам і дівчатам їхати, а самі рушили пішки. Їм нікуди було поспішати. То жінкам треба було й корів подоїти, й вечерю зготувати, й дітей нагодувати та вкласти спати. Я віддав коней Іванові Трохимовичу, щоб він хоч верхи підїхав, бо враження було таке, наче він ось-ось упаде і не встане більше ніколи. А крім того, я розумів, як він квапився додому: адже дівчинку покинув на сусідів, не знав, як вона там, що з нею. Мабуть, теж ждала й не могла діждатися батька. Підсадивши Івана Трохимовича на Машинку, я пропустив диліжанс повз себе і помітив близько-близько від себе Віру. Я її помітив з самого ранку, ще біля стайні, але вона тоді ніби розчинилася серед подруг.

Ховалася вона в гурті й цілий день. А це сіла спереду, на виступі, утвореному драбиною, і, звівши свої ноги, мало не зачепила мене, коли диліжанс проїздив, глянула швидко, притамовано й жагуче, ніби полоснула мене не так по обличчю, як по грудях гарячим і гострим поглядом.

Від того погляду, короткого й палкого, мене обдало жагучою млостью. Серце в мене забилося часто й гулко, аж задзвеніло у вухах, і стало мені в просторому вечоровому степу тісно, задушливо й радісно. Солодка млость, перемішана з тривогою і нетерпеливим очікуванням чогось неясного й жаданого, витіснили в мене з голови всякі думки про Перевертня, про сутичку з ним, якій усі чомусь надали великого значення, навіть про те, що впало на нас усіх велике й незнане досі горе жити на окупованій території, — все мені заступила Віра. Її палаючий погляд, розчервоніле на сонці ніжне обличчя, якась дивна й чарівна припухлість губів і повік, тугіше, ніж у всіх дівчат і жінок, напнута кофта на високих повних грудях при тонкій і гнучкій її постаті, а особливо отой злодійкуватий і грішний погляд зробили мене в цей страшний і непевний день таким щасливим, як ніколи в житті.

І хоч як дивно, те, що Віра вже була заміжною, мене не відштовхувало тепер, а ніби ще більше приваблювало: вона не дівчина, а грішна, досвідчена жінка, яка спізнала й розділила те, про що я тільки потай мріяв, а зараз мучився від неусвідомленого бажання і знемагав від внутрішньої сили, що поривала мене до неї. Хотілося бачити її, надивлятись на неї до нестями, ловити її погляди, усмішки, запах її рук, її кіс. І це було б найбільше щастя і найбільше диво на світі, якби вона зіскочила зараз із диліжанса, почекала, доки я її наздожену, й лишилася зі мною в цьому гарячому ще, але вже й вечоріючому степу, що втопав по краях у сутінках, ніби спеціально для нашої таємної усамітненості, зваби і втіхи. Та диліжанс усе віддалявся й віддалявся від мене по курній дорозі, і Віра не могла, якби й хотіла, на очах у всіх залишитися зі мною, бо що б тоді подумали про нас — про мене й особливо про неї, заміжню жінку.

Диво дивнее! Було щось нездоланно привабливе у самій тільки думці «про нас», де ми вже могли бути об'єднані чимсь забороненим, таємним і грішним перед усім білим світом, і мені нічого так не хотілося, щоб тільки все це сталося! І — якнайскоріше. А тоді вже хоч і смерть. Нічого мені так не хотілося того вечора, як думати про Віру, мріяти про нашу близькість, про те, як я її любитиму — довго й красиво — все життя! І я не став доганяти хлоп-

ців, що бовваніли попереду, кутаючись у вечорову імлу, обгортаючись пилом, який вони збивали на битім шляху, йдучи юрбою. Досі я не міг лишатися осторонь і хвилини, а зараз мені чомусь не схотілося їх доганяти й про щось мені зовсім не цікаве і не потрібне говорити чи слухати.

Краще було йти і думати про Віру, уявляти її високу, гнучку й повногруду постать, найстрункішу з усіх, якусь ніби не тутешню, тендітну й недоторкану. І — грішну. Вона несла в собі гріх шлюбної таємниці, і хоч була моєю ровесницею, здавалася мені недосяжно мудрішою, старшою за мене, бо могла взяти за руку, за серце, за душу і ввести в світ близькості й любові, для якої всі й народжуємось. Одна коротка усмішка, прихована й безсзна, один тільки порух спалених на сонці, роз'ятрених на вітрі губів так запаморочили мені голову. А скільки ж у ній лишилося звабливих тайн, про які я лише здогадувався!

З цими думками, з майже безпідставними надіями, я незчувся, як прийшов у наш виселок. Темно, тихо й порожньо було навкруги. Неначе все вимерло або всі евакуювалися за Дніпро й ніхто не повернувся. Місяць ще не сховався, і небо було по-осінньому чорним. Навіть зорі на ньому примерхли — їх майже не видно. Йдучи через футбольне поле, поросле цього року високими й колючими бур'янами, я несподівано для себе став насвистувати мелодію «молдаванески», яку запам'ятав з «Бессарабського маршу» Чернецького, що перед війною тільки-тільки увійшов у моду й незвичайно хвилював мене якоюсь прихованою тугою, жалем за чимсь чи за кимсь, а зараз уся моя душа, все мое ество жаліли, жадали й прагли тільки Віру. Тільки нею марив я, йдучи повз їхню хатинку, що стояла на краю футбольного поля і була така близька, але така ж темна, як усі хати у висілку. Я й сам тоді здивувався: моя старша сестра евакуювалася з районною лікарнею, у якій працювала по закінченні навчання, і ніхто не знав, чи вдалося їм переправитись через Дніпро під Нововоронцовкою, куди спрямовували всі колони нашого району, пішли на фронт усі мої дядьки, сестрин чоловік — старший політрук Василь Остапович Петровський, — усі вони перебували, якщо живі, на полі бою, і ні про кого з них не було ніяких вістей, а я думав у цей час, умлівав і тривожився за Вірою, що була ось тут, на краю футбольного поля, — підійди, стукни у віконце, і вона може з'явитись за темною шибкою, забіліти там давно жаданою мрією. Я й сам дивувався, як вона без усяких зусиль зі свого боку заступила мені всіх найрідніших, але нічого не міг над собою вдіяти, — бажалося ж тільки про неї, бо вона стояла тепер перед

моєю уявою, де б я не був і що б не робив. Як тільки заплющу очі, так вона й з'являється, так і бачу її — ви- струнчену, гнучку, жадану.

Думка ж про те, щоб підійти й постукати у вікно, зда- лася мені цинічною й недостойною моїх високих почуттів, хоч тут були моменти й геть невисокі: на мій стукіт могли підійти її мати чи батько, зрештою, брат, який хоч і був молодший за мене на цілих три роки, але з ним ми грали разом у футбольній команді. А якби й сама Віра відгукну- лася на той стукіт, то що б він мав означати для неї? «Вийди, мовляв, я тебе поцілую? Зрадь свого мужа, що десь воює?» Ні, це було б для мене ганебно. А ще більша ганьба впала б на її голову, якби хтось із сусідів побачив чи почув, як до неї стукають у вікно серед ночі. Не почути ж і не побачити у невеликому висілку таких речей було неможливо: там знали все про всіх з першого ж разу. Го- ловне ж, мої почуття до Віри були такі чисті, такі цютли- ві, хоча й жагучі, що до прямої дії було тоді далеко, як ген до Сіріуса. Тому я йшов і насвистував «молдаванеску», на- вівть не сподіваючись, що вона її почує через відчинену квартиру, а може, й розчинене навстіж вікно, бо жовтень того року був теплий на півдні України, як завжди, а мо- же, ще трохи й тепліший. Я насвистував цю жагучу мол- давську мелодію, бо в ній умістилася і моя любов до Віри, і моя жага, і мої сподівання, що долинули б до неї, мали долинути неодмінно, за тридев'ять земель, і ніщо не в змо- зі спинити ту безсмертну мелодію, що одлетіла від нас з рідною Червоною Армією хтозна-куди, і ми тільки могли берегти її в наших душах, у нашій пам'яті.

Вдома на мене чекали батько, мати, сестра. Вони сиді- ли в темряві, не світлячи світла, стурбовані, пригнічені, стривожені.

— Де ти ходиш, бісової віри хлопець! — зустріла мене сполошена мама, а в голосі її чулася радість. — Ми вже хтозна й що передумали тут, доки ти десь волочився. Боя- лися, що тебе вже схопили. Перестріли Рудий Ілько з Йо- ганном Брауном і застрелили.

— За що? — здивувався я. — За що б вони мене стрі- ляли? Що ви сидите і тут вигадуете?

— Він ще й питає! — розсердився батько. — Нащо ти заводився з отим Перевертнем? На біса тобі було втруча- тися, я тебе питаю? Усі мовчали, а ти вискочив.

— Я не міг змовчати, — виправдовувався я, хоч робити цього й не хотілось. Та й ні в чому було мені виправду- ватись, бо, якби я не підійшов до нього там, на степу, то не- одмінно пішов би до нього зараз, уночі, тим більше, що

двері його квартири були поруч, і я проходив щойно повз них.

— Не міг він змовчати! — все ще сердився батько. — Інші ж змогли? Інші промовчали?

— Це мене обурило до глибини душі! — вигукнув я. — Ну як можна так брехати?

— Тихіше ти, — підбігла до мене мати й затулила мені рота рукою. — Він же почує! Піде завтра до коменданта й заявить. Пропадеш же, синочку!

— Його обурило, розумієш, — гнівався батько. — А інших, думаєш, не обурило? Так усі змовчали, а ти вирвався, ти найкращий, так?

— Я не думав про це, — мовив я не так винувано, як стомлено: розмова здавалася безпредметною, бо що сталося, то сталося.

— Кому-кому, а тобі найбільше треба обдумувати тепер кожне своє слово, кожен свій крок, — сказав батько. — Вони тебе одразу взяли на замітку...

— Ти ж комсомолец, синочку, — змолилася мама, — а вони комсомольців, як і партійних, всіх до одного...

— Помовч, — обірвав її батько. — Тут ось яка штука: сьогодні мене відкликали з степу в контору, як і всіх працівників бухгалтерії, і комендант надвечір приходив знайомитися з нами. Так перекладач шепнув мені: «Жаль, що ваш син залишився тут». Так і сказав, диявол. Серйозно так. І навіть співчутливо.

— Він і мені казав це. На степу. Щоб ніхто не чув і здається, по-дружньому.

— А що, він тебе знає? — спитала мама.

— Знає. Він теж закінчив цього року десятий клас Добренської школи, то в Баштанці не раз зустрічалися. Навіть на конференції. То сам же він не боїться? Чого ж боятися мені?

— Що ти до нього рівняєшся? — скипів батько. — Він німець, а ти хто? Йому простили й перекладачем узяли, бо їхня влада прийшла. А тебе ще невідомо, що чекає.

— Що всіх, те й мене.

— Не сподівайся. За такі вибрики, як оце сьогодні, по голівці не поглядять. Все тобі пригадають. І те, що відмінником був, та в комітеті комсомолу, і родичів. Рудий Ілько неспроста нагадував про це. Та й Мартин, думаєш, даремно тобі, тобі й мені сказав отаке? Мабуть, щось там проти тебе плететься.

Було лячно, тривожно, але було якось і соромно за батька, за його переляк. Я тоді ще не знав, що таке батьківські тривоги за дітей, але звук бачити його завжди смі-

ливим, відвертим і чесним, хоч це інколи й псувало його взаємини з людьми, особливо з начальством, але я завжди гордився своїм батьком і в усьому хотів бути схожим на нього.

— Ну, якщо він твій товариш... — почала була мама.

— Який там товариш? — аж скинувся батько. — Тут он Перевертня скільки років знали, та й то яким боком сьогодні повернувся! Ніколи б у житті не повірив, якби хто сказав, що отаке з людиною може статися. А то німець, фольксдойч, шкільне знайомство. Та й що він там може, що він важить? Сам ще перебуває під перевіркою, якщо не під підозрою. У них і своїм не дуже-то довіряють. Усіх підозрюють. Така вона, фашистська влада, чорти б її забрали!

— Ну то хоч попередити зможе, — висловила надію мама, — раз путній хлопець.

— Якщо захоче, — не вгавав батько, дмухнувши через напівстудені губи, як він робив це, коли дуже хвилювався, — якщо не злякається та в ріжок не напудить. А втім, він і так попередив. Що ж він іще міг сказати? І на тому спасибі. Не знаю, що тобі й порадити. Може, в село б подався? Там би пересидів.

— А що в селі? Не такі німці, як тут? Чи його там менше знають? І там є ті, кого ти розкуркулював. Що, думаєш, вони це забули? Хоч би й ті Стешки, що недавно повернулися. Ні, хай уже при місці всі будемо, — вирішила мама й пішла сипати мені свіжого борщу з качкою, що пахнув на всю хату і викликав у мене вовчий апетит, — за якої завгодно ситуації людині неодмінно й невідвратно хочеться їсти, якщо вона до того ж молода й не звикла брати тривоги так уже близько до серця.

Повечерявши при каганці, я ліг і зібрався заснути, як з розкладайки, що стояла під вікном у цій же кімнаті, обішвалася сестра, молодша за мене всього на два роки, міцна, завжди усміхнена й добра. Відомо, що до певної пори ми зовсім не помічаємо наших молодших сестер, аж доки вони не почнуть звертати на себе увагу інших людей або не зроблять нам якоїсь несподівано дорослої і дорогої послуги. Саме таку послугу й приготувалася зробити мені молодша моя сестра сьогодні. Ждала, видно, коли я прийду.

— Ти не спиш? — спитала вона пошепки, коли мама, помивши посуд, пішла до батька у більшу кімнату.

— Як тут заснеш? Стільки всього навалилось...

— А ти не переживай, — похвалішала сестра, звівшись на лікті. — Побачили сьогодні, хто такий Красний, але ж побачили й тебе, що ти за людина. — Вона підхопилася з розкладайки, підбігла до мене й поцілувала в одну щоку,

потім у другу. — Про тебе сьогодні стільки балачок! Оце як їхали диліжансом додому, то тільки про тебе всю дорогу й говорили. А Віра глип на мене, глип невзамітку й всміхнеться. То, було, ні з ким і не заговорить, а це й не відходить від мене та все всміхається. «Який тільки в тебе брат! — сказала, як ми вже від стайні йшли додому. — Усі змовчали, а він, бач, не втримався, виклав Перевертню все, що думав про нього. Душа, видно, в нього така, що не зміг мовчати». Та все про тебе розпитує. Ти не спиш? **Во**, може, тобі це й без інтересу.

— Чого б то я спав, — сказав я якомога байдужіше. — А що саме розпитує? Що ти мелеш ото. Сама, мабуть, наторочила там про мене йі зо три короби.

— О, я бачу, що тобі інтересно! Бо помітила, як ти поглядаєш на неї.

— Ще б пак! Якщо і є хтось тут гарний, то це вона, Віра.

— Ага, — погодилася сестра. — А дехто ж каже, що ви, мовляв, до її заміжжя зустрічалися чи мали зустрічатися, та щось перебило чи завадило. У нас же все про кожного знають, не сховаєшся, хоч би й хотів.

— Нам поки що нічого ховати, ні з чим критися. Так що ж вона тебе питала? Про що розпитувала?

— Ну, з ким ти дружиш, що читаєш, де спиш? Про все.

— Оце новина! — вигукнув я, відчуваючи, як шалено й гаряче забилосся знову серце. — А йі що до того?

— А то ти й не розумієш, — докорила сестра. — Любить вона тебе, от що. Коли любиш людину, все про неї хочеться знати.

— А тобі це звідки відомо? — здивувався я.

— З книжок, — випалила сестра. — Та й сама вже не маленька, бачу вас обох наскрізь: жити не зможете одне без одного. Скажеш тоді, що я брехала.

— Ну а ти ж її розпитала, де вона спить?

— Дурного по ногах! Чого б то я людину про таке розпитувала. Що, а до неї стукатися вночі збираєш? Якщо тобі треба, сам і розпитуй, щоб не помилитися.

— А чого ж ти сердишся?

— Та верзеш казна-що. Наче таку людину можна отак запросто слитати: а де ви спите? Це ж тобі не моя ровесниця й не моя подруга. Вона тільки через тебе й заговорила зі мною. Бо куди там мені до неї.

— Ну а ще ж що вона говорила? — Сон зовсім утік від мене: хотілося ще й ще чути щось про Вірочку, особливо ж про те, що вона казала, а ще б краще, що думала про мене, хоч сестра, ясна річ, не могла знати про це нічого.

— А ще... ну що дочитує якусь дуже гарну книжку «Преступление Мартына» і, як дочитає, дасть тобі. Хочу, каже, щоб він прочитав, бо сьогодні він мені нагадав того чесного й чистого Мартина. Він, мовляв, такий точно, як той істинний більшовик, що не завагався й на хвилину, коли треба було приймати тяжке рішення, і пішов би на все, як пішов Мартин у найскрутнішу хвилину. А що воно там таке, вона не дуже й розповідала. Сама, мовляв, прочитаєш та й узнаєш. Так що за виконане доручення я вже маю, можна вважати, й винагороду: прочитаю після вас цю гарну книгу. Хоч я й без винагороди була б щаслива, якби ви покохалися по-справжньому.

— А хіба ж ти забула, що в неї є чоловік?

— Де там він є? Та й хіба то чоловік для неї? Якесь дике непорозуміння! Вона й сама не знає, як опинилась за ним. І ніхто не знає: чи сталося щось із нею в технікумі, чи батьки вговорили? Знаєш, з нами всякого о цій порі буває, — зовсім по-дорослому, мудро говорила менша сестра, явно когось наслідуючи.

Мабуть, наслухалася таких розмов навколо Віриного заміжжя і перейняла з них не лише думки й міркування, а й вирази.

— Спасибі тобі, — сказав я, зворушений її чуйністю, участю в нашій долі, що не обіцяла з самого початку бути легкою а проте, може, й була саме через свою незвичну складність такою привабливою й жаданою для мене.

Хоч тепер можна бути впевненим: для нас обох.

Дмитро Іванович тієї ночі поїхав не до будиночка Ковтуна, а в Христофорівку — до Петра Івановича. Він міркував так: найперше Романову потрібна кваліфікована лікарська допомога, а не чийсь відвідини. Навіть якщо й зуміли десь знайти й привести до нього лікаря, Петро Іванович все одно неперевершений у цих ділах, і його консультація чи пряме втручання будуть корисними, а то й украй необхідними.

Змиленими кінцями він увірвався в затінений двір лікарні на околиці села, постукав у знайому шибку, і старий лікар вийшов, не питаючи, хто та чого, із своїм незмінним саквоюжем, в накинутах наопашки падьті поверх білого халата.

— Що там у тебе, Дмитре? — суворо й скупко спитав він, упізнавши Сіраша.

— Цього разу треба врятувати розстріляного, який чудом лишився живим.

— Самі вогнестрільні пішли, — буркнув сам собі старий лікар. — Підожди, захоплю свіжої крові.

Він метнувся до льоху під високою стріхою, що починалася від землі, відімкнув двері й покликав Сіраша.

— Лізь, — сказав він, — ти молодший. А я посвічу.

Це був не льох, а льодник. Торішній лід, яким його було минулої зими набито під саму покрівлю, за літо розтав — лишилася купка на самому дні. І драбина, довжелезна й важка, спустилася разом з танучим льодом, так що до неї треба було спускатися на витягнутих руках, та й то, мабуть, не дістанеш ногами верхній щабель. А вилазити ж як? І Дмитро Іванович з тугою подумав про свої літа й пошкодував, що не взяв з собою Віктора. Все частіше й частіше він відчував потребу в найменшому синові й починав його не тільки любити, а й цінувати як свого прямого послідовника й незамінного помічника.

Вітьки, проте, тут не було, і Дмитро Іванович, вхопившись за бантину, спустив ноги в глибочезну яму й повис над нею на руках, шукаючи ногами опори й не знаходячи її. Засвітивши ліхтар «летюча миша», Петро Іванович нагнувся й присвітив йому. І, перебравши руками по бантині, Сіраш нарешті торкнувся ногою не шабля драбини, а основної станини й уперся в неї носком черевика. Рукам одразу стало легше. Він відпустив бантину однією рукою, перевісився на другій ще нижче і другою вільною ногою потрапив на щабель. Тепер уже, притримуючись за край ями, ступив на декілька щаблів нижче, вхопився обома руками за драбину й швидко спустився на дно. Тут був могильний холод, під ногами хлюнало, і слизький злежаний лід, устелений соломною, виприсав з-під підшов, бугристій і похилий, мов невідворотне горе, яке впало оце на Михайла Митрофановича та його родину.

Ампули лежали на кризі, вкриті вогкою соломною, всі з етикетками й наклейками, і навряд чи можна було щось розібрати на них, та ще при такому кволому освітленні, яке без перебільшення можна було б назвати й темрявою.

— Які ж з них брати? — спитав Дмитро Іванович.

— А скільки їх там? — перепитав старий лікар.

— ...Три, чотири, п'ять, — рахував Сіраш.

— Бери всі, — мовив Петро Іванович майже трагічно.

Він кинув торбинку з примощованою до неї шпагатною, і Дмитро Іванович зрозумів, що в неї треба скласти ампули з кров'ю, і старий лікар витягне їх нагору, щоб не побились та щоб розв'язати йому руки.

— Оце й усе наше багатство, — сказав Петро Іванович.

приймаючи шойно витягнуту торбинку з ампулами й притискуючи її до грудей.

Нагору вибратися, хоч як дивно, було значно легше, ніж спускатися, бо в стіні ями, в її глинистому міцному боці були вириті лунки для рук і для ніг, і з драбиною розставатися було легко й просто. Вибравшись із ями, Дмитро Іванович відчув полегкість і навіть радість, бо тепер вони їхатимуть до Романова не з порожніми руками, і надії на його врятування в присутності Петра Івановича ставали реальними і навіть здійсненними. От тільки б застати його живим.

Від Христофорівки взяли одразу ж ліворуч, потім Петро Іванович показав йому глуху дорогу понад лісосмугою, де їх ніхто не міг перестріти, і Дмитро Іванович здивувався, зорієнтувавшись по Мар'янівці, що вони й справді тримають на Ковтунову будку. Добрі коні несли м'якою, порослою споришем дорогою без жодного вибою, аж вітер у вухах свистів.

— Чи були тут, що знаєте цю дорогу? — спитав Сіраш, притримуючи коней.

— Був, — коротко й просто відповів старий лікар. — Мене привозили лікувати збитих і поранених льотчиків, яких уже нікуди й нічим було вивести. Здається, сам же Романов їх туди й завіз із вашим небожем. Не чули?

— Ні, не чув, — машинально відповів Сіраш, — думаючи свою гірку думку про Михайла Митрофановича. — Тут головне, щоб застати його живим:

— Гадаю, що застанемо, бо коли він не вмер від шоку, коли вже прийшов до пам'яті, то кров йому зупинили й перев'язали: льотчики ж — люди військові, в основному підготовлені до таких перипетій ще в училищах, а потім же й самі були поранені.

— О, так там, у Ковтуна, цілий госпіталь! — вигукнув Сіраш і пустив коней ще швидше.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Вранці улав перший іній на бляшані покрівлі, на металеві огорожі й на траву. Він білів у затінках вже й тоді, як сонце підбилося височенько, і ми збиралися їхати в степ. Тепер усі диліжанси готові були везти людей на роботу, і я боявся, щоб Віра не обрала якийсь інший, а не наш. Проте боявся даремно: всі дівчата й жінки, що їхали з нами вчора, прийшли й сьогодні.

Перший не дуже вже й ранній приморозок нагадав усім про зиму, змусив одягнутися потепліше. Білі вовняні шкарпетки і якісь чоловічі черевики з гачками на халявках не могли зіпсувати Віриних струнких і довгих ніг, неспроможні були затьмарити її граційних приваб ні материна ватяна куфайка, ні товста вовняна хустка, темним і осоружним удавом обведена навколо шиї, — вони не псували Віриної краси, а ніби ще й підкреслювали її. Виборюючись із негарного, безформного й темного одягу, краса її сяяла ще яскравіше. Ще ніжніше рожевіло її ледь схоплене легенькою степовою засмагою біляве й тендітне обличчя, ще тоншими здавалися тонкі його риси, а голубі очі ще дужче ясніли з нетрів вовняної, грубої, якоїсь бабської хустки, товстої й шорсткої, мов килим. Так і хотілося взяти в теплі долоні її ніжне обличчя, захистити й відгородити від колючого обрамлення, а тоді схилитися до самісіньких милих очей і зазирнути в них, припасти до сухих і спраглих губ і поцілувати їх, та ба — «оближи губки, Мала-сю!» — пригадувалося мені з однієї улюбленої повісті, яку нещодавно вивчали в школі. Я боявся й глянути зайвий раз на Віру, навіть у її бік, щоб не сполохати чогось такого нетривкого та ефемерного, що тільки-тільки зав'язува-лося між нами.

І вона не дивилась на мене, але — хоч як повернеться, хоч як стане, хоч що скаже чи засміється, — все ніби для мене, тільки для мене, й край! І нарешті, коли я запріг Машинку та Януша й гукнув, щоб сідали вже на мій незграбний диліжанс, Віра глянула на мене якось примружено, аж вії затремтіли, й сказала неголосно:

— І не шкода новий морський кльош і новий вовняний светр одягати на роботу?

— Так у школу ходив, — тільки й вимовив я перше, що спало на думку, аби лишень підтримати розмову, не дати їй запасти в мовчанні, обірватися. Така вона була несмілива й напружена.

— Такого тепер ніде не дістати, — сказала вона ще тихіше, а очі говорили мені щось таємне й інтимне, що я аж замружився.

— Іншого одягу в мене немає.

— І не треба. Ти мусиш завжди бути тільки в такому. Бо ти сам такий.

— А ти? Хіба на тобі такий одяг має бути, як зараз?

— Полюби мене в такому, а в гарному я й сама тобі сподобаюсь. — І вона раптом ще дужче примружила свої сяючі очі, в знеможі чи в нестримуваній жазі глибоко зітхнула й хитнула головою, як ото щось заперечують, а мені

здалося, що серце в неї мліло від ніжності, бо і в мене наче аж зашпори в нього зайшли. — Милий мій...

Я вже не знав, було це в моїй уяві чи насправді, бо Віра пройшла повз мене, як уві сні, навіть спіткнулась і якось збочилась, перш ніж упасти на низенький брус диліжанса поруч з моєю сестрою, а я неслухняними руками розібрав поводи, вхопився Машинці за холку обома руками і вискочив на неї в один прийом, як ото перескакували в спортзалі через гімнастичного коня, й мало не перекинувся на другий бік, та добре, що Януш був поруч, і я на нього обіперся, аж цей важкуватий артилерійський, темно-гнідий кінь, покинутий якоюсь мадярською частиною, поточився й боязко підняв поранену ногу.

Краєчком ока я бачив, як перемовляються сестра і Віра, — не інакше, щось про мене говорять і сміються, прихилившись одна до одної, і на серці в мене було тепло. Іван Трохимович тим часом теж підійшов, такий самий неголений, як і вчора, — видно, горе його не відпускало, і мені стало трохи ніяково за своє щастя, за свою передчасну радість, хоч саме те, що вона була передчасна, а не здійсненна, й давало мені якісь виправдання. Я їх обох чув у себе за спиною — і згорьованого Івана Трохимовича, і вбрану у материн одяг Віру, мою мрію і мою муку, перед якою меркло для мене все.

— Паняй, — сказав Іван Трохимович надтріснутим, стражденим голосом, і я рушив від стайні, виїхав на битий грейдерний шлях і пустив коней попід молодю лісо-смугою, де в затінку ще й досі білів іній на зеленому листі.

— Зупини, — гукнув Іван Трохимович і, коли я спинився, довго сповзав з диліжанса, наче його не слухалися ні руки, ні ноги. — Це ж, мабуть, кавуни й дині прихватило морозом, — бідкався він, звівши на мене зчервонілі, геть невиспані очі. — Піду подивлюся.

А подивившись, щось там повороживши, він, як і вчора, вирвав дві дині й кавун, гукнув дівчатам і молодицям, щоб і собі нарвали, і, поклавши дині й кавун у торбу, сказав:

— Ні, не померзли, — й усівся, готовий їхати далі.

На току, куди ми приїхали найперші, він розпалив багаття, сів до нього ближче, щоб зігрітись, бо був у тій самій коричневій сатиновій сорочці й сіреньких простих штанцях у широку смужку, які носили до війни усі по селах, і промерз, видно, добре. Та й проголодався, бо розрізав диньку, дістав із сидора окраєць хліба і, зіпершись на руку, приліг біля багаття, самотній, покинутий і забутий, почав поволі кутуляти. Спочатку хліб відкусить, потім ди-

ню із скибки, наб'є нею рот, а воно щось йому ніби не їсться, ніби з примусу; визначаючи крайню необхідність, він механічно жував, не відчуваючи ні запаху дині, ні смаку хліба, і таким вже він здався нещасним, відторгнутим від усіх своїм горем, що аж серця нам заходились, дивлячись на нього. Але ж нічого не скажеш уголос, не пожалієш, не поспівчуваєш, тільки горя більшого завдаси, хоч воно вже й не могло збільшитись, — нікуди далі було.

Але я все-таки підійшов до нього, підсів ближче, простягнув руки до полум'я, прозорого й невидимого на сонці, ніби гріючись, а його спитав несподівано:

— Іване Трохимовичу, скажіть: адже ви недарма на баштан заходите? Не лише за динями й кавунами?

Він повільно підняв на мене змучені, зчервонілі очі, ніби засипані піском або сіллю, — мабуть, за всю ніч і не склепив їх у порожній хаті, де вбили його маленьку дружину, і щось схоже на усмішку ворухнулося в куточках спечених вуст, під якими на мить зблиснули оголені, білясті й безкровні ясна.

— А звідки ти знаєш? — спитав він, спершу оглянувшись, чи ніхто нас не чує.

— Знаю, бо й сам ховаю зброю, — щиро признався я; на Івана Трохимовича можна було розраховувати як на власне сумління. — У вас там щось заховане?

— Автомати, — прошепотів Іван Трохимович. — Два автомати, — додав він, і за ці два дні, що я знав його, вперше з'явилась в очах його іскра життя, інтересу, надії чи цікавості. — Доки вони в мене є, жити можна. Не було б їх, я б руки на себе наклав.

— А кому була б користь з вашої смерті? Хіба що фашистам — вони тільки й мріють про те, щоб ми один одного або самі себе убивали. Замість того, щоб убивати їх. Та й про дитину ж не забувайте. Мале ж воно, беззахисне, на кого зостанеться в такому горі?

— Отож-то й воно. Думаю, думаю, — зітхнув Іван Трохимович і нахилився до мого обличчя. — Мені говорили, ти був у сусідів тоді, як мою Кіру, — голос його здригнувся. — У тебе зброя тоді була? Скажи чесно, як на духу: була зброя чи не було?

— Не було, Іване Трохимовичу.

— Так я й знав, — з якоюсь полегкістю зітхнув він, аж підвівся і сів.

— Думаєте, вони дали б мені вистрілити? Іх було троє...

— Та скільки б їх не було, ти б вистрілив. Я знаю. — Він глянув на мене так упевнено й спокійно, що я й сам

повірив: стріляв би, якби не сховав нагана у скирті. Хоч досі й сумнівався в цьому. — Треба, щоб знайшлося хоча б двоє таких, здатних стріляти, а тоді воно піде...

— Викиньте оці думки з голови, — різко мовив я, — бо нічого путнього не зробіте, тільки біду на всіх накличете. Треба виждати час.

— А доки чекати? І хто скаже, коли той час настане? Та як його починати, з ким?

— Скажуть, не бійтесь. І не сумнівайтесь! — додав я твердо. — З німцями треба боротися обдумано. Автомати ви де взяли?

— А біля побитих лейтенанта й політрука лежали. Фашисти чомусь автомати не забрали. Ну а як ми хоронили хлопців, то я й прихопив. Диски, правда, порожні були, мабуть, відстрілювались до останнього патрона. Ну я вже патронів напивав.

— Ви не дуже напитуйте, а то нарветесь на отакого Красного...

— Я ж не хлопчисько. Знаю, кому можна довірити.

— Гаркушенко знає?

— Ні. Він людина непевна. Знає тільки Волошин. Ти Волошина бачив? Говорив з ним?

— Ще ні. Чув про нього і маю незабаром зустрітись. Витримка, Іване Трохимовичу, перш за все. Горе ваше велике, але беріть себе в руки: хай не воно володарює вами, а ви — ним! Це єдиний шлях. До речі, не лише для вас. Для всіх нас. Ми вас у біді не залишимо, будьте певні.

— Спасибі, — мовив Іван Трохимович, але не повеселішав. Може, й не вірив мені. Або ж вірив не до кінця. Чи слова для нього тепер важили мало.

— А патронів, якщо можна, діставайте якомога більше. Та й мені скажете, де можна розжитися автоматними патронами. Вони ж і до ТТ підходять:

— А ти даремно з наганом на роботу ходиш, — сказав раптом Іван Трохимович.

Я отетеріло глянув на нього, відчуваючи, як зайшлося від страху серце, кинулося в грудях і забилося часто-часто.

— Звідки ви це взяли?

— Як на Машинку вискакував, светр зі штанів висмикнувся, і за поясом блиснула рукоятка. Так тебе і без жодного пострілу схоплять і розстріляють. За носіння зброї вони розстрілюють на місці.

— Виходить, кишеня мілка. Я там внутрішню кишеню у флотських брюках прилаштував, щоб вихопити першої-

ліпшої миті. А воно, бачте, он як вийшло — висовується рукоятка.

— Боюсь, що не тільки я помітив, — знову зробив слабку спробу посміхнутись змучений своїм горем Іван Трохимович Трибрат. — Ну, клич дівчат, а то вони не зважуються перебивати нашої розмови, а видать, померзли. Ще ось тільки питаю: боїшся, що за тобою вдень на роботу придуть?

— Найбільше боюся, щоб не взяли, мов куріпку, як беруть багатьох. Хоч одного застрелю, як побачу, що по мою душу прийшли. Бац фашистській гадині в рило, а там хай спробують узяти!

— Оце по-моєму! — вигукнув Іван Трохимович. — Так що ми одного поля ягода.

— Чи й не одного, — сказав я. — Ви ж збиралися на себе руки накласти, а я — фашиста вбити. Різниця?

— Яка там різниця. То тільки здається. — Покликавши дівчат до багаття, Іван Трохимович підвівся, пішов до дилжанса і незабаром підкликав мене. — А в мене ось що з собою, бачиш?

Поміж кавунами на дні торби вилискував новий з голочки парабелум у лакованій кобурі, для зручності розстібнутій, щоб одразу ж вихопити його, як знадобиться.

— А в патроннику? — спитав я. — Додатковий патрон має?

— Аякже, — одразу ж підхопив Іван Трохимович. — Одразу ж заклав, щоб можна було вистрілити першої-ліпшої миті, звівши курок. Жаль, що в мене такої штуки не було позавчора і що я відлучився з дому. Я б їм, гадам, показав почім Савчин дьоготь!

— Іване Трохимовичу, — збліднувши, здогадався я, — ви цей пістолет сьогодні вночі добули?

— А що ж ти думав? — озирнувся він на дівчат, що обступили вже наше багаття. — Гадали, я сидітиму склавши руки? Не на того напали! Я солдат, дійсну службу пройшов. Щоб я так їм усе невідомщеним залишив? Та ніколи в житті. Це ще тільки початок, ще тільки першого порішив.

— Де? — спитав я.

— У поїзді. Вже ж почали ходити поїзди. Ну то я на поїзд прокрався, цапнув офіцерику в тамбурі, хай тепер шукають вітра в полі.

— Щоб це було востаннє, — сказав я.

— А хто ти такий, щоб мені наказувати? Краще попрацюй сьогодні сам, доки я в отих далеких копицях засну хоч годинку, бо ледве на ногах тримаюсь. Та не бійся, ні-

яких ускладнень не буде: я його қокнув на перегоні між Новим Бугом і Қазанкою, а завезе його нічний поїзд ще далі. Нікому буде й претензій пред'являти. Он знову пішов, — кивнув він на недалеку залізницю, по якій і справді з Миколаєва на Знам'янку помчав пасажирський зелений поїзд, як у мирний час. — Ух, фашисти прокляті, — прохрипів Іван Трохимович. — Доки й житиму, вбиватиму, як скажених собак, — прошипів він, і, коли глянув на мене з іще не погамованою ненавистю, мені стало моторошно. — І ніхто, чуеш, ніхто мене не зупинить.

— Гаразд, — заспокоїв я його. — Краще йдїть у копиці та й справді поспїть. Ніхто й не помітить, доки надїдуть інші дилїжанси. А там, може ж, і сніданок вивезе Кейгер із Шурочкою, та снідати почнемо...

— Я пішов, — згодився Іван Трохимович, — а ти підїзди з того краю, від баштану, і, як перший ряд накладеш, розбуди мене. Мені б хоч трохи здрімнути — одразу полегшає.

Коли я повернувся до багаття, дівчата й молоді жінки розмовляли про речі зовсім інші. Я звикав і ніяк не міг звикнути до того, що окупація і вбивства не могли спинити життя. Інколи це здавалося блюзнірством, викликало обурення, але, скільки не обурюйся, порядок речей на цьому світі не могла змінити навіть війна. Чужі смерті, хоч як вражали, не тамували бажання жити, сприймати красу світу й людей загостреніше, чутливіше, а молодість, юність вимагали любові; хоч би й на пожарищі, перед лицем смерті любов і її втіхи здавалися неперевершеним щастям, ставали підсвідомо, незалежно від людей, найвищим і, може, доконечним прагненням, яке можна було ховати, відкидати, подавлювати і навіть самому собі не признаватися в ньому, але яке не можна було вбити остаточно. Це, очевидно, закладено в людині самою природою, інстинктом самозбереження й самозахисту.

Я підійшов з оберемком соломи — багаття вже затухало — і кинув її на купу жару, вкритого чорним шаром попелу, такого легесенького, ніздрюватого, що він аж тріпотів під подихами вітерцю, ось-ось одірветься від багаття й полетить. Од кинутої соломи, приволоженої нічним інеєм, з'явилось не полум'я, а біло-жовтий, густий і ядучий дим, що тугими, скрученими перевеслами спочатку огорнув багаття, потім випручався з соломи й шаснув угору, добираючись до очей, до ніздрів, до рота, забиваючи дихання, викликаючи кашель і сльози. Жіноцтво почало відмахуватись від нього, припинивши розмову, а я змушений був упасти на коліна, підхопити з одного боку принесений обе-

ремощі з усієї сили дмухнути в червонясті й напівпрозорі надра злежалого жару, перш ніж несміливі язички полум'я лизнули найближчі стеблини соломи, а потім всю її охопило єдиним тріпотливим полотнищем, у якому згорів і дим. Одразу стало тепло, легко дихати, і миле Віринє обличчя засвітилося мені через багаття, яскраво осяяне скісним промінням вранішнього сонця. Не було й не буде більше на світі такого прекрасного обличчя для мене! Свіже зі сну, розквітле і юне, воно підрум'янилось відблисками багаття і сонця, розжеврїлось, порожевїло, стало таким лагідним і добрим, хоч молися на нього.

— «Осїнь, прозрачне утро, небо как будто в тумане-е-е», — несподївано для самого себе просївав я першу фразу дуже модного тоді сумовитого танго, удавши, що все ще пораюся біля багаття, насправді ж адресуючи той спїв, той блаженний і тужливий настрїй Вірі, милому її обличчю, прекрасним і добрим очам її, вишнево-червоним губам, що сїпалися й зламувалися в ледь примїтній усмішці. І хоч вона й не глянула на мене, хоч вона, як і я, дивилася на багаття, на трїпотливе полум'я, все одно схопила ту призначену для неї мелодїю не тїльки слухом — серцем своїм, вдячно й ледь помітно усміхнулась, і я зловив її усмішку, відчуваючи, що вона призначається тїльки мені. А Віра знову, як учора, мружилася в невимовній і не-втримній ніжності, хитала з тихої й зачаєної туги головою, і я це так гостро відчував, наче всі її прагнення й бажання проникали в мене, як оця мелодїя, як музика, й розчинялися у мене в крові, в серці, в свідомості, ставали моїми власними.

— «...перламутром сонце холодное тает», — доспївував я, відчуваючи незмірно хвилююче щастя, від якого хотїлося плакати.

— «Не уходи, тебя я умоляю», — рвалося з моєї душі, ніби вона й справді йшла кудись від мене, ще й не наблизившись.

— «Слова любви стократ я повторяю-ю», — вже признався я їй в усьому словами пісні, яка, хоч і належала всім, бо всі її знали, сьогодні стала зовсім нашою, тїльки нашою і більше нічиєю.

— «Пусть осень у двери, я это твердо знаю...» — Вона теж знала, всі знали, що осїнь вже давно зайшла, вже настала — найстрашнїша осїнь першого найтяжчого року війни й окупації, тїльки чомусь і досі ще в наших краях тїшить нас сонцем, теплом, чистотою й прозорїстю небес і повітря.

«И всё ж не уходи, тебе я говорю...»

— Ох, видно, вже нікуди вона не дінеться від тебе, — сказала не так весело, як переконано й пророчо сестра Миколи Павлюченка Катя, що зосталась, випроводивши на фронт чоловіка, з двома малими дітьми. — Та й що б за дурна вона була, якби ото здумала піти від такого хлопця! — Катя, жартуючи, метнулась до мене й штовхнула в плече, вловивши мить, коли я підвівся з колін і сів навпочіпки.

З несподіванки я не втримався і впав на спину. З рего- том і лементом вони всі кинулись на мене, утворивши «малу купу».

Тільки Віра стояла так само, зіпершись підборіддям на вила, задумливо дивлячись на вогонь, як дивилися, ма- буть, сарматки, скіфські жінки чи давньогрецькі жриці, і навіть голови в мій бік не повернула. А коли «мала купа» розпалася, гомін улігся, а дівчата й молодиці, поправляю- чи хустки, знову обступили багаття, вона сказала задум- ливо, не знімаючи підборіддя з держака своїх вил і так само дивлячись на веселе тріпотливе полум'я:

— Вчора вночі хтось ішов через футбольне поле і так красиво насвистував «молдаванеску», що я аж розплака- лася. Довго потім не могла заснути: ждала продовження. Ні, хтось пройшов і не повернувся. І досі чую те мелодій- не, таке ніжне насвистування.

— Виглянула б у вікно, — сказала Катя, — та й побачи- ла б, хто саме свистів, а сьогодні б попросила знову. А він часом не до нашої «двохетажки» йшов через футбольне поле?

— Отож, мабуть, ваш Микола й свистів, бо він все від стайні футбольним полем додому повертається, — сказала моя сестра, здогадавшись, куди хилить Катерина.

— Ні, Вірочко, наш Микола, крім «Андрюші», «Саші», «Маші» і «Дяді Вані», нічого не знає. Куди там йому до «молдаванески». «Молдаванеску» тільки одна-єдина лю- дина тут може знати...

— А у вас є патефон? — спитав я, щоб зупинити ка- посну Катерину.

— А то ти, бідний, не знаєш! — з серцем крикнула Катя.

— І отакі пластинки є: «Андрюша», «Саша», «Маша»? А «Катюші» й немає?

— Ти мені баки не забивай, — насідала на мене Катя. Потім відмахнулась від мене, обернулась до Віри:

— Вірочко! Віро, підожди, я щось хочу тобі сказати!

Але та вже пішла від багаття з моєю сестрою. За ними рушили потроху й інші жінки, бо пора було ставати до ро-

боти: від стовбової дороги їхав навпростець через стерню Семен Іванович, і дочка його хотіла всім подати приклад, щоб не примушувати батька підганяти людей, — так можна було найлегше витлумачити Вірин вчинок. А я його витлумачив по-своєму: вона боялася й не хотіла, щоб Катя жартома відкрила нашу таємницю, тому й пішла від багаття. Вона й про «молдаванеску» згадала, щоб сказати мені, що чула її й знала, хто насвистує. Навіть більше: призналась, що чекала на мене. Від самої цієї думки в мене терпли пальці на ногах і несамовито товклося серце в грудях, мов проклятий Марко по пеклу.

А як я проїздив диліжансом, обганяючи розтягнений вервечкою по колючій стерні гурт жінок і дівчат, Катя — тут як тут:

— Жди, Віро, й сьогодні «молдаванески» з футбольного поля, — і удавано весело зареготала, зиркаючи на мене.

Віра йшла рівна й недоступна, і я зрозумів, як їй непріємно слухати базікання Катерини, хоч вони були й беззлобні. А мені все одно було радісно, радісно, й край! Я вже проминув їх усіх, сівши верхи на Машинку, цього разу не забувши обсмикнути светр, коли раптом мене гукнула моя сестра й кинулась навперейми.

— На ось, Віра передала книжку.

Це було загорнуте в газету «Преступление Мартына».

— Я ж мав у неї взяти сам, увечері.

— Обійдеться, — сказала сестра. — Хіба не бачиш, як вас ще ні сіло ні впало судять люди? І Катя ж не ворог вам, ні-ні! Вона за Вірою страх побивається, як за рідною сестрою! Кажуть, на весіллі так за нею плакала, аж водою одливали. А інші що скажуть? Та вам що? Я бачу, що вам обом і море по коліна, а батькам, і її, й нашим, яка ганьба впаде на старі голови!

— Це вона й книжку мені передала, щоб я не здумав прийти до неї? А все через Катрині вибрики.

— Дурного по ногах! — з серцем вигукнула сестра свій улюблений, хоч і не дуже чемний вираз. — Віра сьогодні вночі прочитала її. Каже, не спала зовсім. І що воно з вами робиться! — засміялась вона, радіючи за нас, дивуючись і водночас осуджуючи. — До чого воно у вас дійде, не знаю. Але я вперше бачу, щоб з людьми отаке творилося. Якби ви поглянули на себе збоку, — вона знову засміялась, цього разу вже відверто кепкуючи. — Ну як діти! Почамріли зовсім...

— Багато ти бачила в світі, — сказав я сердито. — Скільки ти там прожила! І що ти тямиш у людських стосунках?

— Овва, які стосунки! За сто кілометрів видно, що дурні обоє, аж крутитесь. Зовсім очманіли від своєї любові.

— А ти помовч.

— Та не тільки я, всі люди бачать. Хоч би й не схотіли, та видно.

— Ну тебе, — мовив я з серцем. — Яка видюща. Краще за своїм носом дивись, а то він у тебе дуже кирпатий.

— Дурненький. Я ж за вас обох більше, ніж за себе переживаю. Ану як Іван повернеться, що тоді? А як і без нього про вас поговорі піде? Думаєш, я не переживаю?

— Поки що переживати немає за що.

— Отож-то й воно, поки що. А далі?

— Та ну тебе, — відмахнувся я. — Отруюєш те, що й не почалося. І так є чим тривожитись на цьому світі. То помагай нам, захищай, а не розраюй. Майстрів розраювати і так хоч греблю гати. А далі буде ще більше. Я ж, сестричко, навіть у цей страшний час почуваю радість від самої думки про неї. Аби тільки й вона мене любила.

— Вона зараз тільки про тебе й думає.

— Ну й молодець, — засміявся я.

— Ти ще й не знаєш, який вона молодець, — щось ніби пообіцяла мені сестра. — Це золота людина.

— Яка вона не є, а кращої для мене в усьому білому світі немає й не буде.

— Ну і ти молодець, — сказала сестра й побігла доганяти подруг, а я поїхав будити Івана Трохимовича, по дорозі поклавши на диліжанс кілька копиць злежаного, золотистого й важкого магару. Я заклав перший ряд, потім другий, спочатку по параметру, потім забив середину, для чого мені довелося вилазити на височеньку-таки хуру й топтатися там, а потім злізати.

Це не пройшло повз увагу Семена Івановича, і він примчав своєю бідаркою у цей віддалений кінець поля, підстрибуючи на вибоях, перевалуючись через невидимі в стерні, але глибоченькі борозни, дуже відчутні для м'яких його ресор.

— Ти що, один працюєш? Сам? А де ж Іван Трохимович? Не вийшов на роботу? Для нього це смерть: одразу ж саботаж пришиють, чий він чоловік пригадають.

— Не турбуйтеся, Семене Івановичу, — заспокоїв я Віриного батька, відчуваючи й до нього дивну ніжність: адже це її батько! — Іван Трохимович давить комара в копицях, бо не спав, бідний, всю ніч.

— Авжеж, хіба заснеш у тій хаті, де жінку вбили, — сказав Семен Іванович, — але ти його піднімай, бо ще ось

Безп'ятов, а там і комендант прикотять. Коси з Румунії привезли! — Семен Іванович засміявся й скрушно похитав головою. — Думаютъ звичайними ручними косами втяти отаке поле, — кивнув він на пшеницю, що стояла, некошена, суцільною високою стіною. — Та його комбайни не брали, ламалися, або тільки на півхедера захвачували, та й то не встигали зерно від комбайнів відвозити. Треба ж, ти скажи, щоб отакому супостатові та отакий врожай привалив! Наче перед погибеллю, будь ти прокляте! А вони хочуть косами... Ну давай, буди його, хай не повертає до себе уваги ні відсутністю, ні присутністю. Хай живе й працює так, наче його й немає. І ти не вискакуй ото, як вискочив, мов прищ на видному місці, — пильно й відверто глянув він на мене чистими карими очима, зовсім не схожими на Вірині очі, але все одно дуже милими й ніби аж рідними мені. — Будьте, хлопці, обережні, бо, їй-бо, правда, ви не знаєте, під якою небезпекою ходите, як вони на всіх нас не тільки зуби, а й ножі точать. Та ще які ножі! Начувайтесь мені, пам'ятайте, що береженого й бог береже, а від німців нікуди не дінешся.

— Доки їх не поженуть, — підказав я.

— Не скоро, сину, — знову глянув мені у вічі Семен Іванович довірливо й відверто. — Ой, не скоро. Страшна сила у нього, падлюки. Це ж наш Іван десь там командиром воює, та й не абияким, а танковим. Академію закінчив, хоч і молодий. Так за нього тривожно, а тут ще тривожніше, щоб якась сволота не донесла.

— Не переживайте, — сказав я. — Може, все ще й обійдеться.

— Не обійдеться. Бачиш же, була одна-єдина єврейка в радгоспі, хто про неї що знав? А от приїхало гестапо і вбило, бо хтось же доніс? Доніс. Так само й з Романовим сталося. Так і на нас донесуть. Тут є дехто із колишніх розкуркулених. А я їх не раз приструнював, працювати змушував. Так що й духу мого боялися. Думаєш, вони мені це простять? Зараз ця банда голову попіднімала — куди твоє діло! Біда, хлопче, біда отак жити. Думаєш, на тебе зуби не точать? То бережися, у тебе ж все життя попереду. Хоч ти хлопечь з головою, ну а попередити воно ніколи не завадить. Но, — Семен Іванович розвернувся на місці й поїхав на тік, погойдуючись на своїй бідарці, немов на човні у бурю.

— Спасибі вам, Семене Івановичу, — гукнув я йому вслід припізнало і якось недоречно, тільки зараз відчувши душевну потребу подякувати.

Він не обернувся. Тільки злегка махнув рукою, наче простив мені мою неввічливість.

Ледве діждавшись обідньої перерви, я розпріг коней, поставив до ясел на току і, нашвидку пообідавши, влігся під копицею й розгорнув книжку. Вона пахла ніжно-ніжно парфумами, Віриними руками, якими вона гортала ці сторінки, Віриними вустами й диханням, бо вона ж таки дихала над ними. Я довго вдихав ці ледь вловні пахощі на свіжому степовому повітрі, аж доки не вчитався й не захопився прекрасною повістю Бахметьева — улюбленого мого письменника.

Я читав про громадянську війну, що геть подаленіла й віддалилась у присмерк історії, заслонена війною Вітчизняною, жорстокішою і страшнішою в сто крат, але з книги події й люди проставали такими живими й свіжими, наче на них не лягла й тинь забуття, не впав присмерк давнини, вони, наче скупані й уміті, поставали переді мною з усіма яскравими барвами й особливостями й заступали мені все, що оточувало зараз мене самого. Цей самотній Мартин у ворожому стані, його беззахисна кохана, обдурена й згвалтована підступним і підлим Клепиківим, що відсиджувався на теплому місці в тилу, док Мартин із своїми товаришами бився на смерть, з білими бандами й інтервентами на фронті.

Пішов дощик, ще по-літньому теплий, короткочасний, та роботу нам перебив, а під копицею було затишно й сухо, і я радів, що можу ще хоч трохи почитати, не відриваючись.

Раптом на розгорнуту книжку впав колосок, який я швидко й сердито змахнув із сторінки.

Вслід за першим колоском упав другий, а потім третій, і я підвів голову. Біля мене, спираючись на копицю, стояла Віра з рум'янцем на всю щоку, мружилась, як ото вранці під час пісні, й мовчала, хитаючи заперечливо й водночас жагуче головою.

— Любий мій, — шепотіла вона, — не треба тут читати. Перевертень нахваляється: он, мовляв, Сірашів комсомолец радянську літературу на людях читає, а ми мовчимо! Через цю книжку, яку я тобі принесла, ти можеш... — вона не доказала, губи її зломилась.

Я нічого не розумів.

— Яка книжка? — спитав я її. — При чому тут Перевертень?

Почулися чийсь кроки. Віра нагнулась, блискавично захопила в мене з рук книжку, сховала її під материне

пальто й шаснула вбік від копиці, звідки чулося шваркання чийхось квапливих кроків по стерні.

І тут же з другого боку копиці вигулькнув хтось раптово й несподівано з явним наміром захопити мене зненацька, застукати на гарячому.

— Ану покажи, що ти читаєш? — ступив він до мене.

Я миттю підхопився і зробив крок йому назустріч, вичілюючи скроню. Але в ту ж мить пізнав Перевертня. Я ніколи не піднімав руки на старших, навіть думка про те, щоб ударити його, здалася мені зараз жахливою, хоч перший намір, що блискавично виник до того, як я збагнув, хто переді мною, був саме такий: вдарити в щелепу знизу вгору, чи коротким хуком у скроню, бо щось крикнуло в мені, що треба боронитись по-справжньому.

— Я нічого не читаю, — розвів я руки, потерпаючи, щоб не задерся светр і не відкрилося те, що було в тисячу разів страшніше за книжку.

— За пояс сховав? — підступав до мене Перевертень.

В грудях у мене похололо.

— Ніякої книжки, — ляпнув я обома руками по животу, а потім і по боках.

— Я ж сам бачив, що ти читав, — завагався спантеличений Перевертень.

— А якби й читав, то що? Відколи це стало зватися злочиноом?

— А то ти не знаєш, що більшовицькі книжки зараз читати заборонено.

— По-перше, такої об'яви ніде не бачив, а по-друге, комендант нічого не говорив з цього приводу. Ви що ж, перевищуєте коменданта? Перебираєте його права на себе?

Він зам'явся, переступив з ноги на ногу.

— Брось, — сказав мені довірливо й посварився на мене пальцем. — Брось прикидатись дурником. Ще раз побачу, що читаєш при всіх, доложу комендантові.

— Нащо вона вам, отака морока, — сказав я, зовсім заспокоївшись. — А раптом я читатиму «Мейн Камф»? Що тоді?

— Де б це ти її взяв, — сказав Перевертень уже не так розгублено. — Я і сам таку книгу прочитав залюбки.

— Комендант нічого не каже, Безп'ятов нічого не каже, тільки ви кажете. Чого це ви так вислужуєтесь? Воно вам треба? У вас же діти є. Подумайте про них.

— От про них я, голубе, й думаю. Саме про них і дбаю.

— Погано дбаєте, щоб не сказати гірше. — Я обійшов його і попрямував до ясел, до коней, бо дощ уже давно перестав, виглянуло сонце, війнув вітерець, все протряхло, і

можна було продовжувати роботу, яка нікому тепер не приносила радості. Хіба, може, тільки Перевертню. Та й то навряд. Яка вже там радість, яка робота, коли всі його ненавидять! Але він, видно з усього, ставився до нашого презирства байдуже. Що він собі думав, на що сподівався, важко було уявити. Та й не хотілося уявляти долю запроданця й холюя. Було про що тоді думати мені. І всім нам!

Надвечір розібрався вітер. Вже налетів несподівано з-під сонця, нетерплячий якийсь і рвучкий, зірвав з навильника в мене добрий пласт магару, задер кульшу — ріжок викладеного на диліжансі першого ряду, а потім легко, немов граючись, здув з рівної площини двох широких драбин усе, що ми з Іваном Трохимовичем встигли накласти, й гайнув з шерехом і шумом ворухити вчорашні копиці, перевертати накошені сьогодні валки, хвилювати густу пшеницю, що стояла некошеною до самого жовтня й осипалася, мабуть, від своєї ваги. Тепер вітер тіпав її побіліле під сонцем колосся, розгойдував похилені стебла, витрушував останнє зерно, щоб менше залишилося німцям. Проте нові сорти, виведені миронівськими й одеськими селекціонерами — «гостіанум» та «українка», були стійкі до вилягання, бо мали міцні й пружні стебла, а найжачене довгими й темними вустюками колосся міцно тримало кожен зернину в цупких своїх гніздечках, схожих на чарунки бджолиних стільників. Вітер дув з-під сонця дедалі несамовитіший, і воно, знижуючись до землі, червоніло все дужче, а сіло в суцільній темно-червоній заграві, наче там, де воно скотилося за обрій, пролилася кров.

І хоч над степом до самого присмерку не з'явилася жодної хмарини, все обіцяло негоду, найбільше ж отой вітер, що зірвався проти ночі.

Ми рушили з степу трохи раніше, ніж звичайно, і, підїжджаючи до радгоспу, мали звернути з дороги під саму криницю з кам'яними стовпами й дерев'яним барабаном, з допомогою якого тягають баддями воду для радгоспної худоби, коли «Прогрес» вийде з ладу, стане на підтяжку чи в його єдиному поршні мінняють спрацьовані кільця. Назустріч нам, знімаючи хмаровища куряви, рухалися величезні вантажні машини, криті брезентом. У просторих, щедро зашкленних кабінах сиділо по троє й по четверо німців — у свіжих мундирах і кашкетах. Це були офіцери й фельдфебелі в шитих срібними галунами комірах і погонах. Мали вигляд вони бравий і самовпевнений, були недосяжні й неприступні на високих своїх сидіннях, у веле-тенських машинах, наскрізь просвічених червоним призахідним сонцем через задні віконця кабін: сонце било

прямо в запилюжені отвори брезентових халабуд, що відкривалися нам, коли «дизельмани» й «опель-бліци» проминали нас. Тоді ми бачили крізь хмаровища пилюки, яку тут же зривав і відносив вітер, тісно збиті, мов патрони в обоймах, солдатські тіла, затягнуті в однакові землясті мундири, голови, втиснуті в темні сталеві каски, ряди запилених облич, схожих одне на одне, мов у близнюків. У халабудах пил вирував — його просвічувало сонце, але не зносив вітер, і враження було таке, наче це вже й не люди, а частини машин або якісь механізми, не здатні задихнутись, а тільки запилитись. З-під касок струмував піт, його патьоки вкривалися пилом і перетворювались на вертикальні тигристі смуги, з-поміж яких, немов із-за густих ґрат, зирили на нас мовби побілілі на закурених обличчях очі.

Це були пришельці не лише з чужої країни, але й з іншого, ще чужішого світу, де тільки й мріяли про війни та вбивства, про завойовницькі походи й загарбання земель. Ми дивилися на них зблизька, як мало кому вдавалося дивитись, бо той жорстокий світ, який вони несли з собою, виколихувався потай від людства, у темряві «третього рейху». Тому вони все робили таємно: таємно напали на Польщу, таємно висадилися в Норвегії, таємно пробралися до наших кордонів і таємно напали на нас під прикриттям ночі. У них все було покрито мороком ночі і мороком таємничості, доки почнуть стріляти. А стріляли й наступали вони відверто, вже не криючись. Тільки на полях битв їх могли бачити ті, що ставали проти них на кривавих своїх рубежах. Так, ці люди, ці машини, цей залізний рух були невблаганні й здатні на все.

Колона була довга, монолітна, всього добре навчена і, судячи з незламних однакових інтервалів, здатна їхати довго і хтозна як далеко. «Тгоррен» — називались у них колони, причому «р» вимовлялося рокітливо й гаркаво, набагато довше, ніж подвоєне «п», бо хіба ж цей глухий губний звук міг порівнятися з розкотистим та ще й прим-ноженим гаркавістю сонорним «р-р-р» — так і здавалося, що вже ревуть двигуни на якійсь далекій чи близькій тропі: «Тгг-о-о-р-рен».

Будь воно прокляте, це чуже слово, що гуляло тоді по нашій землі разом з танковими й мотомеханізованими колонами ворога, як їхній знак, як їхня суть, як їхній «логос» — зміст і значення.

Ніхто з цих чужинців навіть не глянув на нас, хоч тут було більше дівчат і жіноцтва, та ці злочинці в сталевих шоломах не дивилися навіть на жінок і дівчат. Ми не

знали, що це йшов з-під Умані лейб-штандарт «Адольф Гітлер», де він охороняв фюрера й дуче, коли ті зустрічали на марші дивізію «Торіно» та легіон чорносорочечників «Тальяменто», і провів каральну експедицію в Чорному лісі проти партизанів; як не знали й того, що він поспішав на запорізькі плацдарми, щоб прориватися через Оріхів на Бердянськ, відрізати й оточити 18-ту армію генерал-лейтенанта Смирнова: і це робилося таємно й засекречено, як усі інші бандитські акції гітлерівської армії.

Доки я випрягав коней, привізши знову жінок і дівчат з далекого магарового поля, всі вже розійшлися, і я в самотині прямував додому повз Вірину хату. У них не світилося, а може, каганець горів у комірчині чи у задній хатині, що виходила вікнами на північ, і я вже здригнувся, коли перевів погляд з темних вікон на білу стіну й побачив під стіною високу, струнку, тендітну постать біля порога, єдину на світі постать людини, що могла зробити мене або щасливим, або нещасним на все життя. Віра не зворухнулася, побачивши мене, і я зрозумів, що вона мене чекає. Вона не поворухнулася й тоді, як я підійшов до неї, нахилився й побачив її обличчя, втоплене в комір м'якесенької котикової шуби. Я відчув, як та шуба пахне тонкими парфумами і ледь-ледь нафталіном, мабуть, витягнута щойно з шафи після літа. Вловив гарячий, пахучий і такий жадааний Віроччин віддих, що долинув до мого обличчя з якоїсь невидимої щілини поміж коміром та її обличчям, а вона все мовчала й не рухалася, немов закам'яніла...

— Вірочко-о, — прошепотів я, відчуваючи губами пахучу її شوку й лоскітливий дотик пухнастого, розвіяного вітром волосся, що пахло чомусь ромашкою й ледь прив'ялою трояндою.

А вона мовчить, тільки дивиться на мене спідлоба такими великими, такими жагучими очима на білому, мовби всипаному крейдою, обличчі, що вмерти можна від того погляду й від того мовчання. Своїми грудьми я відчуваю її руки, які вона засунула в широкі й теплі рукави шуби, ніби відгородилася від мене, а якась невідкладна сила хилить до неї, ніби Віра притягає мене своїм поглядом і мовчанням, ніби жде, що ж буде далі. А я, не тямлячи себе, обнімав і через ті згорнуті руки ніяк не міг обійняти її так, як мені хотілося в ту мить, і Віра відштовхнулася від стіни, вирвала з рукавів свої руки, із стогоном закинула мені їх за шию й гарячими вустами припала до моїх вуст міцно й надовго. Поли розстебнутої шуби розлетілися, коли Віра закинула мені руки за шию, і я обняв її, податливу, теплу й ніжну, аж у голові паморочилось.

Так само несподівано вона одірвалась від мене, наче я її й не обнімав, вихопила книжку десь з-під пахви, тицьнула мені в руки, і я втратив свою владу над ними, не міг більше робити ними те, що мені хотілось і треба було робити. Вона однією рукою підхопила з обличчя розвіяне і розвихрене вітром волосся й закинула його назад, не зводячи з мене якогось рішучого й настороженого погляду, повільно занесла за спину другу руку, клацнула там клямкою і, блискавично відчинивши двері, беззвучно й легко шаснула через поріг. Тільки чорна шуба майнула за нею на вітрі полами, мов велетенські два крила якогось небаченого нічного птаха, і я, німіючи з подиву й розпачу, побачив, як двері з різким стуком зачинилися перед самим моїм носом, почув, як Віра торохнула там засувом, сухо клацнувши перед тим клямкою, і зрозумів, що все те, що мало сьогодні між нами статися, безглуздо й швидко було відрубано від мене зачиненими на засув дверима, до яких я припав обличчям і всім тілом, як припадав щойно до Віри, але ні благати, ні навіть прошепотіти щось я не зважився. Та й про що ж було благати, що шепотіти, коли вона сама так безжально все забрала від нас.

Довго я стояв на їхнім порозі, тулився до дверей, намагаючись почути за ними хоча б шарудіння, але чув тільки несамовите завивання вітру. Додому я йшов як у сні, наче хворий. Вечеряти відмовився і, не роздягаючись, а тільки роззувшись, упав на застелене ліжко.

Снилася мені розстебнута Вірина шуба, довга біла шовкова сорочка під нею, гаряче й ніжне Вірине тіло, до якого я не міг дотягтися, хоч вона й кликала, вабила, захочувала мене поглядом, усмішкою, ніжною й докірливою водночас...

Відтоді ніколи мені в снах не являлись жінки — тільки Віра сниться й понині.

Романов був непритомний. Бліде й змертвіле обличчя, закинуте на високій подушці назад, за її закрайок, не мало, здається, й краплини крові. Губи чорніли й обвуглились, вкрилися струпом, подертою й пошматованою корою, мов гілки давно зрубаного й вже поточеного шашелем дерева. Дихання було коротке, жорстке, болісне. Грудні здіймалися високо й опадали немов у провалля, через те він весь сіпався, голова смикалась вгору та вниз у такт диханню, і Петро Іванович наказав ще з порога роздягнути його. Льотчики, що стояли над розстріляним, самі ще в бинтах, взяли Романова за плечі й хотіли скидати сорочку через голову. Коли вони одірвали його від подушки, голова

залишалась там, ніби важила хтозна-скільки й мала ось-ось зламати шию. Дмитро Іванович одвернувся — не міг знести такого вражаючого видовища беззахисності й безпорадності людини, яку він любив усе своє життя. Біль і жаль шматували його затяту й нагорьовану душу, і йому хотілось втекти, забігти подалі, не тільки не бачити цього страждання Михайла Митрофановича, але й забути або не знати зовсім, що він у такому стані.

«Краще хай мене вб'ють, ніж терпіти отакі муки і впасти в отаке повне безсилля й безпорадність», — скрушно думав Сіраш.

— Не так! — майже крикнув старий лікар, що ретельно мив руки над тазом, готуючись до огляду розстріляного Романова. — Розріжте сорочку ножом, а його не чіпайте, не тормошіть. — Він швидко почав витирати руки спочатку чистим рушником, потім спиртом. — Ану відійдіть, — скомандував він, коли розпанахана сорочка повністю відкрила груди й живіт Михайла Митрофановича, жовті й безкровні, як і обличчя. — Так, — схилився він над Романовим зовсім низько, придивляючись. — Дві рани, — говорив ніби сам до себе за давньою звичкою диктувати свої спостереження сестрам під час обходів. Вихідні отвори від куль. Стріляли з відстані трьох-чотирьох метрів. Підведіть його, — наказав він, — тільки голову підтримуйте. Мені треба оглянути спину. Чи немає третьої кулі, може, залишилась у грудній порожнині? Сліпе поранення найстрашніше... Так, спасибі. Третьої кулі нема, а значить, операція не потрібна. Можете класти. Отак, — примовляв він, доки Михайла Митрофановича знову вкладали на спину. — Тепер спробуємо спустити кров з грудної порожнини і обробимо рани, а тоді вже й кров переллем. Хто мені допоможе? — спитав він, уважно обвівши поглядом через окуляри всіх, хто тут був. — Як на гріх, зашамотався й не захопив операційної сестри. Та й не знав, правду сказати, чи можна її сюди везти. Може, ви, Дмитре Івановичу, допоможете?

— Та ні, — сказав Сіраш, — я більше по кінській справі, а людей — не доводилось... Та й те ще: аби чужий чоловік, може, щось і поміг би вам, а то й так усе всередині тремтить, спасу немає. Хай он хтось із молодших, умілиших і зрячих, бо тут же ні чорта не видно. Як ви робитимете щось, я не знаю.

— А ми ось іншу лампу засвіtimo, — запропонував мовчазний Ковтун. — Я зараз тільки бензину, замість гасу, наллю та солі всиплю, щоб не вибухнуло.

— Я вам поможу, — запропонував свої послуги старому хірургові командир екіпажу, що й досі був у гімнастерці з шпалою в петлиці. — Перед авіаційним училищем закінчив медтехнікум у Первомайську.

— Гаразд, — сказав Петро Іванович. — Мийте руки. А ви всі, — кивнув він штурманові й стрільцю-радистові, Дмитрові Івановичу й Ковтунові, — будете тримати його. Бо наркозу він не витримає. Лампу — повісити тут, — скомандував він, змахнув з рук салфетку й схилився над Романовим. — З богом, як казали колись набожні люди.

З перекип'яченого й стерильного інструменту, привезеного в саквояжі в нікельованій коробці, він вибрав довгий загнутий корнцанг і обережно увів його в рану, що чорніла під лівою пахвою, ворухнув ледь помітно рукою.

— От бачите, навіть при розстрілі можна промахнутись, — сказав Петро Іванович, випускаючи кров, що почала вже чорніти й згортатися. — Житиме ваш Романов, — шепнув він, — тепер житиме...

**ЧАСТИНА
ДРУГА**

КІНСЬКІ РОЗДОРІ

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Андрій Сіраш здавав партійні архіви аж у Саратові. Він дуже здивувався, коли в обкомі партії його розшукав фельд'єгер і вручив офіційний виклик до представника Державного комітету оборони.

Оформивши всі документи й заправивши півторатонку на військовій базі постачання за відкритим листом, що додавався до наряду й дорожнього проїзного документа, він під'їхав до колишнього купецького особняка з надією не затримуватися тут довго й сьогодні ж вирушити на Ростов: генерал-майор Колпакчі обіцяв залишити там полкового комісара Стрепетова до його повернення, а сам із усім складом армійського управління й штабом мав виїхати під Сталіно й організувати там оборону частинами, що виходили з оточення, й маршовими батальйонами поповнення. Треба було за всяку ціну прикрити Донбас.

Звичайно, Андрієві тепер слід було повертатися у свій 48-й корпус 9-ї армії, котра займала оборону на північ від Таганрога. Але йому хотілося перед тим, як повернутися у свій корпус, ще раз одвідати полкового комісара Стрепетова, дізнатися, як він почувається, побачитися з ним перед довгою розлукою, бо ця людина посіла велике місце в його житті.

Туди він і намірявся взяти проїзні документи на зворотний шлях.

Але сталося все зовсім не так, як планував і уявляв собі лейтенант Сіраш: йому без жодних пояснень наказали загнати півторатонку в двір, одібрали зброю і всі документи, посадили в приймальні. Не звертаючи на нього уваги, крутяться за столом, мов дзига, відповідаючи на дзвінки

кількох телефонів, літній капітан із сірим, стомленим обличчям і вже десь аж надвечір ввів Андрія в кабінет з високими дерматиновими дверима, де сиділи за письмовим столом сивий полковник, а за приставним — молодий, чубатий, смаглявий майор.

— Лейтенант Сіраш? — спитав для порядку полковник і довго розминав цигарку над розкритою коробкою «Казбеку», ще довше прикурював, потім кілька разів затягнувся, не дивлячись на Андрія, що стояв, виструнчившись, під дверима, сказавши по-уставному «так точно» і очікуючи, що йому запропонують сісти.

Сісти його не запросили, і одне це не віщувало нічого доброго, хоч він і не міг нічого згадати такого, що могло б кинути на нього тінь.

— Ви прорвалися, хоч як дивно, з партійними архівами Молдавії й Буковини з останніми загонами Вісімнадцятої армії. — Полковник заглянув у якісь папери, що лежали перед ним невеличким стосом, пошарпані, пожмакані, навіть трохи стемнілі, — їх, очевидно, довго й здалеку везли, перш ніж вони лягли на цей стіл. — По-перше, як вам удалося прорватися машиною через німецько-фашистські позиції, та ще й з таким характерним вантажем, за який німецькі контррозвідувальні служби, особливо ж гестапо, дуже б дорого заплатили? А по-друге, чи бачили ви того дня генерал-лейтенанта Смирнова? І чому, на вашу думку, командуючий армією не прорвався з вашою колоною? Як тільки ви дасте вичерпну відповідь на ці запитання, котрі нас дуже цікавлять, — полковник кілька разів підряд затягнувся, загасив цигарку в попільниці, переповненій недопалками, і знову пильно й насторожено глянув на лейтенанта, — ...і не тільки нас, — додав він багатозначно, — то сьогодні ж вирушите за місцем служби, на фронт.

— Не мені доручалося вивезти їх, а полковому комісарові Стрепетову з Політуправління Південного фронту. Моему ж відділенню корпусної розвідки наказано було супроводжувати архіви, охороняти їх і полкового комісара при прориві з оперативного оточення під Миколаєвом — Грейговим...

— А де ж полковий комісар? — спитав полковник.

— Полкового комісара Стрепетова тяжко поранили в груди при прориві...

— І він помер? — швидко спитав полковник.

— Ні, в Аксаї його прооперували у фронтовому госпіталі і сказали мені, що життя комісара поза небезпекою.

— Ну й добре, — сказав полковник. — А крім комісара

Стрепетова, хто б ще міг підтвердити, що ви командували охороною при супроводженні архівів?

— Генерал-майор Колпакчі.

— Де він зараз?

— Був у Аксаї з штабом Вісімнадцятої армії.

— Накажіть, щоб зв'язалися, — кинув полковник майорові, і той швидко вийшов, та незабаром і повернувся.

— Номер польової пошти не пам'ятаєте? — спитав уже майор.

— На супровідних документах і на моєму відрядженні все зазначено.

— Ось його документи, — полковник висунув шухляду, вийняв звідти Андрієві папери й передав майорові. — До речі, з'ясуйте, як лейтенант Сіраш з сорок восьмого корпусу Дев'ятої армії потрапив у смугу Вісімнадцятої? За яких обставин?

— Ми вели нічний пошук... — почав був Андрій.

— Досить, — зупинив його полковник. — В мене обмаль часу. Розкажете все майорові. І про себе, й про архіви, де ви їх одержали і як провезли через зайняту ворогом територію, а також всі відомі вам подробиці про прорив з оточення Вісімнадцятої армії. Адже ви проривалися з її частинами?

— Напередодні я ще був у розташуванні Вісімнадцятої армії, вийшов на світанку коридором разом із штабом, Політуправлінням, санітарними машинами медсанбатів та госпіталів з пораненими і, значить, не можу нічого сказати про те, як проривався і як загинув генерал-лейтенант Смирнов. Я почув про його загибель, вже вийшовши з оточення.

В цей час зазмерив військовий апарат на полковниковому столі, і він довгенько слухав, киваючи головою, примовляючи:

— Так, так, зрозуміло, — а поклавши трубку, кивнув майорові: — Забирайте його й документи і постарайтеся все записати сьогодні ж, щоб доповісти в Москву під час нічного сеансу зв'язку разом з добовим донесенням. Спасибі, лейтенанте. — Полковник потиснув Андрієві руку. — Будете представлені до чергового звання і нагороди.

Вони пройшли в кабінет майора.

— Значить, так, — сказав майор, всідаючись за свій стіл і запросивши Андрія сісти навпроти, — ось вам папір, ручка й чорнило. Запишете все, що знаєте, а я пішов готувати вам проїзні документи.

Коли Шапошников доповів Сталінові про успішні дії четвертої танкової бригади Катукова під Орлом, а потім під Мценськом, де вдалося кілька разів зупинити 24-й моторизований корпус з другої танкової армії Гудеріана й завдати йому значних втрат, Сталін усміхнувся, набив свою люльку, жвавіше пройшовся вздовж кабінету перед столом, за яким сиділи члени Політбюро.

— Зараз найголовніше, — сказав він повільно, розтягуючи слова, — зупинити просування німців хоч на кілька днів, не дати їм прорватися до Тули і Можайська, щоб забезпечити вихід з оточення нашим арміям з-під Брянська і Вязьми. Ви, Борисе Михайловичу, вислали туди делегатів із засобами зв'язку, як ми домовлялись? Погодили на прями виходу, визначили, куди їм прориватися, щоб завдати зустрічні удари і виручити їх? Бо навряд, щоб у них там були гармати й боеприпаси. Хай група Єфремова орієнтується саме на Мценськ, де успішно обороняється Катуків.

— Делегатів послано, деяких літаками, з приземленням у розташуванні оточених військ, інших скинули на парашутах, але відомостей поки що ніяких.

— Далі, — мовив Сталін після довгої паузи, обдумуючи почуте, але не зупиняючись на ньому. — Досвід корпусів Лелюшенка, Белова і особливо танкової бригади Катуків треба узагальнити й довести до всіх частин і з'єднань на Московському напрямі. А тому заготуйте сьогодні ж постанову Ради Народних Комісарів Союзу РСР про присвоєння Катуківу звання генерал-майора і наказ народного комісара оборони про перейменування четвертої танкової бригади в першу гвардійську танкову. Ми ж, здається, танковим військам гвардійських звань ще не присвоювали. В наказі викласти передумови успіху бригади, розкрити особливості тактики, застосованої Катуківим: поєднання замаскованих засад із діями ударної групи. Зараз же довести до відома Лелюшенка, Белова й Катуківу, що Ставка високо оцінює їхні дії. Найближчими днями постанову опублікувати в «Правде», а наказ про присвоєння звання першої гвардійської танкової розмножити й розіслати всім фронтам, арміям, танковим дивізіям і бригадам. Хай з бригади Катуківу беруть приклад і застосовують у себе розроблене ним і перевірене в бойових діях. Привезіть заготовлені документи на ближню дачу, я жду вас о двадцять третій.

Шапошников сподівався застати Сталіна самого й поговорити з ним деякі невідкладні питання, але застав він там і Молотова, й Ворошилова та Калініна — це була зви-

чайна, хоча й припізніла вечерея, за якою саме й обговорювалися ті питання, які не знайшли свого розв'язання протягом дня.

— Приєднуйтеся до нас, Борисе Михайловичу, — сказав Сталін привітно, але назустріч не підвівся, тільки налив у високу й тонку чарку синього кришталю темно-червоної, ледь солodkaвої хванчкарі й поставив перед порожнім стільцем.

— Накладайте собі м'яса, каші, овочів і підсідайте до столу, потім, після вечері, розглянемо й підпишемо все, що треба підписати.

— Я б хотів, щоб ви підписали заготовлені документи одразу, бо їх треба негайно відправити за призначенням, — і Шапошников подав Сталінові свою темно-вишневу течку з текстами постанови Ради Народних Комісарів про присвоєння Михайлові Юхимовичу Катуківу звання генерал-майора танкових військ, яку Сталін підписав, швидко перебігши очима, без жодної правки, а наказ читав довго, зробив кілька правок синім олівцем.

— Мені здається, Борисе Михайловичу, що тут не вистачає третього пункту про поповнення бригади Катуків матеріальною частиною і озброєнням до повного штату. А якщо ми з вами не внесемо цього пункту, то ніхто ж йому не дасть і цурки, а це буде несправедливо. — І Сталін своїм синім улюбленим олівцем розмашисто й чітко дописав: «3. Начальникові Головного автомобільного бронетанкового управління та начальникові Головного артилерійського управління поповнити 1-у гвардійську танкову бригаду матеріальною частиною бойових машин та озброєнням до повного штату», — показав Шапошникову, прирмужившись, почекав, доки той прочитає, спитав: — Згодні?

Маршал кивнув.

— Тоді підписуйте.

— Після вас, — скупо всміхнувся Шапошников.

— Правильно, — погодився Сталін, — третій пункт виконувати мені, а не вам, бо де ж ви візьмете танки й гармати? Ви їх тільки поглинаєте, а виробництво й постачання так на мені й зостаються. Хіба це справедливо?

— Я вже давно пропоную передати цю докучливу справу Головному державному управлінню озброєнь та боеприпасів...

— Заводи ще не пущено, Борисе Михайловичу, — сказав Сталін. — Треба побудувати й налагодити виробництво на тих, які вдалося перебазувати на схід. Що ж, ми

віддамо їх незавершеними й звалимо все на молоді плечі Устинова?

— Ну, не самого Устинова, — наполягав маршал, — а й на членів Державного комітету оборони, хоча б до кінця битви за Москву, коли вже відстоїмо столицю.

— Ні, — посміхнувся Сталін у вуса, — тоді, як Москву відстоїмо й ворога від неї проженемо, тоді вже буде легше. Ось тут — вийняв Сталін невеликого блокнота й поклав перед собою на стіл, — всі танкові й авіаційні, артилерійські й автомобільні заводи, кожен денний виробіток боеприпасів, все, що планується на завтра. В будь-яку хвилину знаю, що у нас є і що кому можна дати. Конкретно. Невідкладно. Зараз. А з другого боку — всі потреби заводів у матеріалах, устаткуванні, технології ось тут, — вийняв він з другої кишені інший блок. — Так що ви вже, Борисе Михайловичу, подужче підпирайте мене у воєнних, у фронтових наших ділах, бо в тилу роботи... Майбутнє наше залежить повністю від того, як ми налагодимо випуск танків, літаків, гармат, боеприпасів. Але це ви знаєте добре й без мене. А зараз давайте членам Державного комітету оборони прочитаємо, що ми з вами приготували. Читайте, Борисе Михайловичу, наше творіння, право на яке нарешті здобуто в тяжкій борні.

«Всім фронтам, арміям, танковим дивізіям і бригадам, — почав урочисто й суворо, трохи хрипкувато, але по-військовому чітко старий маршал:

НАКАЗ

НАРОДНОГО КОМІСАРА ОБОРОНИ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

11 листопада 1941 року

місто Москва

№ 337

Про перейменування 4-ї танкової бригади в 1-у гвардійську танкову бригаду.

4-та танкова бригада відважними й умілими бойовими діями з 4.10 по 11.10, незважаючи на значну чисельну перевагу противника, завдала йому тяжких втрат і виконала поставлені перед бригадою завдання прикриття зосередження наших військ.

Дві фашистські танкові дивізії та одна мотодивізія були зупинені й зазнали величезних втрат від славних бійців і командирів 4-ї танкової бригади.

Внаслідок запеклих боїв бригади з 3-ю й 4-ю танковими дивізіями та мотодивізією противника фашисти втратили: 133 танки, 49 гармат, 8 літаків, 15 тягачів з боеприпасами, до полку піхоти, 6 мінометів та інші засоби озброєння. Втрати 4-ї танкової бригади налічувалися одиницями.

Відмінні дії бригади та її успіх пояснюються тим, що:

1. Бригадою велась безперервна бойова розвідка.
2. Здійснювалась повна взаємодія танків з мотопіхотою та артилерією.

3. Правильно було застосовано й використано танки завдяки поєднанню засади з діями ударної групи.

4. Особовий склад діяв хоробро і злагоджено.

Бойові дії 4-ї бригади повинні служити прикладом для частин Червоної Армії у визвольній війні з фашистськими загарбниками.

НАКАЗУЮ:

1. За відважні та вмілі бойові дії 4-ту танкову бригаду іменувати: «1-а гвардійська танкова бригада».

2. Командирів 1-ї гвардійської танкової бригади генерал-майорові Катуківу представити до урядової нагороди бійців та командирів, що найбільше відзначилися.

3. Начальникові ГАБТУ та начальникові ГАУ поповнити 1-у гвардійську танкову бригаду матеріальною частиною бойових машин та озброєнням до повного штату.

НАРОДНИЙ КОМІСАР ОБОРОНИ СОЮЗУ РСР
И. СТАЛІН

НАЧАЛЬНИК ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ЧЕРВОНОЇ
АРМІЇ МАРШАЛ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
Б. ШАПОШНИКОВ»

— Гадаю, товариші, що цей наказ принципово важливий, — сказав Сталін після тривалої мовчанки. — У нас з'являються бойові з'єднання, які вже перевершують противника в тактиці та оперативній майстерності, не кажучи вже про стійкість. А це означає, що ми вступаємо в якісно нову фазу боротьби з фашистською Німеччиною. Досвід таких частин і з'єднань потребує якнайширшого розголосу й впровадження. Так виковується наша радянська гвардія, — з гордістю завершив він. — Цими днями ж треба присвоїти звання гвардійських другому кавалерійському корпусові Белова та всім його дивізіям, 316-й стрілецькій дивізії Панфілова. Прикиньте в себе в Генеральному штабі, Борисе Михайловичу, які ще з'єднання гідні звання гвардійських, і не лише на Західному фронті під Москвою,

а по всіх фронтах, і ми їх обговоримо й прудумаємо, як їх відзначити.

Віддавши розпорядження зараз же одвезти наказ у Головне політичне управління для розмноження, а постанову в «Правду» для публікації, Сталін узяв маршала Шапошнікова під руку, провів у свій кабінет і спитав його:

— Ви добре знали генерал-лейтенанта Смирнова?

— А хіба вам це невідомо? — здивувався маршал. — За Андрія Кириловича я й при житті ручався, як за самого себе. Залюбки зробив би це й тепер: нам би зараз він був дуже потрібний...

— Авжеж, — сказав Сталін, — за вашою настійливою рекомендацією ми призначили його командуючим Харківським військовим округом, — нагадав він, — а вже потім, за штатним розкладом мобплану — командуючим Вісімнадцятою армією.

Шапошников помовчав, зважував: випадково чи не випадково Сталін згадав про це, — з ним завжди треба було триматися напоготові.

— Він на цій посаді проявив себе якнайкраще, — нагадав маршал, так і не дійшовши якоїсь остаточної думки про намір Сталіна. — Завдяки його ініціативі та оперативній майстерності війська Південного фронту не зазнали жодного оточення від кордону до самого Дніпра. Єдиний фронт з усіх наших фронтів не зазнав оточень у першій фазі війни.

— Мало ми їх виручали авіацією, — нагадав Сталін. — І потім, до чого тут Смирнов? Просто німці в смузі Південного фронту були пасивні. Вони й воєнні дії почали своєю одинадцятою армією тільки 2 липня — на цілих десять днів пізніше. Був час розгорнути війська, перегрупуватися, не те що на інших напрямках. Та й Клейст не виправдав надій Гітлера, так і не зумів вийти на оперативний простір після того, як Рябишев, Карпезо та Рокоссовський потрїпали його під Бродами й Дубном. Борисе Михайловичу, вас починає зраджувати пам'ять.

— Товаришу Сталін, — переконливо й тихо сказав Шапошников, — ми вже проаналізували першу фазу війни. Повірте мені: генерал-лейтенант Смирнов активною й маневреною обороною змусив Клейста весь час відхилитись на північ. Загнувши свій правий фланг, не дав йому прорватися ні вздовж Дністра, ні вздовж Бугу в тил військам Південного фронту, а постійними контратаками зв'язав війська Шоберта перед своїм фронтом.

— Всю одинадцятую армію? — не повірив Сталін.

— Ну, не всю, але її лівофланговим дивізіям не дав

обійти наші війська з півночі. Я не знаю, хто б це зумів зробити на його місці.

— Гаразд, — змахнув нетерпляче люлькою Сталін, — дасте мені систематизовані щоденники по Південному фронту і, зокрема, по армії Смирнова, хоч мова зараз і не про те. Він відмовився скористатися літаком, якого ви за ним посилали? Так?

— Не хотів кидати свої війська в оточенні, сподівався вивести, — різко сказав Шапошников.

— А німці нібито поховали його з військовими почесностями за героїзм? — підвищив голос Сталін. — Ви що-небудь знаєте?

Шапошников мовчав.

— Не знаєте? — запитав Сталін уже тихіше. І вже зовсім тихо закінчив: — І я теж не знаю.

— Я чув про це.

— З німецьких газет? — спитав Сталін. — Чи з радіо-передач? І там, і там цю акцію трактують виключно в плані вияву істинно лицарських почуттів з боку теперішнього командуючого одинадцятю армією генерал-полковника Манштейна. Здібний генерал. Вам же відомо, він запропонував блискуче опрацьований план завоювання Франції, що йшов урозріз із планом Шліффена, який був спочатку покладений в основу директиви на розгортання військ і весняний наступ.

— Я знаю, — сказав Шапошников, — і Манштейна, і всю цю історію. Він ще попсоє нам нерви... Не вірю я в його лицарство.

— А я припускаю, — заперечив Сталін. — Виявити благородство переможця нічого не варто, а слави прибавиться. Але чи не задумали німці якоїсь провокації, щоб використати чесне ім'я нашого командарма, що загинув на полі бою із зброєю в руках?

— Думаю, все можна віднести на рахунок позерства Манштейна. А може, й Геббельс руку приклав, щоб хоч трохи обіліти чорних своїх убивць: от, мовляв, як ми ставимось до чесних наших противників.

— Мені, Борисе Михайловичу, хотілося б знати, за яких обставин загинув Смирнов і як був похований. Зрештою, який напис зробили фашисти на його могилі?

— І навіщо йому було йти з примкнутих багнетом в атаку й гинути? — з гіркотою промовив маршал Шапошников.

— Скільки людей знало в обличчя командуючого армією? — спитав Сталін, примружившись і ніби вицілюючи Бориса Михайловича своїми зіркими, прискіпливими очима.

ма. — Та ще коли в прорив уже введено штаб армії, уп-
равління, політвідділ...

— ...медсанбати й госпіталі з пораненими, — докинув
Шапошников, але Сталін ніби й не почув.

— ...і всі тилові служби, — закінчив він, і Борис Ми-
хайлович зрозумів, куди він хилить.

— Ви гадаєте, що свідків не лишилося?

— Я не гадаю, — сказав Сталін. — Бо я не ворожбит.
Виходячи з конкретних обставин, я дещо припускаю. Але
все це лише нічим не підтвержені версії. Можна сидіти
на печі й вигадувати що завгодно. Я просив би Генераль-
ний штаб доручити розвідуправління з'ясувати все на
місці. Може, жителі щось знають, а може, вдасться про-
никнути в штаб одинадцятої армії. Треба встановити дві
речі: чи є там могила, який пам'ятний знак поставлено на
ній і що написано насправді на тому пам'ятному знаку?
Чи не якийсь глумливий напис? І друге — чи справді там
поховано генерала Смирнова? Доручіть їм провести таку
операцію.

— Буде зроблено, товаришу Сталін.

— А зараз їдьте в Генеральний штаб і відправте кавалерійському корпусові Белова під Каширу два танкові батальйони, які я йому пообіцяв сьогодні увечері, дві стрілецькі бригади і пару тисяч автоматів.

— Де ми їх стільки наберемо?

— Пошлете, скільки знайдеться на складах, а танкові батальйони й стрілецькі бригади я вже визначив — Ватутін і Штеменко знають. Перевірте все й покваліте, щоб завтра ж танки були в Зарайську, де їх зустріне представник Белова, а стрілецькі бригади шліть йому просто в Каширу. Там дуже тяжко.

— Мені як? — спитав Борис Михайлович, одягнувши шинелю й папаху. — Зайти попрощатись?

— Та ні, я за вас вибачуся, — сказав Сталін. — З Генерального штабу подзвоните мені сюди, як тільки все відправите: я обіцяв Белову, і слова треба дотримати. До речі, заготуйте ідентичний наказ про присвоєння його корпусові звання першого гвардійського кавалерійського, а дивізіям першої й другої гвардійських. Я зажадав від них подання, але, гадаю, чекати на них не слід, — хай це буде сюрпризом. Б'ються вони, як герої.

Борисові Михайловичу Шапошникову ще не доводилось бачити Сталіна в такому гарному настрої: він, очевидно, під враженням успішних дій корпусів Лелюшенка і Белова, танкової бригади Катукова й Шістнадцятої армії

Рокоссовського остаточно повірив в успішне здійснення наміченого контрудару і припас для цього сили: Сталін, як ніхто в другій світовій війні, умів накопичувати резерви й нові формування. Послідовне й неухильне прямування до визначеної мети, в досягненні якої він був непохитним, ставило Сталіна вище всіх його опонентів у політичній стратегії, допомогло йому і в керівництві обороною країни, коли він діставав можливість впливати на події.

Не маючи спеціальної військової освіти, він самостійно вивчив історію воєн, основи тактики й стратегії і набув певного практичного досвіду в громадянську війну.

Визнаний воєнний теоретик і штабіст Шапошников, будучи начальником Генерального штабу та відповідаючи за будівництво укріплених районів на старому й новому кордонах, майже все погоджував із Сталіним і ні разу не зіткнувся з проявом дилетантизму. Він поважав його за інтуїцію в оцінках явищ і в передбаченні. Тому вірив у Сталіна, в його здатність очолювати Верховне Командування військами із одночасним керівництвом країною. Долаючи недуги, що обсідали його тієї трагічної осені, маршал з усіх сил, помножених на великі знання й багаторічний досвід, допомагав Сталінові налагоджувати оборону країни, а у військах, що відступали, наводити лад і зупинити ворога.

Він перший помічав помилки Сталіна, бо в кого ж їх тоді не було: адже такої грандіозної війни за неосяжним театром воєнних дій, кількістю військ та ступенем їхнього оснащення за всю свою історію людство ще не знало.

Мабуть, не було на світі двох однакових війн, — завжди наступна відрізнялась від попередньої і новими видами озброєння, й вищою організацією військ, гнучкішою тактикою та досконалішими оперативними діями, що диктувалися новою стратегією. Проте ще ніколи так різьче не відрізнялися дві війни з проміжком усього в двадцять літ: ні тотальністю та засобами ведення, ні тактикою та стратегією, ні новими наступальними видами збройних сил, такими, як авіація й танкові війська, що за короткий час набули неймовірно бурхливого розвитку. Не відстала від них і артилерія. Автомобільний транспорт надав піхоті нечуваної маневреності на величезних просторах, що охоплювали цілі континенти.

Все це створювало перед командуванням тієї сторони, що зазнала нападу, у керівництві військами майже нездоланні труднощі: необхідність швидко й безпомилково орієнтуватися в мінливій обстановці, блискавично розгадувати наміри ворога в тактичній, оперативній і стратегічній

зонах, ще швидше приймати рішення. Нападаюча сторона завжди має переваги в ініціативі ведення бойових дій, у виборі часу, напрямку, характеру удару. Протівна ж сторона у своїх діях має виходити не з можливостей і спроможностей своїх армій, не із здібностей своїх воєначальників та їхніх нахилів, а з того, щоб усі підпорядкувати відсічі вже розгорнутих чужих армій, протистояти чужій тактиці й стратегії, а вже потім здійснювати свою власну. Саме про цю складність ситуацій, що випала нам через раптовий напад фашистської Німеччини на початку другої світової війни, охоче забувають любителі оцінювати події постфактум або заднім числом, наголошуючи на наших невдачах у битві за прикриття кордонів. Ігноруючи саме ці стратегічні й оперативні передумови, вони з переконливою легкістю звинувачують командування Червоної Армії, її Генеральний штаб, нарешті, уряд Радянського Союзу і особисто Сталіна в тому, що в нас не були підготовлені ні армія, ні економіка, ні промисловість, ні органи управління до ведення сучасної війни. Найчастіше до цього вдаються зараз дилетанти, але було чимало таких людей і тоді, навіть серед професійних військових. Борис Михайлович Шапошников не належав до них. Добре інформований, високоосвічений і талановитий штабіст, наділений високими повноваженнями й знаннями, був переконаний тоді й лишився переконаним до кінця своїх днів, що у світі не було на той час армії, яка могла б витримати страшний, небувалий ще за своєю силою й сконцентрованістю удар добре вишколеного, високоорганізованого, захопленого перемогами в Європі і збагаченого бойовим досвідом вермахту. Але Червона Армія, весь наш народ витримали цей удар, не розгубилися, не втратили здатності до опору, як це трапилося з Польщею, Бельгією, Голландією, Данією, Норвегією, Грецією і, нарешті, такою великою державою, як Франція.

З свого життєвого і військового досвіду маршал Шапошников оцінював стійкість Червоної Армії і всього народу як досягнення вирішального значення. Перебуваючи на Західному фронті як представник Ставки й бачачи невдачі Третьої, Десятої й Тринадцятої армій спочатку під Белостоком, а потім перед Мінськом, він безпомилково відчував, що, незважаючи на великі втрати військ, території, промислових центрів і людей, опір завойовникам все зростає, боротьба стає дедалі впертішою й запеклішою, а це означало зрив блицкригу, без якого стратегія фашистської Німеччини, заснована на принципі блискавичної війни, неодмінно зазнає краху. І хоч знав досвідчений Борис Михай-

лович Шапошиков, що мобілізаційні ресурси нашої країни майже невичерпні, найбільше тривожився, що в нас не вистачить резервів, що промисловість не встигне виробити достатньої кількості боеприпасів і військової техніки або новосформовані військові контингенти не встигнемо перекинути в район боїв. Коли ж Сталін зумів у цьому ділі навести лад і домогтися оперативності в створенні, підготовці й доставці резервів на фронт, він заспокоївся. Разом з тим, він знав, що доля війни вирішується саме зараз, на полях битв сорок першого року, і якщо в цих битвах ми вистоймо, то й війну неодмінно виграємо. Це було його глибоке переконання, про яке він нікому не говорив, але задля здійснення його робив усе можливе й неможливе, самовіддано керуючи Генеральним штабом Червоної Армії і допомагаючи Ставці всіма своїми знаннями, досвідом і талантом.

Він не тільки вірив у Сталіна — він схилявся перед його твердістю, перед організаторськими здібностями і залізним характером, поважав за небагатослівність і простоту та ясність думок і висловів. З ним було не легко, але завжди цікаво. У найтяжчі хвилини, навіть впадаючи в лютість, як це сталося тоді, коли наші війська залишили Мінськ, він бував необ'єктивним, але не панікував, ніколи не метушився — навіть у гніві здатен був виділити найголовніше й зосередитись на ньому негайно, як тільки спалах пройде. Розуміння відповідальності, яка звалилася на його плечі особливо з початком війни, визнання його організаторських здібностей змушували зносити його вибухи й не завжди справедливі докори, його прихований за зовнішнім спокоєм крутий характер. І хотілося працювати з ним поруч на повну силу здібностей і снаги, знань і досвіду, віддаючи роботі всього себе до останку, хоч би й саме життя кладучи на оltар священної битви з ворогом, на яку піднявся весь народ. А це було таке джерело сили й стійкості — від рядового червоноармійця до маршала, — про яке Гітлер та його оточення й не мріяли, не здогадувались і тому не могли його врахувати.

За триумфального маршу по Європі, в період перших успіхів і на нашій землі несправедливість загарбницької і людиноненависницької війни могла й не хвилювати. Ну спалахне десь глибоко в душі забите й заглушене гітлерівською ідеологією завойовництва й геббельсівською пропагандою почуття жалю до розтоптаних і понівечених міст і сіл з убитими його старими й малими жителями, ну прокинеться раптом сумління чи почуття глухої й пекучої провини — подумаєш, яка перепона! В гурті «бойових друзів»,

що сіють поряд з тобою смерть і розруху, горланячи «Deutschland, Deutschland über alles»¹, пригадаеш, що фюрер наперед взяв усі твої гріхи і всю відповідальність за твої дії на себе, і можна мчати далі танками, машинами, мотоциклами, бронетранспортерами й літаками і сіяти смерть, аж доки тобі самому не пустять крові під Смоленськом, під Коростенем, під Києвом, під Одесою, під Орлом, під Мценськом, — отоді оглянешся, оговтаєшся, схаменешся: а за що ж я вбиваю цих людей? За що, власне, воюю? Отут ти й відчуєш психологічну, духовну, ідеологічну перевагу того, хто веде проти твоєї загарбницької свою праведну Вітчизняну війну, захищаючи свою матір, свою дитину, дружину, свою хату, своє село чи місто, свою землю, всю свою країну, весь свій народ від завоювання й знищення. Наскільки ж він духовно вищий за тебе, завойовника, цей праведний захисник, який узяв зброю до рук, щоб боронитися вдома від тебе, нападнику, зайдо, убивцю, що покинув свій дім, своїх дітей, свою матір і дружину, щоб понести в чужу землю, чужим людям, котрі не зробили тобі ніякого зла, вогонь і смерть, всенародне горе й розруху.

Психологія на війні — важлива річ. Шапошников знав це добре і клав її на терези нашої перемоги. Знаючи, що спочатку настане втома в рядах армії-грабіжниці, армії-завойовниці, армії-вбивці цілих народів, потім — розчарування, а далі — розпач, туга за рідними, за домівкою, що лишилася в немислимій далечині. І хоч до цього стану гітлерівську армію ще треба було довести незчисленними втратами, стражданнями, пролитою кров'ю й смертями, все одно цей момент мав настати і ось-ось настане отут, під Москвою. Старий маршал добре знав ще замолоду, що, крім командирів і штабів, крім ідеології й постійної патріотичної пропаганди, крім усього видимого, явного і навіть показного, армію непомітно, приховано й таємно веде й об'єднує чи знесилює й роз'єднує ще й психологія, душевний стан кожного солдата, офіцера, генерала, що, мов при дифузії рідин і газів, має здатність переміщуватися, взаємопроникати й зливатися в невловний і некерований конгломерат, який важко вловити й визначити, але який легко й просто назвати бойовим духом війська.

Найдосвідченіший з усього командного складу Червоної Армії, найстарший за віком, посадою і званням, що випадає не так вже й багатом з тих, хто присвятив себе військовій службі, маршал Шапошников умів, аналізуючи бо-

¹ «Німеччина — над усе» (Нім.).

йові дії ворога, інтуїтивно, майже підсвідомо вловлювати найменші зміни в психології війська, що настають чи тільки намічаються в даній обстановці, і це відкладалося в пам'яті й свідомості, мимоволі впливало на його подальші дії: підготовку проекту директив, вироблення попередніх рішень, які дедалі частіше Сталін підписував, не вагаючись, бо воєни точно відбивали співвідношення сторін і виявлялися найпридатнішими при всебічному об'єктивному аналізі.

Відавши розпорядження про відправку підкріплень в корпус Белова, оформивши наказ про перейменування його в перший гвардійський, маршал довго сидів за столом у своєму кабінеті. Відключившись од невідкладних справ, яких у начальника Генерального штабу в той період було багато, він намагався вловити в перебігу останніх і передбачуваних подій щось найголовніше — їхню квінтесенцію. І чим глибше задумувався над цим, тим світліше ставало у нього на душі: там починала жевріти відчутна, майже матеріальна надія на успішне завершення Московської наступальної операції — першої наступальної операції проти «нездоланної й непереможної» гітлерівської армії, що виявилася зовсім не підготовленою до зими, потріпаною й знекровленою в тяжких боях під Москвою. Він уявляв сибірські дивізії, одягнені у ватники, в теплі хутрові шапки й білі кожушки, озброєні новісінькими автоматами, уявляв також лискучі од свіжої фарби танки Т-34, які успішно зварює в Танкограді напівавтоматичною електрозваркою старий академік Патон, уявляв нові гармати й літаки, і передчуття близького успіху хвилювало старого маршала й робило його щасливим. За багато тяжких і пекельних днів і недоспаних ночей він відчув себе свіжим, невтомним і радісним. Радісно було від того, що армія, якій він віддав життя, вистояла в обороні і тепер по-справжньому готова перейти в наступ. Тішило й те, що він так успішно працював у найтяжчий період поруч із Сталіним, що в них тепер не буває розбіжностей і суперечок.

Він зняв трубку прямого телефону і одразу ж почув голос Сталіна:

— Слухаю.

— Не розбудив? — спитав старий маршал.

— Працюю ще, як і ви. Хоч ми ж домовлялись, Борисе Михайловичу, щоб ви так пізно не засиджувались. — Злегка докорив йому.

— Думаю, — сказав Шапошников. — Чомусь так гарно стало думатися, товаришу Сталін.

Сталін промовчав. І мовчав довго.

— Катуківу й Белову поповнення послали?

— Послав давно.

— А по радіо вже й постанову нашу про присвоєння їм звання гвардійських передали. Не чули?

— Не чув. — Маршал насолоджувався такою спокійною розмовою із Сталіним.

— Я от що хотів вас просити, Борисе Михайловичу, подзвоніть Жукову й порадьтеся, куди йому перекинути Третю й Десяту армії? Я думаю, їх треба зосередити за Істринським водосховищем. Але забув його спитати при розмові.

— Ви давно з ним розмовляли?

— Хвилин двадцять тому, — сказав Сталін, прикинувши. А помовчавши, спитав: — Боїтеся, що спить? Не бійтеся, Жуков уже другий тиждень щонаочі працює над своїм планом контрнаступу.

— Так ми ж його вже затвердили! — здивувався старий маршал.

Сталін помовчав довгенько. Можна було подумати, що припинив розмову.

— Ви що, не знаєте Жукова? — спитав повільно, без ніякої інтонації. Одразу й не зрозумієш, осуджує він чи хвалить, але Борис Михайлович знав: Сталін високо цінував Жукова. Мабуть, як нікого. — То ви там прикиньте, де саме зосереджувати армії, і віддайте відповідні розпорядження Хрульову. І спати, спати, Борисе Михайловичу, зараз же! — різко сказав Сталін. — Нас чекають дуже напружені дні й ночі, — і поклав трубку.

— Наче буває важче, ніж зараз, — похитав головою старий маршал, викликаючи командний пункт Жукова, і, коли той відповів різко й сердито одним словом: «Да!», — спитав його, куди подавати ешелони Третьої і Десятої армій.

— Вони вже вивантажуються, — відповів Жуков. — Авжеж, за Істринським водосховищем. За Першою ударною армією. В другому ешелоні. Щоб легко було ввести в прорив. Не турбуйтеся, що близько. Повірте, буде саме так, як треба. Я все розрахував. На добраніч, Борисе Михайловичу. — І він відключився, не турбуючись вищим званням співбесідника, знаючи, що старий маршал ніколи не ставив субординацію вище діла і зрозуміє його поквалітивість.

Борис Михайлович розстібнув ремінь з португезею, зайшов у кімнату відпочинку, роздягнувся, прийняв душ і, вимкнувши світло, блаженно випростав під ковдрою на-

труджені ноги — вони в нього найдужче втомлювались за день. Голова, на що вже складний орган, найскладніший в усій людській будові, а й вона так не стомлювалась, була й зараз свіжа, ясна. А от ноги знесилювались дедалі частіше: мліли, коли стояв, терпли, коли сидів, і він починав не тільки усвідомлювати, а й по-справжньому відчувати таку зараз невчасну й небажану старість. Він лежав і думав про своє немічне тіло з відразою, ніби сердився на нього, що воно підводить його в такий відповідальний момент. Василевський і Ватутін їздять без нього у війська, намагаються більше перебрати на себе його роботи, а роботи все одно побіса, вона обсідає їх усіх вдень і вночі і ні кінця їй, ні краю. Та от саме зараз стають помітними наслідки подвигів, смертей і крові кадрової армії і всього народу. Саме зараз би й керувати Генеральним штабом, працювати не складаючи рук, але він усвідомлював, що часу йому одведено вже небагато. Про ці печальні й невідворотні речі він думав без страху чи розпачу, якимось мудро, спокійно, може, й тому, що саме зараз, напередодні великого контрнаступу трьох центральних фронтів, по-справжньому відчув і усвідомив, що жив на світі недарма.

З цією думкою він заснув: бачив у сні розлогий степ під Запоріжжям; самотню могилу, і йому хотілося плакати. Він і справді плакав уві сні, бо ніколи не дозволяв собі плакати над могилами й втратами наяву.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

Коли Шапошников запросив до свого кабінету начальника розвідуправління Генерального штабу і виклав йому суть справи, Голиков без ніяких вагань запевнив, що доручення виконає, хоча свого розвідника в районі Запоріжжя не залишив, а спробує все перевірити через партизан.

— Що не робить вам честі, — сказав маршал Шапошников.

Розвідниками дорожили в усі часи, в усіх державах. Людей спочатку ретельно відбирають за винятковими здібностями з-поміж тисяч інших, потім роками наполегливо готують, навчають, щоб послати у ворожий стан, де вони мають адаптуватися й постійно виконувати складну й небезпечну роботу майстерно і тонко, не викликаючи найменших підозр. Якщо ж їм вдається виконати завдання й повернутися, їх цінують ще вище за набутий досвід. Вони передають його товаришам, навчають молодших своєї непростой професії. Коли ж провалюються й гинуть, то ли-

шаються невідомими: ні армія, ні держава не можуть прийти на допомогу, захистити чи врятувати. І в житті, і в смерті вони приречені на таємничу й небезпечну самотність. Навіть коли їм пощастить добре влаштуватися у ворожому стані й обрости помічниками й співробітниками.

Така вона, професія розвідника — на перший погляд романтична, а по суті, сувора й навіть трагічна, і вся її привабливість у тому, що служиш Батьківщині й армії кожним своїм вчинком і помислом. Вони — твої судді, твої доручителі, володарі твоєї долі. А що ж може бути привабливіше й благородніше для натури юної й захопленої, хоч захопленості потім майже не лишається в ході підготовки й особливо під час роботи у ворожому стані — натомість виробляється холодний розрахунок, незворушність, постійний та неухильний контроль над кожним словом, кожним жестом, вчинком та дією. Романтизм відлітає — небезпека й ризик провалу залишаються й стають твоєю карою, буденним хлібом життя. Неймовірна складність добування потрібних відомостей, завжди найсекретніших, примушує вічно маскуватися, прикидатися зовсім іншою людиною, ніж ти є насправді, і про це ніхто не має дізнатися до самої твоєї загибелі чи смерті, якщо тебе не відкличуть.

З перших днів війни радянські чекісти-контррозвідники повели смертельну боротьбу з ворожою агентурою у прифронтовій смузі і в глибокому тилу, а чекісти-розвідники самі створили в тилу ворога на тимчасово окупованій території цілу систему диверсійно-розвідувальних груп і загонів, котрі цементували й скеровували рух Опору, допомагали підпільникам і партизанам налагоджувати глибоку конспірацію, координувати дії, добувати оперативну інформацію про ворога.

Начальник розвідувального управління, переговоривши з маршалом Шапошниковим, викликав свого помічника по розвідці в тилу противника:

— Отже, доручимо перевірити це розвідникам полковника Соколюка через партизанів? — перепитав він, ніби розмова й не переривалась. — А поближче до Запоріжжя, в дніпропетровській нашій мережі, в Полтаві? — нагадував начальник розвідувального управління. — З цих-от товаришів, — показав він коротенький список з двох-трьох імен, та й то вигаданих, намагаючись їх, однак, не називати вголос, — ви б не могли когось порадити, знаючи їхні можливості й здібності?

Помічник заперечливо похитав головою, повільно уявляючи й пригадуючи тих, хто стояв за цими умовними

прізвищами, немов паролями, і вони потроху поставали перед ним в уяві, вже напівзабуті.

— Ніхто з них не зрівняється з Лапіним, — сказав він. — Передусім в умінні входити в довір'я, орієнтуватися в обстановці, враховуючи нахили, смаки й схильності людей, з якими доводиться спілкуватись. І тут треба мати на увазі ще й той важливий факт, що в Лиманську з серпня перебуває штаб одинадцятої армії Манштейна.

— Все це відомо, — мовив начальник управління, — але Запорізька область звідти далеченько. Тільки переправа через Дніпро потребуватиме спеціальної перепустки і вмотивованої версії та мети.

— Ми тут за них не вигидаємо нічого. Лапін влаштувався так, що іншим і не снилося. Раджу вам зупинитися на цьому варіанті — надійнішої людини у тій смузі немає. І якщо він досі або хтось інший із людей Соколоюка не проник у середовище офіцерів штабу одинадцятої армії, запевняю вас: одержавши доручення, обов'язково знайдуть шлях до потрібних людей.

— Гадаю, вам легко зрозуміти, про що йдеться, — відверто глянув на свого підлеглого начальник управління. — Треба перевірити всі факти, встановити наміри німців, мету, яку вони мали, так помпезно ховаючи радянського генерала... І чи ж його вони ховали? Чи, може, підставну особу?

— «А чи був хлопчик?» — як кажуть французи. — Помічник по агентурній розвідці схилив голову, потарабанив пальцями по столу, глянув спідлоба на свого шефа й усміхнувся. — Що думав Манштейн, коли викликав оркестр, почесну варту і під звуки військового маршу взяв під козирок? По-моєму, й сам адмірал Канаріс не міг би встановити.

— А йому ж це зробити набагато зручніше, ніж нам з вами, — сказав начальник розвідуправління, підвівшись з-за столу. — Ніж нашому Соколоюкові чи Лапіну. — Він відгорнув штору вздовж усєї стіни, повернувся на місце й важко опустився в крісло.

Вікна виходили на схід, і в них уже плавав, немов лід у незамерзаючій ріці, пізній осінній світанок.

— Жаль, що ми марнуємо зусилля і навіть ризикуємо життям таких потрібних і талановитих людей заради того, щоб встановити, що мертві є справді мертвими.

Начальник розвідуправління не відповів нічого — стомлено прикрив очі рукою, схилив на неї голову.

Майор Валерій Петрович Лапін був викликаний до Лиманська двадцять п'ятого липня 1941 року, коли німці прорвали нашу оборону і вийшли під Білу Церкву, Умань і захопили Первомайськ, одразу ж повернувши круто на південь, уздовж Південного Бугу, і 16-ту танкову і 16-моторизовану дивізії. Виникла небезпека несподіваного й дуже швидкого оточення Лиманська, у якому намічалось на випадок окупації створити диверсійно-розвідувальну групу.

Несподіванок у початковій фазі війна підкидала нам чимало. Однією з них був і прорив 16-ї танкової дивізії Хубе з-під Первомайська на південь. Добре, хоч Вісімнадцята армія, прориваючись з Могилів-Подільського укріпленого району, зуміла захопити під селом Чауси переправу й затримати на Південному Бuzі протягом трьох днів її авангарди й передову ударну групу. Інакше, пройшовши глибокими тилами наших армій, танкісти Хубе могли б увірватися в Лиманськ ще в липні.

Коли прорив німців на південь намітився остаточно, саме тоді прибув з дивізії досвідчений розвідник Валерій Петрович Лапін і зайшов до кабінету начальника армійської розвідки полковника Соколюка. Вони замкнулися, і Соколюк цілий день нікого не приймав, відіслав навіть чергового з приймальні до шостої години вечора. Він передав Комлеву (тепер — Комлеву!) адреси явок, паролі, склади із зброєю, познайомив його із зв'язковими групи, яких він мав знати в обличчя.

А надвечір до кабінету зайшла огрядна жінка, трохи зняквіла, усміхнена й скута. На вигляд їй було десь за п'ятдесят.

— Знаюмтеся, — кивнув на Лапіна полковник Соколюк. — Це ваш майбутній квартирант. Валерій Петрович Комлев.

Вона подала руку. Ще ширше всміхнулась, проказала трохи манірно:

— Клара Фрідріхівна Ассман — дружина лікаря й сама лікар.

— Німкеня? — спитав Лапін не її, а скоріше полковника.

— Так, Клара Фрідріхівна, як і її чоловік, що помер у 1933 році, потомствені німці. Це гарантуватиме й вашу лояльність, особливо при вступі фашистів. Та й при подальшому зближенні з ними, з налагодженням знайомств.

— Ми навіть табличку не зняли, так і зосталась на дверях: «Лікар Ассман». А до лікаря, знаєте, коли завгодно й кому завгодно...

— Ми маємо на увазі зовсім інших відвідувачів, Клара

Фрідріхівно, — м'яко сказав їй Соколюк, — інші знайомства. Сподіваємось, ви в усьому сприятимете Валерієві Петровичу.

— Якщо не заважагимуть, то й буде добре, — пожартував Лапін.

Клара Фрідріхівна залишилася серйозною, навіть посуворішала.

— Довіряю його вам, — підвівся Соколюк, пройшовся кабінетом, підступив ближче до німкені й схилився над нею, — як найбільшу нашу дорогоцінність.

— Я протестую, — різко сказав Лапін. — Така атестація мене просто вбиває! Не слухайте й не вірте йому, Клара Фрідріхівно. Просто дайте мені притулок.

— І в це не вірте, — попадаючи в тон Лапіну, мовив полковник.

— А в що ж вірити? — здивувалась Клара Фрідріхівна.

— В те, що я вам говорив раніше, в те, що зараз кажу. Від вас залежить дуже багато. Можна з повною відповідальністю стверджувати, що його доля у ваших руках.

— Можна б і не говорити, — зауважив напівжартома Лапін, що став тепер для всіх у Лиманську Комлевим. — Навіщо такі урочисті слова й напучування? Будемо думати про те, що я стану просто гарним і постійним квартирантом у фрау Ассман. І все. А то ще накличемо біду цими високими й зайвими словами.

— Нам ще треба визначити його становище, — звернувся полковник до Клари Фрідріхівни, наче Лапіна тут і не було. — Звичайний квартирант може викликати й напевне викличе підозру німецьких властей одразу ж, при реєстрації. Як нам стало відомо з донесень, німецькі сім'ї ретельно очищаються від іноплеєнних родичів, а тим більше звільняються їхні квартири від квартирантів. Тому ми з вами, Клара Фрідріхівно, при попередній зустрічі домовлялися, що Валерій Петрович поселиться у вас не простим пожительцем, а під виглядом чоловіка вашої дочки. Чи говорили ви з Ельзою Карлівною? Чи вдалося вам переконати її в тому, що цього вимагають певні обставини? Ви ж їй довіряєте, чи не так?

— Ні в якому разі! — зірвався Лапін з місця й заходив по кімнаті. — Цю делікатну справу я маю вирішити сам.

— Дуже мало часу, — нагадав полковник. — У тебе й так нерозв'язаних питань попереду дуже багато. Цією делікатною справою тобі ніколи займатися. Та й гарантії на згоду Ельзи нема ніякої. А матері з дочкою домовитися легше...

— Ой не легше, — сплеснула руками Клара Фрідріхівна, — не легше, товаришу полковник! Я з нею ще й досі про евакуацію веду суперечки. Надумала виїхати, й край! Не хоче тут залишатись. Боїться і обурюється: як це так — залишитися під фашистами? Ще й досі не можу переконати.

— От бачите, — наче аж зрадів Лапін. — Це, очевидно, людина твердих принципів. А ви кажете: під виглядом чоловіка. Абстракціями тут не відбудешся. Доведеться мені самому переконувати її. Тільки при умові, що вона відчує повагу до людини, повірять у мої, хай і неясні, але благородні, а то й державні наміри, тільки за такої умови вона зможе погодитися на фіктивний шлюб. Це ж дуже серйозна справа!

— Може, вона ще й мене покине, а поїде в евакуацію сама, — сказала стривожена Клара Фрідріхівна.

— Ну, за це не турбуйтеся, — заспокоїв її полковник Соколюк. — Йї просто не видадуть документів на виїзд. З Лиманська не так то просто вибратися.

— З усього видно, що це доведеться вирішувати мені, — сказав Лапін. — Тут може виручити тільки особистий вплив і переконання. Йї треба довести, що це єдина умова мого існування при німцях і що запис у документах нікого ні до чого не зобов'язує.

— І ти берешся за це? — спитав полковник.

— Берусь, — твердо сказав Лапін. — Наша людина мене зрозуміє.

— Твоя впевненість породжує надію, — мовив Соколюк. — Але на яких же правах ти поселяєшся в родині Асманів зараз?

— Поки що на правах квартиранта, — спокійно всміхнувся Лапін.

— То що, дорогий мій квартиранте, — ласкаво глянула на нього Клара Фрідріхівна, проїнявшись симпатією до цього вродливого, стрункого тридцятилітнього чоловіка з голубими очима й світлим хвилястим волоссям, — ходімо додому?

— Ви йдіть, — кивнув полковник Соколюк, підписуючи її перепустку. — Якщо хтось помітить, що ви до нас заходили, а тим більше спитає, чого викликали, скажіть, що викликали відносно евакуації, але ви відмовились.

— А я й справді відмовилась, — сказала Клара Фрідріхівна, — бо на кого ж я його покину, якщо подамся в евакуацію! То приходьте, — піднялася вона й подала Лапіну руку. — Ми на вас чекаємо. Тільки з Ельзою вже домовляйтесь самі, ніби я нічого й не знаю.

Полковник Соколюк провів її до дверей і наказав секретареві, що з'явився на вечірне чергування, нікого до нього не впускати і по телефону не з'єднувати.

— Хіба що з Москви подзвонять, — розпорядився він, — тоді з'єднаєте негайно. Інших, хто б не дзвонив, записуйте в блокнот. Потім мені доповісте. — А повернувшись за стіл, сказав стомленому Лапіну: — Зараз нам принесуть обід. Пообідаємо й продовжимо нашу роботу. А головне: часу, Валерію Петровичу, мало. Можна вважати, зовсім не лишилося, щоб тебе тут ввести в заводський чи хоч у цеховий колектив і щоб до приходу німців забулося, що ти нещодавно з'явився в Лиманську.

— На заводі, — уточнив Лапін.

— Що на заводі? — не зрозумів полковник Соколюк, не вловивши його думки, бо сам думав уже про щось інше, важливіше.

— На заводі я можу з'явитись недавно, а в Лиманську жити давно. Треба тільки прийти у відділ кадрів не вільнонайманцем, а переведеним, скажімо, з іншого заводу чи ЦКБ.

— Тут центрального конструкторського бюро немає, — мовив полковник Соколюк, — але думка твоя слухна. Треба подумати, куди з відділу кадрів не стануть дзвонити для перевірки.

— В обком партії, — підказав Лапін, сміючись.

— Так, — погодився полковник Соколюк. — Але ця установка для німців не підходить.

— До вас не подзвонять, — жартував і далі Лапін.

— До нас то мусять подзвонити. Особливо з першого відділу. Але ж ми не можемо сказати, що ти у нас працював.

— Не можете. Ну й не треба. Значить, перевівся. Тоді й моє квартирування в Ассманів буде виправдано.

— Там самим квартируванням все-таки не відбудешся, — сказав роздумливо полковник Соколюк. — Чому ти в них поселився? Ким їм доводишся? Ось про що одразу ж запитають німці.

— Та щось придумаємо, — махнув рукою Лапін. — Раз є домовленість з матір'ю, то дочку я переконаю. Це вже простіше...

— Не простіше, Валерію, ох не простіше, — зітхнув полковник Соколюк. — Нагрянуть абвер, СД, гестапо, винюхуватимуть, перетрусять усіх. Так що нам треба продумати все, не пропустити жодної дрібниці. Єдиний і найприйнятніший варіант — поселитися в них під виглядом чоловіка Ельзи Ассман. Фіктивного, звичайно. Я вже про

це з Кларою Фрідріхівною домовився, і нічого міняти не будемо. Ну а тобі лишається домовлятися з своєю майбутньою «дружиною».

— Ну а що на фронті чувати? — перебив його Лапін, щоб закінчити цю неприємну розмову, яка йому здавалася зайвою, бо він вже прийняв рішення і не хотів до цього повертатися.

— Оборону поки що під Одесою наші тримають, а з півночі танки Қлейста вже дійшли до Первомайська, рвуться на вознесенські переправи. Так що нам треба квапитись.

— Треба — то й треба, — погодився Лапін. — І хоч усього не передбачити зараз, ми вже основні моменти погодили. Лишилося людей перевірити, але як ти їх перевіриш? Іноді людина й сама себе не знає, тільки в ділі розкривається. З кращого чи з гіршого боку, але розкривається.

— Тебе мають знати буквально один або два зв'язкових, не більше. З рештою членів твоєї групи зв'язуватимешся через них. Так буде гарантована конспірація.

— Про це ми вже домовились, — сказав Лапін.

Двері з приймальні відчинилися, просунув голову черговий:

— Товаришу полковник, обід принесли.

— Спасибі, — кивнув йому Соколюк. — Ходім, Валерію, перекусимо, чим бог послав. — Відімкнувши двері у задній стіні за столом, пропустив його в кімнату відпочинку, через неї вони пройшли в невеличку їдальню, де скромно було сервіровано стіл на двох.

— Ну, Валеро, — промовив раптом полковник Соколюк і, обнявши, міцно поцілував його у добре виголену щоку, — хай щастить. Тяжка тобі випадає місія.

— А кому зараз легко? — спитав Лапін і випив свою чарку, не поспішаючи, смакуючи, ледь-ледь вловлюючи запах і міцність горілки, а з цього й зробив для себе висновок: або хвилюється, або ж дуже стомився. — Може, я до цього готувався все життя. Таке відчуття, що настав на решті мій час. Адже зараз нема нічого важливішого за пряму участь у боротьбі з фашизмом — найлютішим нашим ворогом. Тому я радий, що мені виявлено таку довіру. Спасибі, — цокнувся він з полковником Соколюком.

— Дякуватимеш, як усе скінчиться і якщо зустрінешся після війни.

— Ого-го, коли то ще буде, — усміхнувся Лапін. — Спасибі зараз за все.

Пообідавши, працювали всю ніч.

Знову уточнювали явки й паролі, прикидали можливі дії на випадок провалу явки чи зв'язкового, умовні знаки та сигнали уточнювали теж, розподілялася зброя по тайниках, так щоб зберігалася вона в усіх районах міста; коли в одному місці станеться провал чи облава, щоб вона була під рукою в іншому. Ще раз перевірялися рація, батареї, код, дублери радиста із запасною апаратурою. А коли все це закінчилося, полковник Соколюк звів очі на Лапіна:

— Ну, здається, все, Валерію Петровичу. Ось ключ від парадного Ассманів. Будинок ми тобі показували, твоя кімната перша праворуч. Можеш іти, бо скоро почне світати. Машини не дам, щоб не привернути уваги цікавих сусідів. Хоч тут і недалеко, хлопці мої тебе проведуть так, що й не помітиш, до самого будинку.

— Навіщо? — усміхнувся Лапін. — З такою зброєю, як у мене, можна йти в розвідку, за «язиком».

Полковник Соколюк, провівши Лапіна до самих дверей, зупинився, оглянув його з ніг до голови, наче збирався запам'ятати надовго, а може, й назавжди. — Ну, Валерію Петровичу, бажая удачі, — подав він йому руку.

— Спасибі, — сказав Лапін, міцно тиснучи полковникові Соколюку його широку, міцну і суху руку. Такі руки бувають у здорових, мужніх і сильних людей — найчастіше в робітників: замолоду полковник Соколюк, мабуть, працював на заводі чи в сільському господарстві. Лапін розумів, що вони бачаться востаннє, що вірогідність повторної зустрічі мізерна, тому, вивільнивши руку з полковникової руки, рвучко обійняв його — останнього свого наставника, повноважного представника армійської розвідки, якій він присвятив своє життя і належав безроздільно, нарешті свого останнього соратника-командира. Так вони постояли, міцно обнявшись, добру хвилину, а може й дві, і про що думав кожен з них, не знали й вони, лише здогадувались, а вже іншим ніколи не судилося знати. Не глянувши більше один на одного, розійшлися: Лапін з силою штовхнув двері й зник за ними, а полковник Соколюк, круто розвернувшись, підійшов до свого столу, щоб послати за Лапіним назириці охорону.

Через три тижні від того ранку, як Валерій Лапін востаннє переступив поріг кабінету полковника Соколюка, до Лиманська вдеруться німці. Часу йому й справді відводилося небагато, хоч він того й не знав та й не міг знати. Ні він, ні полковник Соколюк, що незабаром зі штабом Південного фронту покинув Лиманськ і переїхав до Берислава.

Незважаючи на те, що не спав майже всю ніч, Комлев ошостій вже був на ногах. Він вийшов із своєї кімнати ретельно поголений, у свіжій, добре накрохмаленій сорочці, такий сліпучо-білій проти сонця, що Клара Фрідріхівна аж примружилася.

— Сідайте, Валерію Петровичу, снідати, — запросила вона від плити. — Омлет вже готовий, — і спритно поставила на стіл маленьку сковорідку з підставкою.

— Доброго ранку, — привітно й весело кинув з порога погляд на Ельзу, але та й вухом не повела — пила свою каву, ніби й не чула його привітання. — Ого, як нас зустрічають, — кивнув він на неї, запрошуючи в свідки матір, — немов окупантів.

Ельза мовчала. Й не глянула на нього. Навпаки, одвернула до розчиненого вікна, в яке било потужне літнє сонце й заглядали білі, рожеві й червоні мальви з палісадника. Звідти віяло свіжістю, щойно политою землею й травою, ранковою прохолодою. Лапін з подивом і проханням по допомогу в очах оглянувся на Клару Фрідріхівну, але та заперечливо хитнула головою: мовляв, безсила зараз будь-що зробити, чимось допомогти.

Валерій Петрович перекинув омлет на тарілку, взяв ніж і виделку, заходився їсти, час від часу позираючи на Ельзу. Біле-біле обличчя під темним, аж синюватим, волоссям справляло враження аскетичного чи перевтомленого. Схоже було на те, що вона зовсім не виспалась і була в дуже пригніченому настрої. Світла літня сукня, поцяткована блакитними дрібненькими квіточками по білому полю, в міру відкривала довгу, бездоганно округлу юну шию, прихоплені засмагою руки, підсвічувала чи відтіняла вільно кинуті по плечах і розчесані до глянцевого блиску коси. Трохи ніби завеликий ніс, довгуватий і гострий, і повні губи невеликого рота, яскраві й примхливі, видавали натуру поривну і відверту. А очі були чорні, мов ніч, суворі й печальні. Вони дивилися строго і твердо, майже не кліпаючи, і не обіцяли Комлеву швидкого примирення. Нервові руки з довгими пальцями, в яких Ельза тримала чашку з кавою, були міцні, теж ніби трохи завеликі для такої тендітної дівчини, і Комлев подумав, що це від постійних і тривалих вправ на роялі.

Помітивши його прискіпливі, оцінюючі погляди, Ельза різко підвелася й пішла до своєї кімнати, захопивши чашку з кавою та бутерброд, і енергійні кроки її лунали роздратовано й сердито, а волосся здригалось на кожному кроці, ніби збиралося зірватись і вилетіти у розчинене

вікно. Чути було, як вона перейшла коридор і замкнулась у своїй кімнаті.

— Грім і блискавка! — усміхнувся Комлев. — І все на мене. Кларо Фрідріхівно, виручайте! Подайте допомогу, доки тут не розпочалася справжня війна під родинним дахом, яка вимете мене звідси немов ураганом.

— Нічим поки що не можу допомогти, бо й до мене таке саме ставлення. Я не можу вам розповісти всього, але в даному випадку найкращий лікар і помічник — час. Учора Ельза дізналась, що її брат, наш любий Анатолій, пішов в армію, на фронт. А він же в нас хворовитий. Тому й жив не з нами, а в Криму, щоб підлікуватися, а може, й видужати.

— Ну? — спитав Комлев, проникливо дивлячись Кларі Фрідріхівні у вічі. — І вона обурюється, що я, такий молодий і здоровий, і досі не на фронті? Та ще й збираюсь залишитися тут при німцях?

— Майже так, якщо не гірше, — зітхнула Клара Фрідріхівна.

— Не гірше? — здивувався Комлев. А що ж може бути гірше за це?

Клара Фрідріхівна оглянувшись на розчинені двері, швиденько перейшла кімнату й зачинила їх, потім наблизилась до Комлева майже впритул:

— Підозрюю, що ви зрадник, чекаєте приходу німців і тому оселилися в німецькій родині. Що це ви розраюєте мене евакуюватись, щоб мати гарантовану безпеку і затишок. Не знаю, що робити? Як на неї вплинути?

— Поговоріть з нею, як мати з дочкою. Кажуть же, ближчих, рідніших і довірливіших людей немає на світі, як мати й дочка.

— Не можу ж я сказати їй, хто ви.

— Не можете, — погодився Комлев. — То хоч порадьте поговорити зі мною.

— Спробую, — здвигнула плечима Клара Фрідріхівна. — Але не сьогодні.

— У нас іще є час, — сказав Комлев, глянувши на годинник. — О, мені треба вже поспішати, щоб на завод не запізнитись. Спасибі вам, Кларо Фрідріхівно, за сніданок. Все було дуже смачне. Наче ще й не їв такого.

— На здоров'я, — відповіла господиня, — але не тратьте зусиль на цю необов'язкову галантність. Ми ж люди свої, а вам є про що думати й чим клопотатися й без цього.

Комлев вдячно глянув на Клару Фрідріхівну, накинув піджак і швидко вийшов. На заводі у тісному приміщенні відділу кадрів він швидко пройшов усі формальності із

заповненням анкети, до обідньої перерви одержав перепустку і, як інженер-механік, прибув у добувочний цех. Тут його, після короткої бесіди з начальником цеху, оформили старшим інженером проекту 82, тобто на будівництво першого в Радянському Союзі лінкора, закладеного минулої осені на найновішому стапелі «Нуль».

Хоч корпус корабля ще тільки виводився, а носові й кормові секції склалися і зварювалися на відкритих майданчиках корпусообробного цеху, добувочники вже встановлювали турбіни, гребні вали та гвинти, рульові механізми, якірні шпилі й підйомні пристосування, тобто насичували корабель ще до його спуску на воду, щоб скоротити терміни будівництва й виграти час у війни: лінкор був потрібен на Чорному морі, а не на стапелі, і то якомога швидше. До підходу гітлерівців його треба було спустити й відбуксирувати до Севастополя, а ще краще, якби він міг вийти з Лиманська своїм ходом, та ще й у найвищій готовності. Бо хіба ж можна зрівняти виробничі й технічні спроможності севастопольських ремонтних доків та судноремонтних заводів з Лиманським славетним заводом, що вважався чи не найкращим і найпотужнішим у всій країні.

На лінкорі роботи велися в три зміни, і Комлеву одразу ж довелося вступити в цей шалений ритм: того дня, як він оформився, була субота, але він навіть ночувати не прийшов, бо залишився чергувати на стапелі, оскільки підпорядковані його інженерній групі найдосвідченіші бригади слюсарів-добудовників заводили і встановлювали тієї ночі обидва гребні вали. Це була одна з найточніших і найвідповідальніших робіт. Вали треба було відцентрувати по всій тридцятиметровій довжині на фундаментах так, щоб не було жодного міліметра відхилення. Інакше вібрація неминуча, а її потім дуже тяжко усунути. До завершення цієї надзвичайно складної операції Комлеву довелося працювати і в неділю всю першу половину дня. За цей час він перезнайомився з усіма і став одразу своїм серед інженерів і серед робітників, бо й освіту мав добру саме в цій галузі суднобудування, і досвіду набув неабиякого. А це ж тут найбільше цінується і найкраще та найвигідніше характеризує людину.

Він повернувся із заводу десь по обіді, стомлений, виснажений і голодний, прийняв душ, пообідав і не міг відпочивати, а відразу ж запропонував дочці й матері заради неділі прогулятися до яхт-клубу, про який наслухався ще до приїзду в Лиманськ.

— Яка тепер неділя? — гнівно допитувалась Ельза. — Хто тепер ходить у яхт-клуб? Хіба людям до розваг, коли

точиться така страшна війна і ллється кров? Тільки нероби й бездушні егоїсти можуть зараз розважатися!

— Ви — максималістка, Ельзо, — м'яко усміхнувся Комлев. — У яхт-клубі зараз повно людей. Це видно з нашого стапеля «Нуль». І трамвай йдуть туди переповнені. Давайте поїдемо й ми.

— Ідьте вдвох, — сказала Клара Фрідріхівна, — мені вже не з руки їздити по яхт-клубах та на пляж ходити. Та й вечеру треба приготувати.

— Збирайтеся, Ельзо, — запропонував Валерій Петрович. — Я поселився у вас не з власної ініціативи. Он і Клара Фрідріхівна може підтвердити. До того ж маю довести до вашого відома, що мені доведеться залишитися у вас і при німцях. Тому треба поговорити серйозно, раз назавжди порозумітися, бо немає у нас підстав для ворогування. Навпаки, тільки єдність і дружба мають стати нам помічницями у нелегкому житті, яке нас чекає. Отож перестаньте сердитися, якщо хочете і мені, й собі, і Кларі Фрідріхівні добра. Сподіваюся, ви ж не станете отруювати матері життя й не поїдете в евакуацію, покинувши її напризволяще.

Все це було сказано щиро, просто й переконливо. Ельза якийсь час здивовано дивилась на нього, потім з докором глянула на матір, а згодом зібралася й вийшла з своєї кімнати у легенькому сарафані та солом'яному капелюшку. Клара Фрідріхівна тільки сплакнула несподівано й полегшено та заходилася готувати вечерю.

— Ви б все-таки провели нас хоч до трамвая, — попросив Віктор Петрович, — хай сусіди бачать, яка ідилічна у нас сім'я...

— Сім'я? — здивувалася Ельза.

— Авжеж, — спокійно сказав Комлев, беручи її під руку. — Нам доведеться жити однією дружною сім'єю, і вона має складатися вже зараз, а не тоді, як до Лиманська вступлять фашисти. Тоді вже буде пізно, і нам ніхто не повірить.

— А вони вступлять? — спитала Ельза. — Хіба їх таки й не зупинять? — з надією глянула на Комлева. — Хоча б на лиманах. Чи на нашій річці.

— На жаль, поки що не зупинять. Дуже сильні танкові групи. Багато артилерії. Авіація по головах ходить. Пруть як скажені.

Вони вийшли на тиху Чорноморську вулицю, тротуаром, встеленим білими бетонними плитами, пройшли до перехрестя, де зупинявся трамвай, стали на зупинці чекати в тіні розмілілої пахучої акації. Над містом висіла задуш-

лива спека, слалась синювата імла, а небо, без єдиної хмарини, здавалося, виляло чи розтопилося, стало якесь білясте й прозоре. Можна було подумати, що воно теж гаряче, як оці розжарені плити на тротуарі, бо повітря не давало ніякої прохолоди, — пашіло, як з печі, напаленої на хліб. Шибки в будинках, а також у трамваях були заклеєні навхрест смугами червневих газет, що давно поруділи на пекучому сонці і стали, мабуть, ламкими й крихкими, мов пил. Білі стіни й фасади задля маскуванню задули з пульверизаторів темним розчином, і тепер все виглядало так, наче Лиманськ пережив найбільшу в своїй історії пожежу і чудом уцілів, а про неї нагадувала тільки кіптява на обвуглевих стінах.

В небі чулися приглушені звуки авіаційних двигунів, якісь тихі, немов умиротворені. Інколи їх покривали трохи гучніші кулеметні черги, неначе там десь, над далеким Водопоем, рвали міцний перкаль або ще міцнішу вітрильну парусину: курсанти військово-морського авіаційного училища імені Леваневського проходили ущільнену й прискорену бойову підготовку. Вони ж здійснювали й протиповітряне патрулювання над Лиманськом, літаючи парами. І коли, облетівши задані райони далекого заріччя з півночі і Тилігуло-Березанський лиман із заходу, звідки й можна було очікувати ворожого нападу, поверталися через місто на свій аеродром, вилітавши бензин, тривога росла й ніби густішала від близького й навалного ревіння моторів та від самого вигляду опецькуватих і тупорилих «И-16», двокрилих «чайок» та блакитних гідропланів, що нагадували літаючі човни. Лиманськ поки що не бомбили, і це здавалося загрозливим і дивним при наявності таких заводів, порту, елеваторів і кораблів. Нальотів чекали щодня і щоночі, а чекання небезпеки ніскільки не легше від неї самої, а інколи навіть перевершує її. Тому тривоною було вкотре все місто, насичене повітря, наелектризовані його жителі. Щоб хоч трохи підбадьорити їх, інколи тренувальний літак-спарка, яким керували інструктор і курсант, витягав над Лиманськом довгу парусинону «ковбасу» — мішень, а винищувачі «И-16» один за одним робили бойовий розворот, заходили на ціль і прошивали її частими чергами скорострільних авіаційних кулеметів.

Саме таке видовище влаштувало командування військово-морського авіаційного училища імені Леваневського і того недільного дня. Як і завжди, спарка тягнула мішень не дуже високо, тому гуркіт моторів і особливо кулеметні черги звучали розкотисто, громохко, і бойові розвороти курсантів, коли вони заходили на ціль і відкривали вогонь,

здавалися по-справжньому грізними. Люди зупинялися на тротуарах, висовувалися з відчинених вікон будинків, витягали шиї з трамваїв і, задерши голови, задивлялися в небо, де ширяли їхні захисники, прошиваючи мішень влучними чергами так, що в ній виникали отвори, видимі навіть із землі найзапападливішим спостерігачам, які зустрічали їх войовничими схвальними вигуками і ще войовничішими вимахами рук.

І раптом, покриваючи всі ці вигуки, черги, гуркіт моторів, з басовитим ревищем вигулькнули із-за Інгулу і пронеслися понад самими дахами два чорних, лискучих, білохристих двомоторних літаки. Винесені далеко вперед мотори, а поміж ними — скляна кабіна, в якій видно було двох льотчиків у шоломофонах, кулястих, немов футбольні м'ячі, абсолютно круглі, міцні й на вигляд якісь монолітні фюзеляжі, що могли бути відлиті лише з суцільного металу, бистрий, майже блискавичний політ з таким гуркотом і ревом, що аж вуха закладало, а в груди наче вдарило чимсь, — все це було неблаганне, чуже, жорстоке і вороже, як сама війна. Проти цих могутніх швидкісних літаків далекі «И-16» і спарка з ковбасоподібною мішенню на буксирі одразу здалися мовби чимсь іграшковим.

Люди сипонули у підвороття, у викопані на подвір'ях та в скверах протиповітряні щілини — всіх немов вітром здуло з вулиць і тротуарів, і місто враз спорожніло й принишкло. Комлев з Кларою Фрідріхівною та Ельзою теж опинилися в такій щілині, і літаків не стало видно, тільки гуркіт їхніх моторів наче ще збільшився, перекочувався над містом громами, гатив ними в покрівлі будинків і рвав на шмаття повітря. Чути цей несамовитий гуркіт і не бачити літаків було вдвічі, вдесятеро страшніше, тривожніше, а вже й зовсім незносним здалося оце бездіяльне перебування у вузькій щілині, і Комлев одним ривком вихопився нагору, вискочив на вулицю. Літаки, чути було, пронеслися над його заводом, над портом і елеватором, замикаючи коло, з'явилися над лиманом, мало не черкаючи крилами води в крутому розвороті, й знову понеслися над містом. Від Радянської вулиці бігли тісною групою піхотні командири в кашкетах з малиновими околицями і льотчики та курсанти в синій уніформі з блакитними петлицями і в хвацько заломлених пілотках. Коли літаки з'явилися над ними, всі, як один, вихопили пістолети й відкрили вогонь. ТТ беззвучно підстрибували в їхніх руках, і смішно було подумати, що вони завдадуть якоїсь шкоди цим могутнім сталевим літкам.

— «Месершміт-110!» — почулося з гурту льотчиків, коли

літаки зникли за дахами, розсипаючи гуркіт. — Винишувачі-бомбардувальники, — пояснював той самий голос. — Їх німці використовують іноді для розвідувальних польотів над об'єктами, які добре охороняються.

Командири пройшли повз Комлева, ховаючи пістолети й застібаючи кобури, і Валерію Петровичу здавалося, що вони ховають і очі один від одного, бо було їм соромно не так за ту безглузду стрілянину з пістолетів по літаках, як за наше безсилля: жодна зенітка не стрельнула по ворожих розвідниках-«месершмітах», жоден винишувач не встиг їх атакувати.

— Тепер жди нальотів, — долинуло до нього здалеку, коли командири завертали за ріг.

У яхт-клуб вони все-таки поїхали вже надвечір. Чи під впливом відвертості Комлева, котра їй, проте, майже нічого не відкрила, крім причини його поселення в них, чи, може, на неї подіяв цей перший наліт ворожих літаків серед дня, але Ельза стала раптом покірною і готова була задовольнити кожне бажання Комлева. Ворожі літаки відлетіли і вже не з'являлися. Припинили навчальні польоти й курсанти, може, під впливом цих несподіваних відвідин, і над Лиманськом запанувала тиша.

Але особливо тихо було тут, у Спаському урочищі, відгородженому од міста високими відкосами, що були колись глинистими урвищами Крутого яру. Він збігав із степової рівнини до тихої й широкої ріки, прориваючись через порослі терном, глодом і шипшиною спадисті пагорби, намиті колись негвамовними водами. Ще при будівництві й закладці міста відкоси виклали гранітом і вапняком, побудували сходи, внизу понад водою розбили сквер, насадили сріблястих тополь, білокорих осокорів і могутніх яворів — за двісті років дерева розрослися в цьому благодатному, вологому й затишному куточку так, що росли тут ніби одвіку. Вся територія яхт-клубу густо засівалася травою, поміж яскравою зеленню якої ще яскравіше жовтіли посипані перемитим річковим піском стежки-алеї. І в найбільшу спеку тут завжди було свіжо і прохолодно.

До революції яхт-клуб збирав найвпливовіших та найбагатших представників дворянства, інтелігенції й чиновної бюрократії, вищих членів військово-морського відомства, землевласників, торгових, фінансових та банківських верховод. А після революції став улюбленим місцем відпочинку лиманських корабелів, усіх жителів міста. Яка йому випаде доля, яке призначення він отримує при окупантах, важко було уявити. Та й не уявлялося зовсім. З початком

війни яхт-клуб якось ніби осиротів. Погойдувалися біля причалів яхти, розмахуючи високими голими шоглами без парусів, літали з криками й густо обсівали порожні причали білі морські чайки, наче снігом заносило їх серед літа, і людей у яхт-клубі все-таки було мало. Не працювали ні станції прокату яхт, човнів, ні танцювальні майданчики, ні естрада. Тихо й порожньо стало в Спаському урочищі, як тоді, коли його вперше знайшли запорожці чи воїни Суворова в кінці вісімнадцятого століття, вийшовши на береги Південного Бугу й Чорного моря, щоб покласти край турецькому пануванню. Через те, що яхти стояли біля причалів і не застили простору, впадала в око насипана посеред ріки та лиману ще за Потьомкіна берегова батарея, що мала прикрити місто від турецького флоту з моря. Вона ніби нагадувала про те, що були тут тривожні часи й раніше, були, та минули — минуть і ці, зостануться тільки згадки...

Траву поміж деревами того літа вже не косили, і вона піднялась височенько: пирій і вівсюг викинули білясті колоски, а мітлиця — колюче, немовби присмалене волоття, що відливало проти сонця темно-коричневим глянцеватим блиском. Тут, у Спаському урочищі, неподалік від джерела, мав бути тайник з вибухівкою та зброєю, і Комлев хотів заздалегідь зорієнтуватися, де саме. Джерело, обкладене гранітом і вимуруване цементом, стояло під темнокорими могутніми яворами, що сплелися над ним ошатними кронами, утворивши вологий і таємничий напівморок. На джерелі збереглася дата, висічена давніми будівничими тієї пори, коли закладалося місто: «1788 рік». Джерело било з отвору поміж камінням, жебоніло, струмувало й лилося по вибагливо прокладеному руслу і впадало у річку, прозоре, мов сльоза. Ельза припала до струменя з-під землі і довго пила, аж в зуби зайшло від холодної, майже крижаної води. Мабуть, добре-таки розхвилювалась і напереживалась за той короткий ворожий наліт, несподіваний і незвичний.

— От тепер мені вже зовсім добре, — сказала вона, — і я можу спокійно вислухати вас. Щось, певне, дуже серйозне?

— Тепер, коли ви знаєте, хто я... — почав Комлев.

— Скоріше здогадуюсь, — усміхнулася Ельза, — бо що ж ви мені розказали про себе?

— Цілком досить, щоб скласти уявлення про моє призначення, — серйозно й незворушно зауважив Комлев, — а може виявитися й забагато за тих обставин, котрі чекають нас у недалекому майбутньому. Саме про них я хотів

поговорити з вами. Мені заздалегідь треба забезпечити своє перебування у вас так, щоб потім не виникло ніяких непорозумінь і ускладнень, як прийдуть німці й почнеться перевірка.

— З учорашнього дня мама прописала вас у нашій будинковій книзі. Що ж ще треба? — зупинилася Ельза. — По-моєму, більше нічого. Ви будете законним мешканцем чи квартиронаймачем.

— Ні, Ельзо. З німецьких сімей окупанти вилучають усіх квартирантів під приводом забезпечення достойних житлових умов і, звичайно ж, очищення нації. І мене, як простого квартиранта, одразу ж виселять від вас. А значить, пропаде все так ретельно продумане моє перебування в німецькому домі. Куди ж я дінуся потім? Як увійду в довіру?

— А що ж робити? — вже зацікавлено й стурбовано спитала Ельза після довгенької-таки паузи, уявивши його становище безпритульного вигнанця за жорстоких умов окупації.

— Єдиний вихід, Ельзо, взяти вже зараз фіктивний шлюб. Для цього я й запросив вас на цю розмову, бо вважаю, що тільки ми з вами вдвох можемо вирішити цю делікатну справу.

В яхт-клубі вже сутеніло. Поміж деревами слався по низу присмерк, а під густими кронами широколистяних яворів уже згущалася темінь, хоч небо ще світилося у високості й кидало на простори ріки відблиск вечірньої заграви із заходу. На сході вже проступали й засвічувалися зорі.

Ельза мовчала. Якось ніби відсторонилася від Комлева, вивільнивши руку, йшла повільно й роздумливо.

— Розумієте, — вів далі Комлев, — в чисто інтимному плані це нас обох ні до чого не зобов'язує. Але фактично ви стаєте мовби моєю співницею і берете на себе велику відповідальність, піддаєте своє життя небезпеці. Але ж, знаючи вашу родину, її патріотизм і відданість, ті, хто лишає мене в тилу ворога, саме на те й розраховували, що ви в такий спосіб будете допомагати мені. Більше від вас нічого не вимагатиметься. Тільки надати мені притулок з гарантованим перебуванням у вашому домі, у вашій родині в умовах фашистської окупації. Я ж не вдаюся ні до залицянь, ні до задобрювань, кажу вам все, як є, і сподіваюсь на ваше розуміння, підтримку і допомогу. Інакше моє перебування у Лиманську, при всій його відповідальності, важливості та необхідності, опиниться під великим сумнівом. Можна сказати: подальша доля моя у ваших руках.

Ельза й далі мовчала, мабуть, приголомшена цією роз-

мовою і великою відповідальністю, яка падає зараз на неї, коли треба прийняти рішення, і виявиться ще більшою, коли таке рішення буде прийнято. Вони вийшли з-під затінку дерев і спинилися на піщаному пляжі над самою водою. Ельза мерзлякувато повела плечима, не дивлячись на Комлева, попросила:

— Їдьмо вже додому, — і, круто розвернувшись, рушила до трамвая.

Всю дорогу вони мовчали. За вечерею теж не промовили й слова про це, а йдучи до своєї кімнати, вона кинула:

— Я подумаю...

І Комлев зрозумів, що рішення прийнято. Саме таке, на яке він і розраховував.

Вони увірвалися спочатку з півночі, збивши ар'єргарди, що на машинах квапилися тепер вслід за своїми на херсонський шлях. Потім — зі сходу, переправившись проти кладовища. А надвечір, швидко навівши переправу через широченний тут лиман, форсували його й висадились із заходу. Шістнадцята мотодивізія, подолавши мінні поля за Інгулом, перейшла його майже вбрід під Пересадівкою й Михайло-Ларівкою на переказі, частиною сил рушила на південь і оточила місто другим кільцем, мало не перехопила наші частини прикриття, що відходили тут з-за Інгулу, ледве-ледве вирвавшись з Водопою.

З трьох боків злетіли над містом різноколірні сигнальні ракети, а потім сипонули віялом мотоциклісти, захоплюючи на всю широчінь просторі прямі вулиці колишнього Адміралтейського міста, що будувалося у XVIII столітті за взірцем Петербурга з розрахунку на «перспективу». Затопили прициклі Лиманськ гуркотом форсованих моторів, запнули задушливою синюватою хмарою вихлопних газів — мчали з величезною швидкістю, з ходу пролітаючи перехрестя, не пригальмовуючи, не турбуючись, що з кимсь доведеться зіткнутись, дбаючи лиш про одне: блискавично проскочити поперечну вулицю, звідки могли різонуті з кулемета добровільні захисники залишеного армією міста.

При найменшій підозрі чи непевності мотоциклісти давали чергу з ручного кулемета, сіючи страх серед його жителів, а може, проганяючи свій власний. Виходило ефектно й переконливо: підсилений сухою й різкою тріскотнявою мотоциклів, кулеметний вогонь з ходу звучав оглушливо і, здавалося, змітав усе на своєму шляху або принаймні міг змести, якби хтось здумав стати бравим мотоциклістам упоперек дорѳги. Але того дня, 17 серпня 1941 року, в залишеному нашими військами Лиманську, що опинився вже

в глибокому тилу ворога, ніхто їм не дав відсічі, ніхто не вийшов на споржнілі вулиці, і вони летіли по них, мов на параді.

За мотоциклістами сунули бронетранспортери й автомашини з мотопіхотою, з гарматами на причепах, а вже за ними під охороною знову ж таки тріскучих мотоциклів з'явилися криті штабні машини й автобуси, безшумні й довгі лімузини старших офіцерів та генералів, виблискуючи нікелем, відзеркалюючи фарбою, наче на них і пилюка не сідала.

Розставлені на перехрестях жандармські патрулі й регулювальники замиготіли прапорцями й жезлами, спрямовуючи й розподіляючи потоки машин по всьому місту, вкрили його гортанними чужими криками, намагаючись перекричати всі звуки моторів та команд, і місто причаїлося ще дужче. Вслід за цим на будинках та на парканах з'явилися об'яви про розстріл саботажників і диверсантів, про реєстрацію всіх працездатних жителів. Окремо, на найвидніших місцях, заяскравіли заклики, що кричали великими літерами: «Фольксдойчі, зголошуйтесь!» Навіть визначався район поселення — звичайно ж, у центральній частині міста, — а також строки, в які треба було одержати спеціальні посвідчення фольксдойчів, котрими їхні права гарантуватимуться:

Комлев порадив Кларі Фрідріхівні не ходити в міський комісаріат, куди викликали всіх фольксдойчів, а Ельзі, перед тим, як іти, одягнутися якомога ефектніше — сам підібрав їй капелюшок, до якого вона приміряла сукню за сукнею, аж доки не з'явилася перед ним у білому костюмі, кокетлива й елегантна, мов парижанка. Попросив яскравіше на помадити губи, дужче припудрити надто смагляве як для німкені обличчя.

— Ви багата, вродлива й освічена донька німця-лікаря, — говорив їй тихо й проникливо, мов режисер на репетиції. — Думайте завжди про це, коли розмовляєте, коли посміхаєтесь, коли вас про щось питатимуть. Тільки про це! Ви справите відповідне враження, і вам запропонують найкращу роботу. Не лінуйтеся розписати в анкеті, де вчилися, що закінчили. Не мовчіть про те, що за професією піаністка, що вчилися в німецькій школі, що живете в батьківському особняку. Напускайте побільше туману, натискуйте на чистоту роду — расову, нордичну — з часів Єлизавети чи Катерини.

Від дзеркала Ельза оглянулась на нього з-під широких крисів білого капелюха.

— Ви гадаєте, я мушу напускати туману? — спитала вона лукаво. — А хіба я без туману й удаваного кокетства не гарна?

— Ви хвилюєтесь, Ельзо, — сказав Комлев стримано. — Заспокойтесь, вам же нічого не загрожує. Тримайтесь розкутіше, природніше й простіше. Ви йдете за привілеями, якими вас мають обдарувати, як німкеню. Будьте достойні виняткового становища, в яке вас ставить нова влада. Треба використати його до кінця. Та не забудьте ж написати, що ви одружені зі мною і хто ваш чоловік, як ми з вами домовлялися...

Ельза схлипнула й одвернулась.

— ...заради мене, Ельзо, — Комлев поглянув на годинника. — На жаль, мені вже пора бігти на завод, — сказав він, вибачаючись, і підвівся з стільця, на якому сидів досі, критично оглядаючи Ельзу. — Тепер вам доведеться вмиватися й сушити сльози. А чого плакати? — дивувався він. — Вам треба бути веселою, радісною, як і належить справжній німкені. Ось подумайте, Ельзо: я зараз іду на завод, на місце колишньої своєї роботи. Але ж роботи тієї, яку я досі виконував, вже нема й бути не може. Що ж мені можуть запропонувати? Мені є чим турбуватись, є привід для хвилювання. А вам? — Він розвів руками й усміхнувся. — Вам тільки лишається радіти. І пам'ятайте: якщо вам вдасться одержати гарне місце, то й мені стане легше влаштуватися. Адже ви не відмовите в допомозі, так? І про домовленість не забудьте: хай наше фіктивне одруження лишиться лише в документах, але воно конче потрібне.

Ельза глянула на нього з-під низько насунутого капелюшка, і далекий південний берег, залитий сонцем, уявився йому. Невідомий берег нового життя, сповненого тривог і небезпеки.

— Мені б дуже хотілось щось зробити для вас...

— От про це й думайте в міському комісаріаті, куди вас запрошують, — сказав Комлев, пройнятий її щирістю. — Запрошують, Ельзо, а не викликають. Зрозумійте, яка тут різниця! Може, вам це допоможе? Сили додасть хоч трохи? А мене викликають, мені в кожній об'яві погрожують за неявку концтабором чи й розстрілом, як за саботаж. А я і у вуса не дму — іду собі на роботу, і все. Беріть, Ельзо, приклад! — Комлев усміхнувся їй від дверей, підбарьорливо кивнув і вийшов — легкий, стрункий, білявий. Де не зустрінь його, в око впаде. Світло-сірий костюм сидів на ньому бездоганно. Обличчя світилося розумом, суворою стриманістю, гордо піднята голова свідчила про

певність у собі — видно було з першого погляду, яка це сильна й мужня людина.

Проходячи повз розчинене вікно, він злегенька махнув їй рукою, але не всміхнувся. «Хвилюється теж», — подумала Ельза й кивнула йому головою.

Комлев ішов на роботу не сам: чимало людей прямувало до заводу вулицями й провулками, спочатку поодинокі, а чим ближче до прохідної, збивалися в купки, несміло перемовлялися — це було зовсім не схоже на те, як валили валом корабели на свій рідний завод за Радянської влади. Проте в гурті було веселіше, принаймні не так страшно. Завод був порожній, цехи — мертві, новоспечена адміністрація не знала сама, що людям робити, і всіх, хто того ранку прийшов на роботу, відсилала на забур'янене скидище заліза, поросле терном і бур'янами, шукати метал, заготовки на кораблі, навіть брухт і все зносити ближче до залізниці. Керувати роботою доручили інженерові Комлеву. Територія заводу, відгороджена від міста ще з минулого століття, впиралася в річкові плавні: буйно росла тут забута вже ковила, дикі пирії, чортополох, і протягом дня не раз і не два, виважуючи якийсь поіржавілий швелер чи двотаврову балку, давно вже списані й забуті, робітники виганяли з колючих нетрів диких кролів.

Схоже було на те, що за війну їх тут наплодиться так багато, як в Австралії.

Розселені заздалегідь по квартирах і влаштовані на роботу ще в липні, члени групи Комлева теж вийшли працювати.

В міському комісаріаті Ельзу прийняв гауптман Бергер — напрасований, підкреслено ввічливий — хоч в кіно його знімай. Він попросив заповнити анкету, потім проглянув її й запитав:

— Яким родом діяльності фрейлейн хотіла б зайнятися?

— За професією, як бачите, я піаністка. Могла б викладати музику, працювати в філармонії або в театрі.

— Це буде пізніше, — зауважив гауптман, — після нашої перемоги. А зараз не до музики. Тому я попросив би переписати анкету. В графі «Професія» можете так і залишити, що ви піаністка, а отам, де запитується, яку роботу можете виконувати, поставте: «Перекладачка». Нам знадобиться багато перекладачів, а ви прекрасно володієте рідною мовою.

— У нас вдома говорять лише німецькою мовою. До того ж я й семирічку закінчила в німецькій школі.

— Ми це вітаємо, — кивнув гауптман.

Коли Ельза переписала анкету й поклала перед ним, він довго й ретельно вивчав її, потім спитав:

— Фрейлейн, скажіть, будь ласка, чи не хотіли б ви розлучитися зі своїм чоловіком-неарійцем?

— Перед самою війною ми тільки побралися.

— Розумієте, — відкинувся гауптман на спинку крісла й довірливо глянув на Ельзу, — у зв'язку з цим шлюбом у вас можуть виникнути певні утруднення, якщо б випала нагода одержати високооплачувану, цікаву, але секретну роботу. Взагалі у нас не схвалюються змішані шлюби. А після війни вони взагалі будуть скасовані. Може, навіть раніше...

— Я б хотіла, щоб усе залишилось, як є. Я люблю свого чоловіка. Він прекрасний інженер-суднобудівник і може принести велику користь.

— Момент, фрейлейн, — гауптман швидко занотував щось до свого блокнота. — Попрошу вас прийти з своїм чоловіком через кілька днів: нам справді потрібні спеціалісти. А зараз прошу одвідати польову комендатуру. У них там є рояль. Спробуйте, чи він настроений і як звучить. Генерал Гофман полюбляє у вільну хвилину грати на роялі. Зробимо йому таку послугу. До того ж у комендатурі тимчасово розмістився головний шеф суднобудування на Чорному морі адмірал Бодеккер. Я маю намір запропонувати йому вас перекладачкою.

— А де це? — спитала Ельза.

— В колишньому Палаці піонерів. Я зараз викличу машину, — він зняв трубку.

— Не треба, — сказала Ельза, — тут недалеко.

— Звикайте, — підморгнув їй гауптман Бергер, вишуканий, навіть дещо кокетливий, з бездоганим проділом на прилизаній, світлочубій голові. Він щось коротко сказав, ніби подав команду, і поклав трубку. — Звикайте почувати себе у всьому німкеню, повноправною громадянкою великої Німеччини. — Він хвацько підвівся, клацнув каблуками, різко схилив і ще різкіше підвів голову — це мало означати, що він їй вклоняється. — Постарайтесь сподобатись адміралові Бодеккеру. — Він провів її до дверей і повернувся на своє місце.

Відкритий «онель-капітан» вже чекав на Ельзу біля під'їзду. Вона вийшла з міського комісаріату з посвідченням фольксдойч і лише тепер по-справжньому відчула, що життя її повернулося круто й безповоротно. «З одного боку, це добре, — думала вона, всідаючись на задне сидіння, бо саме ж задні дверцята розчинив перед нею водій у вій-

ськовій уніформі, на якій вона ще не вміла розрізнати відзнаки, — бо ж саме такого повороту подій сподівався Валерій Петрович. А з другого...»

Вона відчула, яка відстань одразу ж виникла між нею, коли сіла в оцю чужу відкриту машину, і перехожими, що дивилися їй услід з тротуарів рідного міста. «Може, так і треба?» — заспокоювала вона себе, виходячи з машини і піднімаючись сходами колишнього Палацу піонерів, де була не раз.

Її зустрів ад'ютант коменданта майор Прізен, галантно вклонився їй одразу ж провів до великої й просторої вітальні, де колись був читальний зал. Там стояв той самий беккерівський рояль, на якому Ельза грала на Перше травня. Вона сіла на запобігливо підставлений стілець і взяла перші акорди, потім програла гаму раз і вдруге.

— «Фа» і «соль» потребують настройки, — сказала вона Прізену. — Мабуть, рояль розстроїли вже після евакуації. Донедавна він був у бездоганному стані.

— Які саме клавіші? — спитав фон Прізен, підступаючи до рояля з приготовленою ручкою.

Ельза вдарила по клавішу.

— Ось, чуєте? — спитала вона, не припиняючи видобувати хрипкуватий дисонансовий звук.

— Я в цьому не розбираюся, — зізнався майор Прізен. — Дайте я помічу, щоб легше було знайти настроювачеві. — Він справді поставив на клавіші свою позначку. — А ще який?

— Оцей ось, поряд, — знову вдарила по клавішу Ельза. Майор фон Прізен позначив і цей.

— Все? — спитав він.

— Все, — сказала Ельза. Решта в порядку. — Вона взяла перший акорд «Апасіонати» й програла до першої розладнаної ноти.

Високе склепіння озвалось дивовижною луною бетховенського шедевра, і щось зовсім не схоже на війну, на смерті й убивства увірвалося й зависло у високому залі, щось святкове та урочисте, хвилююче й світле, як цей сонячний день, пробудилось в душі й не хотіло відлітати.

— Припиніть, — сказав майор Прізен. — В робочий час не слід. Ще комендант розсердиться.

— Не розсердиться, — пролунало за спиною в Ельзи.

Озираючись, вона побачила немолодого вже адмірала, що дивно й суворо вразив її своєю чорною формою серед залитого сонцем залу.

— Продовжуйте, фрейлейн, — попросив він на ходу, а коли наблизився, спитав: — Мені щойно дзвонив

гауптман Бергер. Я можу розраховувати на вас, фрейлейн?

Ельза підвелася, зробила кніксен.

— Так, — відповіла вона. — Буду рада працювати у вас...

— Наше приміщення ще не готове, — сказав адмірал, — так що сьогодні у вас вільний день. Можете ще пограти, бо мій друг генерал Гофман поїхав щойно до генерального комісара, і ви нікому не заважатимете своєю музикою. Якщо такою музикою можна комусь завадити.

— Ні, — заперечила Ельза. — Це не гра: рояль розладнаний, і майор фон Прізен збирається викликати настроювача. Отоді я вам заграю.

— Коли це ще буде, — розчаровано мовив адмірал. — Хіба в цьому місті так просто знайти настроювача?

— Я знаю одного старого, який постійно обслуговує нас...

— Простіше кажучи, у вас є вдома рояль, чи не так? — спитав адмірал.

— Є, — відповіла Ельза.

— А як так давно слухав справжню музику, — з благоговінням поглянув на неї адмірал. — До того ж коли в тебе немає кабінету і необхідних умов для роботи...

— Матимемо за честь прийняти вас у себе. — Ельзі нічого не лишалося, як запросити майбутнього шефа у гості.

— Дуже вам вдячний, — галантно вклонився старий адмірал. — Я, очевидно, приїду не сам...

— До речі, — спохватився майор Прізен, — гауптман Бергер сказав мені, що ви маєте особняк?

— Так, ми живемо у власному будинку, який лишився нам від мого батька-лікаря у спадок. Будемо раді бачити й вас у себе. У нас просторо, і моя матінка любить приймати гостей.

— Я не про те, — сказав майор Прізен. — Особняк пана генерала зараз ремонтується, то, можливо, він захоче пожити у вас. Якщо, звичайно, у вашому будинку виявляться відповідні умови. З вашого дозволу я запишу адресу і огляну будинок.

— Запишіть, майоре, — підхопив адмірал. — Так чи інакше ми сьогодні приїдемо до вас, фрейлейн, послухати музику.

Він поглянув на годинник, вибачився і вийшов.

— А мені що робити? — спитала Ельза.

— Офіційне запрошення на роботу до адмірала ви одержите пізніше, — мовив майор Прізен, — а зараз можете їхати додому. Машина на вас чекає.

Повернувшись додому, вона все розповіла Комлеву, потім матері, і Клара Фрідріхівна заходилася готувати вечерю, а сама Ельза наводити лад у квартирі.

Вже сутеніло, коли дві відкриті машини зупинилися біля їхнього парадного. З них, крім охорони й ад'ютантів, вийшло двоє вищих чинів у сіро-зеленій формі вермахту, а третій у чорній військово-морській формі, з кортиком, з орлами на золотих погонах.

— Шеф, — зойкнула Ельза. — А з ним комендант. Я його не запрошувала, навіть не розмовляла з ним, — злякано озиралась на Комлева, який, стоячи біля вікна, не зводив очей з адмірала.

Той підняв руку й, показуючи на номер будинку, вигукнув хрипким старечим голосом:

— Fünf! Glückliche Nummer, meine Herren! Bitte schön!¹ — широким жестом запросив він до парадного всіх інших, і Комлев подумав, що адмірал напідпитку. — Glückliche Reise², — проказав він услід тим двом, моложавим і бравим, що пройшли вже повз нього, прямуючи до вільних дверей.

Високий, ставний генерал, що аж пашів рожевістю й здоров'ям, з м'якою лінією профілю й округлою, мов у юнака, шиєю, вкритою, як і обличчя, легкою засмагою, зупинився біля самих дверей і щось швидко сказав адміралові через плече. Комлев не розібрав, що саме, й оглянувся. Клара Фрідріхівна сиділа біля застеленого білосніжною скатертиною стола ні жива ні мертва, а Ельза з піднятими бровами й відкритим ротом, ніби їй не вистачало дихання, стояла позаду матері, тримаючись за спинку стільця, на якому та сиділа, і все, звичайно, бачила теж. Комлев ще тільки оглянувся, щоб перепитати, а вона вже й здогадалась чого, заперечливо захитала головою.

— А ви, Клоро Фрідріхівно, не розібрали? — спитав Комлев тихо, бо вікно виходило на вулицю й було відчинене: знадвору чути кожен звук.

На лунких дерев'яних сходах задзвеніли остроги, у двері парадного подзвонили, а потім хтось голосно прочитав на мідній таблиці, прикріпленій до дверей:

— Доктор Ассман, о! — і зареготали.

— Warum lachen Sie?³ — суворо спитав адмірал. — Das ist Fortuna⁴. — Він натиснув на ручку, й двері підда-

¹ П'ять! Щасливий номер, панове! Прошу! (Нім.).

² Щасливої дороги! (Нім.).

³ Чого смієтесь? (Нім.).

⁴ Це — фортуна. (Нім.).

лися. — Herein, meine Herren! ¹ — Кроки його пролунали коридором, але одразу ж були поглинуті дзенькотом острога, і двері широко розчинилися.

— Ельзо, — встиг шепнути Комлев, — за рояль! — А сам рушив назустріч пришельцям: ніякого запобігання, що годилося б для такої хвилини, сама суворість і зібраність, і Клара Фрідріхівна зіграла зі свого обличчя догідливу усмішку, що з'явилася мимовільно.

Ельза щось заграла з Бетховена, урочисте й печальне, закінчила першу музичну фразу й зупинилася.

— Bravo, Freulein! — сказав адмірал, від якого, однак, алкоголем і не пахло, підійшов до Клари Фрідріхівни, галантно вклонився. — Admiral Bodekker, — відрекомендувався він.

А тим часом високий і ставний, з круглою шиєю й срібними острогами на лакованих чоботях генерал суворо глянув Комлеву у вічі своїми холодними, голубими, причіпливими, мов п'явки, очима:

— Wer ist da? ² — грубо спитав його, тицьнувши в груди пальцем зягнutoї в лайкову рукавичку міцної руки. Між рукавом, вкритим срібними галунами, і відкоченою на зап'ясті рукавичкою пнулося руде цупке волосся.

— Ingenieur Komljew ³, — відповів Валерій Петрович із спокійною гідністю. — Diese junge Frau — meine leibe. Gattin ⁴, — широким, вільним жестом вказав він на Ельзу. — Diese liebe Gastgeberin — unsere liebe Mutterchen ⁵.

По обличчях жінок він бачив, що приголомшені обидві. «Саме такими вони й мають бути зараз, — подумав він. — Німці віднесуть їхній стан на рахунок розгубленості перед гостями».

Генерал мовчки пройшов повз нього, скинувши кашкета, дзенькнув острогами, виструнчився:

— Комендант міста Лиманська генерал Гофман, — відрекомендувався він, різко схиливши й різко підвівши голову. — Тут квартируватиму, доки відремонтують відведений мені особняк, — сказав він, тим самим пальцем правої руки, яким тикав Комлеву в груди, ткнувши вниз, показуючи на підлогу кімнати, позираючи водночас на своє оточення й на господарів.

¹ Сюди, панове! (Нім.).

² Хто такий? (Нім.).

³ Інженер Комлев. (Нім.).

⁴ Ця молода жінка — моя люба дружина. (Нім.).

⁵ Ця мила господиня — наша люба матінка. (Нім.).

— Прошу, — мовив Комлев, остаточно перебираючи на себе роль господаря. — Ми маємо для вас інші, ще кращі кімнати.

— Так, так, — підтвердила Клара Фрідріхівна, потроху заспокоюючись.

— Ну, матусю, почаствуємо гостей, — показав Комлев на стіл, а сам швидко вийшов у сусідню кімнату, приніс вино, коньяк, горілку, консервні банки з червоною й чорною ікרוю, з крабами, свіжу рожеву шинку.

Розставив усе це, попередньо відкоркувавши пляшки й відкривши консерви, і всівся поміж найголовнішими — Бодеккером і Гофманом. Чорні орли на погонах старого адмірала і світлі на мундирі військового коменданта польової комендатури окупованого Лиманська ніби злетіли з обох боків над його білявою головою, і Клара Фрідріхівна з жахом подумала: «Пронеси, господи!» Орли, померехтівши в її очах, знову опустилися на погони адмірала Бодеккера і на мундир генерал-лейтенанта Гофмана, і світлочуба красива голова Валерія Петровича Комлева ніби виборсалася з їхніх зловісних тіней: він підвівся, налив спочатку собі, потім дамам, потім гостям. Гофман знову прискіпливо глянув на нього своїми липкими й холодними очима, ніби ждав чогось чи щось хотів йому наказати.

— Прозіт, — підняв свою чарку, запрошуючи гостей, Комлев і блискавично випив, поступившись правом на тост.

Але Гофман проголошувати тосту не став. Він повільно, малесенькими ковтками випив свою чарку й несподівано підставив Комлеву, щоб той налив ще. А коли Валерій Петрович налив йому і налив собі, генерал не став ні з ким цокатися, не став нікого запрошувати, чекати, тільки похитав головою, примружившись, і цмокнув язиком:

— Карош рюска фотка, карош! — і знову випив, так само повільно, дрібними ковтками, смакуючи. І тільки тепер доторкнувся до їжі. На Комлева після цього він перестав дивитися липкими й прискіпливими очима, а поглядав лише іноді, коли треба було наповнити йому чарку.

Зате адмірал Бодеккер сипав компліменти, намагався жартувати, і йому навіть вдавалося розсмішити напружених, приголомшених господинь. Виявилось, що він призначений у Лиманськ гресадміралом Редером на пост шефа суднобудування по всьому Чорному морю. Тому його найбільше цікавили суднобудівні й судноремонтні заводи. Дізнавшись, що Комлев працював інженером-конструктором, він з дивною для його віку енергією почав розпитувати Валерія Петровича про те, що вивезено із заводу, і дуже

засмутився, дізнавшись, що вивезти встигли майже все технологічне устаткування.

— А кораблі? — аж підскакував шеф суднобудування. — Кораблі залишилися? Я маю на увазі недобудовані? На стапелях і біля пірсів?

— Мало, — сказав Комлев. — Щоправда, на стапелі «Нуль» лишився закладений і вибудований до крижаного пояса. — Тут він зробив паузу й запитав, перевіряючи свої знання німецької мови й мимоволі вивідуючи справжню обізнаність із професією німецького шефа суднобудування. — Розумієте, що таке крижаний пояс?

— Jawohl, jawohl, — закивав старий адмірал, схопив зі столу серветку, перегнув її навпіл і ребром долоні показав, як крига може протаранити борт корабля, а отже, саме по цій лінії й пролягає крижаний пояс по всьому параметру корабельного корпусу, і Комлев вирішив більше не вдаватися до перевірки, щоб самому не потрапити на гачок старому й досвідченому морському вовкові.

Докладно розповівши, як будуються на різних класах кораблів крижані пояси з підсиленими стрингерами й шпангоутами, з потовщеною вдвічі обшивкою, адмірал Бодеккер заходився розповідати про свій майбутній апарат і обов'язки Ельзи як перекладачки.

Йї ще не вірилось, що все це відбувається наяву, що ось прийшли німці, яких вони з тривогого чекали з дня на день, найбільше переживаючи за те, як їм удасться представити Валерія Петровича, щоб він з перших же кроків не викликав підозри, не привернув до себе посиленої уваги. Хоч з нею й не говорили про нього так, як з Кларою Фрідріхівною, про те, хто такий Комлев, чому він залишається саме в них, вона здогадувалась і сама, сподіваючись, що він пробуде тільки в перші дні після приходу німців, а потім піде геть від них робити якусь свою справу, про котру вона конкретно й гадки не мала. Крім того, що це буде підпільна діяльність.

Вона зараз більше хвилювалася не про те, яку роботу треба буде виконувати, — вже одне те, що вони надали притулок Комлеву, з самого початку ставило їх на один щабель із ним, і його провал загрожує їм тим самим, що судилося і йому. Тут вибір було зроблено заздалегідь.

З появою в їхньому домі Комлева вона втратила звичну душевну рівновагу й розуміла, що це викликано не лише тривогою за нього, а й чимось іншим, глибшим, серйознішим: вона щодня чекала його повернення із прихованою, якоюсь тихою і потаємною радістю, в котрій не зізналася

б і собі, але яка їй самій була незвично приємна, сповнювала життя сподіванням чогось світлого в чорному мороці ворожої навали, що наближалася до Лиманська, вламувалася в її дім, у її долю. І все ж присутність Валерія Петровича, який був з нею беззмінно коректний, ввічливий і уважний, але ніколи ні жестом, ні словом, ні поглядом не дав їй відчуття, що помічає в ній жінку, котра вабить і хвилює його, присутність його наповнила її життя новим змістом. І от сьогодні він відрекомендував її як свою дружину під впливом обставин: сторонній чоловік у їхньому домі викликав би неабияку підозру високого начальства. Коли вписувала його як чоловіка у своє посвідчення, що видавалось фольксдойчам, не надала цьому значення, а сьогодні розхвилювалася не на жарт.

Тим часом до відведеної кімнати заносилися й розпаковувалися чемодани коменданта Лиманська генерала Гофмана, у якого майор фон Прізен був ад'ютантом, мовчазні й беззвучно-рухливі денщики сновигали від машини до будинку й назад, а речам військового коменданта не було кінця — аж не вірилось, що так багато може вмістити легкова машина! А ще дивніше: невже всі генерали на війні возять з собою стільки чемоданів? Тому й здавалося, що Гофман їх десь награбував і не хотів покинути, а додому відправити не встиг.

Обідали довго й неспішно — більше розмовляли, ніж їли, вже й день почав хилитися до вечора, і обід перетворювався на вечерю, а з-за столу не вставали: мабуть, не щодня ж доводиться брати такі великі міста навіть у час навалального наступу й одержувати такі високі призначення. Чи приємно хвилювались обидва й не могли вгамувати радості, чи довгенько вже не доводилося сидіти за таким столом, у затишній квартирі, а чи звичка в обох була за давнєна й постійна — так довго й повільно бенкетувати? Хіба ж тут розберешся з першого разу? Пили з маленьких чарочок малесенькими ковтками. Воістину, ці двоє немолодих, у високих чинах людей були гурманами: пили не для того, щоб сп'яніти, а для насолоди самим питтям. За кожним разом — по ковточку. Заплющать очі після такого ковтка, втягнуть носом повітря, покрутять головами, насолоджуючись смаком і запахом коньяку, потім видихнуть, розплющатся і продовжать перервану бесіду, що була б нудною безмірно, якби вони не залучали до неї господарів і не вдавались до тем зовсім не військових, а загальнолюдських, філософських — про людину в цьому жорстокому світі, про науку, що вічно перетворює та ніяк не може

перетворити людство, бо, як було воно поділене на раси і класи, так і залишається розмаїтим, пістрявим, агресивним і непримиренним. Війна — це єдиний засіб очищати й оздоровлювати людство, бо наука досліджує і вивчає, а війна перетворює світ. Особливо настійливо й послідовно обстоював цю тезу Гофман, розчервонілий, опасистий, похмуро самовпевнений.

— Не клас, а раса, не економіка, а національний дух визначають і спрямовують політику та успіхи цілих держав і народів, — майже кричав він; розстебнувши мундир, так що орли теж полізли йому з грудей на плечі й стали ніби смирнішими.

— Яволь, — лукаво усміхався підпилий адмірал Бодекер. — Одна партія, один народ, офин фюрер, ви хочете сказати?

— І правильно, — змахував рукою, але не опускав її на стіл, а мовби втримував на чомусь у повітрі, встигши оглянутись на дам, Гофман. — Я тому й пішов за фюрером ще в час мюнхенського путчу у двадцять третьому році, бо повірив у його націонал-соціалістську ідею. А ви як вважаєте? — звернувся він до Комлева, що мовчки слухав двох підпilih гітлерівців, один з яких йому явно симпатизував, зробив його тут же за столом своїм радником по суднобудуванню і пообіцяв завтра ж віддати відповідні розпорядження на заводі, а другий весь час звертався із запитаннями, втягуючи в розмову, щоб він розділив з ними не лише пиття, а й бесіду, що наче мала на меті перевірити чоловіка прекрасної Ельзи.

— Я не цікавлюсь політикою, — сказав Комлев, вільно відкинувшись на спинку стільця, — тим більше вашою, далекою й малозрозумілою для мене.

Гофман був здивований такою несподіваною одвертістю і звів на Комлева вирячені очі, немов облив холодною водою.

— Он як? — вигукнув він. — Якщо ви не цікавилися політикою, не підтримували сталінського режиму політично...

— В цьому не було потреби, — мовив Комлев, граючись виделкою, поставленою «на попа», й ніби не звертаючи на Гофмана уваги.

— Як? — вирячився той ще дужче. — Ви не виступали на зборах? Не закликали робітників і підлеглих вам майстрів і техніків до виконання більшовицьких планів? Не проголошували лозунгів? То як же вас тримали на керівній роботі?

— По-перше, не дуже-то й керівній, — сказав Валерій

Петрович, не міняючи своєї незалежної пози і ще незалежнішого тону. — Я інженер-конструктор, можна сказати, одиночка...

— Однак, — м'яко перебив його адмірал Бодеккер, — ви, як досвідчений конструктор, напевне, очолювали якусь групу — корпусну, механічну, добудовну?

— Так, — погодився Комлев, — але ж це не адміністративна, а чисто технічна посада. Що ж до лозунгів і промов, то в нас охочих вистачало й без мене.

— Ви — керівник! — запально вигукнув Гофман. — А керівник завжди проводить державну політику на підприємстві. Він виголошує промови на виробничих нарадах, ставить завдання перед підлеглими.

— Я інженер-конструктор, а не виробничник, — пояснював Комлев терпеливо. — Зрозумійте, що виголошувати промови, а тим більше збирати з цього приводу нараду серед трьох-п'яти чоловік, з яких складалася наша група, було б смішно.

— Смішно? — перепитав Гофман, примруживши балуhati очі. — Ви тільки те й робили, що мітингували. Нічого ніколи у вас не обходилося без мітингів...

— Як і у вас, — сказав Валерій Петрович, не підвищуючи тону, але вийшло все одно так, що він захищав нашу систему, і репліка його прозвучала досить зухвало. Навіть визивно. Особливо за столом, де він видавав себе за господаря.

Адмірал Бодеккер поглянув на нього трохи здивовано:

— А ви звідки знаєте? — спитав він, щоб порушити неприємну мовчанку, що виникла вперше від їхньої появи.

Гофман, очевидно, був шокований несподіваним поворотом розмови, опустил очі й нервово та невдоволено підібгав губи.

Комлев теж не поспішав відповідати на запитання старого адмірала, сидів собі спокійно далі, чекаючи, що скаже Гофман — головний його опонент і співбесідник.

— А й справді, — підвів той свої випуклі олов'яні очі, — звідки вам відомо про наші мітингування?

— Звідки й вам про наші: з преси, — відповів Комлев з просто-таки убивчим спокоєм і переконаністю. — Я завжди був проти мітингувань і якщо інколи й виступав, говорив тільки про діло. Так збираюся діяти й далі. Це — моє глибоке переконання. Можна вважати, моє кредо, від якого я не збираюся відступати.

— Аби тільки діло було, — сказав адмірал Бодеккер. — Це — найголовніше. Тепер вам політикою займатися не доведеться.

— Та й не треба, — втрутився Гофман.

— Особливо тепер вас ніхто не примушуватиме займатись політикою, — продовжував старий Бодеккер. — Робіть своє діло, допоможіть поновити зруйновані цехи й кораблі — оце й буде ваша політика. Налагодимо з вами ремонт наших пошкоджених кораблів, і пан генерал Гофман перший потисне вам руку і не буде більше допитуватись, чи займалися ви політикою при Советах і з якими промовами виступали.

— Тільки так, — подобрів Гофман, елегантно клацнувши запальничкою й закуривши ароматні «Lozetti junno». — У мене теж є незмінне правило: вірити людям не на словах, а на ділі. Бо робота, діло — це все. А слова не важать нічого. А втім, — поклав він свою пешену руку на засмагле зап'ястя Комлева, — я вам вірю й так. У мене немає підстав не довіряти вам. — Він відкинувся в м'якому кріслі, вийняв сигарету гречним рухом, ткнув нею, затиснутою між вказівним та середнім пальцем, у Валерія Петровича. — Доведіть, що ця віра небезпідставна, і ми залишимося друзями назавжди.

— Доведу, — суворо пообіцяв Комлев, наливаючи чарки. — Прозіт! — Він випив, не цокаючись, бо знав, що в Європі не прийнято.

А це ж були такі представники Європи, та ще й які. В таких чинах, що й родоводу не треба питати: і так видно, що з найродовитіших, із найвідбірніших родин. А тільки чого ж це вони, родовиті й благородні, прийшли сюди, на нашу радянську землю, сіяти нищення й смерть? Чого посунули на нас під командою фюрера, вірувавши в його антилюдську канібальську філософію? Та говорити про це годі — їх же ні в чому не переконаєш, бо коли ревуть гармати, марширують війська, ллється солдатська кров, горять села й міста, гинуть жінки й діти, старі діди й баби, а не лише молоді воїни, ні про які диспути й суперечки думати не доводиться.

Спало на думку, що небагатьом з його співвітчизників довелося отак сидіти з високопоставленими ворогами за одним столом. Але що ж ти їм скажеш, що ти їм доведеш? Та ще зараз, після таких блискучих і потрясаючих успіхів у Європі й на нашій багатостраждальній землі.

Але все ж він відчував перевагу над ними, яка ґрунтувалася на його ідейних переконаннях і підсвідомій, інтуїтивній прозорливості, що осінила його зараз. Він був певен, що окупантів на нашій землі, скільки б вони її не захопили, чекає смерть, загибель на всіх рубежах. Засліплені своїми успіхами, фашистською ідеологією та крикливою

геббельсівською пропагандою, вони не могли й не хотіли дивитися вперед.

А от він, Комлев, мовби наділений від природи якимсь внутрішнім зором, бачив те, чого ці люди, старші, досвідченіші й мудріші за нього, не могли бачити. Навіть не здогадувалися, що їх жде. Вони б ніколи не повірили йому, якби він зважився висловити свої передбачення й навіть попередити їх — вони залишилися б глухими, вони б зненавдили його і, напевне б, убили, знищили, затоптали, щоб не дійшло те, що він знає й передбачає, до їхньої власної свідомості, а ще більше — до свідомості інших, підлеглих їм людей, що в хмарах куряви мчать зараз на танках, бронетранспортерах і автомашинах, марширують похідними колонами, летять літаками до обіцяної фігурером перемоги.

Що й казати, вони сьогодні були переможцями: вступили в таке велике промислове місто, знамените на весь світ своїми кораблебудівними заводами, елінгами й стапелями. І все ж, сповнені глибокої переконаності в своїй переможній владі над завойованим містом і його жителями, аж до тієї зухвалої й визивної межі, яку вони тут демонстрували, Гофман і Бодеккер тільки зовні й на дуже короткий історичний проміжок часу почуватимуть себе й будуть насправді переможцями, і їхня тимчасовість, на яку вони приречені історією, робила їх в очах Комлева майже мерцями.

Тому, усвідомлюючи недовговічність і фальш їхнього володарювання і завойовництва, він робив зусилля над собою, щоб не ставитись до них відверто зневажливо. До їхнього кінця було ще далеко, а його провал і смерть, — зовсім поруч: висять над його чубатою головою і долю з першої секунди, як тільки німці вступили до міста, як тільки зайшли до цієї кімнати. Не будучи ні провидцем, ні любителем загадувати наперед, Валерій Петрович за своїм вихованням, освітою, за світоглядом і переконаннями міг передбачити діалектичний розвиток подій у найзагальнішому, стратегічному плані. Він знав, що боротьба точитиметься довго — жорстока, смертельна, і мільйони його співвітчизників, соратників і друзів поляжуть в цій небувалій війні, припускав і фактично давно вже підготувався до того, що, в разі потреби, й сам загине, закатований і безвісний, але все одно вірив, що його життя, як і життя його бойових побратимів, буде покладено на олтар перемоги, що їхні смерті не дадуть ворогам переваги, нічого не змінять в нездоланній ході історії, котра невідворотно й неупинно прямує до перемоги Добра над Злом, до нашої перемоги над гітлерівською Німеччиною.

І знання того, чого не знають оці освічені й можливо-владні німці, переконаність у своїй правоті й високому призначенні для святого діла захисту Батьківщини, рідної землі й рідного народу давали йому твердість духу, спокійну розсудливість, ясне мислення, допомагали почувати себе із завойовниками впевнено, навіть трохи зухвало й іронічно. Бо той, хто знає більше і бачить далі, неодмінно ставиться з іронією до бундючної, самовпевненої, але тимчасової вишесті, під якою нема історичного ґрунту. Історичний ґрунт був у Комлева під ногами, і він стояв на ньому твердо і впевнено. Тому й чувся тут господарем не лише будинку, кімнати, цього розкішного столу — господарем становища. Хоча, якби Гофманові й Бодеккеру це сказати вголос, вони б не повірили — вони б обурились і довго реготали з такого жарту. А збагнувши правду, почали б стріляти. Ім звично було тоді стріляти — стріляли ж по всій Європі, починаючи з тридцять третього року, від самісінького приходу Гітлера до влади, з аншлюсу Австрії, з розстрілу її міністрів, а потім уже покотилося й покотилося, аж до нас дійшло. І тепер постало перед ним у всій своїй невідворотності.

Найгостріше відчув це Комлев тієї миті, коли побачив біля під'їзду довгі чужі комфортабельні лімузини. Хвилювався й потім, зустрічаючи непроханих гостей у кімнаті, хоч годилося б вийти назустріч і розчинити двері: як не є, а дім німецький. Проте ні він сам, ні Клара Фрідріхівна, ні тим більше Ельза не зробили цього.

А тепер ніякого хвилювання не було. Все складалося поки що вдало. Якби Комлев або той, хто його залишав тут, захотіли вимряти щось подібне, то ніколи б не зважилися навіть уявити собі такий щасливий збіг обставин, не те що планувати його й розраховувати на нього.

Підпийлий адмірал Бодеккер не довго вагався: їхати йому на відведену квартиру чи залишатися тут.

— Не знаю, який там мені особняк приготували, — сказав він Кларі Фрідріхівні, — але краще, ніж тут, у німецькій родині, в такій чистоті й привітності, що панують у вашому домі, фрау Ассман, — він поцілував руку своїй ровесниці, — краще мені ніде не буде. Тому дозвольте й мені, старому морякові, цю ніч провести під вашим дахом. Хоч би й в одній кімнаті з моїм другом Гофманом.

— Ні в якому разі! — заперечила господиня. — У нас шість кімнат. А нас п'ятеро. Як бачите, одна навіть зайва. Зараз приготуємо постіль, і відпочивайте з богом.

— Зробіте нам велику честь, — підхопив Комлев, що в кінці вечері став мовчазним, майже зовсім не брав участі

в бесіді, тільки розливав та підливав коньяк і уважно слухав.

— І велику приємність, — усміхнулася Клара Фрідріхівна.

Ельза давно вже сиділа за роялем, тихенько й журно награвала щось із німецьких класиків, найчастіше з Бетховена, і гості так заслухалися, що й пити перестали, навіть забули, що пора спати. А нагадувати їм було незручно, тому ніхто й не наважувався.

— Не можна наслухатися цієї божественної музики. — Бодеккер підійшов до Ельзи, з вдячністю нахилився й поцілував їй руку. — Я буду щасливий у цій глушині, так далеко від родини і батьківщини, хоч іноді почути вашу музику. Я вже щасливий і зараз. Щасливий тим, що має змогу сподіватись на це. — Він рушив у відведену йому кімнату, але на порозі спинився, якусь мить подумав. — Повірте мені, тяжко на старість кидати родину, домашній затишок і поневірятися на далекій чужині. Моя вам порада: доки разом, доки молоді, насолоджуйтеся своїм щастям. Зараз в цьому проклятому світі мало кому випадає таке щастя. Не втрачайте його й не гайте часу, доки є змога. Бо її може й не стати.

— Чому? — вирвалось у Ельзи.

— Всі ми ходимо під богом, — сказав старий адмірал Бодеккер, — а війна ця страшна. Ніхто не знає, що вона кому принесе вже завтра. — *Gute Nacht, meine Liebe*¹, — адмірал напівжартома відкозиряв і вийшов.

Ельза й Комлев лишилися вдвох. Довго мовчали. Стояли там, де застало їх це мовчання. Ніби від того, що вони залишились самі, відлетіли від них усі слова, всі думки, всі теми. Лишилась одна: «Це моя дружина». Вона витіснила інші теми.

Комлев мовчав. Стояв, зіпершись на лутку вікна обома руками, дивився в сліпу темряву за вікном. Тиша запала в будинку і в завойованому місті, тільки чулося цокання старовинного годинника, що стояв біля дверей, немов древній охоронець у дерев'янім обладунку.

Ельза відчувала й сама: в тому, що сталося сьогодні, їхні взаємини важили дуже небагато, а власні переживання здавалися дрібними, незначними. Але її людська й жіноча гідність вимагали пояснень. Навіть від людини, яку вона глибоко поважала і вже, можливо, готова була покохати.

— Ідіть, Ельзо, в свою кімнату, — сказав Комлев, по-

¹ На добраніч, мої любі. (Нім.).

вернувшись до неї і зіпершись тепер спиною об стіну. — Пора відпочивати.

Він був у білій сорочці з розстебнутим коміром на за-смаглий шиї, гарний, привітний, білявий і молодий.

— Не туліться до стіни, там крейда береться.

— Що нам крейда, Ельзо, — зітхнув Комлев. — До чого тут крейда. Зайдіть краще до Клари Фрідріхівни...

Ельза дивилась йому в обличчя відверто, навіть ви-зивно.

Комлев теж відверто глянув їй у вічі, посміхнувся.

— Ну гаразд, — сказав він, стеновши плечима. — Як ви захочете, так і буде насправді. Але ми й далі зобов'яза-ні прикидатися одруженими, інакше...

— Що інакше?

— Інакше у нас виходу немає.

— І все? — спитала Ельза. — Тільки для цього й при-кидатись?

— Не будемо про це говорити, Ельзо. Знайте тільки, що я ні на що не претендую й ні до чого вас не схиляю. — Він помовчав, стомлено схилив голову.

Ельза подумала: «Сп'янів». Але Комлев підвів на неї свої голубі ясні й тверезі очі, сказав твердо й підкреслено:

— І не зобов'язую.

— А я й сама.. — почала Ельза й, обірвавши незакінче-ну фразу, метнула погляд на двері.

— Правильно, — мовив Комлев. — Не треба зайвих ба-лачок. Ідіть відпочивайте, Ельзо. І знайте, що я ніколи вам не заподію зла. Не принесу горя ні за яких обставин. Ні вам, ні вашій матері.

— Я знаю, — перебила його Ельза. — На добраніч, Ва-лерію Петровичу.

Вона швидко вийшла, беззвучно причинивши за собою двері, і Комлев тут же, погасивши світло й не роздягаю-чись, приліг горілиць на канапі, стомлено простягнув ноги й одразу ж заснув, незчувся й коли. І снилися йому сині безконечні ліси, Байкал голубів під кручею, поміж високи-ми деревами, а поїзд мчав, не зупиняючись, беззвучний, бистрий м'який поїзд, яким він буває у снах. Гуркотили тільки зустрічні. Вони пролітали у нього в головах, і за тонкою стінкою вагона, чути було, як б'ють на сиках ко-леса, як гуркочуть, пролітаючи, захекані паровози, як рип-лять, розхитуючись, залізними й дерев'яними раменами вагони зустрічних поїздів. Гуркіт все зростав, а гудок гучнішав, і, прокинувшись остаточно, Комлев зрозумів, що відбувався повітряний наліт: лиманські заводи бомбили тепер наші, радянські літаки, добивали цехи, стапелі й за-

кладені на них кораблі, — все, що не встигли підірвати в метушні останніх днів евакуації, при наближенні ворога. Він слухав вибухи бомб і дивувався: вони його вперше в житті радували.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Яма була темна, глибока і тісна. Вона тримала Романова з усієї сили всіма своїми стінами і навіть дном, а вгорі висла потворними сталактитами павутина. На ній мали б гойдатися кажани, повиснувши головами вниз, але скільки Михайло Митрофанович не приглядався, вгледіти їх не вдавалося: надто густа була темрява. І густе було повітря. Таке густе, що ледве проходило крізь легені, і його треба було великими зусиллями виштовхувати в ту ще густішу темряву, що перетворювалася на драгли. Вдихати ще нічого, а видихати було нестерпно важко: от-от, здавалося, настане такий час, коли він не зможе виштовхнути з легень отієї густої й драглистої темряви, і вона затопить, а потім і поглине його остаточно.

Він знав, він ніби збоку бачив, як світиться в цій нездоланній темряві тільки його слаба й примхлива свідомість, та й то ледь-ледь жевріє пульсуючою цяточкою, то-несеньким промінчиком тягнеться з небуття.

А яма ніби звужується, починає стискувати його і спресовувати повітря, так що воно зовсім не проходить в легені, стає на очах густою темрявою, котру вже не видихнути ніякими зусиллями. Ще й стеля почала опускатися й давити йому груди й горлянку — от-от задушить, стерво!

Михайло Митрофанович рвонувся з усієї сили, намагаючись підвестися й хоча б сісти — тоді можна буде, сидячи, випростати руки і якимось втримати хоча б стелю над головою. Він знав, що за межами ями розпросторився світ — там сяє сонце і леготять вітри, синіє небо й літають птахи, але всього цього його позбавив цибатий німець з парабелумом, пожбуривши в оцю смердючу яму з густим повітрям, що перетворилося на чорну драглисту темряву. Треба рвонутися ще сильніше, хоча б сісти, а потім випростатись — десь тут має бути вихід: двері не двері, скоріше якась важка й товста запона, крізь яку можна прорватись до свіжого повітря під голубим небом і, можливо, до сонця. Може, там ще й досі чатує той довгий есесівець з парабелумом напоготові, вириватися звідси все одно треба негайно, бо темрява й загусле повітря остаточно затоплять, заллють його, а сирі стіни ями зійдуться над ним навіки.

Ця моторозна думка й ще моторошніше відчуття задушливої знемоги струсонули Романовим, він рвонувся всім тілом і мав би випростатись або хоч сісти. Але він всього-навсього розплющив очі.

І одразу ж по очах, що вже звикли до кромішньої пекельної темряви, немов бритвою, різонуло світло близької лампи, що здалося Романову яскравішим за тисячі сонць. Він миттю заплющив очі, щоб вони не луснули від такої зливи світла, і зрозумів, що йому вдалося вирватися з ями небуття, тому з стогоном розціпив зуби, відкритим ротом набрав повні груди легкого й рідкого повітря і відчув біль, що пронизав йому груди, немов розпеченими списами, озвався в голові й у всьому тілі — страшний, нелюдський, пекучий і невблаганний біль, що стрибнув на нього причаєним тигром і занурив свої пазури на всю можливу глибину. І надовго. Полежавши й прислухавшись до цього болю, Романов зрозумів, що він не набагато кращий за оту густу темряву і що дихати й на цьому світі не легше, ніж там.

Але це був світ, в якому він народився і жив ніби хто-зна й коли. Світ прекрасний і омріяний. І перша думка була про те, що в цьому світі він залишив напризволяще Лідію Тихонівну й сина. Ця думка пронизала його, мов блискавка, тривогою: що з ними, де вони, як вони пережили (й чи ж пережили!) те, що з ним сталося? Чи, може, і їх?..

Він не мав сили розплющити очі, а таки розплющив, сподіваючись такого ж удару світла, але цього разу лампа була відставлена далі, та й очі його крізь повіки вже, мабуть, призвичаїлись до неї. Тому він побачив людей, що схилились над ним самими обличчями. Крім облич, не було нічого. А самі обличчя були незнайомі. «Не знають, — подумав Михайло Митрофанович. — Ніхто з них не знає й не може знати Лїду, раз вони не знають мене». Але ось обличчя гойднулись, розступилися, і поміж ними з'явилося ще одне. Широке, темне, немолоде, воно схилилось до нього найближче, очі заглянули в очі з такою любов'ю і ніжністю, що Романов не витримав і заплакав. Так він плакав давно. Ще в дитинстві. Вже й забув коли. Мабуть, при батькові. Чи при матері. Він плакав, немов жалівся й на свої поневіряння на переправах, і на поранення при бомбардуванні, і на цей жорстокий і страшний розстріл, а Сіраш хилився й хилився до його обличчя, доки й не припав до його неголеної здерев'янілої щоки такою ж неголе-

ною й здерев'янілою своєю щокою, і Романов відчув, як зросилася та шока скупкою сльозою Дмитра Івановича.

— Голубчику мій, — прошепотів Сіраш. — Миша...

І далекий-далекий спогад ворухнувся в зболілій душі Романова — засніжена місячна ніч, добрі коні несуть їх у безмежнім степу, добрі слова вчулись йому з тієї далекої ночі, і він зрозумів, що живий.

— Де Ліда і Славик? — спитав ледве чутно Романов, бо й спогад той милий, і присутність Сіраша, і радість від того, що лишився живий після розстрілу, — нічого не могло заступити страшною тривоги й ще страшнішої туги за ними.

— В безпечному місці, не хвилюйтесь.

— А вони ж як хвилюються! — Романов розпачливо хитнув головою. — Мене ж розстріляли при Славкові...

— Замовчіть, — сказав йому хтось суворо й категорично. — Вам не можна ні говорити, ні хвилюватись...

«Хто ж це? — подумав Романов, знову заплющивши очі й знемагаючи від болю й безсилля, що просто вбивало його й знову намірялося затягти в оту яму. — Знайомий голос, а обличчя не пізнаю». Він хотів і не міг розплющити очі. Так і спитав із заплющеними очима:

— Це Петро Іванович?

— Я. Справи ваші настільки серйозні, що я забороняю вам розмовляти. Вимушений...

— Гаразд, — видихнув Романов, зробив над собою зусилля, щоб глянути на старого знаменитого хірурга. — Спасибі, — прошепотів він, пошукав очима Сіраша, всміхнувся ледь-ледь. — Дмитре Івановичу, розшукайте... — Він лежав, відпочиваючи, важко й надсадно дихаючи. — Повідомте Ліду, щоб не мучилася...

— Для неї муки тільки починаються, — сказав хірург.

Романов не почув його. Чи вдав, що не чує.

— Щоб знала... Щоб не думала й не бідкалася... І синочок теж... Бачите ж, я живий. Треба, щоб вони знали.

— Обов'язково, — мовив Сіраш, схилившись над ним. — Зараз вас нагодуємо гарячим бульйоном і повеземо до Петра Івановича. — Він простягнув руку, і Гопачка подала чашку з курячим бульйоном, звареним щойно за рекомендацією Петра Івановича. — Підведіть йому голову, — попросив Дмитро Іванович, і, коли Гопачка, підклавши обидві руки, одірвала важку чубату голову Романова від подушки, а командир екіпажу, взявши Михайла Митрофановича попід плечі, майже посадовив його, Сіраш вправно й уміло став годувати його з ложки — лив між обвуглені вуста пахучий, наваристий і життєдайний бульйон, аж поки чашка

спорожніла. Ковтун зараз же подав другу. Йї Романов не подолав до кінця; вибачливо посміхнувся й заперечливо хитнув головою.

— Все, — видихнув він, — немає сили...

— Відпочивайте, — сказав йому Петро Іванович. — Трохи перегода зроблю вам ще один укол морфію, і, як кажуть, з богом. Покладу вас у себе вдома — німці поки що мені довіряють. А за вами око та й око потрібне: і меди-каменти, й уколи, і щоденні перев'язки. Сюди ж не наїздишся, а там все буде під рукою.

Романов його вже не чув — так на Гопаччиних долонях і заснув. «Якби можна підкласти під тебе руки, — згадувала вона в ці хвилини, бачила себе молодою в хорі, яким керував теж тоді ще молодий голова сільради Романов. Пройшло, відгуло, відшуміло... — А зараз то й зовсім не до пісень нам. Ох, не до пісень, милий Михайле Митрофановичу... Мислимо, врятувати розстріляного!»

— Хоч би ж дав бог, щоб вижили, — обережно вивільнила вона руки.

Романов і її не почув. А ті, які почули, змовчали, бо кожен думав те ж саме.

З Ішунських позицій молодий генерал Батов, призначений командуючим військами Криму, бачив у текучому мареві, як на схід безперервно рухаються війська. Спочатку безмежним і рівним степом пливли, зламуючись і розпливаючись у прозорих хвилях примарного моря обози, і коні здавалися здалеку верблюдами, а військові вози — старовинними дилжансами, яких ніхто в цих степах ніколи не бачив. Надвечір все ставало на свої місця: коні ставали кіньми, а військові повози — повозами, тільки й у промінні вечірнього притомленого сонця війська текли й текли, минаючи Крим, і рух цей не припинявся до самої темряви. А вночі, як доносили йому з бойової охорони передпілля, йшли артилерія й танки, штаби й госпіталі — Дев'ята армія Південного фронту відступала, не втримавши фронт по Дніпру, побоюючись вірогідного оточення, яке німці могли здійснити ударом із запорізьких плацдармів на Бердянськ чи Мелітополь з виходом на узбережжя Азовського моря.

Ліктевого зв'язку з військами Дев'ятої армії у Батова не було, бо його війська на Ішунських позиціях і кримських перешийках займали оборону фронтом на північ, а Дев'ята армія відступала із заходу на схід, навіть не висилаючи бічної похідної застави, очевидно, знаючи, що тут наші війська, й зовсім не цікавлячись, як вони обороняти-

муть Крим, бо там і своїх клопотів було достатньо. І все ж це байдуже просування такої кількості військ повз слабенке прикриття Перекопу, Сиваша й Чонгару, що залишались в тилу, здавалось неправомірним і навіть неправдоподібним. Вони йшли битими шляхами й без доріг, не наближаючись і не віддаляючись, покидали Батова з його наспіх сформованою в Криму армією, якій не вистачало озброєння, обмундирування, боеприпасів і людей, ніби чогось розсердилися й карали за якусь провину.

Штаби були далеко. Армійський штаб Харитонова перебував на марші, а штаб головнокомандуючого Південно-Західним напрямом був десь аж в Охтирці. До того ж телефонного зв'язку з ними ніхто не встановлював. А в Генеральний штаб звертатися не зважився ні з запитаннями, ні з сумнівами, і молодий генерал, залишаючись з своїми наспіх сформованими батальйонами на Ішунських позиціях в тилу армій Південного фронту, які відступали, почував себе дуже незатишно й самотньо.

Командування 9-м окремих стрілецьким корпусом він прийняв тільки 20 червня й одночасно був призначений командуючим сухопутними військами Криму, куди входили й війська Чорноморського округу прикордонної охорони, штаб якої перебував у Сімферополі. На ці сухопутні війська та Чорноморський флот покладалося завдання обороняти Крим від морських і повітряних десантів — саме цьому завданню й підпорядкувалися бойове навчання й розміщення військ на Кримському півострові. Обороняти ж його довелося з суші. Це стало ясно й невідворотно, як тільки німці вийшли до Дніпра і форсували його в нижній течії в районі Берислава й Каховки.

14 серпня Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення про оборону Криму. На базі управління 9-го стрілецького корпусу створювався штаб 51-ї Окремої армії на правах фронту, а вже 16 серпня 11-та армія Манштейна передовими загонами вийшла до Чонгарського мосту та Арабатської Стрілки і спробувала ударною групою 54-го корпусу прорватися в Крим з ходу.

Війська Батова зірвали цю спробу й зупинили тут Манштейна на цілий місяць. Однак з оточенням і невдачами нашої 18-ї армії на річці Молочній, після деякого перегрупування, 54-й корпус Ганзена знову розгорнув наступ, спрямувавши головний удар вздовж Перекопської затоки, а допоміжний — по большаку і дамбі через Сиваш поміж селами Першокостянтинівкою та Перекопом.

Другий наступ одинадцятої армії Манштейна, підготовлений ретельніше й досконаліше, тривав протягом вво-

го жовтня, і в цей час 51-а армія утримувала перешийки, вперто обороняючись і завдаючи ворогові відчутних втрат: десять тисяч солдат і офіцерів Манштейна було вбито і двадцять тисяч — поранено. Та гітлерівці, не рахуючись із втратами, рвалися в Крим, розуміючи його виняткове стратегічне значення. Адже тільки захопивши Крим, можна було вести наступ на Північний Кавказ і далі — в напрямі нафтових районів Баку та Грозного. Тому Манштейн вводив у бій все нові й нові війська, весь час нарощував удари, і врешті-решт його перевага в живій силі й техніці призвела до обезкровлення нашої 51-ї армії, і під ударами противника, які все зростали, вона почала відходити на південь і на південний схід.

Тільки аж тепер, висадившись у Севастополі першими транспортами 16 жовтня, на допомогу захисникам Перекопського перешийка поспішала Окрема Приморська армія. Подолавши пішим строєм величезні відстані гористого ландшафту, вона з ходу вступила в зустрічний бій з противником, що танковими й мотомеханізованими частинами вже вирвався на степові простори Криму, перерізаючи військам 51-ї армії шляхи відступу.

Нарвавшись на лейб-штандарт «Адольф Гітлер», в зустрічній бою 24 жовтня поліг під гусеницями його танків і під вогнем артилерії й кулеметів на відкритій рівнині перший полк морської піхоти на чолі з своїм командиром полковником Осиповим. Це сталося під Сімферополем, захопивши який, німці відрізали 51-у армію від Приморської і, розчленивши їх, першу погорнули до Феодосії й далі на схід аж до Керчі й вибили її з Криму на Таманський півострів. А друга, відбиваючи безперервні атаки з фронту й з флангів, вступаючи в жорстокі сутички з фашистськими танками й мотопіхотою, що прорвалися в тил, відходила на Севастополь, де були заздалегідь збудовані три лінії оборони.

Осипов із своїм полком протримався в степу під Сімферополем з 24 жовтня до 2 листопада. Полк стояв на смерть, щоб затримати ворога й дати можливість Приморській армії відвести передові свої частини з степової зони Криму на підготовлений в інженерному відношенні передовий рубіж оборони Севастополя, який армія мала обороняти всіма своїми силами й засобами, завершивши його будівництво й насичення вогневими засобами. Тоді саме йшли дощі, заливали наспіх вириті за ніч окопи, з яких відважних моряків Осипова важко було вибити навіть танками, а лейб-штандарт ліз напролом, не рахуючись з втратами, і крилися рівнини Криму молодим трупом з обох боків.

Капітан другого рангу Сіраш (чергове звання йому присвоїли вже в Севастополі за успішно здійснений десант під Григорівкою) не встиг прийти з своїм полком на допомогу полковникові: його самого лейб-штандарт перехопив біля кургану Адис-Обе на марші, так що не встигли й в бойові порядки розгорнутися. Але виручили артилеристи знаменитого 265-го артилерійського полку майора Богданова, що зуміли, забачивши танки, миттю розвернути гармати й зустріти їх прицільним вогнем з прямої наводки. Під їхнім прикриттям Павлові Сірашу вдалося вивести свій полк з-під танкової атаки в траншеї передового рубежу севастопольської оборони й там затримати ворога, зайнявши опорний пункт Аранчі на північному фасі оборони та Дуванкой на східному. Тут його полк влився у восьму бригаду морської піхоти.

Сюди, на передові рубежі севастопольської оборони, пробивалися всі розпорочені частини Приморської армії, щоб стати на захист головної бази Чорноморського флоту, а також підходили з гаваней щойно прибулі з Одеси на останніх транспортах групи прикриття й ар'єгарди, а ще перебувало з Північного Кавказу морем поповнення, озброєння й боеприпаси. Сухопутні підступи до Севастополя почали обладнуватися заздалегідь, ще під час оборони Одеси. Передовий рубіж проходив за 15—17 кілометрів від міста. Головний рубіж, завглибшки до трьох кілометрів, охоплював Севастополь зі сходу за 10—12 кілометрів від міста, утворюючи безперервну низку опорних пунктів Мамашай, Комишли, Макензія, Балаклава. Третій — тиловий рубіж оборони Севастополя, будівництво якого розпочато в кінці липня, проходив на відстані 3—6 кілометрів від міста по лінії Любимівка, Інкерман, Георгіївський монастир.

Підтримували захисників Севастополя і надавали їм стійкості та вогневої потужності одинадцять батарей берегової оборони, в тому числі дві баштові калібром 305 міліметрів — № 30 в районі Любимівки та № 35 на мисі Херсонес. Решта батарей мала 203-міліметрові й 152-міліметрові морські дальнобійні гармати. На рубежах поміж батареями зводились артилерійські та кулеметні доти й дзоти, викопувались окопи й траншеї в повний профіль, встановлювалися надовби й мінні поля. За всіма цими укріпленнями війська почували себе набагато впевненіше, навіть перед лицем такого сильного ворога, як 11-та армія Манштейна, — одна з кращих армій вермахту.

Зовсім інакше було протистояти лейб-штандартові у відкритих просторах кримського степу. Перший полк мор-

ської піхоти Осипова у зустрічному бою під Сімферополем зупинив передові ударні зағони лейб-штандарту «Адольф Гітлер»: неокопані матроси з самими гвинтівками та гранатами стали проти танків, бронетранспортерів та озброєних автоматами й кулеметами головорізів Зеппа Дітріха, кидаючись в багнетні атаки. Не раз і не два, близько підпустивши фашистів, вони відкривали по них вогонь залпами, після чого кидалися з ножами й примкнутими багнетами врукопашну. Але тут, що називається, найшла коса на камінь: самовпевнені, нахабні, звиклі до перемог есесівці лейб-штандарту, всі, як один, високі — не менш як метр вісімдесят два — й натреновані, зустрічали їх автоматним вогнем і зрубували короткими чергами в упор.

Матроси в тільняшках під розстебнутими на осінніх вітрах бушлатами і безкозирках, затиснувши в зубах чорні стрічки з якорями, перли на них грудьми, діставали багнетами й навіть ножами, самі гинули, але й їх рубали в тому холодному степу так, що взимку, коли встановилося під Севастополем затишшя після невдалих штурмів, Гімлер віддав наказ відправити есесівців лейб-штандарту на батьківщину, одночасно кинувши заклик німецьким дівчатам народжувати від цих найвідбірніших арійців дітей — майбутніх громадян і солдатів «тисячолітнього» рейху. Чорноморські матроси пустили з них стільки крові, так вирубали їхні ряди, що Гімлеру тільки й залишили на розплід.

Саме з полку морської піхоти Осипова й пішла гуляти по всіх фронтах слава про моряків, і навіть вороги називали матросів «Schwarzer Tod» — «Чорна смерть».

2 листопада, коли за тиждень рукопашних боїв залишилося в ротах по неповному взводу матросів, долковник Осипов вийшов їм назустріч з пістолетом у руці, в беззмінній своїй пілотці й комбінезоні, теж беззмінному, навіть під холодним осіннім дощем, що рясно стікав по його в той останній ранок добре виголеному обличчю, підняв руку, зупиняючи своїх відчайдушних матросів, що, вимотані й стомлені безперервними боями, змучені втратами товаришів, не витримали ранкової психічної атаки з танками й бронетранспортерами, крикнув:

— Хлопці! Від кого тікаєте? За мною! — і повів їх в останню контратаку.

Зійшлися й рубалися там, під Севастополем, мов на полі Куликовому, і лягли вперемішку чорні бушлати й сіро-зелені мундири, вкривши солончаковий степ небаченим килимом, і дощ умивав обличчя полеглих моряків, мочив чуби, а вночі осінній вітер навіжено ніс над ними хмари — кошлаті, порвані, розкуйовджені, бо, зродившись в морі,

не встигли ще збитись до купи, і хитав зорі в проміжках між ними, ніби хотів довести, що й вони не вічні, і нічого в світі не вічне, крім слави...

На переході з Одеси чи вже в Севастополі полковник Осипов сказав комусь про своїх матросів: «Я їх так люблю після запеклих боїв, що хотів би й лежати серед них у могилі чи на полі бою. Мав би за честь і за найвищу нагороду». Він дістав і те, й друге у відкритих степах під Сімферополем, а потріпаний лейб-штандарт було знято з фронту й відправлено у фатерланд на поповнення й переформування. Тільки він більше ніколи не стане таким, як був: морські піхотинці Осипова розвіяли його славу назавжди, безповоротно.

«Schwarzer Tod» — Чорна смерть» — полетіло над величезним фронтом від Чорного до Білого морів мов символ відчайдушної відваги й непереможності морської піхоти.

За Лідою Тихонівною довелося їхати знову мені, бо я знав, де їх поселили, а головне — вона знала мене. Я був дуже вдячний, що у цій поїзді мене супроводжував Вітька, на якого вже не повертався язик сказати кигик, трибок чи, тим більше, кізьма, а все більше личило називати його не тільки у вічі, а й позаочі — Віктор. Так він виріс за це літо і осінь. І не тільки виріс, а й вилюднів: підтягнувся й став ніби стрункішим. З'явилася якась особлива постава, гордовита й водночас стримана, що невловно почала проявляти в ньому риси Петра чи подібність до нього, особливо коли похолоднішало і Віктор надів Петрову шинелю й будьонівку. Шинеля була командирська — довга, гарно пошита, з суцільним розрізом від самого хлястика, бо тоді командири в артилерії їздили в строю і на маршах верхи. Лишилась і в нас така шинеля від Василя Остаповича Петровського, і, коли ми, понадівавши командирські шинелі, з'явилися на очі Дмитру Івановичу, він подивився на нас з ласкавою усмішкою в очах, примружився й мовив:

— Браві хлопці, нічого не скажеш. Хоч зараз під ружжо і на фронт. Але такі шинелі ще треба заслужити, дорости до них.

— Доростемо, — спокійно й упевнено озвався Віктор, — і заслужимо. От тільки діла поки що немає.

— В нашому ділі такі шинелі не потрібні. Нам підійшли б шапки-невидимки, якби вони були, але ж їх ніде не шують ні у війну, ні в мирне время, — Дмитро Іванович дивився на нас із сумовитим жалем. — Були б із вас добрі командири, хлопці, та не склалося ваше життя так, як треба. Дивлюся оце на вас і не знаю, що воно з вами буде. —

Дмитро Іванович вибив шкрібницю об дерев'яну круглу щітку, бо саме чистив коня, пускаючи по вітру рудий, мов охра, підшерсток. — Один жаль на вас дивитися, а ще більший — думати, що з вами буде.

А тітка Ялина, вийшовши з хати й побачивши нас серед двору, тільки в долоні сплеснула й аж заточилась:

— Ой боже ж мій, — зойкнула вона, — наче Петра та Андрія побачила! Або наче наші прийшли. Що ви собі думаєте, понадівавши такі шинелі, ходите. Та ще поодиноці воно не так впадає в око. А вдвох оце зійшлися, то хоч зараз в полон бери або заарештовуй. Познімайте мені зараз же оті шинелі й ходіть в будь-чому, як усі. А то ще біду на себе накличете.

— Не видумуй ото, Ялино, — сказав Дмитро Іванович, запрягаючи коня в бідарку. — Зараз півсвіту в шинелях: і полонені, і оточенці, і ті, що додому з госпіталів повертались чи втекли з поля бою, і всякі перехожі...

— Та не в таких же! — Тітка Ялина у відчаї заломила руки й підійшла ближче. — Не в таких, — повторила вона вже тихіше, а далі й зовсім перейшла на шепіт: — Я на них як глянула, то аж ноги потерпли. Чистісінькі тобі комісари, та й годі...

— Далеко їм до комісарів, — суворо поглянув на нас Дмитро Іванович.

— Та я ж не кажу, що далеко чи близько. А неначе наші прийшли, як глянула на них. А що ж німці подумают? Поскидайте, хлопці, й ніде отак удвох не появляйтесь. Послухайте мене, стару та дурну, я вам добра бажаю. А той, — кивнула вона на свого найменшого, — ще й будьо-нівку надів. Наче Ворошилов на параді. Це ж тобі не Москва, а Степівка під німцем. Скинь, і щоб я тебе не бачила в ній!

— А що, хлопці, може, й справді не варто дражнити гусей, — підтримав дружину Дмитро Іванович, розбираючи віжки. — Материнське серце віще й зряче. Правду мати каже. Хай уже він зостається в шинелі, раз ні в чому їхати, а ти, Вікторе, переодягнися. А то неначе ви зараз оце або з Генерального штабу, з Москви, або вас на парашутах викинули десь за Новим Бугом. Наче німців і нема тут. До того ж на Грейговому різні люди та й різні німецькі команди можуть трапитись...

— Вже й надіти нічого не можна! — з серцем кинув Вітька, прямуючи в хату, щоб переодягтися.

— Якби тільки й горя, сину, — сказав йому Дмитро Іванович вслід і повернувся до мене: — Там, значить, так... — Він зиркнув на тітку, що стояла тут і, здається, не

збиралася йти, а хотіла ще щось додати. — Що ти хотіла, Ялино?

— Я хотіла порадитись: може, їм не слід їхати вдвох? Такі ж якісь вони... Дуже вже впадають в око.

— Треба, Ялино. Один повезе молодицю в Христофорівку, а другий побуде з хлопчиком. Та й невідомо, як там буде з нею після такої звістки. Зомліє, може, чи що — так удвох їм охотніше й зручніше рятувати. А то ж вони тільки на вигляд ого-го, а життя ще не знають, в перепалках не були.

— Так ти сам поїдь.

— Мені не можна. Як тільки там появлюсь, так одразу ж і на Піскорського кину тінь, і Стешко пригадається. Та й з жінкою Романова не треба, щоб мене бачили. Я вже думав про це, прикидав. Найкраще їм поїхати вдвох.

— То пошли з ними Сеньку Сорокопуда.

— Отого шалапута?

— А що, ти не довіряєш йому?

— Як тобі сказати, — зам'явся Дмитро Іванович, — довіряти, може, й довіряю, але дуже вже він балакучий. А тут треба, щоб поменше знало людей, а найкраще, щоб і зовсім ніхто не знав, але ж так неможливо щось зробити. Завжди ця палиця з двома кінцями: залучаєш помічників, а вони в той же час і завжди свідки. Ось чому й важко тримати все в таємниці.

Вітька вийшов переодягнений — звичайна мамка-ватничок і кепка, чорні суконні штани від ремісничої форми, скороходівські хромові черевики звідти ж, і все одно виглядало це на ньому елегантніше, ніж досі, й хотілося, щоб він був одягнений простіше. Мабуть, ми всі мимоволі подумали про це, однаково глянувши на Віктора, але ніхто йому більше не сказав нічого.

— Ну, з богом, — мовила тітка Ялина. — Глядіть же там.

— Притримуйте лошицю, — нагадав Дмитро Іванович. — Притримуйте, — повторив він, — бо вона щира, а дорога неблизька. Не заженіть. — Він відчинив ворота і випустив нас з двору.

— Світало. За селом, як тільки ми проминули крайню хату, нас чекав синій туман при самій землі, і далекі, білі, тривожні хмари вставали із-за темного обрїю, ніби щось обіцяли чи попереджували, і тихо-тихо ж було — ні вітерцю, ні звуку — в безмежному й прозорому степу, що ніби проявлявся й поставав на всю просторінь після нічної темряви, ще не прокинувшись зовсім, ще не розставшись із сном, що блукав ото й нипав над ним усю ніч, а тепер об-

вивав при самій землі синім туманцем дрімоти. Перед сходом сонця обрії піднялися — стало видно далеко-далеко: і села, й хутори, й залізничні станції якось ніби відірвалися од землі й повисли в повітрі над отим туманцем, над далекими й близькими лісосмугами, накладаючись одне на одне, але не змішуючись, а ніби втрачаючи тільки чіткі обриси, чим далі, тим дужче синіючи, і здавалося, якщо вдивишся пильніше, то побачиш за безліччю сіл та хуторів Миколаїв, а ліворуч від нього, на південь, засиніє море, переходячи в Дніпро-Бузький лиман, а за ним забіліє й Херсон, який довелось бачити один тільки раз у сонячну днину. Простір здавався безмежним в цю ранню пору і міг сховати в собі що завгодно. Думати й відчувати це, дивлячись на степ, було радісно й бентежно і хотілося жити в ньому вічно, не старіючи, не страждаючи, нічого не боячись. Степ годився на все. Якби тільки ми були гідні жити достойно в ньому та берегти, як він, свої таємниці.

Молода й гаряча лошиця неслася наковчаною дорогою, аж вітер у вухах свистів, і коли вигулькнуло за спинами осіннє притомлене сонце й кинуло тіні поперед нас, вони побігли так швидко й задиристо, зламуючись на бур'янах понад дорогою й по самій дорозі на певних ділянках і заворотах, що мимоволі аж дух захоплювало. Що не кажіть, а ми були юні, все життя наше було попереду, і ніколи так повно це не відчуваєш, як отаким ранком при пружній і бистрій їзді, коли біг молоді кобили зливається із стукотом захоплених і збуджених сердець і коли степова далечінь заглядає кожному з нас у зінці і в душі, вабить і обіцяє так багато, не конкретизуючи й не розшифровуючи, що саме й коли. А все одно знаєш, віриш, відчуваєш, що воно настане обов'язково, — світле й щасливе життя, бо судилось тобі від народження, — є фашисти чи їх немає. І якщо й є вони, носії смерті й нещастя, то ти їм не підвладний: смерть тебе обминє, й нещастя тебе не зачепить. В цьому безмежному й неосяжному степу є де розминутися з нещастям і смертю — він оберігатиме тебе, бо ти тут народився, а страшним може бути тільки для пришельців, що принесли сюди смерть і спустошення. Тільки не мені й не Вітьці! Так, мабуть, думає кожний. А може, й не думає, а відчуває, що так має бути, підсвідомо й інтуїтивно сподівається й вірить у свою долю, в своє щастя, в свою невразливість і недоторканність.

Я туго напинав віжки, притримуючи лошицю, що цього року ще тільки почала запрягатись, та вона мало зважала на моє притримування, смикала головою, вигинаючи шию, й просила повода. Через натягнуті віжки, немов через туго

напнуті струни, передавалася мені її нетерплячість, її сила, її прагнення бігти ще швидше, ніби в цьому був увесь сенс її буття, і мені самому хотілося бігти й летіти, витворити чортзна-що. Із мудрого погонича і іздового, який би мав стримувати молоду лошицю й гамувати її гарячу вдачу, я перетворювався на її спільника і ладен був сам бігти з нею наввипередки. Я пустив гніду красуню на весь вимах і, не стримавшись, навіть крикнув у захваті, од якого аж холодок пробіг у середині:

— Но-о-о, пішла-а-а!

І кобила ніби аж поменшала — простелилася над дорогою й пішла вимахом, шулячи вуха й по-хортячому витягшись в одну лінію. Вона аж хропла в лютому захваті, дихання її виривалося з грудей із стогоном, і чути було бідарці, як кобила вся напружинилася і ривками несла її.

— Що ти робиш? — визвіривсь Вітька. — Трима-а-ай!

І враз усе очарування, буйство і захват ніби втонули в тому крикові, в одну мить відлетіли від мене геть, я згадав, куди й чого ми ідемо, й засоромився, відчувши провину перед молодю беззахисною кобилою. Натягнув віжки й хотів зупинити її, але — куди там! — вона й вухом не повела: ще дужче прищулилася, задерла голову й різко опустила, вириваючи в мене з рук віжки, й пішла вимахувати скоком, ще могутніше, ще дужче.

— Та тримай же ж ти! — знову крикнув Вітька, ще більше розжожкуючи лошицю, і перехопив віжки поперед моїх рук.

Тепер бідарка летіла за кобилою вже не на посторонках, а на віжках. Вудила розривали її рот, і біль протверезив її: вона пригнула голову до самих грудей, щоб зменшити його, ніби вклонилася дорозі раз і вдруге, і пішла спокійніше, спочатку вкороченим скоком, а потім на рись перейшла. Впотівши, з гнідої вона перетворилася на ворону, біла піна з'явилася не лише на губах, а й попід здухвинами, між ногами, і тепер їй можна було дати повну свободу, щоб вона заспокоїлась і відпочила на бігу, який їй виявиться найпридатнішим. Вона почала частіше форкати й кивати головою мало не до землі, але, пробігши з кілометр, зітхнула всім нутром раз і вдруге і заспокоїлась, пішла підтопцем або, як каже Дмитро Іванович, тюпачком.

Зате Грейгове виявилось зовсім поруч, коли ми проїхали густу залізничну лісосмуту й повернули на переїзд, воно зненацька вигулькнуло із-за дерев.

— Ти ж там гляди, — почав Вітька, заспокоївшись, подумай гарненько, як би не перелякати жінку. А так щоб ладиком, спокійно та веселенько, бо я аж боюся.

— Нічого було й їхати, раз боїшся, — сказав я, щоб що-небудь сказати, бо й у самого душа була в п'ятах, і досі не знав, як підступитися до Лідії Тихонівни та як її підготувати до такої хоча й радісної, але оглушливої новини.

Я шкодував, що не зробив цього тоді, як привіз. Аби хоч прозоріше треба було натякнути тоді, як ото почав був перед від'їздом говорити. Хоч щось мені підказувало, що вона, заспокоївшись трохи й одійшовши від потрясіння, не могла залишити без уваги того, що я їй сказав. Як тільки вдумається в мої слова, так і насторожиться або навіть здогадається, що я їй намагався втлумачити, на що ото натякав тоді.

Був погожий сонячний ранок, саме такий, як і годилося для добрих вістей, коли ми під'їхали до того будиночка, в якому я залишив тоді Лідію Тихонівну зі Славком, і я з подивом відзначив про себе, що привіз їх сюди позавчора. Мені здалося, що це було хтозна й коли, наче аж перед війною, — таке потрясіння пережив і я в зв'язку з розстрілом і врятуванням Михайла Митрофановича. Мені вперше довелося заглянути зблизька в чужу смерть і в чуже життя, а зараз треба було зануритися ще глибше, бо йшлося ж уже не про смерть чи життя Романова, а про їхні родинні взаємини, про щось найінтимніше й найсуттєвіше поміж жінкою й чоловіком: якщо Лідія Тихонівна по-справжньому любила Михайла Митрофановича, то моя звістка зробить її найщасливішою жінкою на світі; якщо ж любові не було, то вона й смерть мала б знести байдужо, і вість про те, що Михайла Митрофановича врятовано, теж її не порадує, а засмутить. Любов — гм, гм... Молодість егоїстична, і мені тоді здавалося, що між такими «старими» людьми, як Романови, ніякої любові вже не може бути.

Ми поставили нашу лошицю, не розпрягаючи, під скирточкою, яку вже встигли навести за цей час. Вітька розгнуздав її, щоб вона поїла, а я все обтрушувався та розгладжував штани, все м'явся й відтягував час, сподіваючись, що Лідія Тихонівна сама нас побачить у вікно й вийде. Але вона не йшла чомусь, і двері не відчинялись, і підступна тривога почала ластитись і огортати мене мимоволі.

— Ну йди вже, йди, не огинайся, — сказав мені Вітька. — На випадок чого я тут буду, не бійся.

— А може, сховаєшся в лісосмугу? — спитав я, кепкуючи з нього, щоб підбарьоритися самому. — Вона тут широка й густа. Он бачиш, і недалеко, — показав я на призалізничну дванадцятирядну посадку, високу, мов ліс.

— Добре, добре, отряхо-мученику, йди вже, йди, — відбивався Вітька якось поблажливо, знаючи ціну моєму кеп-

куванню, — та не барися там, бо в Христофорівку ж неблизький світ. Краще виїхати раніше, щоб і повернутися завидна, а то хто його знає, як ще там буде.

— Я пішов, — сказав я, не рухаючись, все ще поглядаючи з надією на двері.

Коли ж підійшов і штовхнув їх, вони виявилися не замкненими. В сінях стояло відро з водою — хтось його приніс Лідії Тихонівні, бо тоді ми з собою відра не привозили. В хаті на чистій долівці лежала розстелена постіль під стіною — найгіркіша постіль у світі, на якій довелось переспати свої перші жакливі ночі вдові розстріляного. Це був смугастий матрац з двоспального ліжка, застелений простирадлом, дві подушки і літня благоденська байкова ковдрочка. Дивитися на цю вбогу постіль у незамкненій чужій хаті було гірко й прикро.

— Оце й усе? — спитав Вітька, зайшовши вслід за мною й зупинившись у порозі.

Він довго дивився на постіль, на порожні кутки й голі стіни, на підвіконня, вкриті пилом, що пробивався в кожну шпарину, — все промовляло тут про якусь трагічну відчуженість покинутої кимсь у метушні й тепер зайнятої в поспіху оселі, де ще не прижились оглушені й приголомшені горем Лідія Тихонівна та її п'ятирічний син, на очах якого розстріляний був батько.

Десь там співали півні, гавкали собаки на іншій вулиці, і все це здавалось таким далеким і чужим, наче існувало в іншому світі.

— Як же їм тут було сумно й тужливо, — сказав Вітька по довгій задумливій паузі. — Особливо ночами, — додав він і глянув на мене довгим поглядом. — Иди пошукай Піскорського, — говорив він. — Мабуть, староста знає, де вони. А може, сам і послав на якусь роботу, а Лідія Тихонівна й Славка забрала з собою, що б не кидати самого в порожній хаті. Иди, а я тут побуду на той випадок, як вони нагодяться, та й коня постережу.

— Я й не знаю, де він живе, той Піскорський.

— Спитаєш. Язик до Києва доведе.

Піскорського я розшукав сам, відправившись навмання туди, куди він попрямував того разу, поселивши тут Лідію Тихонівну: стежкою навпростець через городи на сусідню вулицю. Вона й вивела мене до обійстя Піскорського, до примітної його хати, кам'яної, білостінної, критої цинком, — на весь пристанційний і радгоспний виселок красувалася, висока та гожа. Вже й хатою її не назвеш — скоріше міський будинок з верандою, з гарним садом та виноградником, з голуб'ятнею серед двору — по ній я і взнав,

де живе Піскорський, пригадавши напучування Дмитра Івановича.

Ісак Піскорський одним з перших покинув село ще в двадцятих роках і подався на Грейгове стрілочником працювати, а потім на машиніста вивчився, водив поїзди на прогоні від Миколаєва до Знам'янки. Спочатку вантажні, товарняки, а потім вже й пасажирські. Жили вони вдвох з дружиною, дітей не мали, а заробляв він добре. Тому й будинок поставили найкращий, а ще він мав дорогі рушніці, тримав мисливських собак — пойнтерів, сетерів, бо кохався в полюванні по так званій красній дичині. Заразився він цим легковажним і не шанованим серед степівчан ділом від знаменитого сидельця — Ядвіжиного чоловіка. Ці захоплення з ним поділяв, а може, й заохочував Іван Гопак, що працював на торговому флоті літо й весну, а на осінь і зиму примудрявся повертатися в Степівку, де його ждала вродлива Ганна в добре опорядженій хаті, годуючи й доглядаючи його хортів та лягавих. Осінь і зиму Гопак пропадав у степу на полюванні, там простудився, ганяючись за дрофами в заметіль, і незабаром помер. А собаки перейшли до Піскорського, з яким вони були свояками — «держали», як кажуть в Степівці, рідних сестер.

Німці, вступаючи до населених пунктів, обирали для са новитих та можновладних постояльців найкращі та найопорядженіші хати. Отож у Піскорського й селилися спочатку командири лінійних частин, а як фронт перейшов, то жили в нього подовгу чини військової адміністрації. Так він і в старости вибився — по знайомству нібито, а насправді його старостування планувалося заздалегідь, як і Сірашеве. Тому й льотчиків отих збитих Романов не випадково завіз на залізничну будку до його зовиці, а потім і сам потрапив туди ж. Не випадково, виходить, я й Лідію Тихонівну із Славком привіз до нього. Все робилося не випадково, все планувалося кимсь.

На мій стукіт у завішені марлею двері веранди вийшла немолода, а все ще гарна, чорнобрива й ставна жінка, така ж білолиця й кароока, як і її сестра Гопачка, насторожено й запитливо дивилася на мене, обдаючи одночасно й привітною усмішкою. Все на ній було чисте й охайне, все аж світилося проти сонця, що било в скляну веранду й осявало її з ніг до голови по-осінньому щедро й присмучено, немов висвітлюючи залишки тендітної й небуденної вроди. Дивилася й мовчала. Ждала, що я скажу, про що запитаю, а мені хотілося отяк просто перед нею й мовчати, тільки щоб вона не переставала дивитись на мене, бо в тому по-

гляді і в легкій посмішці так багато було приязні й доброти, що мимоволі вірилось в свою щасливу долю.

— Що скажеш, козаче? — озвалася вона м'яким грудним голосом невимушено й просто, як питають дітей або добре знайомих людей чи сусідів, і мені одразу стало легше й простіше на душі.

— Хазяїн дома? Мені треба з ним поговорити.

— А ти звідки? — спитала вона. — Не із Степівки?

— Так. Від Дмитра Івановича Сіраша.

— Заходь, — відступила вона, як мені здалося, поспішливо, трохи квапливіше, ніж годилося б такій поважній і гарній жінці, що знає собі ціну. — Сідай, — кивнула вона на м'яку канапу, застелену килимом, що спадав на неї від самої стелі, а сама зайшла в бокові двері й тихо покликкала: — Ісак, чуеш? — ніби будила. — Ісак, до тебе прийшли.

Відповіді я не почув, але незабаром беззвучно й легко вислизнув з тих самих дверей Піскорський, на ходу застібаючи щойно надіту сорочку. Цього разу він був поголений, скупаний, свіжа біла сорочка дивно молодила його.

— Заснув трохи, — ніби виправдувався він переді мною, — та й не заснув, а, можна сказати, придрімав, бо сьогодні вночі чергував по станції. Ну, а ти ж із чим приїхав? Щось із Романовим?

— Та ні, — сказав я, заспокоюючись під впливом його непоказної врівноваженості й певності. — Вчора вночі його перев'язали й забрали в Христофорівську лікарню.

— Петро Іванович?

— Ага. До себе забрав, додому, чи що.

— Що він собі думає? — вельми стривожився Піскорський, ніби вголос осуджував старого хірурга. — Всіх забирає до себе. А що скаже, як німці нагрянуть? Ну так чого ж це ти прискакав? З якими новинами?

— Повідомити Лідію Тихонівну, що він живий.

— Оце б я ждав, доки ви надумаете та зважитесь! — Піскорський суворо глянув на мене, ніби я був у чомусь винен. — Я їй ще тоді, як ти поїхав, одразу й сказав. Вона сама в мене випитала. Бо ти ж їй щось натякнув?

— То вона знає? — аж підскачів я на radoсах, що не доведеться вже хвилювати дружину Романова цим повідомленням і переживати самому. — То я ж її до Михайла Митрофановича в Христофорівку повезу.

— Навіщо? — спитав Піскорський. — Щоб очі людям муляти? Лідія Тихонівна теж, як почувла, одразу ж хотіла бігти на будку до моєї зовиці. Ледве я її вмовив. Тепер вже заспокоїлась трохи, то нехай підодже.

— Ну, може ж, доглядатиме Михайла Митрофановича...

— Раз уже забрали в лікарню, там є кому доглянути. Тут зараз найголовніше, щоб ніхто не довідався, що ви його врятували, бо тоді й вас усіх вистріляють і радгоспові не поздоровиться. Треба зробити все, щоб Романова ніхто не пізнав. А через жінку — раз плюнути. Вона ж сама в районній лікарні працювала — її весь район знає. Ні, хай ото сидить тут, доки чоловікові не покращає та не переправимо його в якусь глухе й безпечне місце. А от дівчинку оту єврейську треба звідси забирати. Одно, що німців усе більшає тут — і на залізниці штати зростають, і табір військовополонених перегнали сюди, а друге, — що всі до старости набиваються в гості. А вона ж із кожним днем росте, гарнішає її обличчя, ще дужче завивається кучеряве волосся — просто біда мені з нею. Так і скажи Дмитрові Івановичу: не можу її тут тримати довше.

— А куди ж ми її одвеземо?

— Везіть у Степівку — там же коменданта немає і німці не стоять. А тут їх аж кишить. Придумайте там що-небудь, бо її тут упізнають, і тоді мені капець. Та й не тільки мені, — додав він, і я зрозумів, що він тут очолює групу. — Хай уже ці лишаються — тут їх не знають, бо це вже інший район. Кажу, що це мої далекі родичі через жінку — мовляв, з города приїхали, бо їсти нічого. Так що ви вже переховайте Беркову дівчинку, а я беру на себе родину Романова. І їдьте зараз же, нічого вам тут стирчати та увагу приковувати до себе. Щоб це було востаннє. Більше до них не навідується і до мене не приходьте. Йди і передай все це Дмитрові Івановичу. А Ірину забирайте одразу, бо до неї вже придивляються і починають розпитувати: хто та звідки. Особливо начальник станції. Може, й догадується, хто вона. — Піскорський поглянув на годинник. — От зараз вони на обід з баштану прийдуть. Забирайте Ірку і чешіть звідси, бо я вже її й вдома не держу — до Лідії Тихонівни спровадив. Паняйте, — подав він мені руку, і я потиснув її із задоволенням, наче гора з пліч спала.

Коли повернувся, всі четверо сиділи на долівці, їли кавун. Я одразу знайшов дивовижну перемену в Лідії Тихонівні — вона ніби помолодшала років на двадцять. Все ожило в ній: очі стали іскристі й мрійливі, стан випростався й пострункішав, обличчя порожевіло, зійшла з губів смага, і освітілось воно добрістю й м'якістю, нагадавши мені ту Лідію Тихонівну, яку я знав по Баштанці. Та хіба тільки я? Там її знали і любили всі.

— Сідайте з нами, конспіраторе, — сказала Лідія Ти-

хонівна майже весело, хоча й стомлено, навіть усміхнулась мені, і при цій усмішці стало видно, як вона багато пережила й настраждалась останнім часом, а в глибині ожилих очей причаїлась задавлена, може, й довічна вже печаль. — Розкажіть, що там з Михайлом Митрофановичем.

— Я його не бачив, — здвигнув я плечима, всідаючись біля Славка, — все інше вам, напевне, вже розповів Віктор. Найголовніше, що живий. А раз уже потрапив до рук такого хірурга, будемо сподіватися, що й здоровим стане.

— Батько казав, такі муки йому випали пекельні, що страшно й подумати, — сказав Віктор, вирізаючи дідка з кавуна — його найм'ясистішу та найсолодшу середину, яку називають також вовчком і яку завжди віддають дітям. — Це тобі, Славіку, тримай.

— Які б не були муки, а розстріл — це найстрашніше, — розсудливо й спокійно заперечила сама Лідія Тихонівна, хоч я й переполошився від Вікторової відвертості й хапливо міркував, як би її заспокоїти. — Звичайно, таке поранення, сам розстріл, наше спільне становище — горе велике... Але тепер, коли я дізналася, що ви його врятували, мені це наше становище здається щастям. Недарма ж кажуть, що все в світі спізнається в порівнянні. Ну от як не тяжко на душі, як не тривожно стало нам жити, а подумаю, що Михайло Митрофанович живий — так мені й розвидниться. Стає мені радісно на серці, і надії відроджуються, і віра в те, що ми діждемося своїх і будемо щасливі посправжньому. Це важко зрозуміти стороннім людям, коли вони не пережили такого горя, — вона не втрималась і заплакала. Я скоріше відчув серцем, що це плакала навіки закохана жінка, якій довелося так багато вистраждати за дорогого чоловіка. — Як тільки випаде щастя поїхати до нього, я не залишу його нізащо. — Вона раптом потяглася до мене через наш імпровізований стіл і поцілувала. — Спасибі, що врятували його; та й нас із Славиком вивезли звідти. Ми вік цього не забудемо.

Було мені ніяково, але було й радісно, що й моя частка у врятуванні Михайла Митрофановича таки є, але й прийняти на свою адресу цієї подяки повністю не міг, тому й вважав за потрібне сказати, що передам її подяку батькові, а про поліцає Івана Козерацького промовчав, щоб не завдавати зайвих тривог. Ми всі, як вважав батько, в його руках і покладалися тільки на його порядність. І все ж раз поліцаєм — Лідія Тихонівна могла тривожитись. Дмитро Іванович сказав мені, що Козерацьких знає давно, й Івана йому вдасться переконати. Проте Михайла Митрофановича він таки спровадив у Христофорівку, і льотчикам порадив

перебути якийсь тиждень у надійнішому місці. Іван, що правда, досі мовчав, батько мій на нього покладався — мовляв, Козерацькі роботящі й порядні люди, наші ж степівці, не може Іван продати, хоч і в поліцію пішов під тиском обставин чи, може, з якимось затаєним наміром. Так чи інакше, а свої тривоги й сумніви доводилося тримати при собі, бо тут і так випало людям стільки тривог і таких переживань, що й на ціле село вистачить.

— Ну а як же він лишився живий? — допитувалася Лідія Тихонівна. — Мені аж не віриться: адже й так був поранений в обидві руки. А тут — що ж вони по ньому стріляли й промахнулись, чи як?

— Петро Іванович каже, що перша куля пройшла надто високо й не зачепила легені, а друга, мабуть, пройшла збоку поміж ребрами, коли Михайло Митрофанович падав. Це його і врятувало: падаючи, він уникнув прямого попадання. А головне — вбивці не зробили контрольного пострілу. Вони ж наостанку стріляють зблизька в голову — така в них інструкція. А тут не дотрималися, може, через те, що Михайло Митрофанович був уже поранений, та й на себе покладалися, на свої постріли. Хіба їм первина людей розстрілювати...

— Від однієї вашої розповіді можна вмерти, — перемикнула плечима Лідія Тихонівна.

— А Михайло Митрофанович, як бачите, вижив. Міцний організм. Здоровий, мабуть.

— Ніколи нічим не хворів, ні на що не скаржився, — підтвердила Лідія Тихонівна.

— Ну, нам пора, — підвівся я.

За мною підвелися всі, і я тільки тут помітив, як підросла, розвинулася й погарнішала за ці три місяці Ірина Беркова.

Вся мов налита, вона явно переросла свою шкільну суkenку, — так і пнула з неї, довгонога, струнка, вся якась аж занадто яскрава. У неї не по-селянському ніжне тіло й обличчя біле-біле, і на ньому так різко чорніють оксамитові брови, так виграють під тонесенькою шкірою рум'янці на всю щоку. На неї хотілося дивитися, і чим довше дивишся, тим виразніше помічаєш і незвичайний, майже круглий розріз великих чорних і бездонних очей, і обриси повних, злегенька ніби вивернутих губів, і характерні вирізи трепетних ніздрів... Так, Ірину Беркову треба було ховати від хижаків-фашистів, і ховати добре! Вона трималась ближче до Віктора, не зводила з нього погляду, і я зрозумів, що довго вмовляти її не доведеться, щоб забрати в Степівку.

— Ми забираємо її, — сказав я Лідії Тихонівні, як про щось остаточно вирішене, а Ірина з радості навіть сплеснула в долоні.

— Ой, як добре, — вигукнула вона, — бо мені вже тут не можна залишатися.

— А вас, Лідіє Тихонівно, як можна буде, Піскорський повезе до Михайла Митрофановича. Тут витримка потрібна.

— Я все розумію, — сказала вона, — і все витримаю, тільки б він був живий та щоб видужав. А то ми все переборемо. — Лідія Тихонівна подала мені руку, з іншими попрощалась кивком голови й стояла на порозі, доки ми не виїхали з двору.

Якось боком, непевно й сором'язливо, шаснув до мене з сінєй Славко, тернувся щокою об руку і тут же заховався за матір — я навіть відреагувати не встиг. Але бідарка вже проїздила повз мене, і я мав на ходу вискакувати на підніжку та вмощуватися скраєчку, щоб не тіснити Іру.

— Ну й куди ж ми її повеземо? — похмуро спитав Віктор.

— Хоч додому, хоч до баби Липки — мені все одно, — мовила безтурботно дівчина. — Де німців немає. Бо я їх боюся... Найдужче мені б хотілося поїхати до вас, Вітю, додому. Так скучила за тіткою Ялиною, за Тонею й Оленкою. Ну, як рідні вони мені, — зізналася вона з дитячою відвертістю. — Рідніших у мене немає зараз нікого.

— Давайте поближче до нашого «Степового», щоб я завтра міг на роботу вийти. І так мене Семен Іванович із скрипом відпустив, щоб я бабусі Гапці соломи на зиму привіз.

— Заїдемо на хутір до баби Липки, — сказав Віктор, — там розберемось. Та й тобі звідти до «Степового» — рукою подати.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Валерій Петрович Комлев став на суднобудівному заводі, який німці назвали «Південною верф'ю», першим і найголовнішим радником адмірала Бодеккера. Шеф суднобудування розмістився з своїм управлінням у приміщеннях під залізобетонними конструкціями стапеля «Нуль», на якому залишився недобудований лінкор. Приміщення були сирі. Папери, залишені на ніч на столах, ставали на ранок вогкими. Але шеф суднобудування був задоволений: стапель та ще й не добудований корабель на ньому гарантували тут повну безпеку навіть при прямому попаданні пів-

тонної, а то й тисячокілограмової авіабомби. Навчений гірким досвідом, старий адмірал цінував безпеку вище за будь-які зручності.

— О-о, — говорив він Комлеву, — коли летять чужі літаки, а з них — чужі бомби, добре мати над головою залізобетонну покрівлю отакої товщини! Почуваєш себе повноцінною живою людиною, а не приреченим на смерть об'єктом бомбометання.

— А що? — питав Комлев безтурботно. — Англійці вам поспували нерви? Дошкуляли бомбардуванням?

— Та було всякого, — погоджувався адмірал Бодеккер. — Доки сам не переживеш двох-трьох нічних чи денних бомбардувань у місті, то й не зрозумієш, що воно таке. Тут, як ніде, все вирішує досвід. Одразу починаєш інакше ставитись до стелі над головою, а то й до всього на світі, — адмірал дивився Комлеву в вічі й усміхався.

Спочатку адмірал по-справжньому зацікавився недобудованим лінкором і послав гросадміралові Редеру доповідну записку, в якій виклав не лише обгрунтовану пропозицію завершити будівництво лінкора й спустити його на воду, а й специфікацію потрібних матеріалів, устаткування, заготовок, технологічні розробки щодо виконання цих робіт.

Опрацювати технологічну документацію адмірал Бодеккер доручив Комлеву, одвівши йому щонайменший строк. Для здійснення цієї роботи Валерій Петрович підібрав потрібних людей. Всі вони одержали відповідні документи у військової комендатурі — перепустки на завод і для вільного пересування по місту, а також підвищені продовольчі пайки для себе і для своїх родин.

Довір'я Бодеккера, завойоване з перших же днів його перебування в Лиманську, а потім закріплене й сумлінною службою в його апараті, відкривало великі можливості для головної діяльності, забезпечувало повну конспірацію при відкритому, узаконеному, гарантованому німецькою військовою адміністрацією способі життя. Це була перша найголовніша удача Комлева та його групи.

Потреба великої кількості стратегічних матеріалів, технологічного обладнання, а особливо мідних труб і броньової потужної сталі дуже засмутили адмірала.

— І все ж таке високого ступеня готовності, — міркував він, гортаючи матеріали Комлева, — завершити будівництво лінкора, мені здавалося, буде не так уже й важко. Особливо враховуючи наявність заготовок на покинутому більшовиками складі. Ви його перевірили?

— Так, — сказав Комлев, — там жодної секції, жодного

вузла, навіть конструкції немає в повному комплекті. Щоб їх скласти, а потім зварити й поставити на корабель, треба негайно виготовити деталі, яких бракує. Мушу вам сказати, що комплектність деталей — це найвразливіше місце в діяльності нашого заводу. Деталі тому й залишилися на складі, що по кожному кресленню не вистачало то листа обшивки, іноді броньового, то шпангоута чи стрингера, то звичайної книці. От вони й лежать незібраними й невстановленими, цілі вузли й секції.

— Але ж це переважно надбудови? — допитувався Бодеккер. — Легкі переборки й стіни приміщень?

— Так, — погоджувався Комлев. — Але зовнішня обшивка приміщень — це броня, яку ми одержували з Маріуполя.

— А трубопроводи монтували з чого?

— Труби всіх діаметрів прислали нам з Нікополя. Мідні — з Уралу. Кораблі в нас будувались методом міжзаводського кооперування. В суднобудуванні брала участь промисловість усієї країни.

— Значить, самі ви нічого не виготовляли?

— Нічого. Ми тільки обробляли готові матеріали. А хіба в Німеччині не так будуються кораблі?

Адмірал Бодеккер, засмучений викладками Комлева, нічого не відповів, довго сидів, задумавшись, повільно гортав документи, що лежали перед ним, і нарешті відзначив:

— О, ви навіть креслення розшукали!

— Так, деякі креслення залишилися. Ті, що я сховав у своїй шухляді. Я ж працював саме на цьому об'єкті. Але креслення кресленнями, а хто ж нас забезпечить матеріалами, та ще такими високосортними й складними? На чому гнути хоч би й зовнішню обшивку — адже ні гідропресів, ні вальців на заводі не лишилося. Ви б могли добитися, щоб усі ці деталі, хоч їх і виготовляють на місці, були зроблені за нашими кресленнями на суднобудівних заводах Німеччини й доставлені сюди залізницею, котра незабаром почне діяти.

— Вже діє, — сказав похмуро Бодеккер, — але колію ж треба повсюди перешивати, а війська потребують такої кількості постачання, що ні про які інші перевезення й думати нічого. Що ж до виготовлення деталей... Ми возимо руду з Швеції, нам потрібні в першу чергу танки й підводні човни і дефіцит металу вже зараз в країні жахливий. Вся надія на Кривий Ріг, Донбас і металургійні заводи Дніпропетровська, Запоріжжя, ну і, як ви кажете, Маріуполя. А коли вони будуть пущені, всі ці шахти, заводи, домни й мартени — сам бог знає. А доведеться чекати, ні-

чого не зробиш. Хоч я й не певен, що навіть при успішному відновленні гірничовидобувної, металургійної і металообробної промисловості на цій території виділять нам потрібні матеріали. Боюся, що моя доповідна записка і ваші розрахунки приречені на повний провал — ніхто не підтримає моєї ідеї про добудову цього лінкора, хоч використання його на Чорному морі видається дуже заманливим і обіцяє нам великі переваги. Скажіть, — підняв він обличчя від паперів і довірливо глянув Комлеву в вічі, — ви б не могли зменшити обсяг робіт і матеріалів, враховуючи все те, що змінилось на заводі й могло б бути використане?

— Ні, — твердо відповів Комлев. — Я не хочу обдурювати ні вас, ні вищі інстанції. Тут враховано все, що є в нашому розпорядженні, і те, без чого не обійтися, якщо братися за цю роботу серйозно.

— Ну що ж, — зітхнув адмірал. — Пошлю я матеріали в штаб гресадмірала Редера — хай там міркують, що в кого просити, чого добиватися, добудовувати чи порізати цей лінкор на метал. Хай там рахуються чи не рахуються з моїми пропозиціями й міркуваннями. Редер сам вирішити цього питання не зможе — доповідатиме фюрерові. А фюрер після загибелі «Бісмарка» охолонув до лінкорів, розчарувався в них і робить ставку на підводні човни. — Адмірал Бодеккер підвівся, почав ходити, шваркаючи підошвами лискучих адміральських штиблетів по бетонній сирій долівці. — Самими підводними човнами сподівається не лише блокувати Англію й примусити її до капітуляції, а й виграти війну на Середземному морі, в Атлантиці й на просторах Світового океану. Утопія! — Адмірал розхвилювався: рум'янци заграли на його щоках, очі заблищали, кроки потвердішали.

— Ви комусь висловлювали свої міркування? — спитав Комлев, щоб підтримати розмову, яка його вельми зацікавила.

— А ви думаете, чого я аж тут опинився? — запитанням на запитання відповів Бодеккер. — Мої міркування не до вподоби фюрерові вже давно. Ну, а загибель «Бісмарка» переповнила чашу його терпіння, і він мене вигнав із штабу військово-морських сил, послав на Східний фронт. Ви чули про «Бісмарка»? — спитав адмірал, якимось ніби аж підвищавши, помолодівши. — О-о! Це був найкращий лінкор усіх часів. При всіх темпах розвитку науки й техніки дуже не скоро вдасться комусь — будь то Англія, якщо вона не сконає у цій війні, Америка чи Росія — спроектувати й побудувати такий лінкор.

— Ви брали участь у його будівництві?

— Це моя лебедина пісня. — Адмірал вихопив з кишені білосніжну хустинку, одвернувся до вогкої стіни, на якій вилискувала в тьмяному освітленні вода.

У підземному вогкому казематі запанувала тиша. Комлеву було незручно й ніяково, але він не міг встати й піти — це було б вкрай нечемно.

— Відправте всіх своїх співробітників додому, — сказав адмірал Бодеккер, не обертаючись до Комлева, стоячи обличчям до мокрої стіни. — А ми ще з вами попрацюємо.

Валерій Петрович вийшов. Бодеккер глянув йому в слід і не пошкодував за свою відвертість. Старому адміралові цей Комлев імпував усе більше своєю якоюсь особливою шанобливістю й привабливістю. Так, він, Бодеккер, має справжнього й відданого помічника у цій далекій країні, де судилося завершувати свою адміральську біографію. Хай же знає молодий російський інженер, що за корабель був «Бісмарк», у проектуванні й будівництві якого брав участь адмірал Бодеккер.

На все життя лишиться невигойною раною в його душі загибель «Бісмарка», бо, може, тільки він один по-справжньому знав, що це за лінкор. Йому було тим прикріше й болісніше думати про це, чим очевиднішою й фатальнішою ставала згодом помилка командування військово-морськими силами, що зважилося вислати самого «Бісмарка» у найнесприятливіший час, за дуже ризикованих обставин в Атлантику на перехоплення англійських конвоїв. Скільки він оббивав пороги Редера, скільки вмовляв Лютенса не випускати «Бісмарка» до завершення будівництва «Тірпіца», нічого не допомагало. Гітлер вимагав негайних дій, бо Герінг на всіх нарадах не переставав докоряти військово-морським силам за величезні фонди металу, виділені їм, і за повну бездіяльність надводного флоту.

— У нас кожна тонна металу має постійно й безперервно стріляти по ворогові й завдавати йому ударів, щодня сіяти смерть і спустошення, а у вас сотні тисяч тонн металу дримають біля причалів! — кричав Герінг, підбурюючи фюрера, що залишав флот на голодній пайці, дедалі менше виділяв металу на будівництво кораблів, а на час війни й зовсім припинив усе, крім будівництва підводних човнів.

Бодеккеру ці спогади завдавали великої прикrostі. Він уже шкодував, що сам не пішов до Гітлера, сам не попросив його не вислати «Бісмарка» на простори Атлантики фактично без ніякого прикриття. Гросадмірал Редер вже не міг ні просити фюрера, ні наполягати на своєму, ні перечити йому, підбуреному й настроєному проти військово-морських сил і особливо проти надводних кораблів рейхсмар-

шалом Герінгом. Та тепер після всього, що сталося, було пізно за чимось шкодувати: все одно нічого не переінакшити.

Адмірал наказав своєму ад'ютантові, що прислужував йому ще й там, в Готенгафені, дістати з сейфа коньяку й приготувати вечерю на двох, і, коли Комлев повернувся, відправивши весь персонал шефа суднобудування додому, він побачив під висячою лампою за широким столом, покритим білосніжною скатертиною, Бодеккера, що подавав йому чарку з темним і запашним коньяком.

— Вип'ємо за славу загибель «Бісмарка», — запропонував старий адмірал.

«Що ж, — подумав Комлев, — слава чи не слава, а все ж загибель. За це, здається, й випити не гріх».

Випили, мовчки поставили чарки. Мовчки закурили. Тиша в підземному приміщенні стапеля «Нуль», мертва тиша.

— Прошу сідати, — сказав адмірал Бодеккер, вмощуючись у м'якому кріслі навпроти Комлева. — Так що ви знаєте про «Бісмарка»? — спитав він по паузі. — Адже найбільша на Атлантиці морська битва другої світової війни, яка тривала з переслідуванням і перервами, коли «Бісмаркові» вдавалося відірватися від противника, цілий тиждень, схвилювала весь світ. Про неї писали всі агентства Америки і Європи, не могли обійти її мовчанкою й ваші газети та радіо. Ну? Вам, інженерові-суднобудівникові, такі повідомлення не можуть бути байдужими.

— Ну, що вам сказати, — промовив Комлев, збираючись з думками і все ще відчуваючи незручність від того, що став свідком малодушності адмірала Бодеккера. — Повідомлення були і в нашій пресі. Але, як усі повідомлення про події на далеких і чужих фронтах, були вони надто лаконічні: такого-то числа в такому-то місці загинув у нерівному бою новий німецький лінкор «Бісмарк». І все.

Бодеккер скрушно хитнув головою, якось болісно всміхнувся і налив по другій чарці. Комлев намагався не дивитися на нього — боявся, що старий адмірал знову не стримає сліз.

— Ну, тоді я вам розкажу все про «Бісмарка», про його єдиний вихід в море, бій, загибель, бо все це увійде в історію війни на морі.

За англо-німецьким військово-морським договором, підписаним у червні 1936 року, замість обмежень, накладених на Німеччину Версальським договором, обидві держави зобов'язалися будувати лінкори водотоннажністю не більше

35 тисяч тонн, але адмірал Редер наказав будувати і «Бісмарк» і «Тірпіца» водотоннажністю 45 тисяч тонн кожний, про що англійська військово-морська та її агентурна розвідка так і не довідалась.

Для переслідування і знищення кожного з цих кораблів англійці змушені були б щоразу використовувати два-три, а то й більше своїх лінкорів. І якби «Бісмарк» діждався закінчення будівництва «Тірпіца», то ніхто не міг би з певністю сказати, як склалася б боротьба на морі. Але він його не діждався: прийнятий навесні сорок першого року могутній корабель не міг відстоюватися в портах під час «битви за Англію» і 20 травня о 06.00 в супроводі важкого крейсера «Принц Ойген», теж щойно збудованого корабля, і трьох есмінців «Бісмарк» під командуванням капітана I рангу Ліндемана покинув Готенгафен (Гдиню), щоб вийти на комунікації англійців, топити їхні конвої, які охоронялися лінкорами.

Коли кораблі виходили з Балтики через протоки Каттегат і Скагеррак, їх помітили з шведського крейсера «Готланд», що йшов зустрічним курсом попід своїми берегами. Того ж дня англійський військово-морський аташе в Стокгольмі капітан I рангу Денхем на одному з двох щотижневих прийомів розмовляв з військово-морським аташе розгромленої Норвегії — близьким другом керівного працівника шведської розвідки. Донесення «Готланда» про німецькі кораблі швед і норвежець розцінювали як звичайне повідомлення, але Денхем перервав приємну й обов'язкову для нього бесіду з норвежцем і, одразу ж повернувшись додому, доповів адміралтейству:

«Терміново. Каттегат, сьогодні, 21 травня, о 15.00 два великих військових кораблі в супроводі трьох есмінців і п'яти сторожових кораблів, а також десяти чи дванадцяти літаків пройшли Марstrand курсом північний захід».

Командуючий німецькою ескадрою віце-адмірал Лютьєнс після зустрічі з «Готландом» вже не сумнівався, що англійці дізнаються про вихід його кораблів з Балтики. Його передбачення справдилися: другого дня о 06.45 німецька радіорозвідка перехопила переданий англійською радіостанцією наказ про організацію повітряних пошуків двох лінкорів і трьох есмінців противника, які йдуть у північному напрямку. Незабаром після 07.00 вахтовий сигнальний на «Принці Ойгені» виявив на деякій відстані чотири літаки невстановленої приналежності. Пізніше німецькі кораблі були помічені літаками авіації берегового командування в Корс-фьорді, на південь від Бергена, де вони приймали пальне.

Коли повітряна розвідка точно встановила присутність кораблів противника в Бергені, командуючий флотом метрополії адмірал Товей негайно вислав із Скапа-Флоу в Хваль-фьорд ескадру під командуванням віце-адмірала Голланда: лінійний крейсер «Худ», лінійний корабель «Принс оф Уелс» та шість ескадрених міноносців. Легким крейсерам «Бірмінгем» та «Манчестер» наказано було поповнити запаси палива і поновити патрулювання в проході між Ісландією та Фарерськими островами. Лінійний корабель «Кінг Джордж V», на якому Товей тримав свій прапор, крейсери «Галатея», «Орора», «Кенія», «Нептун», «Хермайон» та п'ять ескадрених міноносців залишалися у Скапа-Флоу, перебуваючи у повній бойовій готовності. Тоді ж адміралтейство відмінило наказ про вихід нового авіаносця «Вікторієс» та лінійного крейсера «Репілс» з конвоєм WS і передало ці кораблі в розпорядження адмірала Товей, значно посиливши флот метрополії. Тепер командуючому флотом лишалося тільки чекати донесення розвідки про дії противника.

Незважаючи на погану погоду, літакові з Оркнейських островів вдалося проникнути в Корс-фьорд, де напередодні було виявлено німецькі кораблі. Фьорд був порожній. О 20.00 22 травня адмірал Товей одержав повідомлення, що кораблі противника вийшли в море.

23 травня погода різко погіршилась і патрулювання авіації стало майже неможливим. В зв'язку з цим двом англійським крейсерам було наказано перекрити ділянку між крижаними й мінними полями біля північно-західної Ісландії, щоб якнайефективніше використати радіолокаційну установку на «Саффолку». О 19.22 «Саффолк», закінчивши пошук на ділянці біля крижаного поля і йдучи курсом на південний захід, помітив «Бісмарк», що йшов тим самим курсом. В кильватер йому йшов «Принц Ойген». Есмінців з ними не було — вони повернули назад за наказом Лютенса. Дистанція до німецьких кораблів становила приблизно сім миль. Не бажаючи бути поміченим таким сильним противником, «Саффолк» сховався в смузі туману і підтримував контакт з допомогою радіолокатора. Так «Саффолк» уникнув зустрічі, зберіг за собою можливість вести спостереження і зміг передати своє перше, надзвичайно важливе донесення про місцеперебування й курс німецьких кораблів. В цей час «Норфолк» теж встановив візуальний контакт з противником, але на небезпечно близькій відстані — шість миль. «Бісмарк» відкрив вогонь. «Норфолк» ухилився від бою, поставивши димову завісу. Його донесення про зустріч з німецькими кораблями прийняли кораблі голов-

них сил метрополії, які в цей момент перебували за 600 миль на південний схід. Попереднього донесення з «Саф-фолка» адмірал Товей не одержав. Тепер крейсери невід-ступно переслідували противника: «Саффолк» — з правого борту, «Норфолк» — з лівого. Лінійні крейсери віце-адмі-рала Голланда йшли на зближення з ворогом.

На командному містку флагманського корабля «Худ» командуючий англійською ескадрою намагався виробити план дій, хоч обстановка на морі, за якої мала б відбутися зустріч з ворожими кораблями, уявлялась віце-адміралові Голланду з ночі на 24 травня і до початку бойових дій ду-же тривожною і неясною.

На цей час намір «Бісмарка» прорватися в Атлантику став очевидним. Треба було зробити все можливе, щоб не дозволити йому здійснити прорив. Враховувалось, що ні-мецькі кораблі уникають бою навіть в тому випадку, коли перевага на їхньому боці. Тому слід було сподіватися, що «Бісмарк», зустрівшись з англійськими крейсерами і ді-знавшись про наближення потужної англійської ескадри, намагатиметься уникнути сутички.

24 травня ескадру лінійних крейсерів привели в бойову готовність. Віце-адмірал Голланд чекав, що контакт з про-тивником буде встановлено після 01.40. Але опівночі стала-ся подія, котра, на думку віце-адмірала Голланда, загро-жувала серйозними наслідками. В сніговій пелені англій-ські крейсери загубили противника. Якщо до цього головного завдання полягало в непомітності підходу, то тепер треба було якомога швидше виявити себе. Кораблям, що йшли курсом на захід для перехоплення німців, наказали йти на північ з швидкістю 25 вузлів. Ця зміна курсу, який, оче-видно, вивів би англійську ескадру просто на ворога, коли б ворог продовжував йти курсом на південний захід, була викликана передбаченням, що противник одірвався від англійських крейсерів поворотом на зворотний курс (з ме-тою загубитися в арктичній імлі) чи, можливо, на півден-ний схід. Утекти далеко на захід німецькі кораблі не мог-ли — цьому перешкоджали крижані поля. Передбачення Голланда виявилось помилковим. Лют'єнс не змінив курсу. Таким чином рішення Голланда призвело до того, що його ескадра відстала від німецьких кораблів.

Опівночі «Саффолк» відновив контакт з ворогом. Тепер Голланду стало зрозуміло, що німецькі кораблі не міняли курсу. З цього моменту командуючий безперервно отримув-вав інформацію про дії противника. Голланд збільшив швидкість до 28 вузлів і пішов на зближення. Починаючи

в 02 00 видимість поступово покращувалась і вранці вже досягла близько 12 миль.

На флагманському кораблі помилково прийняли головний корабель «Принц Ойген» за «Бісмарка» і о 05.49 Голланд передав сигнал зосередити вогонь ескадри на ньому. Новий сигнал, що перенацілював артилерію на «Бісмарка», було віддано лише за кілька секунд до відкриття вогню. На судні «Принс оф Уелс» з самого початку визначили, що «Бісмарк» є кінцевим кораблем, і командир артилерійської бойової частини відкрив вогонь по ньому всупереч першому наказу Голланда. Вогнева перевага була, однак, цілком на боці німецьких кораблів. Справді, коли врахувати, що «Принс оф Уелс» вів вогонь з п'яти гармат по «Бісмарку», а «Худ» — по крейсеру, то «Бісмарк» і «Принц Ойген» обрушили всю вогневу потужність своїх восьми гармат. одного борту на «Худ».

Якщо «Худ» перші залпи спрямував проти «Принца Ойгена», то його вогонь не завдав противникові жодної шкоди. Що ж до перших снарядів «Принс оф Уелс», то вони впали далеко позаду «Бісмарка», і ціль було накрите лише шостим залпом. Навпаки, перші ж залпи «Бісмарка» виявилися точними: німці завжди приділяли велику увагу створенню дальномірних приладів.

Другий чи третій залпи «Бісмарка», а можливо й «Принца Ойгена», викликали пожежу в середній частині «Худа», приблизно там, де зберігались зенітні боеприпаси. О 06.00, коли ескадра робила розворот, щоб ввести в дію гармати кормових башт, «Худ» зазнав нового попадання. Між задньою димовою трубою і грот-щоглою пролунав сильний вибух, і за три-чотири хвилини могутній корабель щез під водою. «Принс оф Уелс» змінив курс, щоб не наскочити на уламки «Худа».

Несподівана загибель англійського флагманського корабля дала змогу противникові зосередити вогонь на «Принс оф Уелс». На цей час відстань скоротилася до 16 500 метрів, і противники дістали можливість ввести в дію артилерію середнього калібру. О 06.02 англійський корабель здригнувся від влучення великокаліберного снаряда в компасну рубку. За винятком командира корабля, всі офіцери й матроси були тут убиті або поранені. Вслід за цим «Принс оф Уелс» протягом кількох хвилин дістав ще чотири влучення 381-міліметровими снарядами «Бісмарка» і три 203-міліметровими з «Принца Ойгена». З порівняно великої відстані вогонь німецьких кораблів чинив величезне спустошення. На довершення всього на «Принс оф Уелс»

разом з гарматою в носовій башті вийшла з ладу чотири-гарматна башта. В цих умовах командир корабля вирішив припинити бій і о 06.13 почав вихід під прикриттям димової завіси.

Після загибелі Голланда командування ескадрою прийняв Уейк-Уокер. Сподіваючись, що командуючий флотом метрополії з переважаючими силами підійде ранком наступного дня, Уейк-Уокер вирішив підтримувати контакт з противником, не вступаючи з ним у бій. Адміралтейство схвалило це рішення.

«Принс оф Уелс» двічі влучив у «Бісмарка» 356-міліметровими снарядами. Ці влучення спричинилися до витікання пального в одній з паливних цистерн і забруднення в інших цистернах. Внаслідок цього дальність плавання «Бісмарка» скоротилась настільки, що адмірал Лютъєнс змушений був відмовитись від виходу в Атлантику і о 08.00 — всього через дві години від початку бою — наказав підняти сигнал про намір іти в Сен-Назер. Таким чином, пошкодження, завдані «Бісмаркові» вогнем «Принс оф Уелс», значно збільшили шанси Товея на перехоплення знаменитого німецького лінкора.

Отже, три англійських кораблі й далі переслідували противника, котрий протягом усієї першої половини дня йшов у південно-західному напрямку, марно намагаючись відірватися від своїх переслідувачів.

У Лондоні стежили за цим переслідуванням з неослабною увагою. Адміралтейство віддало розпорядження стягнути до району, де міг спалахнути новий бій, всі лінійні кораблі, авіаносці й крейсери, які на той момент можна було використати (всього близько 19 великих кораблів). З'єднанню «Н», що перебувало в Гібралтарі, увечері 23 травня наказано прямувати на північ. Лінійний корабель «Родней» в супроводі чотирьох ескадрених міноносців, що перебували за 550 миль на південний схід від кораблів противника, дістав наказ іти на зближення з ними. Лінійному кораблю «Ремілліс» було наказано залишити конвой, який він супроводжував до Галіфакса, і зайняти позицію на захід від противника; лінійному кораблю «Ріведж» — вийти з Галіфакса і йти на зближення з «Бісмарком», а крейсеру «Едінбург» — припинити патрулювання в Атлантиці і приєднатися до сил Уейк-Уокера. Велику допомогу в підтримуванні контакту з противником і між усіма англійськими з'єднаннями надавали літаки берегового командування. Так було забезпечено зосередження сил, розкиданих на тисячі миль. І все ж можливість вислизнути у «Бісмарка» залишалась. У зв'язку з цим командуючий

прийняв рішення завдати удару по «Бісмарку» літаками, піднятими з «Вікторіеса», щоб позбавити його великої швидкості ходу, бо не було твердої впевненості в тому, що лінійний корабель дістав у першому бою серйозні пошкодження.

О 14.40 24 травня адмірал Товей наказав командирові 2-ї ескадри крейсерів контр-адміралові Кертісу («Галатей», «Орора», «Кенія», «Хермайон») разом з авіаносцем «Вікторіес» зайняти позицію за сто миль від противника й підняти в повітря бомбардувальники-торпедоносці. Однак «Вікторіес» (єдиний корабель, який можна було використати в той момент для удару з повітря) щойно став до ладу, і тому його боєздатність ще не досягла достатньо високого рівня. Коли почалася операція проти «Бісмарка», він готувався вийти в Гібралтар, маючи на борту винищувачі «харікейн», що призначалися для Мальти. Для атаки ж і переслідування противника він мав усього дві ескадрильї — 825-ту в складі десяти літаків «соурдфіш» і 802-гу в складі шести літаків «фулмар»... О 22.00 контр-адмірал Кертіс зблизився з противником на дистанцію 120 миль. В дуже складних метеорологічних умовах дев'ять бомбардувальників-торпедоносців піднялися з палуби авіаносця і крізь густі дошові хмари попрямували на південний захід. Незабаром вслід за ними вилетіли «фулмари». Їм належало організувати спостереження за противником. О 23.27 було досягнуто радіолокаційного контакту, і в розривах хмар льотчики на короткий час побачили «Бісмарка», та він зараз же шез з очей. Проте це не мало великого значення. Вдало розташовані кораблі Уейк-Уокера легко могли навести літаки на противника. Атаки почалися незабаром, опівночі. Вони провадилися за вкрай несприятливих умов, бо фактор несподіваності був втрачений у зв'язку з виявленням літаків при підході до цілі. Літакам вдалося влучити однією торпедою в середню частину «Бісмарка», але вона не завдала серйозних пошкоджень. На цьому атаки припинилися. В повній темряві ескадрилья «соурдфішів» розшукала свій корабель і благополучно зробила посадку. Два літаки-розвідники «фулмар» не повернулись.

Головною турботою адмірала Лютьенса було якомога швидше відірватися від переслідувачів. Він міг розраховувати на підводні човни, бо знав, що Деніц негайно припинить використання їх проти торговельного судноплавства, якщо знадобиться допомога надводним кораблям. Сім підводних човнів вели бойове патрулювання на невеликій віддалі від «Бісмарка», і 24 травня Лютьенс запропонував розгорнути їх на південь від мису Фарвель, маючи надію

заманити в пастку крейсери, які його переслідували. Однак уже на вечір він зрозумів, що не зможе позбавитись переслідування, оскільки англійські кораблі користувалися ефективними радіолокаційними установками, про які німецька розвідка не знала. На цей час Лютьєнс вже відмовився від наміченого рейду в Атлантику через пошкодження, завдані «Бісмаркові» артилерійським вогнем «Принс оф Уелс», і головне через втрату великої кількості пального. Тому він вирішив направити «Принца Ойгена» для ведення бойових дій проти торгового судноплавства, а самому прямувати в один з французьких портів. Невідомо, які міркування змусили Лютьєнса відмовитись від повернення в Німеччину північним маршрутом. В кожному разі, в Німеччині чекали, що він чинитиме саме так.

Між 18.00 та 19.00 «Бісмарк» змінив курс і пішов назустріч переслідувачам, щоб нав'язати їм бій і надати «Принцу Ойгену» можливість втекти непоміченим. Відбулася коротка артилерійська перестрілка, що не завдала шкоди жодній із сторін. За цей час німецький крейсер зник в південно-західному напрямку, ніким не помічений. Потім «Бісмарк» знову пішов курсом на південь; англійські крейсери невідступно стежили за ним. Опівночі 25 травня відбулася ще одна перестрілка, після чого адмірал Лютьєнс домігся того, до чого так прагнув: крейсери Уейк-Уокера втратили з ним контакт.

Настав період лихоманкових пошуків. «Саффолк» та «Норфолк» вже вели їх у західному та південно-західному напрямках від місця останнього виявлення «Бісмарка». Що ж до авіаносця «Вікторієс», то йому було наказано на світанку розпочати повітряні розшуки противника в північно-західному напрямку разом з чотирма кораблями 2-ї ескадри крейсерів. На думку Товєя, найбільшими неприємностями загрожувала зустріч «Бісмарка» з танкером постачання, котра могла статися на південь від Гренландії чи в протоці Девіса, бо в цьому випадку лінійний корабель діставав змогу розпочати бойові дії на маршрутах англійських конвоїв, маючи достатні запаси пального. Товей прийшов до висновку, що таке рандеву і буде наступним кроком противника. Оскільки вести розшуки в усіх напрямках неможливо, сектор, починаючи від півночі до південного сходу, залишався необстеженим. За іронією долі противник перебував саме там.

Отже, у вказаному секторі не було жодного англійського корабля. «Родней» перекрив маршрут, що веде в Біскайську затоку, крейсер «Едінбург» перебував південніше «Роднея». «Дорсетшір» підходив до цього району в складі

сил охорони конвою, а «Реміліс» вів патрулювання південніше флагманського корабля. І тільки з'єднання «Н» («Рінаун», «Арк Ройял» і «Шеффілд»), що опинилося за 1300 миль на південний схід, прямувало згідно з наказом адміралтейства у води, через які «Бісмарк» неодмінно мав пройти.

Ніхто поки що не знав, що «Бісмарк» потрапив у середину кільця, яке звужувалось, хоч 25 травня о 08.00 він пройшов менше ніж у ста милях за кормою флагманського корабля адмірала Товея, а через кілька годин того ж дня — ще ближче до «Роднея» та «Едінбурга». Отже, «Бісмарк», ніким не виявлений, прямував на південний схід.

25 травня літаки «каталіна» із складу авіації берегового командування ВПС Великобританії обстежили всі можливі маршрути, що вели в район між Ісландією та Фарерськими островами, а також до західного узбережжя Франції, котрими міг скористатися «Бісмарк». Нікого, крім своїх кораблів, тут виявлено не було. Другого дня літаки почали розвідку маршрутів, що ведуть на північ, і підходів до Біскайської затоки. 26 травня о 10.30 літак «каталіна» 209-ї ескадрильї, що вів розшук на південній ділянці зони патрулювання, помітив «Бісмарка», який відкрив сильний і точний зенітний вогонь. Незабаром контакт було втрачено, але льотчикові вдалося донести, що виявив противника. Тривале і важке переслідування несподівано увінчалось успіхом. Однак знання місця і намірів «Бісмарка» зовсім не означало, що тепер його неодмінно буде перехоплено...

Тим часом із заходу підходили п'ять ескадрених міноносців 4-ї флотилії, які 26 травня були виведені адміралтейством із складу охорони конвою WS і направлені в розпорядження адмірала Товея на зміну ескадреним міноносцям, що покинули головні сили. А літаки-розвідники, змінюючи один одного, підтримували контакт з «Бісмарком», в той час як на авіаносці йшла підготовка до вильоту ударної групи.

О 20.47 літаки почали атаку. Через низьку хмарність, сильний вітер, швидке смеркання й темряву, а також внаслідок сильного й точного зенітного вогню противника дії літаків були неузгодженими. Атака тривала 38 хвилин, і протягом усього цього періоду кожний літак діяв, по суті, самостійно. Однак сміливість і настійливість екіпажів винагородилися: дві з тринадцяти скинутих торпед влучили в ціль. Одна торпеда вдарилася в бортову броню, зате друга вцілила в кормову частину корабля. Були пошкоджені гвинти, виведено з ладу рульовий пристрій, а самі

рулі заклинено. Це влучення й вирішило долю «Бісмарка».

27 травня на світанку ескадрені міноносці зайняли позиції, щоб вести постійне спостереження з чотирьох напрямків, і стали чекати підходу ескадри лінійних кораблів. На авіаносці «Арк Ройял» підготували до атаки нову ударну групу літаків, та виліт її виявився неможливим через погану видимість. Кораблі Товея йшли на зближення з «Бісмарком», про що командуючий попередив з'єднання «Н», давши йому наказ триматися на безпечній відстані від противника під час підходу головних сил. Одночасно з півдня підходить «Дортсетшір».

Успіх прийшов до англійських сил в останній момент. Англійські кораблі за кілька хвилин розгорнулись на південь з дистанцією до противника приблизно 14 500 метрів. Першими залпами «Бісмарку» ледве не вдалося накрити «Роднея», але потім точність та інтенсивність його вогню стали швидко знижуватись. Йому почали завдавати великих пошкоджень бронебійні набої англійських кораблів. Протягом приблизно двадцяти хвилин обидва англійські кораблі йшли в південному напрямку, після чого повернули на північ і лягли на курс, майже паралельний курсові противника. Бій спалахнув з новою силою. Відстань скоротилася до дистанції, з якої стало можливо стріляти прямою наводкою. До 10.15 гігантський лінійний корабель перетворився в палаюче вогнище. Всі його гармати мовчали. Адмірал Тovej, стурбований гострою нестачею пального, припинив вогонь і поспішив на північ, наказавши крейсерам потопити противника торпедами.

О 10.36 «Бісмарк» зник під водою.

Так описав бій і загибель «Бісмарка» капітан I рангу С. Роскілл, англієць, який, можливо, був учасником і свідком цієї операції. По-своєму міг розповісти про «Бісмарка» і адмірал Бодеккер, що мав перед собою не лише уважного, а й досить підготовленого слухача в особі Валерія Петровича Комлева. Проте захоплено розповідаючи про цей драматичний морський бій, ні імен оборонців «Бісмарка», ні імен англійських моряків, що загинули на «Худі», Бодеккер і Роскілл не називали — страшна й нелюдська штука — війна! А Комлев саме й думав весь час про людей...

Що вони думали, що відчували? Раз і назавжди прийнята й узаконена форма військових реляцій, донесень і навіть історичних робіт вражає ігноруванням людської особи, нехтуванням людини взагалі. Бо якщо в цьому дивовижному бою називаються хоч імена адміралів — командуючих ескадрами, то вже імена командирів кораблів не

згадують зовсім. Про інших же учасників цього бою говорити нічого — їхні імена, особистості й долі поглинуті безособовою жорстокістю воєнної машини, як поглинуло море їхні тіла.

Бодеккеру було жаль «Бісмарка», він навіть плакав за ним. Капітанові I рангу Роскіллові було жаль «Худа». Обидва служили в адміралтействах. В адміралтействах же завжди було жаль кораблів. Але було завжди зовсім байдуже до людей. Матерям сухо повідомили про загибель синів. Матері теж не потрібні адміралтействам, як і війні.

Історія «Бісмарка» розповідалася на завойованому суднобудівному заводі, під залізобетонним стапелем «Нуль», на якому завмер покинутий його проектувальниками, конструкторами й будівельниками недобудований лінкор, назви якому ще й не дали: кораблі закладаються не під назвами, а під номерами замовлень. Ім'я дається вже готовому, прийнятому військпредами кораблю, а ним новий лінкор ще не став. І вже не стане: не народившись, загине він безіменним, не зійшовши із стапеля.

І хоч як проникливо розповідав старий адмірал Бодеккер про свого улюбленця «Бісмарка», намагаючись розжалобити Комлева й навернути душу його до подвигу лінкора, думалося Валерію Петровичу про свій рідний корабель та його трагічну долю. Виходячи до співробітників, написав він і передав одному з них — радистові диверсійної групи: «Соколюку. Терміново. Німці збираються використати недобудований лінкор. Висилайте птахів на стапель «Нуль» — візуально: крайній праворуч по береговій лінії. Лоцман».

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

На одному з ранкових нарядів ми побачили поряд з бідаркою Семена Івановича ще одну, новеньку, щойно змайстровану в кузні, бо, як виявилось, ремесло колісників і возоробів у народі не забулося: як тільки виникла потреба, знайшлися й умільці, й порадики — в мужичих головах міцно сиділи практичні знання, і це мене завжди дивувало. Спробуйте зробити колесо до воза й обшинувати ступицю й обід. Або діжку чи бочечку: як ви розкроїте, а потім виріжете клепки, щоб, коли їх скласти, було якраз саме стільки, щоб охопити дно, та ще щоб діжка чи особливо бочка виявилися опуклими. Де-де, а в радгоспі ні бондаря, ні стельмаха, ні броваря зроду й звуку не було — все одержували централізовано, виготовлене на за-

водах. Коли ж виявилось, що нічого на господарстві немає, а одержувати стало ніде, зійшлися старі люди до кузні, поміркували, пригадуючи й поправляючи один одного, попрацювали гуртом з тиждень, і от уже стоїть перед нами бідарка з новими колесами, новими оглоблями, з новим ящиком і вибагливим візерунчастим полудрабком на ньому, з бляшаним оцинкованим козирком. Тільки вісь та ресори були старі — з чогось зняті, бо таких деталей у кузні сплоха не викуєш.

А головне — на бідарці сидів сивий і тихий, мов голуб, сіроокий чоловік. Сидів, сутулячись, звично й спритно тримаючи в мозолястих, потрісканих руках віжки й батіг, і так дивився на нас з-під насунутого козирка своїми сірими, ніби кожному щось хотів сказати напутне й добре, дати якусь пораду, від чогось застерегти, а то й підбадьорити. Обличчя в нього було зморшкувате, стемніле на сонці й вітрах, якесь шкарубке на вигляд і колюче від давно неголеної, білої, аж злої, щетини, що випручувалася із зморшок, а губи, ніби присипані борошном, створювали враження невиситимої спраги, що мучить цю людину одвіку. Цигарка, яку він час від часу неквапно підносив до рота, щоб затягнутись, аж шаруділа в зашерхлих губах і лишалася зовсім сухою. Його очі невідривно, мудро й печально дивились на нас, ніби він пізнавав кожного чи хотів запам'ятати усіх надовго.

Коли вже зійшлися всі й зібрались їхати у степ, на роботу, підкотив парою ситих, лискучих жеребців, запряжених у бричку-тавричанку, Безп'ятов. Зловлені теж на полі бою, загнані й вимучені далекими й тяжкими маршами від саміського кордону, коні спершу були здохляками, викликали тільки жаль, а тепер, відгодовані й відпоєні Миколою Гаркушенком, вичищені шкребницею й щіткою, ситі й застояні, аж вигравали, стримувані ремінними віжками, задирали голови, вишкіряли білі здорові зуби, перекочуючи гримучі вудила, гризли їх, роняючи піну, а зупинені — нюхали землю, гребли передніми копитами, бились в упряжі, демонструючи безпричинну злість.

До пари їм був і Безп'ятов: роз'ївся, поогряднішав, лице в нього аж горіло, мабуть, від постійної п'ятики, якою хотів затамувати проблиски сумління, що іноді прокидалося. Як і належить керівникові держмаєтку, був він щоранку добре виголений, у свіжій білій сорочці, в дорожньому, найчастіше чорному, костюмі й фетровому капелюсі — пан, та й годі. А був же звичайним, непримітним агрономом першого відділка — і от маєш! Безп'ятов полюбляв хромові чоботи, а вони ж геть не пасували до піджака,

не кажучи вже про капелюха. Мав він кругловиде лице з м'якими лініями щік і підборіддя, трохи малуватий, як для такого повного обличчя, кирпатий ніс, голубі очі. А відколи пішов до німців попихачем, мусив удавати з себе суворого й неприступного адміністратора.

— Так, значить, — крикнув він, коли Микола Гаркушенко осадив золотогривих жеребців, порівнявшись із нами. — Дем'яна Леонтійовича Волошина всі знаєте...

Ми мовчали.

— Всі чи не всі? — спитав Безп'ятов, випроставшись. — Серед вас багато прийшлих, а є й такі, що тільки-тільки на ноги сп'ялися і все життя були школярами, не знають, на яких деревах паляниці ростуть, — пробував він жартувати після ранкової чарки. — Так от пояснюю: Дем'ян Леонтійович Волошин, колишній директор цього радгоспу, його, так сказати, фундатор і організатор. Так от, він охоче прийняв нашу пропозицію — тобто згодився очолити перший відділок. Правду я кажу? — обернувся Безп'ятов до Волошина.

Той кивнув, не зводячи з нас очей і не міняючи виразу якоїсь нудьги, печалі, наче він знав і про нас, і про Безп'ятова щось таке, що нам усім і не снилось.

— Отож, — вів далі Безп'ятов. — Семен Іванович залишається рільничим, а Дем'ян Леонтійович віднині керуватиме першим відділком. Прошу слухатися його в усьому. Ви щось скажете? — знову звернувся Безп'ятов до Волошина.

Той заперечливо хитнув головою, так само дивлячись на нас із співчуттям і жалем. У його мовчанні чулася затамована сила переконання: здається, він знав, що треба зараз робити кожному, тільки не хотів говорити, і його мовчання могло обіцяти кожному з нас багато чогось таємного й невідомого, треба лише діждатись, коли Дем'ян Леонтійович усе те відкриє.

— Ну, значить, рушайте на роботу, — сказав Безп'ятов. — А я поїду з комендантом у Баштанку. — Звернувся він до Волошина, вже тихіше: — Дивіться ж тут за всім.

Волошин мовчки кивнув і першим рушив у степ. За ним потяглися гарби й безтарки — тепер там буде щодня, і власна відповідальність, якась постійна тривога й неспокій відлетіли від кожного й ніби зосередилися в одному Дем'янові Леонтійовичу: раз він є, то за все й має відповідати перед комендантом чи ще перед яким чортом, а ми всі тепер підпорядковуємося йому — наше діло працювати, а його керувати нами...

Того дня нам усім працювалося ніби легше: кожен

розумів, що жити треба, навіть на окупованій території, а жити без худоби й без хліба неможливо, тому про німців якось зовсім не думалося — думалося про худобу, яку треба було годувати, про наші хати, які треба було топити, а топилися вони одвіку в наших степах соломною, бо тільки в останні роки, та й то ж лише в радгосп, стали завозити на зиму вугілля. Тепер же вугілля ніхто нізвідки не привезе, то треба було возити й скиртувати солому, доки не пішли дощі, та зелений, скошений на пашу, магар, щоб годувати худобу, позбирану на дорогах і на полях війни. І Волошин своєю присутністю ніби стверджував і узаконував наші дії, бо ж вони спрямовані були не на окупантів, а на нас самих. Принаймні так нам здавалося в його присутності.

Під кінець дня він під'їхав до нас на далеке поле, де ми підбирали останні копиці давно накошеного магару, зупинив свою бідарку поруч з Трибратом, тихо сказав:

— Не буду висловлювати вам свого співчуття — воно ні до чого. Ним горя не затамуєш і вбитих не повернеш. У мене, Іване Трохимовичу, є для вас серйозна й цікава пропозиція. — Волошин зліз із бідарки, всівся на розворушеній копиці магару, скинув заяложений кашкет, підставив сонцеві й вітру білу голову і отак, обвіяний вітром і осяяний сонцем, випромінював доброту не лише сірими проникливими очима, а й усмішкою — ледь помітною, тихою й сумовитою, сповненою мудрості, співчуття й жалю за всім, що ми втратили. — Кажуть: ви в останні дні перед евакуацією підміняли радиста й демонтували радіовузол, коли було об'явлено евакуацію?

— Авжеж, демонтував, — похмуро відповів Трибрат, всівшись поруч з Волошином на шелестючий магар. — Добрячого лома взяв, розмахнувся й з плеча як рубонув, тільки друзки посипались.

— Та не посипались, а розлетілись, — посміхнувся вже відвертіше Волошин. — Навіщо ж так, по-варварському? — з докором сказав він. — І потім: нічого не залишили собі? Ні приймача, ні лампи?

— Зараз воно нікому не потрібне.

— Ну, це як на що подивитися. От мені сьогодні комендант при першій же бесіді про затвердження на високій посаді, — з іронією промовив Волошин, — порекомендував знайти спеціалістів і відновити радіовузол. Що мені робити? Де шукати спеціалістів?

— Щоб німцям радіовузол налагодити? — здивувався Трибрат, що висох і зчорнів від свого горя. — Щоб вони тут свою фашистську пропаганду серед нашого населення

вели? Та ніколи порядна людина не піде на це! Краще професію свою приховає й буде отут, на степу, гібти, а туди не піде.

Волошин мовчки слухав і дивився на нас своїми сірими задумливими й печальними очима.

— Ну а якщо б не тільки для німців? — спитав він тихо й просто, без ніякої багатозначності. — Приймач же не тільки на Берлін настроюватиметься? А головне — він буде! Офіційно існуватиме за дозволом комендатури. Це вже від радиста залежатиме, як його використати. — Волошин так само серйозно й запитливо дивився на Трибрата, чекав відповіді, майже вимагав її.

Трибрат глянув на мене — та й не глянув, а зиркнув отак, звівши набік очі, не повертаючи голови, ніби сказав Волошину: «Що ж ви при свідковій говорите про такі серйозні речі?»

— Йому я вірю — це надійний хлопець, — сказав Дем'ян Леонтійович. — Я кажу при ньому тому, що хочу сьогодні ж порекомендувати вас обох: викладача фізики й десятикласника — людей кваліфікованих. А щоб він не прискіпувався, скажу, що ви відновите радіовузол без відриву від основної роботи — вечорами. Тут у мене є свої плани. Покладіться на мене й сьогодні ж приступайте. Вечори тепер уже довгі — встигнете й попрацювати, й відпочити. А вам, Іване Трохимовичу, все одно вечорами робити нічого, радіотехніка відвертатиме від гірких думок. Якось же треба жити? У вас дитина...

— А куди ж я її діватиму вечорами?

— Братимете з собою на радіовузол, її там знайдеться чим гратися, — сказав Волошин, ніби вже давно все обміркував і навіть за це не забув. Глянув тепер і на мене. — Домовились? Ти ж у радіогуртку шкільному був? — спитав він мене.

Я кивнув.

— Отож-то... І, певне, вмієш складати детекторні приймачі? Чи, може, й складніші?

— Ми й передавача конструювали, — відповів я.

— Ну, про це ти можеш і не говорити. Я так думаю, що німців ця звістка не потішила б. То беріться, Іване Трохимовичу, сьогодні ж, — сказав він, як про щось остаточно вирішене. — На вас комендантові капають, — е в нас такі людці, — що, мовляв, з єврейкою жив, учителював, те та се. Ну й радіовузол побив перед приходом німців — одне слово, погано балакають, і комендант мене зразу ж і про вас запитав: чи не взялися б ви налагодити все заново? Бо, як не налагодить, значить — справжній більшо-

вицький саботажник. Так що, Іване Трохимовичу, у вас просто немає виходу. А нам це на користь...

— Кому це вам? — грубо й неприязно спитав Трибрат, аж мені ніяково за нього стало перед Дем'яном Леонтійовичем.

Та не такий був Волошин, щоб надавати значення тонові, хай різкому, чи губитись або ніяковіти. Він помовчав, скрутив цигарку, закурив і, підставляючи човником долоню під цигарку, бо сидів на копиці сухого магару, тільки й сказав:

— Мені, наприклад, а також і вам. Знатимемо правду про те, що на фронтах робиться і коли на своїх чекати. — Дем'ян Леонтійович кинув і на мене бистрий погляд і, здалося, навіть підморгнув мені. — А після нас і люди ту правду визнають. А найперше — в теплі та добрі будете працювати, як негода почнеться. То я тільки попервах, щоб лояльність вашу підкреслити, скажу, що ви по сумісництву і на полі, і на радіовузлі, а як робота розгорнеться й піде успішно, переключитесь зовсім тільки на радіо.

— Ублажати німецького коменданта — не така вже й радість, — не поступливо буркнув упертий учитель.

— Прикидаєтесь? — спитав Волошин спокійно, відставивши руку з цигаркою і тепер уже дивлячись на Трибрата насторожено. — Чи й справді не розумієте, про що йдеться?

— Ні, — мовив Трибрат. — Не вірю...

— Мені? — спитав Волошин по довгій паузі.

— Нікому не вірю, — тепер уже роздратовано. — Коли Романова й мою дружину видали, то чого від таких людей можна сподіватися? А чого варт отой Перевертень?

— Не всі ж такі. — Волошин загасив цигарку. — Чи ви й справді думаєте, що весь радгосп видавав вашу дружину й Романова і кланявся німцям та дякував їм за наш святий хліб? Це ж покидьки, одинаки серед сотень, тисяч чесних радянських людей.

— Я збираюсь перейти на нелегальне становище і знищити Ілька Рудого, — сказав Трибрат, — а ви мені про радіо.

— Ілька і без вас знищать, як прийде час, — пообіцяв Волошин. — Ви ж тільки терор на жителів висілка накликаєте своєю нерозсудливістю. Цього вам ніхто не дозволить! — Волошин потвердішав лицем, і очі його ще дужче звузилися й потемніли. — Нам не потрібна така самодіяльність — самому ховатись, а все населення радгоспу ставити під удар. Подумайте, до чого призведе ваша тактика?

— Я вже думав, — уперто стояв на своєму знервований Трибрат. — От тільки дочку ніде прилаштувати.

— Дурниці, — сердито кинув Волошин. — Тут не тільки в Ількові діло і не у вашій помсті. Хоч яке б велике й пекуче горе не звалилось на вас, маєте знати з історії, з тисячолітнього досвіду, що кустарі-одиначки ніколи нічого не добивались. Коли виникають організації, кустарі-одиначки стають не лише не потрібними, вони виявляються й небезпечними: плутають карти, заважають провадити заплановані акції, провалюють стихійними, неузгодженими діями задумані операції. Тобто мимоволі стають на перешкоді, а отже, підсобляють ворогові. Ви розумієте, до чого я веду?

— А що? — недовіжливо спитав Трибрат. — Тут є якась організація?

— А ви що ж думали? — ухилився від прямої відповіді Волошин.

— Я думаю, якби вона була, то не дозволила б видати Романова й мою дружину або, в крайньому випадку, запобігла б розправі з ними.

— Може, скажете як це зробити? — іронічно всміхнувся Волошин.

— Організації, якщо вона існує, мої підказування не потрібні — вона сама знає, як і що робити. Інакше — що ж це за організація?

— Ну а коли вона ще тільки організовується? Та й де ви бачили таку організацію, що могла б перешкодити діяльності гестапо в зоні бойових дій? Можете уявити таку силу? Крім Червоної Армії, такої сили у світі зараз немає, — сказав Волошин примирливо. — Отож, якщо ви хочете серйозно боротися проти німців, раджу вам кинути всяку самодіяльність і йти на радіовузол — це й буде першим вашим завданням. І твоїм також, — кивнув Волошин, наче тільки зараз згадавши про мене.

— А як це практично зробити?

— Практично? — перепитав Волошин. — Забрати в Кейгера ключі від радіовузла. Сьогодні після роботи й розпочинати.

— Ні паяльника, ні запчастин, ні кабеля, ні дроту.

— Дріт не потрібен — радіопроводка лишилась незаймана. Навіть репродуктори збереглися в квартирах. Розберіться, чого там не вистачає з апаратури, запишіть усе, а потім подамо комендантові список — нехай дістає. Десь же в них мають бути склади — в Баштанці чи в Миколаєві. Ну, а те, що можна зараз робити, приступайте й робіть. До дощів попрацюєте вечорами, а там я переведу вас на постійне обслуговування радіовузла. Якщо вдасться, то й обох, доки відновите радіовузол, а якщо ні, то лише Івана Трохимовича zostавлю, а ти допомагатимеш йому вечора-

ми, — сказав мені Волошин, піднімаючись із копиці. — Ну то я поїхав, а ви, значить, сьогодні ж і приступайте.

Дем'ян Леонтьович неквапом сів на бідарку, підібрав віжки й поїхав до польового стану, а нам, ніби й без ніякої причини, стало спокійніше на душі, аж посвітлішало, не знати від чого. Мабуть, спокій Волошина, його внутрішня сила, переконаність і певність впливали й на нас. У мирний час це теж, мабуть, важить багато, хоч не так і впадає в око, а от у війну і скруту таких людей помічаєш відразу й ніби скоряєшся їм поза своєю волею. І тільки тоді відчуваєш по-справжньому, яке це щастя, що люди такі є, що живуть вони і в найтяжчі часи серед нас і вселяють у наші душі своїм життям, особистістю віру у нашу правоту, у нашу силу, в остаточну перемогу нашої праведної боротьби.

Уранці вже випадали щедри роси, і павутиння бабиного літа, вдень непомітне й прозоре, смарагдово слалось по мишіях на скошеному полі, бо його ж тепер не орали на зяб, і по нескошених пшеницях. Вітер дув з-під сонця, тугий і дошкульний, сиротив по-літньому ще відкриті по лікоть руки нам, чоловікам і хлопцям, та неприкриті панчолами литки жінкам і дівчатам — ставало незатишно й неприкаяно в степу навіть під чистим небом, що синіло дедалі дужче та відчуженіше. А вечорами вітри не стихали, наганяли високі, смугасті вітряні хмари, з-під яких сонце скочувалось за обрій криваво-червоне і, закотившись, ставило вгору тривожні стовпи, мов на пожежу. Заходила осінь.

Тепер я щовечора, наспіх повечерявши й одягнувшись потепліше, поспішав повз Вірину хату на радіовузол, куди Іван Трохимович ішов просто з роботи. Як правило, у Віри було темно — чи рано лягали спати, чи десь вони вечеряли в боковій кімнатці, яка звалася у нас чуланом і перетинала сіни поміж передньою й задньою кімнатами. А ще називали її боковкою. Спочатку я пробігав повз Вірину хату, і серце моє несамовито билось з надією, що на причілку чи біля порога я знову побачу Віру. Але її не було й не було, і я бігати перестав — почав проходити повагом, навіть стишував кроки й не зводив погляду з вікна, сподіваючись, що Віра помітить мене й вийде. Я почав навіть пристоявати, щоб дати їй час не лише зважитися на такий крок, а й одягнутись. Проте Віра не виходила, не озивалася, не подавала знаку, що бачить мене, ні тоді, як я йшов на радіовузол, ні тоді, як повертався десь опівночі додому, і я втрачав надію, хоч після того пам'ятного на все життя поцілунку наші стосунки визначилися раз і назавжди, і

вороття не було. Проте не було й ніякого продовження.

Я тоді був дурний, мов лоша, і чекав продовження, ніби воно й справді мало здійснитись само по собі, без ніякої моєї участі. Чому я тоді так думав і сподівався, цього не можу пояснити, як не поясниш і не зрозумієш тепер інші мої вчинки, мова про котрі попереду. Вся суть, очевидно, полягає в тому, що людина відчуває, як вона дивиться на світ, як сприймає кохання в юності і в зрілості, що вкладає в нього, і все це вимірюється життєвим досвідом.

Дивувало, засмучувало й повертало у відчай те, що Віра мовби перестала помічати мене, сторонилася й боялася навіть глянути на мене, якимось раптово й невблаганно почужішала замість того, щоб тепер нам стати найближчими серед людей, бо ж вона заступила мені і сестру, і батьків, і всіх моїх товаришів: той поцілунок горів у мені, мов осінні заграви на вечоровому небі, й обіцяв такі бурі, які нікому навіть не снились, а тільки передчувались мені ночами в буйній, роздвохканій нерозтраченою жагою уяві. Але Віру, мою омріяну й кохану, втілення моїх захоплень, таємничих сподівань, солодких марень і надій, немов підмінили: вона стала похмура й неприступна, чомусь ніби гнівалася, навіть лютилася на мене, ніби мстилася мені за щось отим відчуженням, холодним презирством і зневагою. І я нічого не міг ні второпати, ні вдіяти — світ став мені немилій.

Навіть мої надії, нащо вже палкі й жагучі, і то почали пригасати, тільки жага моя, чим дужче віддалялася Віра, ставала недосяжнішою й неприступнішою, розпалювалася сильніше. Мабуть, настала пора, і ні окупація, ніякі загрози й небезпеки, що чекали на кожного з нас щоденно, не могли ні погамувати, ні заглушити її. Мені вже здавалося, що я й не житиму без неї, без її любові, без того, що в цій любові призначалось мені найтаємнішого, найсолодшого й неминучого.

От тільки незрозуміло було, чому ж, поцілувавши мене, та ще таким палким, таким жагучим поцілунком, Віра так унікала тепер? Розчарувалася? Чому й за що? Я не дав їй ніякого приводу для цього, жодного закиду вона б не могла мені зробити, жодної претензії пред'явити, найменшої образи вигадати. А от же сердилася, обходила мене й навіть на наш диліжанс більше не сідала — їздила на роботу з батьком. Або раніше, або пізніше за нас усіх. Так само й з роботи їхала з Семеном Івановичем. Навіть з моєю сестрою перестала розмовляти, мовчала, і все ходила, як тіль, аж з лица спала.

— Що у вас там скоїлось? — питала мене кирпата й добра Катя Павлюченкова. — Чим ти її так обидив?

— Нічого не трапилось, — виправдовувався я, — нічим я її не образив. Просто поцілував один раз, як книжку повертала, і все.

— Мабуть же, поліз, як ведмідь, без згоди і спросу, — висловила здогад Миколина сестра.

— Та не я її, а вона мене поцілувала, — зізнався я, сподіваючись хоч їй розказати цю дивовижну й незрозумілу придибенцію і з її допомогою розгадати причину таких несподіваних і прикрих змін, що сталися з Вірою.

— Отакої! — сплеснула Катя руками. — Довів жінку, що сама зважилась, не діждавшись, коли ти її поцілуєш. Ну, а ти ж що?

— А я? — перепиталось якось само собою, і я розсердився, уявивши себе ніби збоку, непривабливого, розгубленого. — Так я й стану розповідати тобі всі подробиці!

— Та нащо вони мені, ті твої подробиці! — підвищила голос і Катя. — Дивитися на вас обох жалко. От я й питаю, чи не образив її, бо нас же легко образити всякому.

— Ну що ти, Катю, — сказав я примирливо. — Чого ж би це я її ображав, як я жити без неї не можу, весь світ мені перевернула, всю душу. А тепер наче мене й немає. Навіть у мій бік не дивиться.

— А що ж ти зробив, щоб дивилась? Що зробив після того поцілунку? В хату до них зайшов?

— Ну да! — вихопилося знову в мене мимоволі. — Як я міг зайти, коли вона вирвалась і двері зачинила. Перед самим носом.

— А треба було постукати. Бо, поцілувавши тебе, вона не знала: потрібна тобі чи не потрібна з своєю любов'ю? Раз ти повернувся й пішов, значить, не потрібна. Раз не добиваєшся, значить, байдужа.

— А як же я міг стукати? Ти сама подумай. Там же батьки! Як я їм на очі показався б? Адже вона заміжня?

— Отож-бо й воно, що заміжня. Саме через те й мусив, що заміжня. Мусив довести, що не хитруєш, а любиш її, що не крадькома, не потаємно, а відкрито хочеш бути з нею. А то ж тільки ославити можеш і перед людьми, й перед батьками: за нами, солдатками, всі стежать, очей не зводять. Ти ж не хочеш завдати їй горя?

— Та ніколи в житті! — вигукнув я, вражений таким безглуздим припущенням. — Та я за неї й душу віддам!

— Як подивишся збоку, то цього зовсім не видно. Ховаєшся ти, а не любиш, от що я тобі скажу.

— Ну, може, й ховаюсь тому, що в неї є чоловік. А як прийде, як повернеться? А йому тут скажуть: так і так, твоя дружина, мовляв, з іншим гуляє...

— Якщо любиш по-справжньому, то й чоловіка не по-боїшся. А так краще й не починати. Я тобі кажу, вона оце все зважила, обміркувала, зрозуміла твої наміри...

— Які наміри? — спитав я. — Які наміри? Що ти верзеш?

— А такі... ніякі. Легенькі. Щоб і вашим, і нашим, як кажуть. Чого ж ти крутиш жінці голову, як і батьків її соромишся, і чоловіка боїшся. А в любові треба так: або пан, або пропав. Що буде, те й буде, аби бути разом і любитися все життя. Отак чесні люди роблять! А з Вірою тільки так і треба: бути чесним до кінця — вона така людина. Ціни їй немає. І вона любить тебе. Любиць, я знаю. Тільки підозрює, що ти так ото, для розваги...

— Для якої там розваги...

— Ну так іди до них, не крадучись, а відкрито, щоб ні на неї, ні на тебе пальцями не тицяли та поговор не пускали. У висілку ж видно й чути кожного, хто де повернувся, хто чхнув, а хто що сказав.

— Ти уявляєш скільки буде розмов?

— Коли критимешся, розмов буде ще більше.

— Це ти так думаєш, — сказав я обеззброєний її залізною логікою.

— А ти спитай її. Вона тобі скаже те ж саме.

— Ти що? Говорила з нею про це?

— Нащо мені говорити? — ухилилась Катя від прямої відповіді. — Я й так бачу. Ти сам гарненько подумай. Та не за себе, а за неї подумай. Як воно тобі все здасться? А тоді вже й роби, як знаєш. Тільки не жди, що воно само собою станеться, що Віра й далі робитиме перший крок тобі назустріч.

— Звідки ти знаєш? — ще більше дивувався я, бо саме ж так і думав: що без мого прохання й нагадування Віра вийде обов'язково, як я проходитиму повз їхню хату. — Я б, наприклад, не ждав, доки б мене просили, умовляли чи нагадували. Побачив би, як вона проходить повз наші вікна, й вискочив би. А як же інакше? Чого ж тут критися.

— Ти ж криєшся? — спитала Миколина сестра. — Коли не хочеш чи, ще гірше, боїшся в хату зайти — значить, криєшся.

— Так я ж за неї переживаю, щоб поговор не пустили.

— А ти не переживай. Бо, виходить, ти поговору й боїшся, а не вона. А що може бути гірше, як боягузтво?

— А вона не боягузка? Чому ховається від мене?

— То ти, а то вона. Віра — горда, набиватися не стане, так і знай. А тобі належить і набиватися, й добиватися — на те ти й мужчина. І що тобі положено, те жінці або дівчині зась — ні в якому разі неможливо зробити. Коли б вона сама вийшла після того, як перша тебе поцілувала, то просто б нав'язалась тобі.

— Та ну вас к бісу, — розсердився я й вибіг з хати, відчуваючи її правоту і своє безсилля і дивуючись, чому сам не подумався до такого простого діла і стільки переживав за ці дні, вже й зневірившись у Віриній любові.

Проте, йдучи повз їхню хату, що стала мені наймилішою з усіх хат, — бачив її з найдалшого поля і линув до неї не лише поглядом, всім серцем, — я довго стояв у темряві під вікном і ніяк не міг постукати. Раптом тюлева занавіска здригнулася, відпливла, і Вірине тонке й довгасте обличчя забіліло мені з хатньої темряви найжаданішим образом. Я навіть помітив, що вона всміхається, мружить очі й морщить перенісся.

— Йди сюди, — видихнув я, призивно й нетерпеливо махнувши рукою. — Йди, мила моя, — благав я пошепки.

— Ні, — сказала вона беззвучно, наблизившись до самої шибки й ніби аж освітивши всю ніч своїм білим лицем, осяявши темряву блиском очей. — Ні, — повторила вона, крутнувши заперечливо головою, а потім махнула рукою в бік радіовузла. — Йди, — вимовила вона, я по губах догадався. — А як будеш повертатися... — вона махнула тепер звідти, від радіовузла, — то постукаєш, — вимовили її омріяні губи, а рука беззвучно й дрібно торкнулася віконної рами. — Ну, — підвела брови, як уміла це робити вона, єдина на світі. — Йди вже, йди, — махнула мені білою-білою рукою.

Потім приклала її до губів, потримала так секунду й помахала мені нею. А тоді вже відпливла й щезла в темряві. Серце мені калатало, у вухах били дзвони, ноги мов приросли до землі й не слухалися, а всередині палахкотів такий жар, ніби там готіло червоне полум'я. Я згорав на тому вогні й почував таке повне щастя, що потім не раз ось-ось, бувало, досягну його, але — не досягалося.

Мені здається, що й Віра відчувала те ж саме. Я був навіть певен у цьому. Це ж від неї передалася мені радість, від нашої безмовної зустрічі, щастя й передчуття ще більшої радості, — ніколи я нічого подібного не відчував! То де ж йому й узятися, як не передатися од Віри? Хто ж його міг вигадати чи знайти для нас, крім неї, — єдиної, прекрасної, неповторної...

З тим щастям, з тією затаєною радістю і ще радіснішим і тривожнішим передчуттям у душі я прибіг, та де там прибіг — прилетів до радіовузла, штовхнув з розгону двері плечем і скривився від болю: двері були зачинені на міцний засув зсередини — там щось шипіло і тріщало, і мені довго не відчиняли, а коли відчинили, коли впустили, знову заgrimівши засувом, я почув той тріск виразніше, помітив шкалу, що світилася на остові приймача, ще не вбганого в футляр, ще якогось неприродно оголеного й негарного, і з того тріску приглушено й м'яко, якимось таємниче пролунало ніби тільки для нас: «Говорит Москва. От Советского Информбюро», — і я несподівано для себе припав до щойно змонтованого Іваном Трохимовичем приймача й заплакав.

Я плакав за цим голосом, до якого давно звук і якого так давно і довго не чув. Плакав з радості, що переповнювала мене від любові до Віри, але й плакав від того, що Москва жила, боролася, працювала, посилала в ефір свій голос, свою переконаність. І моя любов до Віри набувала якогось зовсім нового змісту: вірилося, що ми житимемо й любитимемося на вільних просторах нашої врятованої, звільненої від фашистів землі. І навіть смерть наша нічого тут не важитиме, бо ми вмеремо, а Москва зостанеться й стоятиме вічно.

— Ти будеш щось записувати? — спитав Трибрат, не помічаючи мого стану.

Я заперечливо похитав головою.

— Дем'ян Леонтійович тобі нічого не казав?

— Ні.

— Ну тоді я сам запишу.

— А що записувати? — спитав я. — Що наші Орел здали? Що Гудеріан іде на Тулу, обходячи Москву з південного заходу? Про це й німці у своїх газетах напишуть, по своєму радіо передадуть.

— Правду кажеш, — погодився Іван Трохимович, кинувши олівця на розгорнутий зошит, що був заготовлений, мабуть, заздалегідь. — Ну, то давай послухаємо далі, може, щось надibaємо цікаве. Ще про Одесу мають щось сказати...

— Може, про Одесу вже й говорили? — висловив я припущення. — Ми ж не відразу включились?

— З самого початку, — заперечив Іван Трохимович. — Я його, — кинув на радіоприймач, — налагодив і увімкнув ще до останніх вістей. А про Одесу нічого не чути. Може, вже й здали наші Одесу. Ти ж тільки подумай, де фронт, а де Одеса! Як їй оборонятися в такому глибокому тилу,

одрізаній од своїх? Чи є в цьому якийсь сенс, коли німці вже блокували Крим, наступають далі на схід, обійшовши його перешийки, взяли Бердянськ, ти ж чув, і рвуться до Маріуполя, до Таганрога й Ростова.

— Ану заждіть, — перебив я Івана Трохимовича, виставивши руку.

Та нічого втішного ми тоді по радіо не почули. Ворог наступав усіма групами армій, особливо вперто рвався до Москви й до Ростова. Це вже було далеко, дуже далеко від нас! І велика тривога закрадалася в наші серця. Знову, як і тоді, коли ще наші не відступили, після повідомлення Радянського Інформбюро звучали бадьорі й сумовиті марші, старі гренадерські й нові, радянські, написані братами Покрассами та головним інспектором оркестрової служби Червоної Армії генерал-майором Чернецьким, задушевні, прекрасні марші, в які було вплетено найдорожчі нашим серцям мелодії російських, українських, молдавських народних пісень і найпопулярніших пісень радянських композиторів, і це ніби відбивало у звуках злиття мирного нашого життя з потребами, тривогами, подвигами і втратами великих фронтів, що розгорнулися на всій території від північних до південних морів нашої Вітчизни. В цьому було щось тривожне, бойове і водночас — сумовите, печальне, мов тужливий спогад про далеке мирне життя, де в кожного так багато залишилося омріяного й найдорожчого. А зараз і попереду були бої й дороги, немислимо далекі, невизначені й неймовірно тяжкі. Вони поки що вели у відступи, в зиму, в сніги й морози на сплюндрованих війною просторах, і їм не видно було кінця...

Вимкнувши радіо, ми мовчки працювали якийсь час, рихтуючи й заново монтуючи потрошені стелажі, на яких мали розміститися приймачі й ретранслятори, вирівнювачі струму й інструменти, і говорити нам ніби й не було про що, бо про те, що ми почули того вечора, говорити не хотілося. Про нього тільки думалося, гірко й тривожно: далекі фронти даленіли ще дужче, і на їхнє повернення не було поки що ніякої надії. Найменшої. І велике наше сирітство, що оступило нас з приходом німців і вже не покидало ні вдень, ні вночі, ставало ще більшим і повнішим, коли уявиш неосяжну далечінь, куди відступила під ударами ворога Червона Армія, і страшно й моторошно було думати, що вона відступає й далі.

— Іди вже додому, — сказав мені Іван Трохимович, поглянувши на ходики, що вицокували на стіні, пущені ним у перший же день, як тільки ми приступили до роботи тут, на радіовузлі. І тепер було два виміри часу: один — на

золотому годиннику коменданта фон Штракка, а другий — на цих ходиках, пуштених Іваном Трохимовичем. Причому комендант свій годинник зв'язав по Берліну, а ми — по Москві, хоч куранти там і перестали бити, демонтовані й надійно сховані від бомбардувань.

Було вже чверть на одинадцять, і я згадав Віру. Власне, й не забував її, я і радіо слухав, наче говорив з нею, а зараз згадав, що вона чекає мене, і раптом злякався: а що, як заснула? Бо це ж нам тут час промайнув швидко, особливо через те, що ми слухали Москву, а їй вечір видався, мабуть, надзвичайно довгим, таким, як і був насправді, цей жовтневий непогожий вечір. Вже не було потім у моєму житті пам'ятніших і тривожніших вечорів.

Але вона не спала. Я ще й руки до вікна не доніс, як вона вже нетерпеливо відгорнула фіранку й махнула мені рукою, щоб я йшов до порога, а вона зараз вийде. Я не вірив, що це колись настане. Не вірив і тоді, коли тихо прошурхотів засув, ще тихше клацнула клямка й відчинилися зовсім беззвучно двері. І тільки коли Віра, висока, чорна у своїй шубі й ставна, виросла на порозі, коли вона обережно й беззвучно зачинила двері й повернулася до мене білим лицем під такою ж чорною, як і шуба, хусткою, я вхопив її в обійми, не тямлячи себе. В мені знову спалахнуло полум'я, у горлі пересохло, і я не міг ворухнути язиком і видобути бодай один якийсь звук. Я її обнімав, діждавшись з неймовірної далечини, як найбільше своє щастя, а вона впиралася цього разу обома руками в мої груди й не давала наблизитись до обличчя, такого білого, такого жаданого, такого милого, як буває воно кожному, мабуть, лише раз у житті. А багатьом не буває й зовсім ніколи, якщо люди не вміють любити, не наділені цією здатністю від природи.

Я глянув на її лице зблизька й помітив, як воно від напруги скривилося, і враз зрозумів, що чинити так зовсім не варто, що сьогоднішня ніч не може й не повинна бути простим продовженням попереднього вечора з тим поцілунком. І як тільки я це второпав, мене ніби хтось водою з відра обдав. Хіба ж можна, щоб Віра, кривлячись від напруги, відпихала мене з моєю любов'ю, а я її набивався, нав'язувався, змушував її до чогось? Це було неприродно й принизливо для мене й для неї — щось блюзнірське й негідне нас обох.

— Не треба, — прошепотіла вона, вже коли я її відпустив, і поправивши на голові чорну хустку, довгу й в'юнку, мов старовинна шаль, тугіше обіпнула шубою й рішуче зійшла з порога.

Не оглядаючись, попрямувала вона через футбольне поле до саду, що темнів там, за світлими бур'янами, й шумів на вітрі, глухий, покинутий і по-осінньому забутий усіма. Він темнів усе дужче у міру того, як ми заглиблювались у нього, а дорога, що йшла через сад до залізниці, біліла, добре наковчана колесами й вибита ногами й копитами, і Віра чорніла на ній, ще вища й стрункіша, ніж насправді, і віяло від неї чимсь урочистим і тривожним, чимсь навіть траурним би віяло, мов на похороні, якби не така швидка хода: хоч як я квапився слідом, не міг її відразу наздогнати.

Нарешті вона оглянулася, щось шепнула мені, і я знову не почув нічого у шумі вітру, ніби нас досі розділяла шибка, а лише здогадався, що вона квапить мене. Я кинувся бігти й догнав її, взяв попід руку, відчувши на дотик знайоме, дивовижно м'яке й ніжне тепло котикової шуби, але вона вивільнила руку, оглянулася хапливо навкруги, звернула з наковченої дороги в темну алею, утворену двома рядами густого живоплоту з жовтої акації й смородини.

— Сюди, — видихнула вона й пішла ще швидше, ніби ми спізнавалися на поїзд.

Але поїзд наш відійшов уже давно й безповоротно, і мені судилося взнати про це саме того вечора, хоч я нічого й не передчував, а чекав тільки найбільшого й найсолодшого в житті дива, яке має нарешті статися сьогодні й відкритися мені вперше. Віра алеєю вже бігла, аж каблучки озивалися на садовій стежині, і я здогадався, чого вона сьогодні повищала — наділа модельні тувельки. Нащо б це? — встиг подумати і з розгону налетів на неї, так раптово вона зупинилася, так круто повернулася до мене.

— Любий мій, — здійняла вона руки назустріч, щоб обняти мене.

Розстебнуту шубу шарпонував на ній вітер, розтріпав і розвіяв поли, і я ринувся в ту розкриленість, обхопив її тонкий напружений стан, одірвав її од землі, а хотілося одірвати од всього світу, од її минулого, від осоружного й дивного заміжжя й забрати собі всю-всю навіки. Вона гнулася у моїх обіймах, тепла, ніжна й податлива, відкинувшись назад, дивилась на мене з незрозумілим благанням, з мукою й розпачем, які не те що стривожили, а скоріше здивували мене. Вітер шумів над нашими головами у високій колючій гледичії, а тут, унизу, тріпав наші поли навколо нас, вони то обмотували нас, то розліталися, як наші невидимі крила. Вітер обдував і розпашілі наші обличчя, забивав дихання, скажений жовтневий вітер серед ночі в самотині — що може бути кращого й приємнішого,

як усвідомлення того, що ми серед ночі zostалися самі. І між нами нікого-нікого, тільки цей рвучкий і тривожний вітер.

Я обнімав Віру все міцніше, всім своїм еством хотів відчувати дужче та дужче, аж серце заходилося, аж голова паморочилася, аж дихання мені перехоплювалося, а вітер набивався у вуха і в ніздрі, лоскотав мені обличчя Віриним волоссям...

Але чому Віра плаче? Аж схлипує, поклавши мені голову на груди. Тільки коли сорочка на грудях змокрила від її сліз, я перестаю стискувати її в обіймах, засоромившись свого заслїплення і своєї неухажливості, і тепер відчув, як вона здригається, мов мала дитина, коли ото добре наплачеться. Ошелешений, затаїв дух, а Віра плакала, плакала й плакала, аж заходилася, і я не знав, що робити, що думати, чим її заспокоїти. Стояв, тримаючи її в обіймах, і мовчав, відчуваючи незрозумілу й нез'ясовну провинув перед Вірою, жаль і біль за неї, і ще більша любов і ніжність охоплювали мене. Я аж тремтів, мене всього било й тіпало, тільки Віра того не помічала за своїми риданнями.

— Вірочко, Віро, — повторював я, мов заклинання. — Ну заспокойся ж, Вірочко! Ну що з тобою? Ну чого тобі? Я тебе чимсь образив?..

Вона здригалася від ридань і заливала мені груди слізьми, припавши до них обличчям, так що я не міг її одірвати од себе. Плакала довго й тяжко, іноді аж заходилася від ридання — відчувалося, що виплакує якесь таке тяжке й пекуче горе, якого вже не поправиш.

— Вірочко, мила моя, — шепотів я їй, схилившись до вуха, що пашіло й аж обпікало мені губи. — Я ж люблю тебе, чуєш? Люблю... Тільки тебе, одну тебе, єдину...

Вона заперечливо хитала головою, ще дужче вдавлювала мені в груди своє обличчя й плакати не переставала. Мені здавалося, що кожне мое зізнання додає їй ще більших страждань, і я зовсім розгубився, страждав від своєї безпорадності, від безсилля чимсь допомогти.

— Ну скажи ж мені, — благав я її, — скажи хоч слово...

— Я зовсім... — простогнала раптом вона і заголосила, — не достойна твоєї любові.

— Вірочко, Віро, — вмовляв я її, — немає кращої за тебе на всім білім світі. І не треба мені нікого. І чистішою за тебе нема, любя моя.

— ...а ти хлопець, ти такий чистий і порядний... — аж заходилася вона.

— Хіба ж я не знаю, що ти була замужем, — мимрив я

розгублено, — і хіба це має якесь значення? Мені ти наймиліша, найжаданіша в світі, — шепотів я, аж серце в мене завмирало від ніжності.

— Ні, — крутила вона головою, не одриваючи обличчя від моїх грудей, — ти нічого не розумієш. Я тобі зовсім не пара! — Вона вирвалася від мене і, заточуючись, спотикаючись на високих каблуках, кинулася бігти геть.

Вітер тріпав поли незастебнутої шуби, рвав з голови чорну хустку, що металась у темряві, мов прапор біди й нещастя. Віра здалася мені такою нещасною, беззахисною і згнєбленою, що я мало й сам не заплакав і кинувся за нею, легко догнав і знову намагався обійняти, але вона різко й сердито відтрутила мої руки, а потім і мене самого сильно відштовхнула обома руками.

— Иди геть, — крикнула вона якимось несамовито. — Не торкайся мене! — І такий у неї був рішучий, такий сердитий і несамовитий вигляд, що я оторопів. Навіть у темряві видно було, як припухло й змінилося її обличчя від ридань, скільки болю й муки було в її очах.

Вона обгорнула шубою, висока, горда, недоступна, визивно підвела голову, круто повернулася й пішла.

— Що ж ти робиш зі мною, Віро! — крикнув я їй услід, і вона зупинилась як укопана.

Стояла, не обертаючись, і ждала. Я підійшов. Вона глянула на мене спідлоба, взяла обома руками мое обличчя, близько-близько заглянула мені у вічі й сказала:

— Не хочу калічити тобі життя, — і поцілувала мене набряклими від ридань, солоними й гарячими губами. — І не йди більше за мною. — Вона застебнула шубу й швидко попрямувала від мене, рішуча й непохитна у своєму незрозумілому рішенні. А я стояв і вмирав від любові, жалю й туги за нею.

— Вірочко, Віро, — шепотів я їй услід, як шепочу іноді й досі ночами, нічого не тямлячи.

«Лиманськ. Лоцманові.

Птахи прилетять двадцять восьмого опівночі. Налагодьте контакти з оточенням Манштейна, уточніть обставини загибелі та похорону командарма Вісімнадцятої Смирнова. Терміново вишліть мандрівника в район Кінські Роздори під Запоріжжя для ознайомлення з могилою, написом на ній. Хай розшукають очевидців похорону з місцевого населення і дізнаються, чи віддавалися військові почесті та які саме, хто був присутній на похороні, що грав оркестр? Які промови виголошувалися і ким? Соколюк».

Валерій Петрович перечитав шифровку кілька разів,

запам'ятав текст до найменшої подробиці, креснув запальничкою. Папір горів повільно, вигинався й корчився в грубій попільниці заводського литва, а він дивився на вогонь і міркував про складність цього завдання, особливо про те, як далеко й важко буде добиратися комусь із його підлеглих до Запоріжжя, взагалі за Дніпро, але ні обговорювати наказ, ні дорікати комусь за його ефемерну непередбаченість у нього не було права. Тим більше, що це була перша шифровка й перше завдання. Морем, флотом і суднобудуванням, як видно, в Москві зараз цікавилися мало, а може, не цікавилися й зовсім під тиском крутих і драматичних обставин, і він тільки тепер зрозумів, що заради проблем суднобудування його не могли тут залишати: Генеральний штаб і розвідування в першу чергу цікавили сухопутні сили ворога в цьому районі, їхні дії і наміри, розташування, пересування, дислокація, чисельність і призначення. Він знав, що в Лиманську розквартирувався штаб одинадцятої німецької армії Шоберта — він уже повідомив про це, але зайнятість роботою в управлінні шефа суднобудування, інвентаризація, проведена на всіх заводах, і складання доповідної записки в штаб військово-морського відомства не лишили йому часу для встановлення інших контактів, які годилося б заводити саме зараз, по гарячих слідах, доки ще не на повну силу розгорнулась діяльність служби безпеки й охорони.

Не знав Комлев ні про загибель генерал-полковника Шоберта, ні про заміну його Манштейном — тому й здивувався, натрапивши на це прізвище. Що ж до Смирнова, то він чув про цього уславленого командарма, котрий із своєю армією останнім залишив Лиманськ, прорвався через Грейгове на Інгулець, а за Дніпром, значить, уже прорватися не зміг. За Дніпром він загинув при обставинах, що потребують уточнень і підтверджень. Навіть сам факт загибелі й похорону. Авжеж. Хто ж це його, загиблого, міг тут ховати, якщо він не прорвався? Німці? Тільки вони.

Комлев не на жарт стривожився своєю необізнаністю, браком інформації про важливі події, що відбуваються на фронті в смугі його перебування. Відомості про ворога йому та його групі зібрати було легше, ніж довідатися про найостанніші події на фронті. Що там відбувається зараз, він не знав і не міг знати, і це була неабияка складність в діяльності всієї групи. На цю необізнаність і непоінформованість він буде приречений умовами й специфікою своєї роботи в адмірала Бодеккера, тому треба шукати зв'язків у польових штабах, серед офіцерів діючої армії. І ні в якому разі не замикатися у вузькому колі шефа суднобуду-

вання й співробітників військової адміністрації — вони, зайняті внутрішніми справами міста і насаджуванням «нового порядку», не мають дотичності до бойових дій і мало цікавляться подіями на фронті, раді з того, що дістали можливість не гибти там.

Бодеккери, гофмани, манштейни наповзли сюди, налізли, мов сарана, наруйнували, навбивали. І що ж? Ті, що командували тут, віддавали накази й підписували вирoki, залишать на документах і в пам'яті імена свої для ненависті й проклять. А більшість тих, що виконували накази й вирoki, марширували, наступали, стріляли, вішали, розстрілювали й палили, так і лишаться безіменними й невідомими, загинуть, як руді миші, згниють, покинуті на чужому полі, а могили їхні проклянуть і розорять на світанку... І все. Але доки вони живі й пакостять на нашій землі, чинять свою бандитську, завойовницьку справу, він, Комлев, має жити серед них, читати їхні документи, відгадувати наміри й дії, не зводити з них очей, бути серед них своїм.

В сусідній кімнаті Ельза — його добровільна помічниця, що ніколи ні про що не питає, а тільки здогадується, його вірний товариш і друг, закохана в нього молода жінка й фіктивна дружина — тихо награвала на роялі улюбленого Бетховена й не чула, як він зайшов і став у неї за спиною біля відчиненого вікна.

Тихий осінній вечір западав над містом. Ще світилися в небі високі та білі хмарини, освітлені сонцем, що сховалося за Інгулом, сівши за опуклі й бугристі степи. Ще й небо, бузково-блакитне над головою, а отам, ближче до західного пруга, вже пурпурове й тривожне, було по-літньому високе й прозоре, але клени вздовж вулиць жовтіли, натрусивши шелестячого листя на тротуари, і від річки тягло прохолодою. Тихо, спокійно, по-вечоровому замріяно й сумовито навкруги — може, від безсмертних мелодій Бетховена, що здатні природу і світ забарвлювати у свої неповторні тони, а може, від того, що вже чуються близькі подихи осені, вже вона заглядає у вікна і в душі, невловна, суворя й проста.

«Граї, Ельзо, граї, — думав Комлев, уявляючи далеку Москву та вже обложене й відрізане місто, де лишилися рідні. Він уявляв ріки, степи, задимлені простори, на які зараз наповзає вечірній туман, легкий, мов серпанок, і за якими ховається і гримить вогнями і смертю війна. — Граї, Ельзо, граї...» Йому було сумно й тривожно, як завжди, коли треба посилати когось на небезпечне діло, а може, й на смерть.

Зайшла до кімнати Клара Фрідріхівна, постояла, слухаючи Ельзу, потім принесла Комлеву легенький віденський стілець, жестом, аби не порушувати тиші, запросила сідати, а сама опустилася на канапу. Вони довго мовчали й насолоджувалися музикою Бетховена, що, здається, весь світ переінакшувала, очищала й освітлювала їхні душі, нагадувала про щось вічне й прекрасне, про що ми забуваемо в метушні й що зринає в пам'яті, немов згадка про тихе свято, колись уже пережите з розумними, добрими й дуже дорогими тобі людьми.

Ельза обірвала гру, схопилася з місця, кинулася до Комлева, припала до нього й заплакала.

— Я боюся, Валерію, — шепотіла вона. — Я боюся за тебе, за маму, за всіх нас. Я боюся, бо нас чекає велике горе.

Комлев мовчав, гладив її по голові, по худеньких тендітних плечах, а мати дивилась на нього й розводила безпорадно руками: мовляв, що ти вдієш? Так реагують на вигадки малих імпульсивних дітей, але всі троє знали, що не в дитячі ігри бавляться, тому й не могли заспокоювати Ельзу банальними фразами — вони після мелодії Бетховена здалися б особливо нещирими.

Коли Ельза заспокоїлася й перестала схлипувати, Валерій Петрович промовив тихо й ласкаво:

— Не сідай за рояль осінніми вечорами без мене. Бо самотність нестерпна, особливо восени.

Ельза, не підводячи голови й не одриваючи її від його грудей, кивнула згоджуючись. І уривчасто, мов дитина, зітхнула. Велика ніжність охопила Комлева до вразливої, незахищеної, широкі Ельзи, що відкривалась йому в найпрекрасніших своїх людських якостях дедалі більше, приваблювала й чарувала.

— Нам треба частіше бувати... — Комлев хотів сказати «на людях», але не сказав. — Та й у себе приймати гостей. Цінується ж бо не присутність, не нейтральні зустрічі, а гостинність, щедрість, що сприймається як відданість, а то й захоплення. От і давайте в суботу запросимо Бодеккера, Гофмана, когось із штабних офіцерів. Хотілося б запросити генерал-полковника Манштейна, хоч я з ним і не вчився в одній академії, — пожартував Комлев. — Спробуємо зробити це через Бодеккера — його всі знають...

— І, здається, люблять, — додала Ельза. — Ти, мамочко, пробач, всі клопоти знову впадуть на тебе. Але раз Валерій Петрович каже, значить, це конче потрібно. Не для розваги...

— Мовчи вже! — озвалася з канапи Клара Фрідріхів-

на. — Знаю й сама, що треба. Але ж не такі ми багаті, щоб влаштовувати бучні прийоми, та ще в такі скрутні часи.

— Але й не бідні, — підхопив Комлев. — У нас немалі запаси тут, а є ще й в іншому місці — скажу, щоб принесли. А ви, Кларо Фрідріхівно, не скупіться, тратьте ті гроші, що я вам приніс, нічого їх зберігати, економити й оглядатися.

— О-о, все ще тільки починається, і жити дедалі буде важче, — зітхнула Клара Фрідріхівна, навчена минулими війнами. — Незабаром не стане продуктів.

— Нічого, — мовив Комлев. — Ніякі труднощі нас не злякають. І от що, Ельзо, — звернувся він до своєї «дружини». — Мені незручно, не чоловіче це діло, а ти — як молода німецька жінка — можеш запропонувати своєму шефові запросити у ваш дім полководця, завойовника Франції Манштейна. Ви, німкені, хочете бачити в себе німецьку знаменитість. Цілком природно й навіть похвально. Тим більше, що у вашому домі поки що мешкає сам військовий комендант Лиманська генерал Гофман. Манштейнові, мабуть, теж впеклася штабістика, і він не відмовиться провести вечір у колі інтелігентної німецької родини. Майте на увазі — нам треба розширювати коло знайомств, частіше влаштовувати дружні вечери з нагоди всіляких свят, тепер вже, звичайно, релігійних, а також іменин, ювілеїв — тільки щоб це було без натяжок, не впадало в око, не здавалося підозрілим. Головне, створити репутацію гостинного дому. А гості, як відомо, рідко цікавляться, де береться все те, чим їх пригощають. Аби тільки смачно було приготовлено, та вишукано сервіровано, та господині були щедрі й привітні.

— Запасів наших вистачить, ну, може, на цю зиму, — нагадала Клара Фрідріхівна, — і треба вже зараз, восени, думати про їхнє поповнення. А зробити це легше й доступніше, коли все ще в полі. Бо вже як зберуть та складуть у комори... — вона махнула рукою. — Що воно буде, не знаю.

— А що буде, Кларо Фрідріхівно, ми всі добре знаємо: все піде в Німеччину на утримання німецької армії. Нас ждуть і справді тяжкі часи. Та ми до легких і не готуємось. Пам'ятайте, що ми багата сім'я, успадкували від знаменитого лікаря Ассмана коштовності, та ще й неабиякі.

— Через них я найбільше боюся, — зізналась Клара Фрідріхівна. — Ви б, Валерію, знайшли надійніше місце для їхнього зберігання.

— Надійнішого, ніж у вас, тепер вже не знайдеться.

Саме на безпеку вашої квартири і розраховували, коли ставили мене до вас. А мене, Кларо Фрідріхівно, важче й небезпечніше берегти, ніж коштовності. Хіба вам про це не говорили?

— Говорили, мало чого можна сказати. А спробуй сховати та вберегти!

— Та у вашому будинку можна розмістити весь золотий запас Герінга! І то так, що жоден собака не знайде.

— Куди нам рівнятись до Герінга, — зітхнула Клара Фрідріхівна, — як у нього самих зámків зо дві дюжини. Та й шукатимуть же не собаки, а люди. Люди ж усе знайдуть. А як знайдуть, лише цього вистачить, щоб нас усіх трьох...

— Навпаки, — жартував Комлев, — той, хто знайшов коштовності, був би дуже задоволений. Та ми їм такої радості не надамо: ми в своєму домі господарі. Правда, Кларо Фрідріхівно? А якби щось зі мною й сталося, а ваші цінності й справді знайшло гестапо, то вони ж вам лишилися від вашого чоловіка, а йому — в спадок від багатих предків.

— Господь з вами, Валерію, — нажахано замахала руками Клара Фрідріхівна, — таке скажете, що й розум трачу. Що може статися з вами тепер, коли у вас такі високі покровителі. Тепер вам тільки жити й працювати. А ми будемо вам допомагати, чим зможемо.

— Покровителі покровителями, а завжди треба думати про найгірше й готуватись до нього. Тоді воно не заскочить тебе зненацька. А може, й не настане ніколи. Провалюються здебільшого ті, хто благоденствує й перестає думати про безпеку. Ми про це не забудемо ніколи, хоч як би гарно не складались обставини, як би не всміхалася нам наша доля. Раз уже зайшла мова про це, скажу вам обом, щоб не повторювати й не повертатися більше до цього. Коли все тут скінчиться, а мене... все може бути, мене раптом не стане, поїдете в Москву за адресою і все там розп'явісте. А в Ленінграді знайдете мою родину, — він задумався, усміхнувся, помовчав. — Дуже хотілося б, щоб моя дочка Таня навчилася отак грати, як ти, Ельзо, граєш. Заграй ще.

— Ні, більше не хочеться. Не до музики зараз при такій розмові. Я розумію, її не уникнути. Але хай вона більше не повторюється. Ні адрес, ні імен ми не забудемо, а розмову цю давайте не згадувати, а то ще накличемо на себе біду.

— На вас обох — ні, — твердо сказав Комлев. — Ніякої біди вам не буде й не судилося. Навіть коли гинутиму, зумію не кинути на вас жодної тіні, довести ваше алібі.

Це, якщо хочете знати, задалегідь розроблений план. Бо ви ж, крім усього, єдина моя гавань, єдине пристанище, де шукатимуть моїх слідів після перемоги. Тому ви, в разі моєї загибелі, будь-що маєте залишитися. Як моя совість. Як відданість моя. Ось хто ви тепер для мене. Можна було б і не говорити про це, але музика Бетховена, осінь, Ельзині сльози й тривоги ваші, Кларо Фрідріхівно, схилили мене до цього. Пробачте, але це так. — Комлев вийшов, схвильований, видно було, як він чиркнув запальничкою на східцях, його кроки пролунали під вікнами по бетонних плитах, і Ельза після довгої мовчанки мовила проникливо й ніжно:

— Які бувають люди на світі, мамочко. Мабуть, тому, що вони бувають, пишеться й існує отака божественна музика, — вона взяла перші акорди скерцо з «Апасіонати» й програла його до кінця.

Мати бачила у відсвітах з вулиці, що дочка, граючи, плаче, не здивувалася, не сприкрила й не відчула жалю до неї — навпаки, тиха материнська радість сповнила її душу. Кларо Фрідріхівна згадала свого милого лікаря Ассмана, без якого прожила вже вісім років. Вона його любила й була щаслива з ним, а біди і навіть загибелі й смерті вже не важать нічого.

Мати підійшла ззаду, взяла доччину голівку в долоні й поцілувала в тім'я, в пахучий проділ. А Ельза грати не перестала. Кивнула вдячно матері головою і грала далі «Апасіонату», ніби теж слала коханому свою подяку за те, що він є, що він такий, саме такий, є на світі, і кликала його не так і додому, як у свою розтривожену душу. «Обніміться, мільйони!» — закликав колись великий Бетховен, а обнятися вдвох — весь світ, усі його радощі в тих обіймах.

Вечір за вікном догорав — сумний, тихий вечір перетворився на ніч, і над містом у прозорому нічному небі, всіяному хорами миготливих зір, ждалося розтривожених журавлиних криків, але їх не чулося.

«Над завойованими містами й птахи не літають», — подумалось Ельзі, а печалі від того чомусь не було: вона чекала повернення Валерія.

Комлев тієї ночі додому не повернувся.

— Ніколи ні про що мене не питайте, — сказав він уранці, переступивши поріг і побачивши стривожені, змучені безсонням обличчя дочки й матері. — І ніколи не тривожтесь за мене. Я сам повідомлю вас, коли настане тривожний час, — наче міг знати, що його чекає наступної миті. — Тривожитися намарне — тепер велика це і непри-

пустима розкіш, — усміхнувся він, — і навіть... легковажність, якщо хочете.

— Віднині, мамочко, я віддаю перевагу повній і найбільшій легковажності перед регламентованою мудрістю. — Ельза обняла Валерія за ший, підвівшись навшпиньки, при матері поцілувала його. — Я мало не вмерла від тривоги за тебе, — зізналась вона. — Принаймні я ще нікого так не чекала, ні за ким так не тривожилася й не сумувала, як за тобою цієї ночі. Ніколи мене не кидай так надовго в повній невідомості. Добре? — Вона вся аж світилася, вмита, зачесана, по-ранковому вбрана в світлу сукню з блакитними квіточками по білому полю, в білому накрохмаленому фартушку, і Комлев тільки зараз по-справжньому збагнув, яка вона молода й гарна.

— Добре, добре, — швидко сказав він, роздивляючись зблизка її ніжне, рожеве від хвилювання обличчя.

Ельза чекала, що він її поцілує.

Не поцілував.

Тільки ніжно погладив по щоці й додав:

— Якщо це не заважатиме мені працювати.

Він похапцем поснідав і побіг на завод, а Ельза ще залишалася вдома, бо адмірал Бодеккер з генерал-інспектором артилерії Брандтом із генерального штабу поїхав оглядати очаківські берегові батареї, і їй не було чого там робити: кому б мала перекладати те, що доповідатиметься лиш генерал-полковникові Гальдеру?

Коли я прийшов додому, сповнений відчаю, жалю до Віри, образи незрозумілою її поведінкою, в мене ще й досі лунали в вухах її ридання, заглушені несамовитим вітром. Я збирався перед сном спокійно поміркувати над тим, що сталося, але, відчинивши двері, побачив світло у більшій кімнаті, двері в яку вели з коридорчика через кухню, почув приглушений гомін, вловив ніздрями запах найперше цибулі з олією, а потім горілки — характерний запах, що супроводжує бесіду, коли люди зберуться посидіти за чаркою. У нас за столом і справді сиділи Волошин і отой рудий бородатий Василь, що повернув мені на аеродромі наган, знайшовши його в скирті. Він тут був ніби зовсім інший, і борода його здавалася ще чужішою, геть не пасувала йому, — здається, смикни гарненько, і стара борода злетить з молодого обличчя.

— Довгенько парубкуеш, — суворо мовив він, — а ти його жди тут, переживай за нього...

Вони були зовсім тверезі, і я зрозумів, що випивка й закуска — це скоріше маскування. Всі троє дивились на

мене, ніби хотіли про щось довідатися з самого мого вигляду або сповістити щось дуже важливе, і це мене збен-тежило не на жарт.

— Хіба ж ви не знаєте, що ми з Іваном Трохимовичем вечорами працюємо на радіовузлі? — звернувся я до Волошина. — Там би й шукали.

Той мовчки курих, усміхаючись, а потім зиркнув на мене й здвигнув плечима:

— А то й не шукали, гадаєш? Ну, гаразд, — повів уже примирливо, — діло тут, видно по всьому, парубоцьке, а в такі діла втручатися нічого. Ми чекали на тебе не для того, щоб дізнатися, де ти буваєш такої пізньої пори і з ким, а щоб сказати тобі дещо. По-перше, поїдеш з Іваном Козерацьким, Борисом Солов'єм та з Миколою Гаркушенком у Кінські Роздори під Запоріжжя коней ловити. Так, так, після розгрому нашої армії там залишилося багато гарних стройових коней, і треба їх виловити до зими, не-годи, снігу й морозу. Та й дощі обложні ось зайдуть — думаєш, легко їм буде витримати на белебні? Попростуд-жуються к лихій годині, попропадають, а тут же, в рад-госпі, зовсім обмалъ коней. Але є одна заковика: тобі не видали перепустки. Іванові Козерацькому, Борису Солов'ю й Миколі Гаркушенкові виписали, а тобі — ні. Ти розумі-єш? Ми сподівалися, що ти через Мартина втешешся в довір'я до коменданта: незабаром у радгосп приженуть на польові роботи наших полонених, а їм же, коли хтось на-думає тікати, потрібні будуть перепустки. Може б, ти, ду-малося, потоваришувавши з Мартином, випросив у нього бланків чи добув їх якимсь іншим способом. А воно й самому тобі... Коли я попросив документ і на тебе, комен-дант підозріливо спитав мене: «А чого це ви його на радіо-вузол рекомендували, а тепер у таку далеку дорогу хочете вирядити? Може, для того, щоб він лінію фронту перейшов та втік до більшовиків? Хіба ви не знаєте, що він комсо-молець?» — «У нас усі комсомольці, — сказав я комендан-тові, — а він знає німецьку мову — в дорозі це пригодить-ся». — «Он як, — здивувався комендант. — Пришліть його зранку сюди. Хочу дещо спитати в нього. Ну й почую, як він розмовляє по-нашому. І чи розмовляє?»

— Цілком зрозуміло, це перевірка, — втовкмачував мені Василь. — На тебе, мабуть, донесли.

— Мартин-перекладач довго щось доводив комендан-тові, — вів далі Волошин. — Видать, тебе захищав. Але ж я ні бельмеса не розумію по-їхньому. Мартин же й сказав мені крадькома: попередьте, мовляв, хай підготується.

— А як його готуватися? — тривожився батько. — Ти й

справді тямиш по-німецькому? Бо за ніч же не підготуешся ні чорта.

— А ось ми з ним посидимо тут до ранку, — пообіцяв Василь, — я його й підмуштрую трохи. Пригадаємо дещо, а дечого й навчимося, бо я в академії першим ішов з німецької мови. Те, що вчили в школі, вже забулося, правду я кажу? До того ж там усе книжне, істотно відрізняється від розмовної інтонації й фразеології. Коменданта, звичайно ж, провести не вдається — одразу зловить на школярстві, але щось же й доведемо йому. Ну, хоча б те, що десять літ в школі навчався немарно. Хоч це ми можемо довести? — спитав він мене.

Мені не схотілось йому відповідати: тон був якийсь дратівливий і зверхній, наче Василь, ще й не почавши вправи зі мною, вже почав нервувати й сердитись. Судячи з цього, вчитель він був ніякий. Або зовсім не викладав ніколи в школі, або ж викладати тільки почав і ще не виробив у собі педагогічного такту. «Дурню ти божий, — скажуть мені потім, — він командував дивізією, закінчив академію Генерального штабу. Яка там школа, яке викладання!» І я вмовкну від захвату...

— А може, йому краще не ходити зовсім? — тривожно блиснув на мене окулярами батько. — І не їздити в Кінські Роздори? На біса йому це здалося? Що в нас людей мало? Нікого послати?

— Не піти до коменданта — значить збільшити його підозру, — терпеливо пояснював Волошин, хоч мені здавалося, що тут ніяких пояснень не треба: і так все зрозуміло само собою. Мені ще було далеко до того, щоб зрозуміти батькові тривоги й оцінити їх — тоді вони просто дратували мене. — А нам це не вигідно. І найперше ж йому, — продовжував Волошин. — Через Мартина ти б міг вчасно дізнаватись про наміри коменданта, увійшовши до них у довір'я, а там побачимо. Всюди добре свого чоловіка мати, як писав Руданський.

— Приятеля, — підказав батько.

— Що? — не зрозумів Волошин.

— Приятеля мати, — пояснив батько, — а не чоловіка.

— А хіба не все одно? — глянув Волошин на мене проникливо й серйозно. — Він же нам і приятель, і свій чоловік. Ну, — підвівся він і подав мені руку, — я пішов, до побачення. — Він попрощався й з батьком. — А ви тут і справді посидьте над підручником, підучіть дещо. Я гадаю, — сказав він Василеві, — що треба починати саме з того, про що ми домовилися з тобою. Так буде невимушено й по-діловому природно. Га й сам він постане перед комен-

дантом не якимось шибайголовою, а діловим хлопцем. Правда ж?

Василь кивнув. Батько й Волошин вийшли й залишили нас до ранку самих.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Андрій Сіраш повертався в Аксай із своїми бійцями, дивувався й радів, як усе швидко й гарно обернулось: з проїзними документами, виданими їм представником Державного комітету оборони, можна було прямувати до Ростова, а в разі потреби й на Кавказ, тобто туди, де перебуває зараз штаб Вісімнадцятої армії. А де він перебуває, того ні в Саратовському обласному комітеті партії, ні у військкоматі та військових штабах, розміщених у Саратові, не знали.

Дорога до Сталінграда була асфальтована, хоча й слизька від грязюки, а далі через Сальські степи пішло таке місиво, що машину доводилося перти мало не на руках. Сидоров та Байда, яких Андрій брав з собою, щоб за будь-яких обставин цілодобово охороняти машину з такими важливими документами, були вкрай стомлені й невиспані: вони одвозили архіви в Куйбишев, куди переїхала частина апарату Центрального Комітету ВКП(б), — найперше ж той відділ, що видав документацією й партійними архівами, якому й належало здати обшиновані й загорнуті брезентом та руберойдом ящики. Молдавські й буковинські архіви розшукували вже давно й одразу ж прислали за ними свого представника. З Андрієм він так і не зустрівся. Після розмови з полковником Андрій опинився під душею і вийшов звідти в новесенькому командирському зимовому вбранні, в таких гарних хромових чоботях, що аж жаль було їх топити тепер у багнюці.

...Коли вони мало не через тиждень донхалися до Аксая, там уже не було ні генерала Колпакчі, ні госпіталю, в якому Андрій Сіраш залишив Стрепетова. І кого він не розпитував, ніхто йому нічого не міг сказати: з Аксая відступали швидко, бо німці, незважаючи ні на ті танки, які йшли їм назустріч, ні на бездоріжжя, наступали на Ростов і ось-ось мали увірватися до нього. Фронт так наблизився, що чути було не лише артилерійську канонаду, а й кулеметні черги, коли вітер повертав і починав дуги із заходу. Все так перемінилось в Аксай та в усіх околицях Ростова, що лейтенант Сіраш нічого не міг лізнати. Сніг, що випав тієї ночі, як він привіз Стрепетова, розтав, і все набуло

незнайомих рис. Навіть будинок, у якому тоді розташувався госпіталь, він розшукав десь аж надвечір, ледве-ледве пізнавши його на роз'юшеній вулиці. Але будинок був порожній і справляв таке гнітюче враження, що лейтенант Сіраш відчув бажання негайно поїхати звідси. Проте він уважно оглянув подвір'я й город, але жодної могили не знайшов. Було тоскно на душі й тривожно, як завжди в тих місцях, де стояли твої товариші, а потім зникли, подавшись невідомо куди.

Андрій переліз крізь пролом у паркані до сусідів, застав там старезного дідуся з білоголовим онуком і спитав його:

— Скажіть, будьте ласкаві, чи давно виїхав звідси госпіталь?

— Та вскорості ж ото як ви відправилися від нас, так і виїхав. Ну, може, через тиждень. Ну, од сили — через два. В один момент схопилися, і поминай, як звали...

— А Тоня? — аж кинувся Андрій.

— Антоніну не взяли — вона ж вільнонаймана.

— А куди евакуювався госпіталь?

— Хто його знає, — здвигнув дід плечима. — Антоніна скоро має бути. Десь у военкомат побігла. З госпіталем евакуюватися не змогла, та й сина жалко. Сподівалася тут пересидіти, а воно, бачте, й сюди німець вже добирається. То тепер хоче на фронт проситися, а ми вже з Мишком залишимося тут в обороні. Та ось же й вона біжить, — сказав дід, глянувши вздовж темної під низьким осіннім небом, розгаслої і роз'їждженої вулиці, на якій вже нікого не було, — ні пішого, ні кінного. Тільки попід хатами, стрибаючи через калюжі, бігло під сірим небом щось теж сіре й невизначне.

Андрій зустрів Тоню за ворітьми й кинувся обнімати як найріднішу, найбажанішу, а вона ніби не дуже й здивувалася й образу забула: дала себе обняти й в шоку поцілувати й спитала звичайно, ніби вони тільки вчора й розсталися:

— Де це ви так довго барилися? Вас всі тут так ждали, ждали, та й не діждались.

— А ви ждали? — спитав Андрій, не зважуючись сказати їй «ти».

— Через вас тут і залишилась. Думала, вже й не приїдете. То у військкомат побігла. Але його вже немає. Виїхав.

— А де Стрепетов? І як він? — став перед нею в багнюці розхвилюваний лейтенант Сіраш — шапка на потилиці, шинель розстебнута.

— Та що ж ви мені на вулиці допит влаштуєте? — удавано обурилась Тоня, справді схожа на школярку. Навіть зараз, коли він усе знав, не вірилось, що в неї є син. Не можна було й подумати. Відчував до неї таку ніжність, наче вона справді була йому на всіх його дорогах найріднішою. Через неї ж пролягли його останні зв'язки із Стрепетовим, про неї він думав у Саратові не раз, картаючи себе за ту мимовільну образу, якої завдав їй.

— Вас мені сам господь-бог послав! Вже й не сподівався тут кого-небудь зустріти.

— Тож і турбувався так вашою долею та якимись архівами полковий комісар Стрепетов. Тільки, було, опритомніє, одразу ж перше запитання: а лейтенант Сіраш? Як оце ви зараз: а де полковий комісар Стрепетов? А де ж йому бути? В Куйбишеві ваш полковий комісар Стрепетов.

— В Куйбишеві? — аж скрикнув стриманий і суворий лейтенант Сіраш, наче йому щось небачене подарували. — Живий?

— Мертвих же за госпіталями не возять. А він з госпіталем так і евакуювався, все про вас розпитуючи. Госпіталь же в Куйбишев передислокувався.

— Тоді все ясно, — сказав лейтенант і оглянувся на своїх бійців, на свою машину, що стільки вже пройшла воєнних доріг.

Вони стояли в кузові полуторки й дивились на свого лейтенанта й на Тоню, і обоє всміхалися.

— Так от, хлопці, — гукнув їм лейтенант Сіраш. — Полковий комісар уже у Куйбишеві, якби знаття — могли б його відвідати.

— Це було б нелегко зробити, спробуй розшукай, — мовив немолодий і похмурий Сидоров, що добре вже намерзся біля свого кулемета, всю дорогу горблячись у кузові.

— То що? Приймете нас на ніч? — спитав лейтенант Тоню, що перестала вже бути сестрою, як давно вже перестала бути й школяркою. — Хоч перегрітися пустите?

— Кого це вас? — перепитала вона лукаво, сміливо дивлячись Андрієві у вічі, і щаслива й радісна надія знову ворухнулась у його нахололих грудях.

— Ну не мене ж особисто, — сказав Андрій Сіраш, — а всю нашу команду. Потомилися по такій дорозі страшенно.

— А ви звідки їдете?

— З Саратова, через Сталінград. Намучилися!

— Ну то нехай хлопці розташовуються в приміщенні

колишнього госпіталю, там і паливо залишилося, я покажу. Там і машину поставлять, бо в нас двір неможущий — наробіть тут баур. Ну а ви, так уже й буде, можете ночувати у нас. — Вона війнула повз Андрія у двір і заговорила до діда й хлопчика, удаючи, що його, Сіраша, тут і немає, що він її зовсім не цікавить, і квит. Проте кожне її слово мовилося для нього, кожен погляд шукав його, кожен вигук — кликав і запрошував, хоч вона й намагалася це сховати.

«Знаємо ці ваші штучки», — радісно подумав красивий і смаглявий Андрій і пішов до машини.

А ніч тим часом не барилася: підкралася з-за Дону, мов чорна кішка, стрибнула через ріку на Аксай і все відкрила раптовою темрявою. Тільки на заході небо світилося, не знати від чого: від вечірньої заграви, від далекої пожежі чи від близьких боїв...

...Як не готував мене рудий Василь, як не муштрував, сидючи над підручником німецької мови, шліфуючи мою вимову, знання мої були такі куці, що я йшов до комендатури, немов на заріз. Мені ще й поталанило: німецьку мову в Бармашівській школі викладала стара добра німкеня, Рената Федорівна, котра з третього й до десятого класу вчила всіх нас відмінювати артиклі й займенники, зачувати форми і види дієслів — квамперфект і плюсквамперфект, доконаний і недоконаний види, *Futurum eins*, *Futurum zwei*. Вчила також розмовляти, обіцяючи перед кожним уроком: «Сьогодні жодного слова по-українськи — не розумію й не хочу слухати! — ще й рукою відмахувалася і тут же викликала Льоню Слученка — переростка, височенного й сміливого, що сидів у кожному класі по два роки. — Читай, будь ласка». Льоня підводився з місця довго, приречено оглядав усіх нас, скрушно хитав головою, бо ніяк не міг, уже в дев'ятому класі, вимовляти дифтонги, умляути, не кажучи вже про *ei*, *eu* — не міг второпати, чому це *s* треба читати як *sch* перед *r* і *t*? Адже ні в російській, ні в українській мовах такого не буває. «Хто її в чорта вигадав, цю німецьку мову? — здвигував плечима Льоня, руками розводив, голову до плеча схиляв, назад вивертаючи... — Ну, написали ж, хай так і буде! Так ні ж, пишуть *st*, а вимовляють *scht*. І для чого, ти скажи? Хай би вже буква така була, а то аж три замість одної!» — «Для того й пишуть *s* перед *r* і *t*, а вимовляють *sch*, — терпеливо, вже всоте, пояснювала добра Рената Федорівна, забувши свою обіцянку. — Ну, будь ласка, читай». Вона, мабуть, боялася цього великого парубійка і перед

кожним реченням вимовляла все сама, щоб йому лишилося тільки повторити. Однак і повторити Льоня Слученко міг лише з третьої чи четвертої спроби. Піт виступав у нього на лобі, стікав поза вухами, і на нього тяжко було дивитися.

«Це тобі не голубів ганяти, — під'юджував його улюбленець Ренати Федорівни Михайло Слуцький. — І не в футбол грати. Читай, читай...»

Це була межа: Льоня Слученко з усієї сили гепав підручником об парту перед Мишком Слуцьким, що сидів поруч, і вибухав, мов прем'єр на сцені:

«Хто її вигадав, цю мову, хай той і читає. — Льоня сідав, без дозволу, звичайно, вкидав підручник у пошарпаний портфель, трахкав кришкою парти. — Більше в руки не візьму! — кричав на Ренату Федорівну. — Хоч з школи виганяйте! Ну, не лізе ні сюди, — бив себе по лобі, — ні сюди, — бив по грудях».

А Мишко Слуцький, сидячи поруч, реготав так, що аж сльози текли по його випещених щоках. І всі ми теж реготали, бо ці спектаклі, які Льоня розігрував досить часто, ставали тим смішніші, чим частіше повторювались.

А Рената Федорівна робилася білою, як стіна, хапалася обома руками за голову, благально дивилася на Льюню:

«Тихше, тихше, — благала вона, стривожено зиркаючи на двері. — Хіба ж можна так говорити про мову Гете, Маркса, Енгельса, Шіллера, Бетховена. Ну, будь ласка, читай далі».

«Не буду! — гримав Льюня Слученко під ще більший регіт Мишка Слуцького. — Не буду більше читати. Хай мене не атестують з німецької мови».

«А з якого ж предмета тебе атестувати?» — аж заливався Слуцький над Случком, і ми теж качалися зо сміху.

Звичайно, проти Льюні Слученка ми всі були великими лінгвістами, але навіть відмінники після десятого класу, витративши на вивчення німецької мови шість років, так і лишалися ледь-ледь обізнаними з граматиною, але зовсім не вмiли розмовляти. Така, очевидно, була система: граматику вчили, а практично застосовувати знання було ні до чого, бо зовсім не знали слів — ніколи було за граматиною вчити слова. Тепер мені за ці вади викладання доводилося розплачуватися.

Я йшов повз Вірині вікна й не зводив з них очей. Було так само вітряно, як і вночі, тільки разом з вітром мжичив нудний осінній дощ і обіцяв довгу розлуку з моєю коханою.

Виселок оповив туман, і в степу нічого не стало видно. Простір не те що звузився, а пропав зовсім, наче його й не було. В тумані, за садом, пронеслися кудись невидимі поїзди — може, в Німеччину, а може, до фронту з поповненням і боеприпасами, і в тому, що вони мчали по нашій землі повз нас і везли смерть нашим рідним, нашим червоноармійцям і командирам Червоної Армії, було щось дике й неприродне. Чомусь особливо обурливим і неприродним це здавалось в тумані: ті ж самі степи, та ж сама наша станція, і перони, й колії наші, а по них ідуть, мчать чужі поїзди, несуть кудись захекану смерть нашим людям, і ти нічого не можеш зробити проти цього, дивишся і мовчиш. Обурливо, принизливо, підло! Туман, звузивши простір, ніби наблизив усі події й зв'язав тебе з ними конкретно, зв'язав щільніше — тут вже й самому собі не скажеш: це від мене далеко. І навіть не подумаєш: це мене не стосується. Навпаки, відчуєш раптом і свою провину в тому, що сталося й відбувається далі на нашій землі, сплундрованій і завойованій ворогом.

Добре наковчена дорога, якою я йшов у тумані й під дощем до комендатури, була ще тверда, хоча й слизькувата. Я був задоволений, що в тумані мене ніхто не бачить, куди я йду, але, як тільки подумав про це, почувся тупіт копит і шерех коліс, і з туману виїхав просто на мене своєю бідаркою Семен Іванович.

— Тпру, — злякано натягнув віжки. — Лиха година, мало на людину не наїхав. Ну й туман же наліг, будь ти неладний. А-а, це ти, — впізнав він мене. — Нам тут і бідаркою по такій погоді їздити не з руки, а він, бач, залізницею пре ешелон за ешеленом. Та ще ж їздять, ти скажи, як на пожежу — не менше дев'яноста на годину. А то й усі сто. Аж земля двигтить. А все на нашого брата везуть, будь воно прокляте!

Він став крутити цигарку, ніби збираючись розпочати довгу розмову, а мені нетерпеливилось спитати, як там Віра. Але я б виказав одразу нашу тайну, якої наче ще й не було по-справжньому, але яку треба було все одно ховати найпильніше — що-що, а це я скоріше відчував, аніж розумів.

— Куди ж це ти нарядився? — спитав Семен Іванович, не дивлячись на мене. Потім, поклавши цигарку в куточок рота, почав лапати себе по кишенях, шукаючи сірники чи запальничку. — Та ще по такій погоді? — допитувався, все ще не знаходячи нічого.

Я витягнув свою запальничку, клацнув і дав йому припалити. Він мовчки кивнув, мовляв, дякую, затягнувся

кілька разів і нарешті звів на мене очі.

— Якщо не секрет, звичайно, — сказав він примирливо. — Не до коменданта випадком?

— До коменданта, Семене Івановичу.

— Викликає?

— Наказав Дем'яну Леонтійовичу, щоб прислав мене зранку.

— Я так і знав, що викличе. Ти там той... На рожен не лізь і губу не копиль. Бо вас там у школах настропили, а тут в окупації, не встигнеш оглянутись, уже й на шибениці висітимеш по-дурному. Скромненько, потихеньку, бо ще ж і нашим знадобишся, як повернеться. Грамотних хлопців у війську тепер тільки дай. І в льотчики, і в артилеристи — мало їх головами наклало. А коменданта не бійся. Так, мовляв, і так, учився в школі, в армії не був, по вас не стріляв. Що вони тобі зроблять? Якесь падлюка, вроді Красного, написала чи шепнула через перекладача, що є, мовляв, такий-то й такий, десятий клас закінчив, комсомолец. Він і заінтересувався. При мені Волошина про тебе питав. А з Волошиним, сліш, заграє. Авжеж, репресований! Та не на того напали, — знизив Семен Іванович голос до шепоту, зіперся в бідарці на одну руку, перехнябився, щоб бути ближче до мене: — Дем'ян Леонтійович, щоб ти знав, золотий чоловік.

— Та я знаю!

— Ну то й іншим скажи, щоб погано про чоловіка не думали.

— Скажу, як ось благополучно викручуся.

— Викрутишся, — впевнено й спокійно сказав Семен Іванович. — Йому ж теж треба знати, хто та що, які тут люди живуть, чим дихають — одне, що служба така, а друге: самому хочеться спокійно жити. Кажуть, до молодих придивляється, бо що ж йому до нас, до старих, придивлятися? У нас сім'ї, та й енергія вже не та, — посміхнувся Семен Іванович. — То у вас ще вітер у голові, так і шукає тебе собі придибенції. — Він знову глянув мені пильно й відверто у вічі, ніби збирався ще щось сказати, дуже важливе й не просте, але тут же й роздумав. — Гаразд, — махнув рукою. — Іди вже. А то він не любить, коли запізнюються. Іди й не бійся. — Поманив мене пальцем, щоб я нахилився, і прошепотів у саме вухо: — Нехай вони на нашій землі нас бояться. — А вголос додав: — Нашу Віру теж запрошувала комендантова куховарка — брва така молодичка, німкеня з Доброї, ага. Дружина нашого льотчика. Приїхала з малою дитиною до матері чи до свекрухи,

а тут і німці. Взяли, бач. Не подивилися, що дружина льотчика. Фольксдойчам вони довіряють.

— То що ж вона казала, де Віру бачила? — спитав я.

— Та сьогодні ж удосвіта прибїгла, принесла нашій матері скатерки, серветки, комендантові сорочки прати. То й Віру запрошувала: прихось, мовляв, до мене, комендант дозволив молодь запросити, а в мене є патефон, потанцюємо. Саме оце танцювати зараз, правда? — сумовито глянув на мене Семен Іванович, і мені від його погляду стало приємно-приємно.

Що не кажіть, він був Вірин батько, і вже за це я його б любив, але він ще й був шкільним товаришем мого батька — майже родич, а головне — розумний і добрий чоловік і ставився до мене, як до сина. З Семена Івановича варто було брати приклад витримки, людської гідності. Його син Іван ще в тридцять дев'ятім пішов на дійсну службу до армії, закінчив училище й став командиром танкової роти. Комендант дізнався й про це. Викликавши Семена Івановича, він спитав:

— Чи правда, що ваш син командує танковою ротою в Червоній Армії.

— Правда, — відповів Семен Іванович. — Тепер, якщо живий, командує вже батальйоном.

— І як ви ставитесь до того, що виховали такого сина?

— А що ж ви хочете, щоб я виховав злодія? — спитав Семен Іванович. — Він служить своїй Батьківщині, як ви своїй. Хіба це погано?

— А ви?

— А я як був хліборобом, так хліборобом і лишився. Знаю своє діло і чесно виконую обов'язки. Вам цього мало?

— Але ж син ваш воює проти доблесної армії фюрера! — гримнув комендант.

— Син, а не я ж? — мовив Семен Іванович, теж підвищивши голос. — Не можу ж я йому наказати не воювати? Та він і не послухав би.

Комендант подивився на Семена Івановича, подумав-подумав.

— Ідіть, — сказав він, — працюйте. Ви чесно відповіли мені. — І більше ні разу не заводив мови про це. Та й бачилися вони після цього дуже рідко — хіба що в степу, коли комендант наїздив поглянути, як працюють люди, скільки вкосили пшениці новими косами, привезеними з Румунії. Але пшениці стояли стіною, були такі дорідні й густі, що ніякими косами вручну їх не взяти, — навіть комбайни поламалися, коли спробували брати на повний хедер. Комбайнів тепер не було, були самі коси, і знамениті пше-

ниці «гостіанум» та «українка» входили в зиму нескошеними: у «Великої Німеччини» нічим було взяти готовий хліб, вирощений на радгоспній ниві і не спалений тому, що, коли оголосили евакуацію і лаштувались до неї, йшли великі літні зливи.

Тепер німці вивезли тільки те зерно, що було на токах, залучивши його в фонд «Операції по обмолоту», якою керував Герман Герінг, грабуючи завойовані землі, а на пні хліб як стояв, так і стоятиме взимку, бо окупанти не мали тут засобів для збирання. І ця стійкість пшениць, вирощених під наглядом тихого й скромного Семена Івановича, мимоволі асоціювалася із його власною стійкістю, нездоланністю, прихованою від стороннього ока.

— Ну, то йди з богом, — сказав він на прощання. — А як звільнишся, поїдеш на степ по магар, бо нічим коней годувати, — ще не запаслися на зиму й на негоду, то я дозволив людям по черзі собі після роботи возити.

— На ниву зараз іще заїхати можна, — висловив я припущення, — а тільки ж дощ, кому охота по дощу в таку далеч іхати, накладати, а потім скидати...

— Треба, сину. Що ж поробиш. Нам особливо треба, щоб у довіру ввійти, а там побачимо. Так що не прогнівайся, коли тебе найперше посылатиму на найгіршу й найважчу роботу. А сьогодні всіх пошлю, бо дощ заходить обложний, невідомо скільки йтиме, то, доки ще можна вїхати на ниву й виїхати з ниви, треба навозити кормів про запас. А тоді нам хоч і до морозів можна буде подождати. Скотину ж нагодувати треба. Ну, я поїхав, а ти там парка не пар і в ріжок не заглядай. Стій на своєму, як стоїш на своїй землі, тільки поменше гонору й зухвальства. А так же ж ти чистий перед ними: нічого не вкрав, не підірвав, не спалив, нікого з них не вбив...

— Нема чим хвалитись, — сказав я.

— Хвалитись, і правда, нічим, зате й критися ні з чим. От і ходи здоровий та спокійний. — Семен Іванович цвьохнув батоном і поїхав, а я з прикрістю поглянув на свої модельні черевики, до яких вже почала братися грязюка, і попрямував до комендатури, розташованої в колишньому приміщенні радгоспної контори.

Відколи поселився тут комендант, її обходили стороною, мов прокажене місце, і навіть стежки, якими вона була обтоптана з усіх чотирьох сторін світу, позаростали травною німицею й бур'яном — у нас це добро наростає особливо буйно теплої, погожої осені, а саме такою й видалась в наших степах осінь сорок першого року. Особливо ж несхожою контора здалась тому, що востаннє я бачив її

покинутою, спорожнілою й напівзруйнованою, як ото повертався з Степівки й знайшов тут лише засохлу кров, закривавлені бинти й стріляні гільзи. Ще й подумав тоді: хто ж тут з наших відстрілювався? Мабуть, оті лейтенант і політрук, яких постріляли по дорозі на другий відділок.

Тепер контора була не лише заново побілена, а й заново отинькована — стіни рівненькі, білі і на вигляд такі міцні, аж дзвенять. Фронтон замінили, і він білів свіжими, гарно підігнаними дошками, наличниками й плінтусами, а козирки піддашся аж сміялися білою сосною і цинковими жолобками. Навіть покрівля в тому місці, куди влучив снаряд, була не просто залатана, а перекрита новою черепицею на всю довжину, і черепицю ту взяли з недобудованої лазні, що світила тепер голими кроквами.

Перед комендатурою чимала площа була встелена квадратними метровими плитами, що пообростали свіжою зелененькою травою, і коли я ступив на них з не такої вже й розгаслої дороги, то мимоволі оглянувся: на білих плитах лишилися чорні сліди моїх підощв, на які налипла багнюка. Я зупинився в нерішучості, не знаючи, що робити: чи затоптувати білі плити далі, чи прямувати до дверей, біля яких стояли дві новесенькі, щойно, мабуть, викувані в кузні чистилки для взуття. Обчищаючи з підощв і підборів налиплу грязюку, я думав про те, яка вона чужа для висілка, оця комендатура, і хвилювався все дужче перед тим, як зайти сюди. Але заходити треба було, раз уже прийшов, і, ретельно витерши ноги ще й об вогкий килимок біля порога, я штовхнув двері, відчувши, як рука злегенька прилипла до свіжої білої фарби, але двері не піддалися, замкнені зсередини. Нові двері могли й туго відчинятися, тому я штовхнув їх плечем вже сильніше і дужче відчув, які вони міцні і як міцно зачинені.

Двері й справді були нездоланні. Я ніколи не бачив банківських приміщень і сейфів, але саме отакі там би й мали бути двері. Значить, і тут замикались, наче від злодіїв, хоч ні золота, ні грошей за цими дверима не було. Оглянувши уважно рівну й холодну площину дверей і не знайшовши на ній ні кнопки електричного, ні ручки механічного дзвінка, я пошкодував, що тут немає й дерев'яного молотка, такого, як ото описують французькі письменники біля воріт монастирів чи середньовічних замків, бо кулаком у такі масивні двері не дуже-то й достукаєшся.

Однак після першого ж мого стукання за дверима не так почувися, як вгадалися легкі й швидкі кроки, прогуркотів засув, дзенькнув ключ, двері рішуче і навидвовиж легко розчинилися, і переді мною виросла на порозі опа-

систа, розкішна молода жінка з приємним і тонким обличчям, з трохи лукавою посмішкою. Вона пустотливо зморщила рівенький носик, примружила карі іскристі очі й опитала:

— Ви до коменданта? — А сама всміхається, наче знає мене, хоч ми ні разу й не бачились, або щось чула про мене чи про оці мої одвідини. Дивиться на мене так приязно, так зацікавлено, що я мимоволі суворішаю і пригадую чомусь школу.

Вона вловила цю перемену, відчинила двері ще ширше й сама відступила разом з дверима під стіну.

— Проходьте, — сказала м'яким співучим голосом, що йшов десь із самої глибини грудей, і вся вона здалася мені привітною і затишною, може, через те, що поверх гарної крепдешинової сукні модного тоді, хоча й темного, кольору «електрик» був одягнений білосніжний, туго накрохмалений фартух із наплічниками, з оборочками, прошвою й мереживами. Буйне чорне в'юнке волосся, високо збите над білим, немов алебастровим, чолом і скручене на потилиці у важку туго корону, обрамляло й відтіняло всю привабливість вузького інтелігентного обличчя, і маленький ротик із нефарбованими, але яскравими повними губами свідчив про м'яку, щирю натуру, про молодість і здоров'я..

— Добрий день, — нарешті зважився я привітатися.

— Доброго ранку, — поправила вона мене, потішилась, видно, з моєї розгубленості.

— Ну, це вже вибачайте, — посміливішав я. — Якщо кажуть «ранок», то мають на увазі ту пору, коли сходить сонце. А зараз воно вже давно зійшло й підбилося височенько, тільки за туманом нічого не видно. Отже, ранок скінчився, а день розпочався.

— Може, й так, але доведеться вам зачекати тут, бо в моїй кімнаті неприбрано, ще й дочка спить, а на кухні гостей приймати вже й зовсім непристойно.

— Я не гість, — сказав я. — Це надто висока була б честь.

— Буде, — пообіцяла вона.

— Гостей запрошують, — нагадав я. — Мене ж викликали.

— А я запрошую вас: приходьте сьогодні увечері до мене з друзями. Буде й Віра, — лукаво поглянула вона на мене, — будуть інші дівчата — дами є, є патефон, а ви виводьте кавалерів. Потанцюємо.

— Які там з нас кавалери, — пхикнув я. — Жоден, мабуть, танцювати не вміє.

— Не може бути. Не повірю, що ви не танцюєте.

— Ну, я ще можу. В Будинку культури в Баштанці навчився, а інші — не знаю...

— От бачите, — підбадьорювала вона мене усмішкою й поглядом, усім виразом гарного й привітного обличчя. — Але давайте ж познайомимося. — Вона різко й сміливо простягла мені руку: — Лена.

— І все? — спитав я.

— Рідер, — додала вона. — А по чоловікові Горностаєва.

— Ви дружина льотчика?

— Так, мій чоловік старший лейтенант, — сказала вона, опустивши очі, і зітхнула. — Старший лейтенант-винищувач. Командир ланки. Був. Ми жили в Ленінграді. Приїхала до тітки в Добру, а тут війна. Не встигла повернутися. Ленінград, ви ж знаєте, був дуже швидко оточений, а я ж з малою дитиною. Галочці ще тільки другий рік. Ну куди мені з нею було рипатись? — спитала вона, ніби виправдовуючись.

— Зраз із Ленінграда дітей вивозять літаками, — мовив я, не подумавши, потім спохватився, та було вже пізно.

— Я знаю, — підхопила вона й так якось дивно глянула на мене, наче збиралася спитати: «А звідки ви знаєте?» Проте не спитала. — І так горе, і так двоє, — зітхнула вона.

— А сюди як потрапили? — обвів я очима коридор і ніби глянув ще вище й ширше, охопивши всю комендатуру.

— Запропонували місце куховарки, я й пішла. А що ж робити? Тітка моя вже стара — яка на неї надія? А так хоч будемо ситі з дочкою. — Вона знову збентежено опустила очі, ніби виправдовувалась, хоч мені зовсім цього не хотілось: хто ж я такий, щоб переді мною виправдовуватися. Та ще в комендатурі. — До того ж тут Мартин працює. Я його ще по школі знала — він мене й порекомендував комендантові. Гарний, порядний хлопець — ви в цьому переконаєтесь, — сказала вона впевнено й широко, ніби я й справді мав у чомусь переконуватися.

Я змовчав, бо ще не знав, для кого він гарний і чому.

— То я зараз доповім, — похопилася Лена.

— Може, комендант ще спить, то можна й зачекати.

— Ну що ви. Він встає щодня о шостій. Як в армії. А Мартин вас знає, — продовжувала вона довірливо, — і комендантові не раз говорив про вас по-хорошому, бо є ж різні люди, знаєте: тому той же подобається, а тому — той. От і доносять комендантові. А Мартин вас захищає. Так що ви не бійтесь. — Вона поправила фартух, чисто по-жі-

ночному торкнулася волосся, перевіряючи зачіску, і пішла в глиб коридора. — Зараз я доповім.

І найтривожніша та найвідповідальніша моя хвилина настала. Серце раптом забилося так, що аж дихання мені перехопило, і я мимоволі приглушено кахикнув, немов захлинувся. І чимдалі хвилювався дужче: було небезпечно зустрічатися з комендантом в його резиденції. Він суттєво відрізнявся від німців, що стояли в нашому селі з лінійними військами й мали йти далі. Як повноважний представник окупаційних властей, він володарював над нами — що хотів, те й міг зробити з кожним із нас, жителів радгоспу, наставлений державним апаратом фашистської Німеччини в зоні бойових дій, якою вважалася вся наша окупована територія, а надто ж та, що була не так уже й далеко від фронту.

Лена вийшла з дальніх дверей така ж усміхнена, як і досі, і не запросила мене, а сказала, що комендант зараз вийде. Проте раніше вийшла з бічних, ближніх дверей дівчинка в білій льолі, заспана й босонога, здивовано глянула на мене й насторожено усміхнулась самими кутками вуст. І саме в цю мить відчинилися й дальні двері, і з них вийшов височенний комендант, на ходу застібаючи мундир, щойно виголений, випещений — одразу видно: не робочої кості й породи, а панської. Доки застібав мундир, я побачив сліпучо-білу сорочку, таких ще й не доводилось ні на кому бачити. Вирячені очі свердлили мене ще здалеку допитливо, вимогливо й суворо, припухлі повіки й припухлі губи свідчили про те, як міцно, як солодко йому спалося цієї ночі, а найголовніше — в замкненому просторі коридора, хоч яким високим його збудували в нашій конторі, комендантові було тісно, та й годі: він мало не сягав своїм бездоганим проділом височенної стелі. І в степу було помітно, який він високий, а тут його двометровий зріст просто вражав, особливо поруч з низеньким Мартином, що підійшов услід за комендантом, і повною та ще нижчою Леною, яка вхопила дитинча на руки, але не змогла повернутися до своєї кімнати, бо комендант підійшов і загородив їй двері.

Мене вразила несумісність цієї високої, дебілої, затягнутої в жорсткий сіро-зелений мундир похмурої постаті, цього мовби висіченого з каменю, квадратного, відгодованого обличчя з білочубим, мов янголятко, й беззахисним дитинчам у білій льолі, з-під якої зворушливо виглядав пупок, і повні оголені ноженята пнулися з куценьких мереживних трусиків. Що б подумав і що б відчув батько-льот-

чик, якщо він живий, побачивши своє дитя поруч із цим тевтонським гевалом.

Ноги, обтягнуті бриджами, товсті й довгі, мов колоди соснові, і халяви хромових чобіт мало не лопаються на литках, і навіть шкіряні леї поміж коліньми й на стегнах напинаються так, що аж риплять на кожному кроці. Живіт у нього втягнутий, а груди випнуті — схрестивши на них руки, він ніби ніс оберемок. Руки були великі, волохаті, порослі цупким рудим волоссям, набагато рудішим, ніж на голові. Він стояв переді мною, широко розставивши ноги-колони, випнувши масивну, добре виголену нижню щелепу, ніби відгородившись могутніми волохатими руками, складеними на високих грудях, нагло втупивши в мене білясто-блакитні банькуваті очі.

— Ну? — спитав він, не відповівши на моє привітання, й дригнув правою ногою, розслабивши її в коліні. — Поговоримо по-німецьки? Перше запитання: чому ти читаєш більшовицьку літературу, та ще на людях? Що це — демонстрація?

— Ні, — сказав я, відчайдушно й наполегливо дивлячись йому у вічі. — Це просто звичка: все життя читаю художню літературу.

— Гм, — він іронічно глянув на Мартина, — вас тут усіх привчали до читання? А коли ж ви працювали?

— Художню літературу вивчали в школі, — посміхнувся Мартин вимушено, і я відчув, що він теж побоюється коменданта. — Нам задавали багато позашкільного читання. Потім це переходило в звичку для багатьох на все життя. Йдеться ж про художню літературу.

— О! — ніби аж зрадів фон Штракк. — Не вистачало, щоб він іще читав «До питань ленінізму» Сталіна чи «Капітал» Маркса! Попереджаю: ніяких книг! Ніяких читань! Щоб я більше про це не чув! Зараз всі сили, весь час треба віддавати роботі, роботі, роботі! Зрозумів? — грізно нахилився він наді мною, не розмикаючи рук.

Мартин кивнув, ніби суфлер, і я кивнув теж.

— Друге запитання: чого це ви здумали їхати в Кінські Роздори? Чи не затим, щоб перейти фронт і втекти до більшовиків?

— Мені сказали, що це ваше розпорядження і що я маю їхати тому, що знаю німецьку мову: в далекій дорозі, мовляв, пригодиться. Мене завжди Семен Іванович першого скрізь посилає: в негоду по магар, у вихідні дні...

— Вихідні дні! — перебив мене фон Штракк з презирством і ненавистю. — Вихідні дні залишаються зараз тільки для німців, та й то лише на батьківщині. А вас же

завоювали! — сказав він з притиском, знову схилившись наді мною, я аж тім'ям відчув, як він нависає над моєю головою і долею. — Про вихідні дні й про читання забувайте! — майже крикнув він. — І чим швидше, тим краще! Бо матимете справу зі мною. — Він розімкнув нарешті свої руки-кляшні, стиснув величезний кулак і помахав ним перед моїм обличчям — кулак був хоч куди, вола можна вбити. — А я, коли б'ю, то найбільше дбаю, щоб не вбити з першого ж разу. — Він знову згорнув руки на грудях і гойднувся з каблуків на носки і назад: говорив це мені, а мав на увазі всіх, сподіваючись, що розмову нашу я передам товаришам. — Ти зрозумів? — нахилився він до самого мого обличчя. — Ніяких книжок, ніяких вихідних, ніяких вигадок — тільки робота і мої вказівки й розпорядження! — Він заглядав мені у вічі нагло й погрозливо. — Затям собі це на все життя! — Він випростався і взявся в боки, ще ширше розставивши ноги.

— Маю до вас письмове прохання, — мовив я і подав йому списаного готичним шрифтом папірця, над яким просиділи з Василем доброї півночі.

— Що це? — здивувався фон Штракк, уп'явшись очима в несподіваний для нього текст. — Ну, ви подумайте! — оглянувся він на перекладача й куховарку. — Він просить дозволу заколотися кабанця. Вперше бачу таку зухвалість! Скільки ж важить ваш кабанець?

— Не знаю, — здвигнув я плечима, — очевидно, близько центнера.

— Ти пишеш, що хвора мати. А хіба ж хворим можна їсти свинину? А як помре?

— Вмирають же не від того, що свинина є, а від того, що її нема, — сказав я невимушено заздалегідь підготовлену фразу, демонструючи свою схильність до гумору.

— Молодець, — комендант засміявся, знову оглянувшись на Лену й Мартина, мовби запрошуючи і їх посміятися. — Добре відповів, правда?

Ті обое й справді засміялися, якось полегшено, ніби співчуваючи. Так ми й стояли в коридорі, і бесіда наша набувала якогось надто вже побутового й мирного характеру, чого мені саме й треба було, на що й розраховував Василь, готуючи мене до цієї зустрічі з комендантом.

— Ну а чого ж батько не прийшов? — спитав комендант.

— Йому б ви відмовили або й вислухати не хотіли.

— А тобі?

— Мені відмовити важче, бо я завтра їду в далеку небезпечну поїздку за Дніпро добувати для держмаєтку

коней. За таку послугу можна було б і дозвіл на кабанця дати — ось на що я розраховував. До речі, свіжини б у дорогу взяли.

— Продукти вам з кладової випишуть. Кейгеру вже віддано розпорядження. А кабанця доведеться здати, як усі здають у Німеччині, і тим більше здаватимуть тут.

— Якщо здавати, то воно ще й ранувато, — міркував я, як справжній господар. — Треба ж усіх свиней не менш як до року догодувати, тоді б вага кожної перевалила за сто кілограмів. Поросят же убивати — то саботаж.

— Авжеж, погодуйте його ще, — комендант повернув мою заяву. — А ми ще й кілограма м'яса з держмаєтку не відправили до Німеччини. Так діло не піде. Ідьте вже у Кінські Роздори, приводьте коней. І от що: як здумаєш втекти, всю сім'ю розстріляємо, — пообіцяв комендант. — Так і знай.

Я промовчав.

— Ти чого мовчиш? — спитав комендант.

— Не хочу на цю тему говорити, — сміливо глянув я у вічі комендантові. — А от як коней багато наловимо, як їх тоді до двох підвід прив'язати?

— Поїдете одною, — сказав комендант. — Інші підводи добудете там. Якщо коні там бігають, то й підводи стоять. А коней не обов'язково прив'язувати — їх можна гнати. Цілим табуном. Випишіть йому аусвайс, — сказав він Мартину й попрямував до кабінету.

Мартин усміхнувся, кивнув мені і побіг вслід за комендантом. Незабаром він виніс мені документи, скріплені печаткою з хижим орлом і підписом коменданта, потиснув руку, близько заглянув у вічі й шепнув:

— Все в порядку. Тільки гляди не встрявай ні в яку халепу.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Щоранку в осінньому тихому лісі під далеким Растенбургом у Східній Пруссії верхи на породистій англійській кобилі-трюхлітці виїздив прогулятися начальник генерального штабу Франц Гальдер. Педантичний навіть серед найпедантичніших німецьких генералів, завжди зібраний, підтягнутий і діяльний, він, здійснюючи керівництво всіма групами армій і сухопутними силами фашистської Німеччини, щодня по два-три рази доповідаючи Гітлеру про становище на фронті й заготовляючи проекти безлічі наказів і директив, примудрився щонаочі перед сном, хай там що, гебельберзьким старовинним стенографічним шрифтом до-

сить докладно, майже вичерпно занотовувати бойові дії військ і головні акції генерального штабу, що відбулися протягом дня. Наслідком цієї дивовижно послідовної й безперервної роботи, на яку не могла вплинути ні загостреність становища на фронтах, ні взаємини з головнокомандуючим сухопутними військами фельдмаршалом Браухічем, ні невірніоваженість характеру Гітлера, ні підступність Герінга, Йодля і Кейтеля, явився документ другої світової війни — тритомний «Военний щоденник», що в підзаголовку визначається як «Щоденні записи начальника генерального штабу сухопутних військ 1939—1942 рр.» Третій том охоплює події «Від початку російської кампанії до маршу на Сталінград (22.06.41—24.09.42)», тобто до дня відставки Гальдера, коли Гітлер, вислухавши чергову невтішну денну доповідь начальника генерального штабу, розгнівався, покинув свій бункер і передав йому через ад'ютанта цидулу: «Ми повинні розстатися...»

До того дня було ще далеко, а поки що в ставці фюрера панувала піднесеність, викликана успішними діями всіх трьох груп армій, коли 10 жовтня стався випадок, що вніс до щоденника Гальдера єдину перерву, і всі історики другої світової війни, котрі звикли звертатись до зібраних тут відомостей про бойові дії на Східному фронті, спотикаються в найвідповідальніший період битви за Москву, не знаючи його кваліфікованих і вичерпних записів з 10 жовтня по 3 листопада 1941 року.

Того ранку, як завжди, о 6.00 Гальдеру подали засідлану лошицю, і він пустив її лісом поміж деревами грайливим кроком, з вихилясами й пританцьовуванням, коли вона, хизуючись юною силою й кокетливою граціозністю, похлюливо косилася викоченим оком на куші й дерева, що ледве проступали з туману й світанкової імли, гриміла вудилами, роняючи піну, йшла боком-боком, так що генерал-полковникові ніяк не вдавалося вирівняти її, хоч він стискував шенкелями її боки, натягуючи повіддя, пускав у хід остроги, навіть стек. А в растенбурзькому лісі водилося багато зайців, бо полювання тут заборонялося одвіку, і молода гаряча кобила Гальдера, збочивши з дороги, мало не наступила на одного з них. Він спав під мокрим кущем крушини. Заєць не підскочив — заєць вибухнув, мов снаряд, і злетів над кущем, а потім шаснув спросонку й переляку кобилі під ноги. Та здригнулась, неначе її вмить пройняло струмом. Коротке, мов зойк, високе іржання шарпонулось над сонним світанковим лісом, і могутня сила вирвала Гальдера із сідла, жбурнула об землю. Як і коли він вивільнив ноги із стремен, як падав, випустивши повід із рук,

залишилося таємницею, бо все йому вибив із пам'яті не-самовитий, шарпкий біль у плечі і здогад: «Міна!» Наступної миті блискавично майнув перед очима власноручний короткий місячної давнини запис у щоденнику: «Нещасний випадок з Шобертом. Смертельний наслідок». І все. «Так і про мене буде записано», — встиг подумати він, перш ніж зрозумів, що не вбитий. Плече боліло нестерпно й дедалі дужче, набрякало і вже, здавалось, не вмещалося в мундирі. Він підвівся з великими труднощами, а ставши на ноги, тільки тепер зрозумів, що всього-на-всього упав з кобили й сильно вивихнув праву ключицю. А може, й зламав.

Повернувшись до своєї резиденції, Гальдер негайно подався до резервного госпіталю в Летцені на лікування. До нього були приставлені найвизначніші спеціалісти: начальник госпіталю, головний лікар капітан медичної служби доктор Ульріх, ординатор, що безпосередньо мав його лікувати, капітан медичної служби, професор доктор Вустман, хірург, начальник Кенігсберзької лікарні, що прилетів негайно санітарним літаком, сестра Ерна Лізау. Вивих йому вправляв начальник лікарні з Кенігсберга, і вправляв так болісно, що Гальдер не запам'ятав його імені й дуже зрадів, дізнавшись, що він того ж дня повернувся до Кенігсберга і більше не приїде, бо немає потреби. На всю праву руку, проте, було накладено тугу гіпсову пов'язку, і Гальдер не міг писати цілих три тижні. В госпіталі він пробув лише три дні, але й сюди донесення продовжували надходити, і він зрозумів, що начальник генерального штабу не має права хворіти, тому 14 жовтня домігся виписки й повернувся в ставку, щоб приступити до виконання своїх обов'язків, хоча писати все ще не міг. Через тиждень права рука була частково вивільнена од гіпсу, після чого регулярно відбувалися перев'язки, але рука слухалася погано.

Щодня після ранкової доповіді він одвідував госпіталь у Летцені, в одному з павільйонів якого професор доктор Вустман обладнав для Гальдера ортопедичний апарат для вправ і відновлення функції правої руки. Там пили вони каву на самоті, вели бесіди, що тривали й під час вправ, і доктор Вустман, може, єдиний в усій фашистській Німеччині, довідався про те, які тяжкі бої точаться під Москвою. Гальдер, захопившись інтимністю й довірливістю бесіди, сказав своєму лікареві про це, хоч тут же й пошкодував за свою відвертість. Але відвертість інколи проривалася не лише в нього — навіть у Гітлера. Коли 4 листопада Гальдер повернувся з Летцена в ставку, його зустрів генерал-фельдмаршал Браухіц, котрий шойно прибув із штабу гру-

пи армій «Південь». Був дуже занепокоєний станом здоров'я фельдмаршала Рундштедта і труднощами осіннього бездоріжжя, нестачею у війська боеприпасів і продовольства, скаргами на концентрацію сил радянської авіації в районах Москви й Ростова. Вигляд самого головнокомандувача і його настрої, дратівливий, похмурий, справили на Гальдера гнітюче враження.

Це був період відносно спокійної обстановки на фронтах, зумовлений суцільним бездоріжжям, вимотаністю й перегруповуванням військ з обох сторін для ведення наступних бойових дій, що обіцяли бути ще впертішими, запеклішими, бо вестимуться фактично вже під стінами Москви. Перед нарадою начальників штабів груп армій, піхотних армій і танкових груп та всіх видів збройних сил Гітлер запросив Браухіча й Гальдера, щоб обговорити з ними завдання на майбутній наступ, про який саме і йтиметься на нараді. Вперше від початку війни з Радянським Союзом він прийняв їх у своєму кабінеті сам, без Кейтеля і Йодля і навіть без генерал-ад'ютанта Шмундта.

— Я вважаю, що існує три райони, які можуть стати для нас небезпечними в майбутньому, крім Середземноморського театру, що стоїть уже зараз на першому плані, — почав Гітлер, як тільки вони зайшли й привіталися. — По-перше, це район Мурманська, де можливий англійський десант. Навесні туди треба відправити ще одну піхотну дивізію.

— Ви надаєте надто великого значення англійцям, — мовив Браухіч здивовано й навіть сердито.

— Я вже не раз говорив і казатиму, що англійці — дуже впертий противник. Особливо в обороні. З ними нам ще доведеться зіткнутися. Хоча й не в метрополії, де вони були б найупертіші, а на інших театрах, та це справи не міняє.

— Що ж стосується мене, — сказав Браухіч, — то я згоден воювати з англійцями де завгодно, аби тільки не мати перед собою Росії. Адже росіяни впертіші за англійців удесятеро, а більше їх уп'ятеро. Зараз під Ростовом — свіжі дивізії, на Північному Кавказі виявлено п'ять нових армійських штабів, під Москвою, особливо на фронті другої танкової армії Гудеріана, — сибірські кадрові корпуси, прекрасно екіповані для ведення бойових дій взимку, під Тихвіном — теж нові дивізії та морська піхота, перекинута з-під Кронштадта. Складається враження, що людські резерви тут невичерпні.

Гітлер довго мовчав, слухаючи Браухіча. Мовчав і тоді,

коли той виговорився. А потім сказав свою знамениту фразу:

— Двадцять другого червня ми відчинили двері, не знаючи, що нас за ними чекає. — Він стиснув кулаки, потім нервово хруснув пальцями в суглобах. — Якби наша розвідка спромоглася розкрити мобілізаційні можливості Росії й попередила нас, мені було б набагато важче віддати наказ про наступ і підписати план «Барбаросса». В цілому тепер можна очікувати, що обидві ворогуючі групи країн, не будучи в змозі знищити одна одну, дійдуть компромісної згоди. Але це так, — спохватився він, — розмірковування наперед, звичка політика, а не полководця...

Гітлер явно шкодував за тим, що висловив свою думку так відверто, кинув на Браухіча палаючий, лихоманковий погляд.

— Хоч Англія — морська імперія, ви, як головнокомандуючий сухопутними військами, не маєте права недооцінювати її піхоту, — різко сказав він. — Але повернімося до театру бойових дій у Росії. Другим районом, що стане для нас небезпечним в майбутньому, є центральний район, де спостерігається найбільша активізація росіян. Те, що не встигнемо зробити цього року, варто провести в наступному році. Необхідно просунутися до Волги. Якщо не суцільним фронтом, то експедиційними силами. І, нарешті, — нафтоносні райони Кавказу. Оволодіння ними теж доведеться перенести на майбутній рік. Тут теж ми маємо рахуватися з можливістю прибуття англійських підкріплень через Іран, а також з Іраку. Що ж до вашої оцінки обстановки на фронті, то я з нею згоден, — кивнув він на пам'ятну записку, складену Гальдером і підписану Браухічем. — Я ще раз її обміркую і пришлю вам письмову відповідь. А зараз мене цікавить можливість збільшення авіаперевозок повітряним транспортом, а також я вимагаю поліпшити озброєння дивізій, що перебувають на Заході, за рахунок розформованих дивізій. Після цього я вас не затриму.

Браухіч і Гальдер відкланялися. Поїзд, що віз їх од гітлерівського бункера до штабу ОКГ, мчав просторами Східної Пруссії, милої їм обом. Вдалині виднілися замки, латифундії поміщиків, там були теплі каміни в затишних кімнатах, готувалися смачні домашні обіди, лаштувалися б у мирний час розкішні лови з кіньми, собаками, довідченими єгерями, а тут треба було знову думати про війну, думати за своїх генералів і за противника, розгадувати його наміри й виробляти та забезпечувати план другого генерального наступу на Москву, що мав розпочатися 15—

16 листопада. І хоч противника перед деякими з'єднаннями не було зовсім, Гудеріан, проте, не міг взяти Тулу, лиш незначними силами просунувся в напрямі Кашири, ведучи розвідку боем, і командування групи армій «Північ» хоч трохи й поліпшило свої позиції, наступаючи на Тихвін, виявляє велику нервозність, побоюючись сильних атак противника з району Ленінграда, і вимагає підкріплення. А на півдні 1-а танкова армія наштовхнулася на впертий опір, радянська авіація завдала сильних бомбових ударів по її військах. Про все це вони довідалися з бойових донесень, що надійшли з штабів груп армій. Виявлено також зосередження радянських військ силами до трьох дивізій на схід від Керченської протоки та скупчення ешелонів північніше Донбасу. Гальдер подумав, що в донесеннях мовиться про останні ешелони з евакуйованим майном та устаткуванням, а тим трьом дивізіям на Керченському півострові не надав ніякого значення. Пославшись на головний біль, Рундштедт пішов відпочивати, а йому, Гальдерові, треба було викликати першого обер-квартирмейстера генштабу та начальника головного штабу ВПС генерал-полковника Ешоннека для обговорення питань, порушених фюрером.

10 листопада вранці він одержав повідомлення про тяжкий серцевий приступ у Браухіча — небезпечна і навряд чи виліковна хвороба. І того ж дня підполковник Гебб з управління кадрів доповів, що треба замінити кимось командуючого 2-ю армією генерал-фельдмаршала фон Вейхса, який теж тяжко занедужав.

Це його дуже стривожило. Він увечері підрахував втрати й довідався, що з 22 червня по 6 листопада 1941 року всього втрачено 22 432 офіцери і 663 676 унтер-офіцерів та рядових, а загальні втрати сухопутних військ Східного фронту (без хворих) становлять 686 108 чоловік, тобто 20,17 процента від загальної чисельності військ Східного фронту (3,4 млн. чоловік).

Було про що подумати Гальдерові того вечора: хоч вермахт ще й тепер залишався величезною силою, та щось у ньому вже починало не спрацьовувати.

11 листопада, напередодні другого генерального наступу на Москву, Гальдер записав у своєму щоденнику:

«Розмова з генералом Грайфенбергом (начальник штабу групи армій «Центр»):

У нас і в командування групи армій «Центр» існують різні точки зору з питань:

а) Про строки відновлення наступу. Ми вважаємо надто ранній строк небезпечним, оскільки не буде можливості

забезпечити війська достатнім постачанням.

б) Про роль, яку повинна відігравати в наступальній операції 2-га танкова армія.

Прохання: до прийняття командуванням групи армій остаточного рішення постійно підтримувати з нами тісний контакт.

У розмові з фон Боком торкалися тих самих питань, що і в розмові з Грейфенбергом.

До пункту «а»: Командування групи армій поставило перед собою в наказі найближчу й кінцеву мету наступу, фон Бок вважає, що стан військ робить сумнівним досягнення навіть найближчої мети. Тому він поставив своїм військам попереднє обмежене завдання: вихід до Москви-ріки в районі Москви та до каналу Москва — Волга.

Запаси постачання поки що не відповідають поставленій меті. Боєприпаси, необхідні для її досягнення, ще на підході. В результаті створити запаси, не враховуючи щоденних бойових витрат, неможливо. За умови нормального підвозу боєприпасів необхідне їх накопичення буде завершено протягом кількох днів.

Точка зору фон Бока: якщо навіть ми досягнемо тільки проміжної мети («синиця в руках»), то й тоді варто розпочати наступ, тому що всяке очікування наближає загрозу суворої, сніжної зими. Може трапитись, що ми, продовжуючи очікувати, коли з'єднання накопичать достатню ударну силу, будемо заскочені зненацька несприятливою погодою і взагалі не зможемо розпочати наступ. Оперативних «трюків» більше робити зась. Перегрупування військ неможливе. Потрібні лиш цілеспрямовані тактичні дії, відповідно до обстановки.

До пункту «б»: Противник застосовує потужні атаки проти танкової армії Гудеріана. Обстановка не зовсім ясна. 2-га танкова армія відтягнула на себе сили противника, що на південь від Оки, і таким чином настільки полегшила становище 4-ї армії, що в останньої є всі можливості переходу в наступ. Навіть не піддаючись атакам противника, Гудеріан навряд чи зміг би зараз відкинути противника перед своїм фронтом. Однак, на виконання завдання, поставленого перед Клюге (4-та армія), це не впливає. Командування групи армій розвернуло 35-й армійський корпус 2-ї армії різко ліворуч.

17.00—19.00 — Візит до хворого главкома: обговорювали обстановку на фронті та оперативні плани командування груп армій та армій. Господарські питання в окупованих областях.

20.00 — Від'їзд спецпоїздом із станції Ангербург на на-

раду з начальником штабів груп армій та армій. Мене супроводжують генерал Вагнер, генерал Буле, Грольман, Цільберг, Гелен та кілька молодших офіцерів. Путь через Ейдкупен, Каунас».

Незважаючи на величезні успіхи німецьких військ на півдні, де вони захопили Ростов, на півночі, де оточили Ленінград і взяли Тихвін, а надто ж під Москвою, в центрі, де вони вийшли до Істринського водосховища й навіть форсували його, а також, обійшовши Тулу, досягли Каширі й вийшли на Можайську лінію нашої оборони, від якої до Москви лишалося всього тридцять кілометрів, атмосфера в ставках ворогуючих армій, якби хтось міг її спостерігати одночасно, спочатку вирівнювалась, ставала майже ідентичною, а в момент найбільшої небезпеки для Москви, мовби проти всякої логіки, ставала дедалі спокійнішою у нас і нервовішою у німців. Навіть зараз, коли все, здається, вже відомо з документів, мемуарів і спогадів, дивно читати про те, як схвильований до краю фельдмаршал Кейтель буквально увірвався до Гальдера в день захоплення групою армій «Південь» Ростова і став кричати:

— Тривога в ставці фюрера! На фронті першої танкової армії склалося критичне становище, але ніхто нічого не робить, щоб їй допомогти! Командування групи армій має доповісти, які заходи воно здійснило для підтримки Клейста!

А сам Гальдер на нараді з обер-квартирмейстерами армій Східного фронту 23 листопада 1941 року, мабуть, несподівано для всіх ніби міркує вголос, забувши про цензуру і про зберігання військової таємниці:

— Англія більше не являє загрози на континенті. Вона переносить воєнні зусилля на периферію (Росія, Близький Схід, Північна Африка), маючи за мету блокувати європейський континент, спираючись на французьку Північну Африку, Західну Африку, Америку та Ісландію. Чи маємо ми сили й засоби розв'язати майбутні завдання і чи здатні ми далі вести війну таких масштабів, планомірно й економно використовуючи окуповані нами території, тобто витримати економічні випробування в світовому масштабі — це покаже майбутнє... Засоби, які ми маємо для ведення війни. Вони, природно, обмежені, по-перше, в зв'язку з постійними витратами їх, а по-друге, через велетенську протяжність території, котру захищають наші збройні сили. Таких сухопутних військ, які ми мали до червня 1941 року, ми вже ніколи не матимемо... Ми повинні мати на увазі, що нікому з противників не вдасться остаточно знищити

другого чи вирішальним способом завдати йому поразки. Можливо, війна зміститься з площини воєнних успіхів у площину здатності вистояти в моральному та економічному відношеннях, не змінюючи притому жодного з тих завдань, котрі завжди стояли перед військовим керівництвом. Головне завдання — завдати противникові якомога дошкульніших втрат наявними засобами. Вимога економії сил і засобів все сильніше висувається на перший план. Використання нашими збройними силами захоплених територій набуває все важливішого значення.

Відвертість начальника генерального штабу, безсумнівно, приголомшила армійських обер-квартирмейстерів Східного фронту. Можливо, це були думки гіркі й вистраждані. І щоб якось зм'якшити враження від цих висловлювань, Гальдер, перейшовши до характеристики воєнної обстановки, заперечив свої правдиві висновки.

— Військова могутність Росії, — сказав він після великої паузи, — більше не являє собою загрози для Європи. Противникові завдано вирішального удару, що у великій мірі забезпечено оперативною й чіткою роботою служби постачання. — Це вже був прямий уклін і явний комплімент оберквартирмейстерам, схожий на підсолоджену пілюлю. — Та противник ще не знищений. Остаточо розгромити його в цьому році ми не зможемо, незважаючи на чималі успіхи наших військ. Колосальні розміри території та невичерпність людських ресурсів цієї країни взагалі не лишають надій на повну поразку противника. — Аж он як вони заговорили вже в 1941 році, стоячи під Москвою! А далі Гальдер і зовсім удався до брехні, що особливо контрастувала з тим щирим, хоча й вимушеним зізнанням, яке прозвучало на початку його промови. — Розуміється, ми це усвідомлювали з самого початку, — продовжив він, не моргнувши оком. — Цього року ми повинні наступати доти, доки не буде створено сприятливих умов для продовження наступу в майбутньому році. — Він випив води, перелічив найважливіші завдання нинішнього року: — Ладоба — з'єднання з фіннами; Москва, район Тула, Рязань; район Єлець, Воронеж, особливо район нижньої течії Дону, — і назвав найближче завдання групи армій «Південь» на 1942 рік: — Майкоп (з боку Дону й Керчі), — і знову, повагавшись, висловив свою сувору й об'єктивну думку: — Для проведення широкомасштабних операцій, як це було досі, передумов уже нема (зменшення бойової чисельності військ, погіршення постачання). Ми повинні виконувати наші завдання крок за кроком, тобто ізольованими акціями. Звідси виходить, що не буде віддано ні-

якого загального наказу «Стій! Розташуйсь по квартирах!», що з минулих років увійшло в звичку командування й військ. Ми повинні чинити тиск на противника, відповідний завданням, що виникають. Завдання ж майбутнього року (Кавказ, Волга, Вологда, з'єднання з фінськими військами) вимагатимуть від нас поповнити й організаційно пристосувати війська до змінених умов, забезпечити бази постачання, відновити дороги й зв'язок так, щоб вони відповідали постійним вимогам...

Ми не знаємо, про що говорив Гальдер під час дружньої вечері з обер-квартирмейстерами, що відбулася того ж дня в казино, але можна й так здогадатися, що вечерея та була не з веселих: успіхи були, тут нічого не скажеш, намітилося й взяття Москви, але війська зайшли так далеко, а Червона Армія з кожним днем нарощувала контратаки, посилювала опір на всіх напрямках, так билася за кожний населений пункт і навіть рубіж у відкритому полі під Москвою, що ці досвідчені й вишколені генерали, справжні військові спеціалісти, знаючи резерви поповнення й постачання вермахту, не мали підстав для веселощів.

В період найтяжчого становища під Москвою мало кому доводилось бачити Сталіна, бути в його кабінеті. Проте авіаконструктору Яковлеву пощастило в ті тяжкі для нашої столиці й держави дні зустрітися з Сталіним у домашній обстановці: треба було негайно евакуювати з Москви, вслід за вивезеними вже в тил конструкторськими бюро та їхніми промислово-технічними базами, провідних конструкторів як найбільшу оборонну й державну цінність.

«Сталін прийняв мене і наркома, — записав того ж дня Олександр Сергійович, повернувшись до Наркомату, — у Кремлі в себе на квартирі, в ідальні. Була четверта година дня. Коли ми зайшли до кімнати, то відчули якусь незвичайну тишу й спокій. Сталін був сам. Очевидно, перед нашим приходом він приліг відпочити. На стільці біля канапи в білому полотняному чохлі лежав розгорнутий томик Горького, перевернутий догори корінцем.

Привітавшись, Сталін став походжати вздовж кімнати. Я дуже уважно вдивлявся в цю знайому постать і намагався відгадати душевний стан... Він був спокійний, в ньому не помітно було ніякого збудження, ніякого хвилювання. Відчувалась, щоправда, крайня перевтома Сталіна, пережиті безсонні ночі. Обличчя його було блідіше, ніж звичайно, на ньому були помітні сліди втоми й турбот. За весь час розмови з нами, хоч і невеселої, його спокій не тільки не порушився, але й передався нам.

Він, не поспішаючи, м'яко походжав уздовж обіднього столу, розламував цигарки й набивав тютюном свою люльку. Він робив це дуже неквапливо, якимось по-домашньому, а від цього й уся обстановка навкруги ставала звичайною і простою. Заспокійливо впливали також і прим'ята канапа, на якій він щойно відпочивав, і томик Горького, й розкрита, неповна чорно-зелена коробка цигарок «Герцеговина Флор», що лежала на столі, і сама манера набивати люльку, така звичайна й добре знайома.

Розмова почалася з обговорення найважливіших питань, що стояли перед авіаційною промисловістю і були пов'язані з випуском літаків з мінімальними втратами від евакуації. Сталін чітко й цілеспрямовано поставив перед нами цілий ряд завдань і вказав, як їх здійснити. Він вніс поправки в деякі заходи, запропоновані Наркоматом по евакуації заводів, причому обачливо виходив із можливостей залізничного транспорту.

Після обговорення конкретних питань, пов'язаних з роботою наших конструкторів та заводів у евакуації, розмова перейшла на загальні теми про війну, про останні події, про наступ гітлерівців. Сталін розглядав тяжке становище, в якому перебували тоді наша країна й армія, досить тверезо. Він не надавав вирішального значення тому, що німці вже захопили велику частину нашої території і підійшли зовсім близько до Москви. Він говорив, що все одно німці не зможуть витримати такого напруження довгий час і що в цьому розумінні наші можливості й наші необмежені ресурси відіграють вирішальну роль у перемозі над ворогом.

Сталін говорив, що тільки в нашій країні можливе становище, коли за таких воєнних успіхів ворога народ одностайно і згуртовано став на захист своєї Вітчизни. Жодна інша країна, на його думку, не витримала б таких випробувань, жоден уряд не втримався б при владі.

В той же час він з гіркотою і великим жалем висловив думку, що деякі наші військові (йшлося про вищий командний склад) покладались на свою хоробрість, класову свідомість та ентузіазм, а от на війні виявилися людьми недостатньо високої культури, недостатньо підготовленими в галузі технічній. Нинішня війна, говорив Сталін, різко відрізняється від усіх минулих війн як війна машин. Для того, щоб командувати масами людей, які керують складними бойовими машинами, треба добре їх знати і вміти організувати.

Однією з серйозних причин наших невдач на фронті він вважав нечітку взаємодію окремих родів зброї. Він розпо-

вів нам про заходи, котрі вживаються для того, щоб у найкоротший термін усунути всі ці недогляди... Судячи з того, як змінилася обстановка під Москвою, ці заходи мали величезний вплив на хід подальших воєнних операцій.

Мені дуже хотілося поставити йому одне запитання, але я не зважувався, однак, вже прощаючись, не витерпів:

— Товаришу Сталін, а вдасться втримати Москву?

Він відповів не одразу, пройшовся мовчки по кімнаті, зупинився біля столу, набив люльку свіжим тютюном.

— Думаю, що зараз не це головне. Важливо пошвидше накопичити резерви. Ось ми з ними пововтузимось ще трохи і поженемо назад...

Ми вийшли від Сталіна з твердою вірою в те, що, якими б тяжкими не були тимчасові невдачі, все одно незаперечна перевага на нашому боці й наша перемога неминуча¹.

Коли порівняти ці два документальні свідчення, а вони ж найточніші, то ми ніби побуваємо у двох ворогуючих ставках і побачимо, як мінялася там обстановка. Звичайно, і зараз вражає спокій і впевненість Сталіна, що могла б здатися віщою й надлюдською, проте тут немає ні містики, ні геніальної прозорливості: у нього в кишені лежав блокнот, де було записано строки бойової готовності нових формувань і доставки на фронт поповнених та новосформованих армій: 9-ї й 37-ї під Ростов, 1-ї ударної на північний фас оборони Москви, 20-ї під Калінін, 10-ї та 61-ї армій на південний схід від столиці. Сталін тут виступав не в ролі оракула чи провидця, а сам дбав про формування й оснащення нових армій, про високу бойову підготовку і вчасне висування їх в зону бойових дій на випадок прикриття ділянки фронту, де прорветься ворог, а також для контрнаступу, щоб ввести в бій, коли ворог видихнеться й зупиниться. Він виходив у своїх судженнях із залізної логіки, що ґрунтувалася на тверезому розрахунку і конкретних обставинах, а також із того, що тил нарешті почав давати боєприпаси й озброєння, а органи Генерального штабу, котрі відали мобілізаційними резервами, налагодили роботу і діяли безвідмовно.

Фашистська ж Німеччина армію свою до ведення бойових дій в умовах зими не підготувала, а до затяжної війни виявилася непридатною: її економіка, воєнний потенціал і людські ресурси розраховані тільки на блискавичну війну — так званий бліцкриг, який Червона Армія своїм за-

¹ А. Яковлев. Цель жизни. Издание 2-е, дополненное. М., Полигиздат, 1970, стор. 295—297.

пеклим опором зводила нанівець і ось-ось мала зірвати остаточно.

«Терміново, Соколюкові. Птахи прилетіли опівночі, гніздо розбили. Добудова виключена. Матеріал вивозиться Круппу, Тіссену за адресами «Демаг-алькет», Фалькензее під Берліном, «Дешімаг-везер», Бремен. Блукачів вислав у Кінські Роздори під Запоріжжя вслід за птахами третього дня. Жду розпоряджень. Лоцман».

Недоречностей, як завжди, уникнути не вдалося: кілька явочних квартир виявилися непридатними, бо їх обрали собі на постій німці. Очевидно, ті, хто готував базу його групи, вже без полковника Соколюка, були романтиками від народження чи від прочитаних книг, як це й водиться в приморських містах. Інакше не вибирали б для явочних квартир усамітнені тихі особняки, які стали резиденціями впливових осіб з гебітскомісаріату, польової комендатури та шефів СД й гестапо, і не заривали б вибухівку в клумбу перед колишнім Історичним музеєм, де тепер розмістилась фельджандармерія, виставивши саме біля клумби на перехресті двох вулиць цілодобовий пост. Комлеву дуже хотілося, щоб хоч один з тих розпорядників потрапив до його групи і попався йому тепер. Принаймні хоч спитати б можна було: як він планував скористатися вибухівкою? Може, провід чи бікфордів шнур присобачив би до неї й зірвав саму клумбу? Але ж для чого?

Взяти її, приготовлену для його групи, було неможливо. Жандарми стояли на посту, мовби спеціально оберігали склад вибухівки, хоча й не мали про це ніякого уявлення. Він відпустив по обіді свого кучера з бричкою, а сам дозволяв собі прогулятись за дня, щоб не викликати підозри увечері, по тих вулицях, де були явки, де було заховано зброю і вибухівку. Планувалось все розмістити в різних районах міста, щоб використати при першій потребі найближчі тайники, і це було розумно. Але в ряді випадків таке розміщення виявилось також досить необачним. І поправити багато чого було вже неможливо.

Він ще раз пройшов протилежним боком вулиці повз жандармерію, сподіваючись, що пост вони знімуть або хоч перенесуть, але жандарм з бляхою на грудях і гвинтівкою з примкнутим багнетом напереваги ходив навколо клумби, весь аж сяяв у новесенькій уніформі, наче йому її щойно купили й поставили тут перед тим, як платити за придбане обмундирування у касу. Комлев лютився — у війну, та ще в його ділі, найменший прорахунок був майже смертельний. Ті, що так своерідно «подбали» про його групу, не

стали чекати подяк — заздалегідь рвонули на схід, як тільки з Лиманська виїхав за своєю армією полковник Соколюк, що повністю поклався на них і вже не зміг перевірити. Клопотів тоді в нього було доволі.

Жандарм ковзнув по Комлеву поглядом, зупинився, ніби пізнавав. «Мабуть, бачив мене в свиті адмірала чи в товаристві Гофмана», — подумав Комлев. Проте вирішив більше не з'являтися тут, не ятрити собі душу та не бенджити постових фельджандармів, бо це народ лютий і безжальний, до того ж дуже підозріливий. Комлев починав засвоювати закони й особливості внутрішньої служби вермахту, стосунків між відомствами військової адміністрації окупантів, спостерігаючи їх у службовій обстановці.

Сьогодні він раніше поїхав з роботи, щоб передати радистові текст закодованої радіограми, а також щоб попередити Клару Фрідріхівну, що в них будуть високі пости: адмірал запросив генерал-полковника Манштейна послуhati гру Ельзи і провести вечір в колі милої інтелігентної німецької родини. Звичайно, будуть і Гофман, і його ад'ютант, співробітник комендатури майор фон Прізен, і ад'ютант адмірала Бодеккера капітан-лейтенант Хассельман, котрі давно мріють познайомитися з кращим оперативним мислителем і завойовником Франції Манштейном, слава якого зростала й множилась, особливо після того, як за два тижні, увірвавшись в Крим, він оточив Севастополь. У Лиманськ генерал-полковник приїздив після наради з маршалом Антонеску, що відбулася в щойно зайнятій румунами Одесі. На нараді йшлося про подальше використання в Криму 4-ї румунської армії і взаємодію штабів та командування. Найперше ж Манштейн домагався всієї наявної артилерії з достатньою кількістю боєприпасів і особливо великокаліберної, осадної, якою мав намір подавити севастопольські укріплення, штольні, доти й берегові батареї. Манштейна в штабі Антонеску зустрічали й проводжали як героя, що завоював Крим і позбавив більшовиків можливості з його аеродромів бомбардувати нецінні нафтові родовища Плоєшти, і задовольнили всі його вимоги.

Вночі Манштейн виїхав з Криму, покинувши армію на підступах до передового рубежу севастопольської оборони, зранку вирвав усе, що треба й можна було вирвати з Румунії, в тому числі й великі запаси пального для своєї армії, а на обід, запланований у Лондонському готелі, не залишився, пославшись на негайний від'їзд до своїх втягнутих у бої дивізій, що зупинилися перед укріпленнями і

чекають його рішень і наказів, бо облога зовсім не те, що наступ на широкий відкритій місцевості.

Проте, зупинившись у Лиманську, щоб пообідати й відпочити, він прийняв запрошення Бодеккера і Гофмана, що перехопили його через працівників тилових служб одинадцятої армії, котрі ще залишилися тут, налагоджуючи постачання армії, і приїхав до Ассманів зі своїм ад'ютантом та охороною, що прогулювалась перед будинком. Свіжий після ванни, напрасований так, ніби його збиралися фотографувати для журналу мод, був він стриманим і сухуватим у ставленні до всіх, навіть дамам — ніякої уваги. Сидів як привезений і, здавалося, робив велику послугу всім своєю присутністю. Всього два-три рази пригубив чарку й не дозволив доливати її. До їжі не доторкнувся. Мовчав тяжко й похмуро, весь час щось думав і зовні не виявляв ніяких емоцій — хіба що невдоволення тим, що думати йому заважають то розмовами, то пропозиціями покласти щось на тарілку. «Не те, не те», — промовляв його вигляд, гордовитий і похмурий, подавляючи й пригнічуючи всіх, позбавляючи розкутості й невимушеності навіть старого адмірала, що насидівся в яких завгодно салонах, не раз обідав з гросадміралом Редером і навіть був на прийомі у фюрера.

— Ви так пригнічені, пане генерал-полковнику, — сказав Бодеккер, не витримавши, — що я міг би подумати про якісь неприємності в Криму, коли б не знав, що ви блискуче очистили його від більшовиків за два тижні.

— Не хотілося б обговорювати оперативну обстановку, як і власний мій настрій в присутності дам, але мушу нагадати, що мене покликано сюди, щоб пригостити музикою, а натомість частують коньяком, який я переносу з великими труднощами, та й то в найменших дозах. Отже, — повернувся він до Ельзи, — у мене є півгодини, — зиркнув на циферблат масивного золотого годинника. — Перед далекою дорогою хотів би послухати щось із «Тангейзера» чи «Лоенгріна».

Ельза сіла за рояль, погортала ноти. Урочисті, важкі, мовби підземні такти маршу з «Тангейзера» раптом відбилися на похмурому обличчі Манштейна, мовби висвітили його зсередини ще суворішими світлотінями, штрихами й рисами, і Комлеву здалося, що музика Вагнера ніби заново ліпила обличчя Манштейна чи, навпаки, знаходила в ньому своє втілення. В цих ритмах і звуках так само важке, як і музика, обличчя завойовника Франції і Криму кам'яніло ще дужче, і мимоволі пригадалося Валерію Петровичу, що «Манштейн» — це і є «кам'яний чоловік»,

«чоловік-камінь» у перекладі на нашу мову. А марш звучав, набираючи сили й тихшаючи в залежності від того, як модулював його звучання великий і похмурий майстер симфонічної опери, і дивно було бачити, як захоплення збільшує похмурість Манштейна, надає його обличчю якогось містичного, відстороненого настрою, так що воно й само вже ніби слугувало зоровим доповненням до трагічної музики Вагнера. «Дивно, — подумав Комлев, — Вагнер, прославляючи героїв древнього германського епосу, неначе пророкував спалах і загибель фашизму: майбутні мерці слухають власну музичну епітафію».

Ельза закінчила марш із «Тангейзера» і глянула на Манштейна. Той ледь кивнув з вдячністю аристократичною сивіючою головою, і ніби вгадуючи думки Комлева, спитав:

— А траурний марш на смерть Зіґфріда з «Нібелунгів»?

Ельза, погоджуючись, кивнула й собі, погортала й розкрила ноти. Вона посиділа якийсь час, згорнувши руки, може, відпочивала, а може, вчитувалася в складні звучання майбутньої мелодії, яку грала не часто, і в кімнаті залягла гнітюча тиша.

З першими ж акордами сюди ніби присунулись і заглянули забуті перейдені дороги, а із-за них кожному визирнула далеч, яку ще треба було перейти в цій війні, щоб виконати свій обов'язок і зустріти свою долю, відведену кожному перебігом подій і драматизмом ситуацій, передбачити які було неможливо. Ніщо не підкреслює так невідворотність загибелі й смерті, як музика, написана саме про це: вона ніби оголяє людські серця, робить їх відкритими для всіх настроїв, незахищеними й вразливими, і скільки б тобі не було років, вона нагадає все одно, що народився ти для того, щоб умерти, і все твоє життя під її впливом набуває якогось урочистого і zarazом трагічного змісту, його усвідомлена нетривалість поступається своїм значенням перед неповторністю й значимістю твого існування на цьому світі, і це мимоволі возвеличує людину, будить в ній бажання прожити не дарма на землі, зробити якомога більше добра. Людям близьким і далеким відкриваються наші серця в такі урочисті хвилини, що минають швидко, але не забуваються, якщо ми вміємо слухати й чуємо музику по-справжньому.

— Звичайно, — підвела Ельза голову від нот і глянула вибачливо на Манштейна, — це не оркестр, — кивнула вона на рояль. — Це був лише жалюгідний натяк...

— Грайте далі, — сказав він спокійно і незворушно й

відкинувся на спинку крісла. Вперше за час свого перебування тут. Звук завжди бути зібраним і тільки зараз розслабився, чекаючи улюбленої мелодії.

Рояль озвався рокітливо й погрозливо басовими октавами вагнерівських пасажів. Хтось там умирав у лункому підземеллі, умирав величаво й урочисто, але вмирав назавжди, хоч як його було жаль, — так завжди вмирають герої, і найчастіше їхня велич відкривається по-справжньому саме в смертну хвилину, і саме цю істину найяскравіше доносила музика маршу з «Нібелунгів», якщо тільки істини можна виражати музикою, якщо вони підвладні їй. Але коли звучить така музика, розумієш і відчуваєш на всю силу своєї душі, що музиці все на світі підвладне навіть більше, ніж слову. Когось там несли кудись і виносили назавжди, але кроки звучали, не віддаляючись, а все ближче та ближче. Наче ті, що несли загиблого героя, когось тут забули і йшли тепер по нього — по найдостойнішого. А найдостойнішим був тут, звичайно, Манштейн. Для нього ж і гралась ця божевільна, ця чаклунська музика — за маршем полетіли валькірії, діви-воїтельки, що носяться над полем битви і відбирають серед полеглих найдостойніших і найхоробріших, щоб обезсмертити їх. І серед красунь валькірій Брунгільда — найулюбленіша героїня епосу про Нібелунгів. Ельза дійсно творила диво: під її тендітними пальцями оживали тяжкі й могутні творіння Вагнера, чаруючи Манштейна. Захоплений не так її грою, як музикою похмурого тевтонця, він випив свій коньяк, не заперечив проти того, щоб Комлев налив йому ще, а коли Ельза на останньому журливому акорді обірвала музику, підняв свою чарку, вітаючи її чи дякуючи, коротко кивнув знизу вгору скоріше масивним своїм підборіддям, ніж головою, і сказав:

— Я зворушений, фрейлейн. Ви подарували мені справжнього Вагнера. Не пам'ятаю, коли вже й чув його. Щоправда мужчин красять битви, а не музика. Ім личать поля бою, а не салони. А проте, коли слухаєш нашого Вагнера, по-справжньому відчуваєш велич героїчного германського духу, звиятного й милосердного до своїх противників. — Він різко й несподівано легко встав, просто зірвався з місця на рівні ноги, виструнчився і цокнувся з кожним своєю чаркою.

Комлев теж цокнувся з ним і при цьому нагадав:

— Ви маєте на увазі незвичний похорон радянського командарма Смирнова, влаштований вами на полі бою?

— А ви звідки знаєте? — насторожився Манштейн.

— Про це в нас тільки й говорять, — сказав Гофман,

присмирійлий в присутності Манштейна. — Це ще більше додає вам слави: блискучі перемоги в поєднанні з благородним ставленням до переможеного противника...

— Він не був переможений, — обізвав Гофмана Манштейн. — Переможених зневажають, і все! Цінують — незламних. Проте не про нього думав Вагнер, пишучи свою музику, панове. Не про нього думали й ми, слухаючи її. — Манштейн підняв чарку. — За справжніх героїв, панове! — звернувся він до Бодеккера й Гофмана, ніби інших тут і не було. — Хоча, якби довелося обирати, — виструнчився він, — я обрав би саме таку смерть: упасти на полі бою поміж своїх солдатів.

Він випив до дна й поставив чарку.

Випили й інші, і Комлеву дивно було, що надворі світить сонце, що за вікном усе ще сонячний день, а не ніч — такою вражаючою здалася ця сцена, повна позування й неправдоподібності, ніби все ще озвучена підземельно-траурною музикою Вагнера, якій денне світло не пасувало зовсім, так само, як і позерству й марнославству Манштейна.

«Терміново, Соколюкові.

Манштейн прийняв запрошення, та розмови про відому вам подію уникнув. Жду повернення мандрівників з Кінських Роздорів з уточненнями, проте й зараз уже можна твердити, що заради марнославства й пихovitості Манштейн міг здійснити те, що здійснив. Лоцман».

Розвідувальна група Комлева опинилася в дуже тяжкому становищі: лише кількох з них вдалося до приходу німців влаштувати на квартири й знайти підходящу роботу, решта ж мала переховуватись. Шукати роботи й притулку за умов «нового порядку», коли німці з перших же днів запровадили комендантську годину, об'явили облоговий стан і хапали чоловіків на вулицях навіть серед білого дня, вважаючи їх переодягненими військовослужбовцями Червоної Армії, було дуже важко, а то й неможливо. І все ж професійні розвідники уникнули втрат.

Діяльність групи ускладнилась виникненням Трансністрії, внаслідок чого Південний Буг став кордоном між румунськими та німецькими володіннями, і, як на справжньому кордоні, по його берегах, не кажучи вже про мости й переправи, були виставлені пости і навіть застави. Так що на захід з Лиманська виходу не було. Не було його й на північ, бо по Інгулу, що охоплював місто з цього боку, розташувалася Північна верф, далі був військовий аеродром, табір військовополонених, бензосховища й склади

боеприпасів, — усе це ще пильніше охоронялося, ніж кордон із сателітом. Цілодобово охороняли наплавні мости — тут з обох кінців удень і вночі стояли жандарми.

Саме ж місто, розташоване на рівнині, проглядалося навскрізь завдяки його прямим вулицям та просто-таки геометрично прямокутній побудові кварталів: з кожного перехрестя на всі чотири сторони світу виднівся степ, лиман чи берегове урвище. Кожен перехожий впадав в око, як тільки з'явиться на вулиці чи в провулку. А стежити тут було кому: гебітскомісаріат об'єднував аж три області — Херсонську, Кіровоградську і ту, на території якої розміщався, а отже, всі органи «нового порядку» зосередилися в Лиманську. Економічні, адміністративні, каральні. Оскільки система каральних органів у фашистській Німеччині була найскладнішою й найчисельнішою, то місто буквально було забите розвідувальними, контррозвідувальними, таємними і явними організаціями, поліцією політичною та кримінальною, жандармерією військовою, польовою та цивільною, всілякими управліннями, відділами та командами. Саме тільки СД займало цілий квартал по вулиці Великій Морській, а гестапо причаїлось у глибокому подвір'ї за високими кам'яними парканами, в закритому деревами й живоплотом гранітному будинку.

Найжорстокішою проте, виявилася оперативна команда, або, як називали її самі німці, зондеркоманда Д-4, котра обслуговувала штаб і тили 11-ї армії. Ця есесівська команда, вступаючи за передовими військами в населені пункти, виявляла й розстрілювала на місці партійних працівників, рядових комуністів, комсомольців, ударників та активістів.

20 вересня Комлев передав донесення:

«Мелітополь. Соколюкові.

Протягом трьох днів з 14 по 17 вересня зондеркоманда Д-4 збрала всіх осіб єврейської національності, вивела їх на єврейське кладовище і розстріляла над ямами, заздалегідь викопаними самими євреями. За перевіреними відомостями, розстріли так само проведено в інших містах. В німецько-єврейських колоніях карателями використовуються фольксдойчі. З огляду на можливість виникнення епідемії у південних містах при високій літній температурі й порушеному водопостачанню та виведеній з ладу каналізації у Лиманську, Вознесенську, Первомайську, Новому Бузі, Херсоні, Генічеську, Цюрупинську, Каховці й Бериславі, в Кіровограді, Бобринці, Олександрії та деяких інших густонаселених містечках тимчасово не страчено лікарів-епідеміологів, терапевтів та санітарних лікарів до настання осінньої прохолоди. Залишені лікарі-євреї разом

з сім'ями живуть у спеціально відведених гетто під охороною. Лоцман.»

Їх збирали на Соборній, як нарекли окупанти Радянську площу, повернувши їй назву, дану ще за Потьомкіна, і широкою Херсонською вулицею гнали на єврейське кладовище, де обіцяли посадити на автомашини й через Румунію відправити в Єрусалим, на землю обітовану всіх євреїв світу. В об'явах про це, вивішених задалегідь, тому-то й наказувалося забирати з собою найнеобхідніше й найцінніше, а найперше — коштовності, хутро, антиквар. Їх відправляли групами в міру надходження, призначаючи відповідальних з найстаріших та найповажніших рабинів, а охорону з кожною групою посилали про людське око зовсім незначну, скоріше супровід. Проте вздовж усієї Херсонської, що пересікала місто наскрізь із заходу на схід, стояли попід будинками, в дворах і по садах бронетранспортери й мотоцикли, серед дня виднілися патрулі, а на перехрестях жандарми-регулювальники. Люди йшли і вірили в те, що їм говорили. Більше не було в що вірити. І сподіватись не було чого. Про найгірше ж і найстрашніше думати не хотілось.

Йшли сивобороді шевці й кравці, які на своєму віку й курки не зарізали. Йшли батьки й матері з малими дітьми. Йшли комірники й вантажники міських складів і магазинів. Йшли дзигармайстри й корабели, що не встигли евакуюватись або місця їм не вистачило на останніх кораблях. Йшли молоді жінки з грудними діточками і щойно розквітлі темноокі замріяні дівчата. І навіть розбишакуваті підлітки, побігавши трохи поміж дорослими, принишкли, вибравшись за місто й забачивши кладовище з високими кам'яними мурами, якими навіщось відгороджують мертвих від живих. Тепер це здавалось віщим: мертві самі відгородилися від того, що доведеться зазнати живим, які так охоче ставлять їм пам'ятники і так легко, проте, забувають їх.

Вражали сиві бороди й похилені сиві голови з довгим, аж позеленілим, волоссям. Але ще дужче вражали білолиці дівчата з гордо піднесеними головами, на яких чорніло в'юнке розкішне волосся. Страшно було дивитися, як вони несуть нерозтрачену, ще тільки-тільки розквітлу красу своїх лиць, смагляво-білих, по-юному рожевих, ніжних-ніжних, мов весняне світання; своїх волооких дочок матері підсвідомо тулили до себе й намагалися не відпускати й на крок, березучи від того, від чого вже не в змозі й не в силі були вберегти.

Три дні їх збирали на кладовищі. А коли зібрали, день і ніч розстрілювали з кулеметів та автоматів над готовими ямами, примусивши викопати їх заздалегідь. Перед розстрілом всіх роздягали, з усіх знімали золоті оздоби й дорожочинності. Місто заціпеніло й неначе вимерло, бо й кулеметні та автоматні черги і крики, ридання та зойки приречених бешкетливі степові вітри розносили по прямих та рівних вулицях дуже далеко, в усі куточки міста, долітали вони навіть у квартири й бентежили, жахали, навівали сум і розпач, страх і співчуття.

Треба було вивести з оціпеніння все населення, вдихнути в нього прагнення до опору чи хоча б показати, що в місті є сили, здатні стати на боротьбу з окупантами. Професійний військовий розвідник Комлев мав свої специфічні завдання в смузі 11-ї німецької армії, але в умовах жорстокого терору, який розв'язала зондеркоманда Д-4, він вважав за потрібне піти з своєю групою на диверсії, щоб допомогти партійному підпіллю підняти дух серед патріотично настроєної молоді, серед приголомшеного жорстокістю фашистів населення, показати, що і в такій обстановці боротися можна й треба.

Довідавшись через Ельзу про заміну зондеркоманди Д-4, що прямувала із штабом 11-ї армії Манштейна далі на схід і мала розгорнути свою бандитську діяльність в Криму, командою оберштурмфюрера СС Ганса Санднера, С-5, присланого з Києва групенфюрером СС Рашем, Комлев викликав зв'язкового й наказав саме під час заміни провести диверсію проти розташованої в місті автобази. Ночі вже були довгі й темні, спорожнілими вулицями гасав у темряві рвучкий і вологий вітер, наганяв з моря хмари й туман. Жодне вікно не світилося в темряві, жоден ліхтар не розгойдувався на стовпі, бо електростанція була виведена з ладу ще нашими, а устаткування вивезене на схід.

Обравши найтемнішу ніч, хлопці майора Комлева вислідили зміну патрулів та караулу і блискавично закидали склади запчастин і пального, а також завантажені автомашини пляшками із знаменитою сумішшю й спалили дотла запаси автопокришок для всієї 11-ї піхотної та 4-ї повітряної армій, з півсотні автомобілів, річний запас двигунів та ремкомплектів до них, місячний запас бензину й дизель-пального.

Пожежа освітила все місто. Стало видно, як удень, навкруг парку, в якому розташувалася автобаза. Тріпотливі відблиски високого полум'я досягали й найдалих кварталів, будили серед ночі людей, радували патріотів і повергали у відчай холоуїв, бо з них же завтра питати-

муть, від них домагатимуться розшукати винуватців. З тріском горіли важкі вантажівки, рвалися на них боеприпаси, вибухали цистерни з бензином та металеві бочки з дизель-паливом, і полум'я казилося так, що, здається, ось-ось затопить усе місто. Отоді й почули жителі Лиманська, як волають у паніці «переможці», як вони бігають навколо палаючих машин в одних спідніх, безпорадно махаючи руками й галасуючи один поперед другого, не тямлячи себе й не знаючи, що робити.

Пожежного депо й пожежної команди у місті не лишилося — все було теж вивезено задалегідь, а німецька військова адміністрація й не думала щось налагоджувати. Тому згоріло все за милу душу. Тільки автопокришки доглівали ще й удень, наповнюючи місто задушливим смородом та чорно-жовтим димом.

Як тепер стало відомо, в окупованому Лиманську залишалось вісімдесят тисяч жителів. З них чоловіків, починаючи з чотирнадцятилітнього віку (так рахували німці!), було понад десять тисяч. Ще менше, ясна річ, лишилося людей призовного й старшого віку. Тобто учасникам партійного підпілля і групі Комлева було дуже важко розчинитися в такому малому числі людей і ще важче підтримувати конспірацію.

Новоприбула зондеркоманда С-5 оберштурмфюрера СС Ганса Санднера, проте, й не збиралася когось викривати: вона схопила на світанку десять чоловік, влаштувавши облаву на базарі, з якого тепер харчувалося все цивільне населення, і повісила їх на тій самій Соборній площі, на якій збирали нещодавно перед розстрілом лиманських євреїв. В об'явах, порозвішуваних на стінах будинків та на парканах, повідомлялося про те, що так буде завжди, якщо населення само не ловитиме й не видаватиме винуватців.

Цей випадок примусив майора Комлева глибоко задуматися про величезну відповідальність перед своїми людьми, шукати методів так само дошкульних, але не таких відвертих, та ні в якому разі не припиняти боротьби. Він сам ходив дивитися на повішених. Все місто ходило. Більшість людей їх ніколи не бачила. Немає видовища мерзеннішого й страшнішого! І навіть ті з старших, кому довелося бачити повішених Слещовим робітників у громадянську, дивилися на шибеницю й на тих, хто гойдався на ній під вітром, з якимось первородним страхом і співчуттям, бо до такого видовища звикнути людина не може. Запікалося кров'ю серце й професійного розвідника Комлева: він ніби

Й сам гойдався з ними, із отими хлопцями з села, одягнутими в обтріпані штани, в завоськані куфайки-ватники, названі мамками, взутими в стоптані поруділі черевики, бо ж не стало по селах чим мазати взуття. Або й з отими робітниками, що потрапили в облаву, повертаючись з нічної зміни у своїй засмальцьованій, залитій мазутом робі. Особливо вражали невимиті натружені руки з слідами машинного бруду.

Вони однаково розгойдувалися під рвучким вітром, однаково оберталися на мотуззях, однаково тримали голови, трохи прихилені до плеча. Це були його рідні люди, його співвітчизники, можливо, його однодумці, і йому було нестерпно жаль їх. А ще важче було думати про те, що вони загинули внаслідок його розпорядження про диверсію, відданого напередодні, і йому мимоволі хотілося виправдатись перед ними. Проте вони вже ніяких виправдань не потребували, а більше виправдуватись не було перед ким. Треба було боротися далі й шукати інших шляхів.

«Соколюкові. Терміново.

Сьогодні опівночі спалено автобазу, склади автопокришок, запчастин і пального, тридцять вісім автомашин. У відповідь каральними органами того ж дня на світанку зловлено на вулицях і площах міста й повішено десять мирних жителів, заложників. Чекаю розпоряджень. Лоцман».

Еріх фон Манштейн доїхав того дня лише до Сімферополя, бо обложний дощ догнав його на Перекопі, розклав дороги і змусив заночувати в готелі. Цілу ніч завивав і товкся на горищі й на лункому цинковому даху вітер, поросив у шибки дощ і долинали здалеку якісь моторошні звуки: іноді здавалося, що десь в невидимому лісі переслідує оленя вовча зграя, а то раптом виразно долинає з поривом вітру розпачливий людський поклик про допомогу. Якщо б це було валування вогневої зграї, то вона б мала бути численною і близькою до мети, а якби так кричали люди, то їх би мало бути багато, і кричати вони могли б тільки перед лицем близької загибелі.

Під ті непевні й неясні звуки, що глушилися завиванням вітру й поросінням дощу, Манштейн заснув як убитий, стомлений далекою й тяжкою дорогою, бачив у сні зелений моріжок перед своїм родовим будинком, далекі гори в синюватій імлі погожого літнього присмерку, і хтось милий, жаданий, омріяний махав йому нетерпляче рукою з освітленого останнім промінням виступу скелі. То була

висока й струнка жінка у білій довгій сукні, з темною зачіскою і такими великими та палкими очима, що навіть здалеку видно було, які вони великі й палкі. «Перемога чи слава?» — подумав він, прокидаючись серед ночі, і одразу ж почув ті самі звуки: вітер, очевидно, повернувся або подужчав, звуки стали гучніші й виразніші — вони й розбудили його. Він лежав і вслухався в ті моторошні звуки, що обіцяли біду, загибель, вселюдське горе, що нестримно накочувалося на сонне нічне місто під дощем.

Генерал-полковник зірвався з ліжка, накинув на піжаму халат і, викликавши ад'ютанта, наказав негайно зв'язати його з комендантом Сімферополя. Не минуло й п'яти хвилин, як телефон прозмерив, і Манштейн нетерпляче схопив трубку: за ці п'ять хвилин він наслухався тих помножених на завивання вітру звуків і ладен був негайно тікати з Сімферополя.

— Слухайте, пане оберст, — різко сказав він, вислухавши заведений статутом рапорт і представлення, — на якого дідька ви тримаєте в місті стільки службових собак?

— Яких собак? — оторопів комендант Сімферополя. — Ніяких собак тут немає, пане генерал-полковник.

— Але ж я чую, як виють пси! — гнівно перебив його Манштейн. — Вони виють всю ніч і не дають мені спати.

— Пробачте, пане генерал-полковник, це не собаки.

— А хто ж? — нетерпеливився Манштейн.

— Це — полонені, — промимрив комендант.

— Полонені? — здивувався Манштейн. — І чого ж вони кричать? Та ще серед ночі? Їх не нагодували?

— Годувати й справді нічим, пане генерал-полковник, але вони не з голоду кричать. Вони під дощем замерзають. Вмирають від переохолодження. Просто неба. Живцем. — Комендант говорив так, ніби ждав, що його похвалять.

— А хіба вони не в приміщенні? Не в казармі? Не в бараці?

— Вони на пустирі. У відкритому полі, обнесеному колючим дротом. Приміщень для них немає.

— А охорона? — спитав Манштейн.

— Охороні поставили дерев'яні будки із залізними грубками. Охорона не мерзне під дощем.

— Чому ж ви мене поселили так близько? — мовив завойовник Франції. — Хіба ви не знали, що звуки долинують сюди?

— Це — вітер, пане генерал-полковник. Він наносить звуки. Ви ж чуєте, як він завиває? У Криму потужні вітри.

— Розбудіть охорону й вишліть негайно машини, — сказав Манштейн. — Я не маю наміру залишатися тут.

— В табір не заїдете? — поцікавився комендант.

Манштейн помовчав. Подумав: розсердитися чи ні?

— Табори мені не підлягають. Це відомство рейхсміністра Гімmlера. А вам, оберсте, за нагадування я б міг дати пару діб домашнього арешту. Але у нас тут багато роботи. Чи не так?

— Так, пане генерал-полковник, — виструнчився з трубою біля вуха комендант Сімферополя. — Я сподівався, вам буде цікаво поглянути...

— Цікаво?.. — з убивчою іронією перепитав Манштейн. — Поглянути на що, пане оберст? На те, як мучаться люди і в муках помирають? Нас... — він затнувся, потім вже спокійніше закінчив: — Вас усіх тут треба було б розстріляти за бездіяльність та безвідповідальність!

— Яволь, пане генерал-полковник! — злякано гаркнув комендант Сімферополя, догідливо клацнувши закабулками.

— Я поїду поглянути на це неподобство, — сказав Манштейн примирливо, — але не ждїть від мене поблажливості, оберсте, — він кинув на апарат трубку й заходився одягатися.

Дощ був такий густий, що охорона напнула від ганку до відчинених дверцят бронетранспортера плащ-намет і тримала його на піднятих руках, доки генерал-полковник, пригнувшись, перебігав під його прихистком, щоб не намокнути. Їхати можна було лише з ближнім світлом — від дальнього утворювалася суцільна пелена, в якій не видно було дороги.

Шосе на Севастополь проходило повз табір, і Манштейн наказав завернути до нього. У світлі фар, увімкнених на повну потужність, він побачив юрмище людей на залитій водою землі. Присівши навпочіпки, вони горнулися один до одного в пошуках тепла й захисту, утворивши суцільну тремтячу й незахищену масу. Тільки на деяких темніли шинелі, а більшість була в пілотках і вигорілих гімнастерках, що не темніли вже й під дощем. Стогони й крики тут лунали моторошно, як один суцільний мученицький зойк, а над цією масою безпорадних людей під поривами потужного вітру перішив смугами дощ, гойдався й розвіювався тугими струменями, поливав, немов із брандспойта, виснажених голодом і холодом полонених, що гинули на цій твердій, майже безплідній землі степового Криму, поливши її перед цим своєю кров'ю. Здається, вони на очах перетворювалися й самі на цю землю в муках, у стражданнях, що судилися їм від фашистських нелюдів-завойовників.

Дізнавшись від охорони, хто саме під'їхав до табору,

комендант підскочив до генерал-полковникового бронетранспортера, напнутий жаб'ячим плащ-наметом з накинутою на голову відлогою, виструнчився й щось доповідав, приклавши руку до скроні, але за суцільними криками й зойками нічого не було чути, і він беззвучно ворушив губами, як у німому кіно. Манштейн опустив скло, наказав підійти ближче:

— Їх немає куди подіти? — спитав він, кивнувши на полонених. — Ні казарм, ні шкіл не виявилось?

— Все місто забито тилами одинадцятої армії, пане генерал-полковник, — гаркнув комендант, і вітер доніс запах шнапсу.

«Моеї армії», — подумав Манштейн.

— А чого ж їх не відправили з Криму?

— Там, на півночі, ще холодніше, — не відриваючи руки від скроні, рапортував брунатнолиций комендант, якому й море було по коліна.

— Ну й що ж ви збираєтеся з ними робити? — перекриваючи стогін і крики приречених, спитав завойовник Криму і Франції.

— Чекаємо наказу про остаточне вирішення їхньої долі в такому самому плані, як вирішилось остаточою єврейське питання. Тут, у Криму, і на всій окупованій Україні.

— Я б на вашому місці не чекав, — сказав Манштейн.

— Це наказ, пане генерал-полковнику? — ще дужче виструнчився підлеглий комендант, але Манштейн його не почув або вдав, що не чув.

— Поїхали! — наказав він водієві.

Бронетранспортер ревно потужним мотором, даючи задній хід від колючої огорожі. За ним позадкували й обидва бронетранспортери особистої охорони один за другим, розвернулись і покотили кам'янистою дорогою геть. Полонені, побачивши що їх лишили напризволяще, так і не помігши нічим, закричали ще дужче, потрясаючи кулаками в безсилій люті, і Манштейн, оглянувшись, помітив у відблисках фар заднього бронетранспортера моторошну картину посланих йому вслід безмовних уже проклять, і йому стало прикро і страшно.

«Гуманніше було б їх розстріляти з самого початку», — думав він, тішачись і тут, наодинці, своєю брехливою чутливістю, не поворухнувши, проте, й пальцем, щоб полегшити долю нещасних.

Районний комендант Йоганн Шарт зустрів Дмитра Івановича сухо й стримано і довго та нудно дорікав йому за те, що раніше їздив часто, а це не з'являвся від самої

загибелі фон Плютца, хоч зараз був потрібен, як ніколи.

— Бандити напали на стайню й забрали у мене коней. Вони їх загнали й покинули вам, помінявши на ваші. Знаю, що й ви постраждали, і співчуваю вам. Але ж невже треба нагадувати, що без коней мені... ну ніяк же не обійтись! Невже треба вимагати, щоб ви їх мені повернули? Оце аж тепер, після стількох нагадувань!

— У мене теж забрали коней, — нагадав Сіраш. — І мені набагато важче, ніж вам, поповнити втрату. До того ж ще й побили...

— Не прибідняйтесь, — обірвав його Шарт. — А втім, саме для цього я вас і покликав. Треба й нам послати своїх людей під Кінські Роздори на місце боїв і оточення більшовицьких військ, щоб зловити й привести для власних потреб армійських коней, що лишилися там у великій кількості. Можна роздобути й возів і упряжі. Вся Херсонщина підлаталась. Кажуть, і нам вистачить. Беріться за це і виїздіть якомога швидше. До нас приєднаються й працівники державного маєтку від фон Штракка. Наловіть там коней побільше, бо навесні нам треба буде орати й сіяти. Постарайтеся повернутись не з голими руками. Відповідні документи вам виписано на проїзд і на право користуватися зброєю. Підберіть собі підходящого напарника.

— Він у мене один, постійний — Сенько Сорокопуд.

— Ну, то скажете перекладачеві, щоб і на нього виписали. І завтра ж вирушайте, бо не тільки коней, а й шапки розберуть, доки ми зберемося. Спасибі за те, що повернули мій виїзд, що так вихохали коней моїх, і за подарунки. — Шарт потиснув Сірашеві руку, і мир було відновлено. — Щасливої дороги й швидкого повернення, — побажав районний комендант. — Поїхав би і я оце з вами, вибрав би найкращих коней, та справ тут дуже багато, не маю права відлучатися: щодня доповідаю в гебітскомісаріат, скільки вивезено зерна і скошено пшениці. Не баріться й ви там.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Під холодним осіннім небом, на якому, проте, не було ні хмарини, їхали ми спустілими степами на схід, до Дніпра. Довго-довго й лагідно світив мені вслід черепичною покрівлею Вірин будиночок, освітлений сонцем, що тількино прокинулося десь там, над не завойованою ще нашою землею, й слало по Україні перші свої промені, ніби поспішало поглянути, що з нею зробили за ніч вороги. Може, сонце тривожилося, що її вже й немає? Та вона була —

понівечена, сплюндрована. Але жива! І люди, й пшениці, нескошені до ворожої навали, й соняшники та кукурудзи, що тоді тільки наливалися, а тепер вже стояли перестиглі й дорідні й чекали комбайнів та людських рук, і білі села та все ще зелені лісосмуги, сині ріки й ставки — все було на місці: війна прокотилася, пройшла вогневим смерчем і валом, прогриміла артилерійською канонадою, проскреготала гусеницями танків та бронетранспортерів, а земля і люди, що злилися з нею від народження, лишилися жити.

На оце ніби й маловірогідне, але ж реальне життя ніколи не бачених сіл, у яких топилися печі в хатах, жінки йшли по воду, діти виганяли корів і телят у череду, півні співали, а собаки гавкали, хтось одбивав косу, а хтось спозараңку мазав причілок, назбиравши кіз'яків, а там он молотять ціпами на току жито, щоб околотом прикрити провалену стріху, а онде, в розчинених сінях, крутять жорно молоді, зовсім юні дівчина й хлопець, мої ровесники, і, забувши про все на світі, немилосердно цілуються з самого досвіту, — на все це дивисься збентежено, трохи ніяково: як же так, ворог вломився у наші села й міста, а життя все одно не зупиняється?

Потім збентега переходить у спокій, а згодом у радість: раз таке діло, раз наше життя не затоптали кованими чобітьми, не вдавили в землю гусеницями танків, не спалили артилерійським вогнем, значить, воно безсмертне. І думати про це й справді радісно, але й тривожно: котитимуться ж ворожі лави й назад, як наша рідна Червона Армія розіб'є їх там, на далеких і великих фронтах, а ми виживемо, борючись з ворогом, тут, в окупації. Чи знесе наша земля все це і вдруге? Чи не сплюндрують до кінця, не знищать її вороги остаточно, відступаючи? І вірилося: не знищать, не сплюндрують, яких би ран і каліцтв їй не завдали, самі швидше загинуть отут, не залишивши й сліду, а земля наша, а народ наш перебуватимуть вічно.

Про це ніколи не думаєш, живучи в одному селі чи в радгоспі, бо коли бачиш щодня тих самих людей, живеш з ними одним життям, то й звикаєш до всього, не помічаєш ні тенденцій, ні зв'язків із світом, ні заведеного порядку речей — це так само, як ото не можеш бачити сам свого обличчя без дзеркала, не маєш змоги поглянути на себе збоку й оцінити свій вигляд, свої рухи й дії. А от інше життя й побут, невідомі й нерозгадані характери людей, їхні стосунки — по селах, котрі нам довелося проїздити, відкривали невловну й принадливу перспективу: світ і людей у ньому бачив ніби з певної відстані, з якої видно так далеко, а тому мимоволі постають перед очима панорамні

картини цілого народного життя, несподівано для самого тебе виникають думки й узагальнення, що про них ніколи й не здогадувався раніше. Може, про те ж саме думав і Микола Гаркушенко, коли тільки звук думати про що-небудь, і Борис Соловей, якого взяли з собою перед самим від'їздом, — він-таки був тоді у Лени на вечірці. Я ж не потрапив до неї, бо їздив на будку до Ковтуна з кулеметними дисками. Борис прийшов, кажуть, з гітарою й так зачарував усіх своєю грою, що й про патефон Ленин забули. Навіть комендант і перекладач прийшли послухати, і, захоплений Борисовою майстерністю, комендант виписав йому аусвайс у Кінські Роздори, куди Борис попросився з надією знайти серед розбитих обозів хоча б один баян, бо на баяні він грав ще краще, ніж на гітарі. Проте Борис, вирішивши в основному в місті по інтернатах та ФЗУ, бо не ладив з мачухою, і в радгосп навідувався до батька лише на свята, сільського життя зовсім не знав і, може, ніякими такими думками голову собі й не забивав.

Зате вже Дмитро Іванович, що на світанку чекав нас із Семеном Сорокопудом на баштані третього відділка, виїхавши туди із Степівки ще звечора, думав про це найбільше.

Був мій Дмитро Іванович тихий, сумний, мовчазний, навіть похмурий, бо знав щось важливіше й більше за нас, і знання ці його були невеселі. Він носив їх у собі і не мав права навіть найближчим людям розповісти, що вся ця небезпечна поїздка замислена тільки для того, щоб дістатися, власне, лише йому у район оточення й прориву Вісімнадцятої армії на місце загибелі генерал-лейтенанта Смирнова. Коні ж були тільки приводом, хоч вони могли там бути й справді, а могло їх і не бути: вже добрих три тижні минуло від того пам'ятного бою, і їх, мабуть, давно всіх переловили, — адже люди і села там теж є, а коней, скільки б їх не було, завжди не вистачає, доки ще землю доводиться обробляти і доки люди на ній не перевелися.

Так ми й їхали цілісінькими днями від села до села, і погода пізня осінь балувала нас теплом, бабиним літом, що летіло й летіло і високо в небі, і зовсім понад землею, чіплялося на телефонні дроти, які тепер нікого ні з ким не зв'язували, на нескошені пшениці й стерні, буйно порослі отавою — молодим мишієм та ще молодшенькою лободою й березкою, а лісосмуги й геть зовсім були обплетені ним, аж сріблилися. Тихо було тихо, тільки наші коні пофоркували, тільки копитами гупали, та колеса наших возів торохтіли, а як зупинялися десь у степу переснідати, пообідати чи пополуднувати, від тої тиші аж у вухах дзвені-

ло. Бо вже й перепели давно перестали бити, і жайворонки не співали, й вітер-бо не шелесне. А людей у полях не видно — неділя! В деяких селах, ближче до Дніпра, ще й досі не було комендатур, старост і поліцаїв, і люди на роботу при німцях ще й не ходили — по таких найглухіших степах ми й проїздили, бо Дмитро Іванович вів нас по бездоріжжю.

— Щоб менше яка собака й бачила, — казав він на привалах, коли розпрягали й давали попастися коням, наповіши їх у малесеньких річечках чи в глибоких ставках, а самі бралися за домашні припаси. — Тепер так, — навчав нас Дмитро Іванович, як всі ото зберемося докупити, — їдемо ми глухими степами, пропоную й ночувати в степу, щоб поменше здибуватися з людьми. І ще прикидав я, де нам через Дніпро переправитись. Ситуація тут така: в Бериславі, напевне, не вдасться — там армія переправляється. Ударимося на Велику Лепетиху — місце глухе, доріг великих немає, а поромна переправа має бути, бо туди ж усі наші маршрути на евакуацію видавали. Тільки Велика Лепетиха нам і світить, а то нічого більше й не світить: де армія переправляється, там і кішка не ходи. Та й допитуватимуться: куди, мовляв, їдете, чого?

— А в нас у перепустках вказується, куди ми їдемо й чого, — сказав я.

Дядько Сіраш навіть не глянув на мене.

— Перепустки ми показуватимемо тільки німцям, якщо нас питатимуть. А по селах щоб ніде ні гу-гу. А то є там ті коні чи немає їх, а як почують, що їдемо по коней, то за нами цілий обоз ув'яжеться. Кінь же тепер, як у старовину, цінується, бо ні трактора кругом, ні комбайна, — все тепер на конях. Отож, щоб мені нікому ні мур-мур. Їдемо кудись під Запоріжжя, бо німці, мовляв, посилають. Це якщо вже так дуже допитуватимуться. А найкраще мовчати. Сказано ж, найкраще слово — срібло, а мовчання — золото.

Дмитро Іванович сам був мовчуном, хотів, щоб і інші мовчали. Балакучих узагалі не любив і був переконаний, що це пусті люди. Тепер, у війну, мовчання ставало найважливішою його, можна сказати, професійною рисою. Він мовчав про те, що до нього на тому тижні приходила знову Марія Федорівна. Вона в селі не з'являлась: вистежила, коли Дмитро Іванович лишився сам у польовому таборі, де й досі тримав найкращих коней. Там була давно збудована примітивна землянка-стаєнка, щоб ховати їх від негоди ранньої весни чи пізньої осені під час оранки. Так ото вистежила Марія Федорівна, коли Дмитро Іванович оді-

слав конюха на презмінку, а сам лишився біля коней, та й вийшла до нього із соняшників, що стояли стіною понад вибалком, у якому на невдоби й притулився бригадний табір.

— Драстуйте, — зупинилася біля підводи, на новому дишлі якої сидів Дмитро Іванович, підставляючи сонечкові спину, задумавшись і замріявшись, пригадуючи синів чи мирне життя, що одлетіло від усіх нас так далеко-далеко, що вже й не вірилося, що колись повернеться.

— А, здорові були, — відповів за звичкою, ще й не повернувши голови, і широке його монголоїдне чи напівтатарське обличчя, спечене вітрами й сонцем, а тому аж чорне, як казан, освітілося раптом тихим і ясним світлом впізнавання й приязні, але так само раптово й погасло, бо не любив Дмитро Іванович отаких виявів ласки, радості чи любові, й з'являлися вони на його обличчі тільки тоді, як заскочать його зненацька. Володів же він собою й своїми настроями бездоганно.

— Прийшла ж ось, — сказала Марія Федорівна, стомлено похиливши голову.

— Бачу, — Дмитро Іванович озирає її погано одягнену постать, в старому, якомусь бабському пальті, з облізлими кошачим коміром, в товстій чорній хустці й чоловічих розбитих черевиках. — До чого ж ви себе довели, Маріє Федорівно, — з прикрістю похитав він головою. — Лиш за оце треба зненавидіти війну і фашистів навіки.

— Аби душу зберегти чистою та неторканою, — зітхнула Марія Федорівна, — а одежа, що ж... Одежу поміняти легко.

— Та легко... А й над тілом, над своєю гідністю отак знущатися — теж... ну його к бісу, — Дмитро Іванович з досади чи навіть з горя чвиркнув собі під ноги й одвернувся. — Я оце на тому тижні, як завірюха зірвалася, таких стусанів від поліцаїв натерпівся через тих наших втікачів... Чули ж?

— Ще б не чути, — підхопила пошепки Марія Федорівна, швидко й насторожено оглянувшись. — Іван Якимович велике спасибі вам переказував.

— Спасибі, — іронічно всміхнувся Сіраш. — Передайте: спасибом не відбудеться. Аж двох зубів позбувся! Шістьдесят літ служили мені вірою й правдою, а тут виплюнути довелося. Ніяк не звикну — наче й рот не мій. А путні ж хоч люди тікали?

Марія Федорівна знову оглянулася, цього разу вже боязко.

— Не оглядайтесь, — сказав Сіраш сердито. — Раз я

тут сиджу, значить, нікого немає. Степ порожній, як моя душа. До того ж там порожньо, Маріє Федорівно, що хоч криком кричи... Ага, — спохватився він, — так хто ж то був?

— Калашник, — прошепотіла Марія Федорівна, схилившись до самого обличчя Дмитра Івановича, і з її важкого дихання Дмитро Іванович зрозумів, що вона довго йшла, дуже стомилася, нічого не їла, не спала з учорашнього дня й ледве на ногах тримається.

Він підвівся, взяв Марію Федорівну під руку.

— Ходітьте, я вас нагодою, а тоді вже й бесідувати-мемо.

— А вам ім'я Калашника нічого не говорить? — здивувалась Марія Федорівна. — Чого ж це ви пропускаєте його повз вуха?

— Що ж імена, — розвів Дмитро Іванович руками. — Імена в усіх нас є, та діла мало робимо.

— Калашник робить...

— Поки що не чутно, що він там робить. Ну, та це, може, й добре.

— Ще почувете.

— Дай боже, — сказав Дмитро Іванович, залізними східцями піднімаючись у дерев'яну будку-палубу, що їх до війни возили за трактористами. — Ми тут саме добрий борщ і кашу зварили — тільки-тільки оце пообідали — ще й не вихолонуло. Так ви тут призволяйтесь, а я поки що коням піду підкину.

В будці було тепло, затишно. Сонце не лише світило крізь її вікна, а й гріло ніби по-літньому. Марія Федорівна скинула тяжке й старе пальто, розіпнулася, над відром помила руки і заходилася насипати борщу. Він був густий, з м'ясом, пахнув якимось особливо, як пахне борщ тільки в степу. На рипучому столику в кутку під полотняним рушником знайшла Марія Федорівна знамениту сірашівську паляницю, білу, як сонце, сільничку з дрібкуватою темною сіллю і стручком яскраво-червоного, майже свіжого перцю. Одрізала краєць із злепком та хвилястим від форми зарум'яненим боком, натерла його часником, виламавши зубок з чималої головки, і вкинула перчину в олов'яну мисочку, в якій парував борщ. Вона була така голодна, що аж трусилася, і накинулася на борщ, радіючи, що Дмитро Іванович залишив її саму, і не треба було стримуватись.

Вона знала, що до коней Сіраш пішов з делікатності, і ще раз подивувалася його людяній проникливості, чемності й тактовності, якій позаздрили б і деякі інтелігенти. Та й борщ же ж був на славу! Коли Марія Федорівна з'їла

те, що насипала, каші їй уже не схотілося. Вона вимила миску й ложку, прибрала на столі, причинила двері, щоб подивитися, де Сіраш, та погукати його. Він сидів так само на дишлі й курив. Синій дим рівно здіймався від цигарки вгору і навіть не коливався — так було тихо.

— Ідіть сюди, — одразу ж покликав він її, — поговоримо тут.

Хисткими східцями підійшла до Сіраша й сіла поруч на дишло.

— Оце інше діло! — сказав Дмитро Іванович. — А то ж ситий голодному не брат, а піший кінному не товариш. Ще якби нам оці черевики скинути, то й зовсім було б добре. Ну, розкажіть, з чим прийшли, бо я вже від безділля не знаю, куди й подітись.

— Треба вам, Дмитре Івановичу, під Запоріжжя добиратися. У Кінські Роздори. Там лишилися обози оточеної і розбитої нашої армії і багато коней. От ви й поїдете ловити коней для нашої громади.

— Дуже далеко, не повірять.

— Треба, щоб повірили. Товариші із радгоспу перші скажуть про це своєму комендантові завтра. А ви до свого звернетесь післязавтра...

— А що, там справді є коні? — не повірив Сіраш.

— Є. Вся Таврія там пасеться. В Херсонщині про це знають, а до нас не докотилось.

— Не тільки ж за кіньми мене посилають? — висловив сумнів Сіраш. — Це ж тільки привід.

— За кіньми, — мовила Марія Федорівна. — Але ви обов'язково маєте зустрітись з Іваном Якимовичем. Він вам дасть додаткове завдання, з усіма подробицями. Про це мені нічого не відомо. Мое діло — вирядити вас.

— Так-так, — кркнув Сіраш. — Не довіряють?

— Ні, Дмитре Івановичу, вимоги конспірації. Скажімо, схопили б мене, а я нічого, крім коней під Кінськими Роздорами, не знаю. Будуть у комендатурі допитуватися, що й до чого, а ви теж нічого, крім коней, не знаєте. Може, там більше нічого й немає, може, Іван Якимович тільки якісь додаткові подробиці вам повідомить — ми ж не знаємо? Мені здається, так найкраще. Розумно, продумано.

— І де ж ми зустрінемося з Іваном Якимовичем? — не без хвилювання спитав Сіраш. — Бо давно б нам з ним треба було вже зустрітись.

— Вночі з суботи на неділю чекайте його на баштані під третім відділком зернорадгоспу, де самі зупинитесь ночувати, вже вирядившись у дорогу. Там вас уранці наздоженуть радгоспівці. Ніхто з них, крім вашого племінника,

не знатиме істинної мети цієї поїздки — всі їхатимуть по коней. І все. Крім вас, і серед степівців жодна людина не повинна нічого знати.

— Можна було б і не говорити, — сказав по паузі Дмитро Іванович.

— Наказано попередити, — ніби виправдалася Марія Федорівна.

— Ну, нічого, — зітхнув Сіраш. — Ви, Маріє Федорівно, відпочивайте. А потім я вас підкину.

— Мені, як і того разу, треба до залізниці, — нагадала вона. — А тільки щоб ніхто мене тут не побачив.

— Не турбуйтеся, — заспокоїв її Сіраш. — Ніхто сюди не прийде. А надвечір я одвезу вас. От тільки скажіть, чи й справді треба ловити коней під тими Кінськими Роздорами?

— А як же ви перед комендантом виправдаєтесь?

— Ну, а якщо їх там не буде?

— Є, не турбуйтеся. Нас про це повідомили товариші з Херсона.

— Мене найбільше непокоїть, що робити, якщо їх там нема?

— За нема й суда нема. Але ж не здумайте приїхати без коней, коли вони там є! Між комендатурами, очевидно, існує зв'язок, і тоді вже вам не викрутитись.

— А скільки ж ловити? — допитувався Дмитро Іванович, очевидно, прикидаючи, де їх ставити, чим годувати.

— Ловить побільше. Коням завжди й усі раді. Місце їм знайдеться, а цього року й з фуражем мороки не буде. Ще дужче ввійдете в довір'я новому комендантові. Та й старому своєму приятелю Шарту — теж. А це для нас усіх дуже важливо, бо зникнення Стешкового сина все ще кидає на вас тінь. Тут усе продумано, і вибір зупинено на вас не випадково. Про це я тільки здогадуюсь і більше нічого вам не скажу.

Знову проглянула в її стрункій і ошатній постаті, в гарно зачесаному волоссі й заспокоєному обличчі колишня Марія Федорівна, і Сіраш смутно й невесело пригадав свого Петра, що вже віддалився-віддалився, ніби одійшов на край степу, отуди під могилу на межі, й дивився на них скося й тужливо, з докором, що його забувають, а сказати нічого не може. І не скаже вже й довіку ні слова. Ніколи не втрутиться ні в їхні діла, ні в їхні розмови.

Сонце вже хилилось до обрію й слало по топилу довгі тіні від будки-палуби, від скирт, навіть від бочки з водою. З соняшників потягло вільглим холодом, запахом сирі землі, і Марія Федорівна здригнулась, пересмикнула пле-

чима, ніби їй хтось ухопив за спину. Кожна лінія її голови, плечей, рук, особливо відкритої білої шиї виказували молодість, елегантність, затаєну інтелігентність, і навіть грубі черевики тут нічого не могли зіпсувати. Дмитро Іванович зняв свого нагрітого кобеняка, накинув Марії Федорівні на плечі, сам лишився в теплому бушлаті, що колись подарував Павло. Йому й зараз хотілось назвати Марію Федорівну дочкою, як того разу, але щось уже перемінилось між ними, одлетіло чи одійшло, непомітно втрачилось, і повернути вже оте невловне й ефемерне єднання, що так їх тоді схвилювало й зблизило, не було можливості. Йому було прикро від того відчуження, було жаль Петра, наче передчасно втрачалась і пам'ять про нього, і шана, і честь, але ніколи б того не висловив уголос Дмитро Іванович, нізачо б не сказав тепер Марії Федорівні, і язик не повертався назвати її дочкою. Бо хіба ж знаєш, як вона зараз живе, про що думає, чим хвилюється? Тоді був подив і радість відкриття: що ось вона, Марія Федорівна, прийшла до нього зв'язковою і робить ту ж саму небезпечну справу, що й він. А тепер зустрілися товариші по роботі, і все. І хоч йому було прикро від того і болісно, він сприймав усе це як реальність, як неминучість того, що мало статися, і осиротів ніби ще дужче. Як ота посмітюха, що пробігла, прудко й коротко, кидаючи тінь у траві, й зупинилась, щоб печально озватися сумовитим щебетом, наче поскаржилась їм на довгу й холодну ніч у самотині, на ще довшу зиму, що на неї тепер тут чекає. Отак, перебігаючи в траві й зупиняючись, вона ніби й справді дивилась на них, поглядала і скаржилась, а віддалялась усе далі, доки й зовсім зникла на краю топила, затихла там під якимсь кущиком, де було її гніздечко чи затишна ямка в холодній, осінній землі.

— Збирайтесь, Маріє Федорівно, — підвівся Сіраш, — пора. Тепер уже й не зглянешся, як сонце сяде і ніч упаде.

Він почав запрягати...

А сьогодні вночі Дмитро Іванович ночував на баштані. Тут і раніше, ще як він був молодим, у «чобітку», степівці сіяли баштани, бо земля була свіжа, щойно розорана, пиріста — таку землю особливо полюбують кавуни і ростуть, як відра. Тепер тут був третій відділок радгоспу, баштан уродився, як і все того пам'ятного року, знаменитий... Ще за наших на баштані був поставлений затишний курінь, виділений сторож, котрий так і просторожував і під час відступу наших, і під час вступу німців, та так тут і лишився — напевне, свій чоловік для Івана Якимовича, бо неспроста ж він обрав баштан місцем зустрічі.

Вони підїхали з Сеньком Сорокопудом звечора, розпрягли коней, стриножили й пустили пастися. Довго гомоніли біля куреня з Іваном Козерацьким, що тієї ночі підмінив сторожа. Ближче до півночі він розпалив вогнище, підвісив на тринозі круглий чабанський казан з водою, попросив Сенька начистити картоплі, а сам заходився місити галушки. Незабаром потягло понад землею сивим туманцем, синім димом — і дим, і туманець слалися низько-низько, над самою огудиною, так що протикали їх навіть куці кураю, стрімке волоття дорідної щирині, розхристана лобода, пахучий буркун. Коли ж викотився з-за обрїю величезний червонястий місяць, схожий і справді на велетенське млинове коло, і пішов підніматися вгору, ясніючи й перетворюючись спочатку на гарно надраений мідний таз, а тоді й просто на самого себе, тіні порізчали, туманець побілішав, а дим, що розплився-розплився по всьому баштану, підсинив туманові сивину, і в їхній прозорій мішанині, мовби на дні неглибокого моря, стало видно рябі кавуни, яким давно б уже пора бути в коморі.

Опівночі над баштаном потягло запахом зажареної на салі засмажки з помідорами, свіжих галушок, сухого бур'яну — серед степу ці запахи нагадали теплу й затишну хату, і всім закортіло додому, на гарно натоплену піч, та перед Дмитром Івановичем лежала далека й непевна дорога, тому про повернення додому вони не думали, тільки ще сумнішим, по-осінньому неприкаянішим здалося їм це нагадування. Коли галушки, вже засмажені, готові, закипіли востаннє, щоб смак і запах засмажки проник у картоплю і тісто, Іван Козерацький зняв казанок, відставив його від вогню і вкутав кожухом.

— Значить, на когось чекатимемо, — приречено зітхнув вічно голодний Сенько Сорокопуд, засуваючи приготовлену ложку за халяву, і почав умошуватися ближче до вогню з наміром заснути. — Ех, — зітхнув він, — перестоять отакі галушки!

— Не перестоять, а настояться, — заспокоїв його незворушний Іван Козерацький і підкинув у вільне багаття сухого кураю.

Курай спалахнув з тріском і гамом, як порох, і освітив усе довкола на півстепу. Коли прогорів перший оберемок, сторож приніс і вкинув другий. Вогонь перетворився на полум'я — довжелезні язики його метнулись угору, потім навсібіч і лизнули нечесану Сеньчину голову, аж волосся на ній зашкварчало.

— Та ти що, здурів? — вихопився він з-під кожуха і почав збивати з тім'я те, чого там не було. — Галушки

зварились, а ти стільки кураю у вогнище накидаєш, ніби кабана збираєшся смалити.

— А що мені, жалко? Добра цього в полі хватає, — озвався безтурботний Іван Козерацький, і Дмитро Іванович зрозумів, що він подає тим розкішним полум'ям сигнали Іванові Якимовичу, який саме й має на нього вийти: в безмежному степу, навіть при місяці, дуже важко знайти якесь певне місце, якщо в ньому не побував, — рівнина, ніякісіньких орієнтирів, все одно що на морі.

Десь далеко-далеко журно перемовлялися журавлі, летячи в ірій, занудливо дзявкала молоденька лисиця — так і здавалося: стоїть, задерши гострий писок, і гавкає на місяць. Тихо. Трепетно-синьо. Печально. Все ніби одвернулось від тебе й заснуло. Коні й ті вже не форкають, не дзвенять путами й не хрумають соковитою припізнілою травою — понапасалися й стоять понуро, дрімають. Ніде ні лялечки, ні вогника, і мертва просторінь під місяцем лякає: здається, степ так і залишиться пустим і безмовним, як був від своєї появи, доки його й не заселили люди. І думати про це страшно...

Та ось коні першими почули ще не вловні для людей звуки, повільно й насторожено повели в один бік головами, нашорошивши вуха, й завмерли надовго, пильно й допитливо вдивляючись в непевно освітлений місяцем простір. Нарешті з того боку почувся шерхіт одержі по бур'янах, і ось забовваніла під місяцем тінь, зупинилася за кілька кроків, мабуть, прикидаючи, що за люди біля багаття, чи немає чужих. Іван Козерацький зірвався на рівні, кинувся назустріч, привітався за руку і щось тихо сказав. Прибулець перепитав ще тихіше, неквапливо й все ще насторожено підійшов до багаття.

— Добрий вечір, — привітався вголос, і коні враз одвернулись — втратили інтерес до нього.

Він подав Дмитрові Івановичу руку, прихилився ближче, впізнаючи, і Сіраш теж упізнав у ньому колишнього інструктора райкому партії, теперішнього командира партизанського загону, міцно й довірливо потиснув руку, але той не вдовольнився цим, обняв і поцілував старого.

— Сподівався, ви прийдете сюди самі, а бачу, вас аж троє, — сказав він, відсторонившись, і суворо спитав, ступивши до Сенька Сорокопуда:

— Хто такий?

Сенько підхопився на ноги.

— Я, — ляпнув він для чогось обома руками об штани.

— Бачу, — спокійно всміхнувся Іван Якимович. — І тепер ще в чарку заглядаєш і похмеляєшся? — спитав він,

ребром долоні водячи вздовж живота вгору і вниз, точнісінько, як робив це Сенько, прислухаючись: прийнялася чи не прийнялася випита на похмілля горілка.

Сенько несміливо реготнув, підсмикнув за звичкою давно не прані штани, оглянувся з пересторогою на Сіраша. Дмитро Іванович не дивився на нього й мовчав.

— Чи, може, неправильно показую? — допитувався Іван Якимович.

— Правильно, — знову реготнув Сенько, підморгнувши шахраюватим оком і засміявся дужче. — А звідки ви знаєте?

— Я все знаю, — усміхнувся Іван Якимович.

— Та він — хлопець надійний, — мовив нарешті Дмитро Іванович. — Я на нього, як на самого себе...

— Спасибі, — по-сорокопудячому хвицнув головою й присів Сенько, тільки крильцями не стріпнув — все ще не було у Сорокопуда крилець. Не було й не буде.

— Рано дякуєш, — зауважив Іван Якимович. — Та й хіба ж так дякують?

— А як же? — стрепенувся Сенько. — Підкажіть.

— Що ж тобі підказувати, — присів біля вогню Іван Якимович і озирнувся на Івана Козерацького, що вже розкутував галушки й збирався сипати в тарілки. — Куди ти сиплеш? — гукнув він. — Вони ж одразу захохнуть! Давай отак, просто з казанком. — Ну, бачиш галушки? — обернувся Іван Якимович знову до Сорокопуда. — Вони мені за кілометр пахли, бо цілий день голодний — так, що й собаку б з'їв. Але ж... — він розвів руками, в одній уже була ложка. — Чогось не вистачає до них. Нюхом чую, що мало б бути, а от нема. Може, зметикуєш? Кажуть же степівці, що Сорокопуд і з-під землі дістане. А я не вірив.

— А хіба ж можна? — оглянувся Сенько на Дмитра Івановича.

І тут усі дружно зареготали.

— Ну, то я мигом. — Сенько кинувся до воза й приніс сулію вина, заткнуту кукурудзяним качаном.

— Остепер ти молодець! — вигукнув Іван Якимович, підставляючи півлітрову банку, яку встиг подати йому кмітливий Іван Козерацький.

Вечеряли дружно і довго. Чи, може, второпав Сорокопуд, хто такий Іван Якимович, чи здогадувався, чого той прийшов, але принишк і став незвично ввічливим. А головне — тямущим: ні про що не розпитував, нічим наче й не цікавився та й у розмову не встрявав. Пронозуватий, за давнім визначенням Дмитра Івановича, Сенько, звичайно,

не міг не відчутти серйозного призначення цієї людини, але Іван Якимович дуже йому сподобався простацьким ставленням, навіть деяким панібратством і здивував суворістю й скутістю у взаєминах з Сірашем — наче боявся його, зоромився чи надто вже поважав. Хоч дивуватися тут і не було чого: Дмитро Іванович на всіх справляє таке враження й мимоволі викликає до себе повагу. У його присутності поза всяким своїм бажанням чи наміром внутрішньо підтягується і боїшся бовкнути щось не до діла. Це Сенько знав по собі, і хоч скільки дружив чи просто жив поруч з Дмитром Івановичем, ніяк не міг подолати в собі страху чи великої поваги до нього, не міг поводитись розкуто, бо що не скажеш, що не зробиш, а головне, що не наміришся зробити, — все ніби не так і не те, бо Дмитро Іванович неодмінно й сказав би щось розумніше, й зробив би вдаліше. Але, як не дивно, Сенько помічав, що так само, як він, думають про Дмитра Івановича і поводяться при ньому й ті люди, які його знають мало або навіть уперше з ним зустрічаються.

А тим часом перевалило вже далеко за північ — Чумацький Шлях перевернувся, ніби зібрався спочити й собі, хоч, кажуть, шляхи ніколи не стомлюються й не відпочивають ні на небі, ні на землі, і думати про це тужно, бо й до самої своєї смерті на всіх шляхах не побуваєш, усіх не перейдеш, і вони струмуватимуть собі й далі, коли й тебе вже не стане. А надто ж Чумацький Шлях, до цієї ночі, коли місяць почав примеркати, курівся зоряними туманами, ніби наші биті шляхи пилом улітку. Вічний, недосяжний, миготливий. Висів собі над степами, як їхня окраса, як вінець їхньої вічності й безмежності, завжди, як і вони, незмінний і ще й незмінніший за них, що б не відбувалося на землі, які б страхітливі війни не перекочувалися оцими рівнинами, що починаються від Дунаю і тягнуться до Дніпра, Дону й Волги, і за Волгу — геть до Уралу. Про це знають прості люди, що одвіку живуть у цьому степу, орють і засівають у ньому розроблені поля, але ніколи, мабуть, не осягнуть його неосяжності завойовники, розпочинаючи війни: інакше б вони не бралися перейти його з боями, бо тут їм ніякі танки не допоможуть, — вони, на жаль, переконуються в цьому тільки тоді, коли їх поб'ють. Тобто надто пізно, коли так багато загине людей і так настраждаються ті, хто залишиться жити.

Під цими високими зорями, під закуреним пилом вічності Чумацьким Шляхом, у безмежному степу зустрілися Дмитро Іванович з Іваном Якимовичем і провели ту ніч разом, посеред баштану. Баштан був пізній, прекрасний і

сумний. По бур'янах шаруділи зайці й молоді лисенята, виводки перепілок — перебігали на світанку зарошені дороги, повертаючись в баштанні забур'янені нетрі з відкритої стерні, де кормились усю ніч, і ці звуки тільки підкреслювали тишу, таємничість і урочистість цієї дивної ночі.

— Значить, так, — говорив перед ранком Іван Якимович. — За всяку ціну ви повинні особисто побувати на могилі, побачити її на власні очі, запам'ятати напис. Це одне. Друге, не менш важливе: знайти очевидців. Хтось же та бачив, як ховали генерал-лейтенанта Смирнова. А в когось він там і зупинявся до виходу з оточення. Треба встановити, чи німці справді поховали його? Від фашистів же всього можна чекати.

— Значить, могли й поглумитися? — спитав Сіраш з образою.

— Хто його знає... Треба вточнити. Ми зобов'язані чесно й ретельно виконати наше завдання. А там, на Великій землі, в Центрі, там уже робитимуть висновки... Від нас тільки вимагається точно й об'єктивно встановити істину, і обговорювати тут нічого. Зробіть те, що наказано.

— Та зроблю, — зітхнув по-старечому глибоко й тяжко Дмитро Іванович. — Хоч і нелегко це...

— Там, якщо знадобиться затриматись, то ви Сенька з кіньми відправте, а самі зостаньтесь, поживіть, розшукайте людей. Може, там військовополонені залишилися. А може, комусь із наших вдалося переховатись, уникнути полону. Я розумію, дізнатися про всі обставини — що, де і як воно було, — дуже важко, а то й неможливо; все відбувалося в глухих вибалках у степу або в інших пунктах, які під час боїв ніколи не виставляються напоказ. Однак спробуйте довідатися й про це. Дуже важливо встановити істину.

— Раз уже Смирнов з гвинтівкою в руках ішов на пролив і вів своїх бійців, то для мене все ясно: геройська людина — командарм Смирнов!

— Потрібні факти, Дмитре Івановичу, — сказав Іван Якимович. — Тут потрібні тільки переконливі факти, а не інтуїція, і ми їх маємо добути й представити.

— Вам уже пора, — нагадав Дмитро Іванович, — вже світає.

— Це вам пора, — усміхнувся Іван Якимович і глянув з-під важких, чорних і густих брів по-хлоп'ячому ласкаво і трохи навіть ніяково. — Вам стелиться далека й певна дорога, а мені зараз, як у тій пісні: «Степ широкий — то мій сват...» Де застане день — там і переднюю, де застане ніч — переночую.

— Що, перейшли на нелегальне становище?

— Аякже. Після вбивства фон Плютца мало не загри- мів: прийшли мене брати — я саме на стайні чергував тієї ночі, — а мене вже й слід пропав. В каменоломню пере- брався. Ви вбили? — раптово спитав Іван Якимович без всякого переходу.

— Та я ж із хлопцями, — сказав Дмитро Іванович, — хіба ж вам Марія Федорівна...

— А після того ми з нею не бачились. Але й без неї мені доповіли. Я того ж дня й дізнався, чия це робота. А тільки, бачите, як воно виходить: ви убиваєте комендан- та, а ховатися доводиться мені.

— В цьому є якась справедливість, — усміхнувся Сі- раш.

— Яка ще справедливість?

— Ви ж нами всіма керуєте — ви маєте й відповідати за наші дії, як і за нашу бездіяльність. — Дмитро Івано- вич посуворішав. — Та й те ще скажіть: ви ж тут один, як палець? Вся сім'я в евакуації? А я ж обріс он яким кага- лом: мало того, що своя родина, так тут ще й Павлова дружина з дівчинкою залишилася, а жінки й діти Андрієві й Васи́леві теж на мені. А вам же планувався перехід на нелегальне становище?

— Планувався, — погодився Іван Якимович.

— Інакше й не могло бути! Вас же весь район знає.

— Та, може, й не весь, але багато людей знає.

— Ну ото скажіть спасибі, що цей перехід відбувся вчасно. Найчастіше саме отак і хапають, коли людина заважається, гави почне ловити. А ви молодець, заставили німців схопити облизня. Тепер вони вже до вас не добе- руться, бо ви будете вічно насторожені. Та й ми не дамо, — пообіцяв Дмитро Іванович скромно, але твердо. — Як і Михайла Митрофановича з його сім'єю...

Іван Якимович легко звівся з копиці прив'ялого паху- чого мишію, на якому вони сиділи рядочком, угрівшись, міцно поцілував Дмитра Івановича й швидко пішов до куреня, ховаючи очі. Сіраш теж підвівся, струсив сіно з кобеняка, повагом накинув його на плечі й пішов до іншої копиці будити Сенька Сорокопуда, що й досі хропів бла- женно на весь баштан.

От і сидить тепер Дмитро Іванович на передній підводі, задуманий, мовчазний, невиспаний і ніби сердитий. На- справді ж він обдумував те, про що ми й гадки не мали. А знання не завжди приносять людині радісний настрій.

...Андрій Сіраш ночувати лишився у Тоні, випровадивши своїх бійців-кулеметників після дружньої вечери в на-

топлену звечора кімнату, що слугувала в госпіталі за передопераційний покій. Він наказав їм зняти з машини спарений кулемет і забрати до хати. Тут же й прилаштував його на столі, підсунутому до вікна, щоб можна було стріляти при першій нагоді. Навіть бойову стрічку заправив.

— На всяк випадок, хлопці, — мовив він на прощання. — Чорт його батька знає, що воно там діється під Ростовом із заходу. А раптом уночі Клейст прорветься своїми танками та аж сюди дійде.

— Проти танків наш кулемет «не пляшет», — сказав повеселілий від гарної вечері й хазяйської банки запашного донського молодого вина могутній орловець Сидоров.

— Танк у вікно не стукає, — зауважив другий номер кулеметної обслуги полтавець Байда, тихий і після чарки усміхнений. — А хто стукне, тому й ми стукнемо. Та так, що й кісточок не збере.

— Тю на вас, малохольні! — озвався від грубки вже роздягнений і накритий шинеллю водій. — Хто ж вам, крім лейтенанта, й постукає? Ви ще в нього здуру пальнете?

— А вони можуть, — пожартував Андрій. — Значить, відсипатися, хлопці, до ранку, а ранком рушимо шукати, до кого б нам прибитися. З таким кулеметом ми ніде не завадимо. Навіть у танкових військах.

— Ще давайте доживемо до ранку, — порадив Сидоров, роззуваючись у порозі, — а на фронт завжди встигнемо.

— На добраніч, — сказав лейтенант Сіраш, — розбуджу вас о шостій. Та до машини мені прислухайтеся, чуеш, Василю?

Але водій Василь уже спав, змучений далекою й тяжкою дорогою.

— Ну глядіть же тут, — мовив лейтенант кулеметникам і вийшов, відчуваючи незручність від того, що залишає бійців самих, хоч тут і йому місця біля грубки вистачило б, як і їм отам, у Тониній хаті. Проте вона їх сюди вислала з машиною недарма, недарма...

А разом з тим задавлена нетерплячість вабила його в Тонин будинок, і він не хотів більше забивати собі голову всілякими припущеннями й виправданнями.

Він знову проліз через вилом у паркані, перейшов грузький двір, не потрапляючи в темряві на викладену цеглою стежку, що вела від хлівчика до хатнього порога. На ганку спинився, оглянувся на Ростов — заграва в тій стороні мовби побільшала й захопила півнеба. Він скруш-

но хитнув головою, докурив цигарку, кинув недопалок під ноги й затоптав у багнюці. Для чогось махнув рукою і взявся за клямку.

В снігах було поночі. Він зопалу зачинив за собою двері й стояв тепер у цілковитій темряві, забувши розміщення кімнат, і не знав, у котру саме йому заходити. Натомість пригадувалися сніги батьківської хати, і це його збивало з пантелику. Йти ліворуч, у передню світлицю, де вони вечеряли, нічого — там, напевне, спить дід з онуком та, судячи з високого нікельованого ліжка з цілою горою подушок, мабуть, і Антоніна, а йому вона відвела... «Що ж вона сказала?» — пригадував тепер Андрій. Ага, здається, так і сказала: «Будете спати, як найдостойніший гість. Покладемо вас на найкраще ліжко». Кращого ж, як у світлиці, не могло бути. Тому він навпомацки рушив-таки ліворуч вперся пучками витягнутої руки спочатку в прохолодний і слизький від фарби наличник на лутці, а потім, поширудівши, знайшов і ручку на дверях, натиснув обережно, так само обережно потягнув двері на себе. Вони не піддавались. Чи набрякли й не хотіли відчинятися, чи, може, були замкнені. На його біду ніде не виднілось ні шпарочки світла, не чулося ні дихання, ні шереху — все ніби впірнуло в густу пільму, втонуло в ній і померло. Або, можна було подумати, доки він водив своїх бійців розташовуватись на ночівлю, з цього дому всі кудись перебралися до родичів чи до сусідів, щоб не заважати йому, і він подумав: «Ну на дідька я ходив туди? Хлопці й без мене б на нічліг влаштувалися!» І чужа хата, чужі сніги здалися йому тепер у темряві заплутанішими, ніж несходими стери.

Він спробував налягти плечем, але двері не піддавалися. Це нагадувало дурний і тяжкий сон: адже саме в ці двері вони всі заходили, коли збиралися на вечерю. Він вийняв ліхтар і, хоч як не хотілося світити, натиснув на кнопку. Під дверима сидів величезний чорний кіт з білою манишкою на грудях і нажахано, із незрозумілою ненавистю дивився на нього. «Пусти», — мало не попросив його Андрій, згадавши, як багато в їхньому селі розповідалося всякої чортівні про котів. Відсунув kota чоботом — той відскочив і далі не зводив з Андрія зеленкуватих, повних безпричинної зненависті очей. «Тут тобі й край!» — ніби говорив його несамовитий, погрозливиий погляд, який він не зводив і в темряві.

Освітивши двері ретельніше, Андрій помітив на них маленьку клямку під ручкою. Чорна й міцна, вона на чорному ж тлі старезних дверей була непомітна, ніби вросла в них, але тримала двері — будь здорові! — наче засув.

Кущенький хвостик її, що стримів із вертикальної щілини, беззвучно піддався під пальцями, і, потягнувши за ручку до себе, він легко відчинив непохитні двері й нарешті опинився в світлиці, в якій і справді було світло-світло. Андрій подумав, що це від заграви над Ростовом, але вглянувши у вікно, побачив над великим і довгим будинком колишнього госпітало величезний місяць, що зачепився й повис на самому коньку покрівлі, ще купаючись у напівпрозорих залишках хмар, що швидко розсувалися, розвіювалися вітром, особливо помітні на тлі місяця, утворюючи туман.

Він оглянув велику кімнату, не пізнавши її. Святкове ліжко було розібране — на ньому не стало високої гірки з подушок. Стіл був прибраний і порожній, а за ним під вікном, на довгому дерев'яному дивані, лежала вона, Тоня, горілиць на подушці й дивилась на нього, злегка всміхаючись.

— Що, лейтенанте, у снігах заблукав? — спитала вона пошепки, не криючись і не боячись, що хтось почує. — А як же ти в степу орієнтуєшся? Як дорогу знайшов із Саратова до Ростова?

Місячне сяйво лилося з вікна просто їй в обличчя, робило її блідою, натхненною, збільшувало очі й різко відтіняло обриси губів, носа, підборіддя, наче вона збиралась когось проклинати або засуджувати.

— Роззувайся об поріг, — прошепотіла вона так само приглушено й водночас чутно, — й чоботи вистав у сіни — дьогтем чи армійським складом тхне від них.

Андрій не відчував чомусь ні міцного запаху своїх чобіт, ні якихось інших хатніх пахоців, бо йому пахла тільки вона — косами пахла, трохи якимись парфумами, а головне, жіночим ніжним теплом віяло від неї, і тепло те, йому здавалось, обгортало її й розтікалось від неї так само, як ото хмари зараз спливають із місяця. Він швидко й легко роззувся, бо чоботи були просторі, не припадисті — вибрав їх для великих і далеких доріг, щоб не муляли, — і виставив за двері. Повернувшись у кімнату, босими ногами відчуваючи шорстку підлогу й ребристі рядняні ходовички, він стояв у порозі, не знаючи, що робити далі, як поводитись, як роздягатись, як пробиратися до свого ліжка повз її диван, а вона, заклавши оголені руки за голову, — волосся розсипалось і геть вкрило подушку, — спокійно дивилась на нього. Така молода, така тендітна й така печально-спокійна, що хоч криком кричи! Мимоволі ніяковієш при ній, ніби чуєш якусь провину.

— Зачини, — сказала вона.

— Що? — не зрозумів Андрій, бо двері ж він щільно зачинив на клямку.

— Там є защіпка, — пояснила вона вже зовсім спокійно й по-діловому, і, доки Андрій, повернувшись до дверей, шукав защіпку, встигла беззвучно зіскочити з вузького дерев'яного дивана й переметнутися на високе, з підбитою периною ліжко.

Коли Андрій обернувся від міцно зачинених дверей, він побачив порожню подушку на дивані під вікном і здивувався вдруге за цей вечір такому невігаданому й реальному диву: тільки-но була ж тут і вже не стало її.

— Йди сюди, — прошепотіла вона з високого ліжка, там, у затінку, її не видно було, вона зовсім утонула в перині, тільки очі сяяли звідти, відбиваючи місячне сяйво з вікна.

Андрій, кваплячись, увсібіч порскаючи гудзиками, рвонув через голову гімнастерку, потім зірвав з себе білу бязь, усім тілом відчув дошкульний, непереможний холод, на нього несподівано налетів і раптом ударив дроз, потім, ніби затухаючи, проник усередину, аж дихання перехопило, й серце зайшлося. В одну мить усі дороги, бої, тривоги й поневіряння промайнули перед ним, пройняли його пам'ять, його душу, його серце, з гулом прокотилися через цю кімнату, і він, ще не вірячи в своє щастя, перебіг її, немов перелетів, з розгону стрибнув на високе ліжко і, палаючи, відчув себе легким, невагомим, проте довго і глибоко провалювався у перину, незрозуміло й дивно поринаючи у гарячі обійми солодкої, жагучої Тоні, що прийняла його, злилася з ним і всього вмістила в собі — така мала, такого великого! І підкорений її хвилюючою владою над ним, щедрою пристрасстю, що вилилася на нього так несподівано, він заплакав від вдячності, але й від своєї малості й беззахисності, бо вона, віддаючись, рятувала його від самотності, від неприкаяності, від приреченості на голод, на холод, на поневіряння і смерть, що судилися йому на дорогах війни. Тому вона стала для нього тепер і буде вічно омріяною й святою, і її ніхто йому не замінить ніколи...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Під Кінськими Роздорами коней вже не було. Стояли вздовж дороги на Оріхів покидані в безладді гармати, до яких не стало під час бою снарядів, з передками й без передків, чорніли попід селами й всюди по степу свіжі, чорні братські могили, на яких ще не встигла вирости

осіння трава, а по балках ми натикалися на покинуті обози — громаддя возів. Таких цей степ, мабуть, не бачив ні за часів чумакування, ні за татарської орди. Вози були міцні, ковані, армійські, пофарбовані в стійкий сталевосірий колір такою фарбою, що її не брали ні дощі, ні сонце.

Зараз вози, так гарно виготовлені й споряджені, покинуті й забуті по степах, криком кричали про біду, що впала не тільки на обози, а й на всю Червону Армію, бо хіба ж могли існувати війська без обозів? Десь вони б'ються там, на сході, а обози стоять тут, нікому не потрібні: їх розтягали, розбирали хто куди хотів, а значить — їх уже повік не зібрати до купи знову. Це руйнування чогось усталеного, дбайливо виготовленого, добраного й організованого високими штабами й відповідальними людьми здавалося шкідництвом, за яке треба було б розстрілювати. Нас не покидало тривожне відчуття, що за розтягання й розкрадання обозу комусь та доведеться відповідати, як наші повернуться. За кожен віз, за кожного коня. Найбільше ж — за покинуту гармату. Бо гармати для боротьби з ворогом були найпотрібніші. А їх тут лишили, розстрілявши боезапас.

— Ось де наша сила пропадає, — сказав Дмитро Іванович, ще дужче стемнівши своїм і так темним, немов чавун, лицем. — А-я-я-й, які ж це втрати для армії й держави! Горе, горе й солдатам, і генералам, і тому бідному Сталінові. Без гармат же проти цієї банди, як без рук. Артилеристів побили, а гармати zostалися!

По коней ми їхали все далі в степ, у глухі балки і ярugi, яких було багато, може, тому, що ближчав Донецький кряж, і тут починалися його розгалуження й відроги. Бо вже й не дивина — натрапили на білясті крейдиані вкраплення у вимитому рівчаку після дощу або й на попелястий сланець на оголеному схилі байраку. Видно, Смирнов із розвідниками й штабістами обирав для своєї армії, виводячи її з оточення, пересічену, найглухішу місцевість. Вміло обирав!

Коней таки знайшли, вони здичавіли на волі й до рук не давались. Навіть близько не підпускали. А жеребці, так ті шулили вуха, вишкіряли зуби, готові будь-якої миті кинутися на нас, мов на злісних нападників, і відводили збиті ними табуни подалі у степ. За одним табуном молодих кобилиць на чолі з білим широкогрудим жеребцем ми полювали цілий день, пробігали й проїздили за ним кілометрів тридцять — сорок, але наблизитись не змогли. До яких тільки хитрувань не вдавався Дмитро Іванович:

переодягався в усе військове, брав обіруч двох коней за вуздечки й намагався хоч так якось підібратись до табуна, та жеребець вчасно розгадував його наміри. Він відганяв кобил на безпечну відстань, а сам, нашорошивши вуха й нагостривши погляд, наближався, пританцьовуючи, мотаючи головою, стримано й запитливо іржав.

Його, мабуть, вабили молоді гарні дядькові коні, він би залюбки взяв їх у свій табун, але присутність людини відлякувала, насторожувала, і він зупинявся віддалік і замирав, напружений, виструнчений, сповнений затамованої сили й тривоги. Недовіра робила його лякливим і злим — він погрозово бив копитом землю, мотав головою, зиркав на дядька Сіраша насторожено й люто, не визнавав за свого, хоч і пильно придивлявся до знайомого одягу, котрий щось йому нагадував давнє, вже призабуте, знайоме і рідне, проте тут не все й збігалось з його спогадами: ясна річ, форма на його вершникові-хазяїнові була інша, ніж на дядькові Сіраші, бо на такому жеребці їздити міг тільки полковник або й генерал. Не впізнавав жеребець і запаху. А особливо його обурював хрипкий старечий застуджений бас, зовсім не схожий на дзвінкий і владний командирський голос загиблого вершника, якого він так любив, до команд і наказів котрого звик.

Дмитро Іванович милувався жеребцем. Білий-білий, він мав чорні очі, маленьку, красиво збудовану голову на довгій, стрункій шиї, що круто переходила в широкі, могутні груди, лискучі й бугристі, бездоганні високі й тонкі ноги з тугими коліньми й бабками та мовби відлїтими з чавуну копитами, а торс, ширший біля грудей, веретенно-круглий, як виточений, помітно потоншавши, переходив у чітко виражений круп і потужні, трохи навіть важкуваті стегна. Грива й хвіст, довгі й пухнасті, були теж празниково білі й нагадували бунчуки старовинних військ.

Дивлячись на такого красеня, Дмитро Іванович розумів, чому триумфатори й переможці в'їжджали у завойовані міста на білих конях: білі аргамаки своєю появою здатні були прикрасити найпишніші столиці, і якщо Рим — найвеличніше місто стародавнього світу — був колись завойований варварами, то навіть вождів тих диких племен годилося в'їхати в столицю світу на білому арабському скакуні. І в завойовані Париж, Відень, Прагу, Мадрид — в усі столиці світу в'їжджали колись переможці на білих конях, і Дмитрові Івановичу легко було уявити, як саме відбувалась така подія, а от в Москву... «Не діждуть вони, фашистські бандити!» — думав він з ненавистю і непохитною вірою, аж серце йому заходилося од гніву й тривоги,

і він намагався не переносити їх на неслухняного жеребця, що дедалі дужче подобався йому, розпалюючи давню, вже призабуту пристрасть, — любов до красивих коней.

Ніхто тепер не міг би сказати, наскільки він чистокровний, але тут, у глухому степу, білий жеребець здавався таким красивим, так вписувався у безмежну рівнину, особливо як піде ото навколо табуна по колу, розвіявши хвіст і гриву по вітру, спочатку повільно, а потім швидше та швидше, переходячи з пружного грайливого кроку на рись, а з риси на скупий, зіжмаканий скік, коли не швидко кість пересування, а саме високі підскоки становлять його примхливий намір, аж доки не вибухне в ньому без видимої причини і без ніякої необхідності затамована й нагромаджена сила — тоді він коротко заірже, ніби зойкне, присівши на задні ноги, враз улупить всіма чотирма копитами в затужавілу необроблену землю, білим смерчем зів'ється в повітря і, немов кинутий вибуховою хвилею, рвоне в далечінь, розсипаючи навальний, потужний тупіт, аж луна піде байраками, ярами й видолінками.

Всі коні перестають тоді пастися, люди — розмовляти, птахи — співати: стоять, завмерши, й зачудовано дивляться вслід, милуються шаленим чвалом, як ото він по-хортячому стелиться над землею, рвучись у нитку, а потім могутнім махом підбере всі чотири ноги в клубок, щоб, торкнувшись землі, знову витягнутись, розпрямитись, пожадливо захоплюючи якомога більше простору передніми, викинутими вперед ногами. Жеребець не підпускав ні до себе, ні до свого табуна нікого, але Дмитро Іванович пробудив у ньому якусь насторожену цікавість, і він не відставав від нас, попаски йшов за нашими підводами віддалік, крутився навколо нашого табору вночі з усіма своїми слухняними кобилами.

— Ловіть, хлопці, собі будь-яких коней, — не раз говорив нам на привалі чи за вечерею Дмитро Іванович, — а я з цим білим арабським дияволом зв'язався якоюсь вірвовочкою і додому без нього вже не поїду. Хоч до білих мух тут зостануться, а його спіймаю, бо такому жеребцеві ціни немає. Жаль, якщо пропаде, не можна допустити, щоб пропав. Таке диво рідко й у світі трапляється — справжній арабський скакун.

Наші коні його боялись, та нічого було й думати піймати або перейняти його нашими кіньми. Тільки молода, вперше запряжена Сірашем лошиця від Гнідого, така ж гніда, велика й струнка, як її знаменитий пращур, змогла б, мабуть, збігти з ним в упряжці. Саме на неї й звертав увагу білий жеребець, і, як тільки ми випрягали коней

ї пускали пастися, він підбігав ближче, крутився біля неї, нюхав, призивно ігоготав, а одного разу навіть спробував вилучити, забрати її від інших коней і погнати в свій табун. Ледве відбили гуртом від нього, пустивши в хід батоги, крики, а Сенько Сорокопуд навіть вила схопив, якими мішали коням у фургоні, прив'язуючи на привалах. Та Дмитро Іванович ледве на ньому тих вил не побив.

— А не дай бог напореться?! — кричав він несамовито, бліднучи від самої думки про такий безглуздий випадок, і вила закинув хтозна-куди. — Тепер він від нас нікуди не дінеться. Тепер він наш, — впевнено говорив Сіраш, — а ти вила ці дурацькі сунеш.

— Так він же й батоги наші готовий поїсти, — виправдовувався Сенько, — й голови поодгризати. А кому ж охота без голови зостатися?

— Для тебе б це була невелика біда, — жартував Дмитро Іванович, — та й невелика різниця: все одно пусту кубушку для олії на плечах носиш.

— Та не для олії, — підхоплював жарт і собі незлобивий Сенько, — а скоріше вже для вина...

— Вином не відбудешся, — кепкував з нього далі Дмитро Іванович. — Кажі вже барило для горілки.

— Це не я, це ви кажете, — відбився той. — А мені кращої голови й не треба на сьогоднішній день. То і не хочеться нею ризикувати. Хоч би й заради арабського жеребця. Інтересно, чого він крутиться біля неї і не відходить? — дивувався Сорокопуд. — Що йому, своїх кобил мало?

— Чує, що Гніда пуста, от і крутиться. Своїх то він усіх пожеребив. Тепер його від нас нічим не одіб'еш.

— Але й не спіймаєш.

— Ну, то з табуном так і поженемо аж додому. Ото тільки через Дніпро не знаю, як переправитись. Такий жеребець, якщо на паром вдасться загнати, може й посеред Дніпра у воду скочити, — заздальгідь бідкався Дмитро Іванович.

Ми в той час були у верхів'ях річки Берди, простуючи до сіл Попівки та Водяного, де, як нам сказали в Кінських Роздорах, востаннє проривалися війська Вісімнадцятої армії і загинув командарм Смирнов. Там мала бути і його могила. І коней, мовляв, там більше лишилося наостанку. Бо вже як проривалися з багнетами напереваги, було не до коней. Та й степ там глухий, без доріг, самі балки, долини та байраки — мало хто й добирається в таку глушину. І німців там не буває: битих шляхів та великих сіл і

містечок тримаються. А коні, що характерно, в долини річок із степу поскочувались. По-перше, вода завжди є. А по-друге, паша. Хоч некошені пшениці теж можна вважати за корм для коней, як і нарослу по стернях отаву, але не зрівняється ж це із свіжими травами річкової саги, плавневим та луговим різнотрав'ям і сіном. От коні й сходяться туди, напасуються, нагулюють жиру на волі та на добрій паші біля води. Що ж коням ще треба?

Надвечір ми опинилися біля якогось села. Переїхавши широку долину, вкриту буйною люцерною, вибрались ледь накошеною дорогою по крутому схилу на гребінь і побачили глибоченьку балку, що мала б перетнути долину впоперек, але чомусь не перетинала, впершись у міцну складку місцевості, утворену відрогом пласкої височини, що тяглася вздовж річки Берди. В перспективі тієї глибоченької балки, яка роздавалася там удалині й розпросторювалась у ще ширшу долину, виднілось село, вкрите синюватою вечоровою імлою чи туманцем, що напливав, можливо, з річки, а може, й з тієї долини, котру ми щойно переїхали і котра хитрувато завернула по ліву руку й виходила там на околицю села — з високого гребеня це було добре видно.

— Отут, на бугрі, й розташуємось на ніч, — зупинився Дмитро Іванович. — Коні на люцерні пастимуться, видно все як на долоні. Розпрягайте, — сказав він, а сам пішов швиденько вниз на перехват підводи, що їхала до села по дну долини. На підводі сидів старий похилений чоловік і, здавалось, дрімав чи думав про щось невеселе: батіг на плечі, голову звів на груди, а коні біжать собі — самі знають дорогу додому. Нам було видно, як Дмитро Іванович перейняв підводу, як вона зупинилася, як, схилившись на воза, він щось розпитував і як пожвавішав дід на підводі та почав щось пояснювати, показуючи пужалном кудись уздовж балки. Дмитро Іванович коротко йому подякував і швидко повернув назад, помітно збуджений, розтривожений. Підійшовши, він вирвав у мене з руки ніж, яким я почав чистити картоплю, й передав його Сорокопудові:

— Чисть ти, Сенько, а ми з ним сходимо, тут недалеко...

— Візьміть і мене, — випалив Сенько, уявляючи, як десь там можна буде роздобути чогось попоїсти.

— Тобі це без інтересу, — сказав Дмитро Іванович.

— На баштан їдете? — допитувався Сенько. — Чи курей ловити?

— Попав батька в лоб, — усміхнувся Дмитро Іванович.

— А куди ж ?

— Поміж оцим селом, — показав Дмитро Іванович на долину, — і сусідньою Попівкою проривалися наші з останнього оточення. Говорив мені чоловік, що там братська могила, бо наших полягло при прориві, — Дмитро Іванович махнув рукою. — І командарм Вісімнадцятої армії погиб. Підемо подивимося його могилу.

— Дмитро Іванович убитими генералами цікавляться, — пхикнув дотепник наш Борис Соловей. — В Кінських Роздорах про могилу якогось полководця розпитували й тут напитали. У вас часом хтось із синів не генерал? — спитав він, кепкуючи.

Але ніхто не посміхнувся на його слова, що мали б стати, але чомусь не стали жартом, ніхто на Бориса не оглянувся, і він зняковів, бо немає ж нічого невдячнішого за невдалий жарт. І немає більшого блюзнірства за кепкування з людського горя.

Дмитро Іванович мовчки відійшов від нього й попрямував через долину протоптаною в люцерні стежкою, і я, доганяючи його, чув, як Сенько сказав Борисові:

— Даремно ти, бравий моряк, із своїми підначками до Дмитра Івановича лізеш: він у своєму кашкеті три похоронки носить, щоб жінка не довідалась...

— Пробачте, не знав, — зняковів Борис, змінившись на обличчі.

— Та не переді мною вибачайся, — долинув до мене Сеньків голос — не вмів Сорокопуд та цього разу й не хотів розмовляти тихо.

Ми довго йшли мовчки по пахучій люцерні, потім стежка вилая по зеленому просу, по білястій зрілій кукурудзі з великими качанами на кожному стеблі, по пережухлих уже, аж чорних, соняшниках і вивела нас на перехрестя двох доріг, позначених лісосмугами. Сонце вже сідало, просвічуючи лісосмугу вечірнім червонястим промінням, у якому дужче заяскрило вже пожовкле листя абрикосів, ясенів та кленів, а зелене листя дубів, акації, гледичії і вовчої ягоди здавалося темним, а срібляста маслина — зовсім білою. Саме поміж строкатістю двох перпендикулярних лісосмуг, що утворювали тут затишний проміжок для злиття двох доріг, підводився невисокий пагорб братської могили з жовтими глинистими відкосами, що свідчили про її неабияку глибину, а також над самою дорогою, вглибившись у лісосмугу, темніла окрема могила, обнесена зеленим штахетником, і над нею на міцних дерев'яних опорах розметнувся чималий фанерний щит з написом німецькою, румунською та російською мовами:

«Командарм 18-ї Смирнов Андрій Кирилович. Загинув на полі бою смертю героя 8.10.1941 року».

— Перепиши оце все, як є, — сказав мені Дмитро Іванович, зняв кашкета, відгорнув з козирка підкладку й дістав складений вчетверо аркуш із зошита, а з кишені вийняв огризок олівця. — Все, як є, перепиши, — повторив він, подаючи задалегідь приготовлене письмове приладдя. Віз його, мабуть, аж із дому.

— Та я й так запам'ятаю...

— Авжеж, такого не забудеш до смерті, — погодився Дмитро Іванович, — а ти перепиши оце для мене, бо тут кожна буква може виявитися важливою.

Я пристосувався на лавочці, видно, що саморобній, тільки-тільки поставлений, — тут ще й стружки валялися. І взагалі місце було добряче витопане. Здавна, до дощів. І після дощів видно, що юрмилися тут люди.

— Парад був, — мовив Дмитро Іванович, як і я, розглядаючи все довкола, — оркестр, генерали німецькі, солдати з примкнутими багнетами. Людей нагнали з обох сіл — з Водяного й з Попівки. Це мені чоловік отой розповів, що я його в балці перестрів. І в самого, ти уявляєш, на городі вбило генерала. Вроді б то артилерійського начальника з цієї ж армії. Він його на городі в себе й поховав, а документи зберігає, доки наші прийдуть. Так ти оце все перепиши, чуєш. Може, й ми ж йому чимось прислужимось, цьому знаменитому чоловікові, як він прислужився всім нам. І армії, й державі нашій. Не покинув, бач, солдатів. Навіть фашист, на що вже заклятий наш ворог, а й то признав, з воїнськими, значить, почестями поховав. Дожився, бідняга, що вороги ховали...

Війнув вітерець з-під сонця, пробіг шелестючими соняшниками, ще шелестючішою кукурудзою, налетів на лісосмугу, шарпаючи крони дерев, і з них полетіло, встеляючи землю, жовте абрикосове й кленове листя, повіялось на долину осінньою порошею, і стало так сумно й незатишно в степу, так самотньо, що аж серця наші завмерли. І уявилося, як ми далеко від дому і як далеко лишиться оця могила від нас, а ще далі від Москви, від рідної армії, від сім'ї, від друзів і побратимів. Далеч була страшна, майже немислима, про її нездоланність і непоправність не хотілося думати, але ж вона стояла зараз перед нами, перед очима нашими й душами й не те що підкреслювалась — збільшувалась, множилась, зростала під шум оцього холодного вітру, що дув з-під кривавого, багряного сонця. Воно стало велике й тривожне і заходило вже ніби

назавжди. Довгі-предовгі тіні слалися по забарвленій у кривавий колір землі від лісосмуг, від щита з сухим трагічним написом і від нас самих далеко-далеко, а коли сонце сіло, тіні злилися з темрявою, що раптово й несподівано накрила степ. І настала ніч. І вітер розвіяв останні надії, розбирався все дужчий, погрозово й приречено шумів у лісосмузі, на краю якої знайшов свій останній притулок генерал-лейтенант Смирнов, помінявши на неї всі високі й світлі кабінети й аудиторії, де працював і вчився, бо війна на те ж і є, щоб перемогти або достойно загинути на полях битв, а не в кабінетах.

Осиротіло стояли ми над цією дивною могилою, повернувшись спинами до вітру, і холодно було на всьому білому світі, що поступово, але помітно занурювався на наших очах в густу осінню темряву, відчутну навіть на дотик. Спочатку вона наповзала зі сходу аж ген на ті далекі поля й лісосмуги, що тяглися по обрїю скільки й око сягало, а потім підступилася ближче, накрила й могилу, і нас, і весь простір, і ми перестали бачити один одного, тільки на тлі зоряного неба темніла могила і чужинський, довгий та широкий диктовий щит, розпростертий над нею.

— Запам'ятай цю могилу, — сказав Дмитро Іванович. — І головне, що вона — праведна. І якщо зі мною що-небудь станеться, адже всі під одним небом ходимо, не відступайся від цього, що б тобі не говорили. Стій на своєму... Твої записи підуть, може, аж отуди, — махнув Дмитро Іванович на східний край неба, — так що гляди мені, щоб помилок не наробив. Чи дійде воно, куди треба, наше слово, ну, а сказати треба, бо й люди ж скрізь кажуть, що Андрій Кирилович — це таки Андрій Кирилович, і що загинув він смертю героя з гвинтівкою напереваги в багнетній атаці, як солдат. А людей не проведеш. Ти й про це маєш толково написати. А я вже передам кому треба.

— А кому саме? — спитав я, догадуючись про речі серйозні й заманливі.

Дмитро Іванович помовчав, дмухнув через стулені губи раз і вдруге, немовби відганяючи вітер, невдоволено крутнув головою:

— От бісової душі хлопець, — рокітливо вилаявся він. — Мало йому того, що сказано. Ніколи мені не допитуйся! Не будь Сеньком Сорокопудом. У нас такого і в роду не водилося, щоб ото допитуватися й заставляти людину казати те, чого вона говорити не хоче або й не може. Чи не має права.

— Вибачте, — видавив я несміливо, — більше не питатиму ні про що.

— Отакої, — поблажливо усміхнувся Дмитро Іванович. — Буває, уточнити щось треба, то чого ж і не спитати. Питай скільки вгодно. А тут — друге діло. І так наговорив тобі зайвого. Так ти ото помалкуй мені.

— Ніколи нікому й слова, — пообіцяв я, бо не знаю, хто ще міг так дорожити довір'ям Дмитра Івановича, як я дорожив тоді і завжди.

— Ну, а тепер давай помовчимо на прощання, бо завтра вдосвіта вирушимо додому і, може, більше ніколи не побачимо цієї могили.

Шумів у лісосмузі холодний і невидимий вітер. Шумітиме він тут, як і нас не буде. І зорі підморгували з неба, нерухомо світився кривавий Марс, напившись того літа крові, як ніколи, і крайнебо на сході почало бліднути, потім рожевіти, а вже потім у нас за спиною зійшов місяць, і ми це зрозуміли по своїх тінях, що лягли на могилу Андрія Кириловича, і по тому, як пояснішав темний щит над нею, і вже можна було відрізнити стрілчасту готику німецького тексту від латині румунського і від нашої слов'янської кирилиці.

При холодному місячному сяйві стало ще неприкаяніше й сумніше в степу, і могила ніби ще дужче осиротіла, а вітер подужчав — тепер стало видно, як він тріпає й гне дерева у лісосмузі, який простір за нею лежить, несходи- мий і невблаганний, і кидати в цьому холодному, нічному, продутому вітром просторі могилу Андрія Кириловича не хотілося. Було важко покидати цю могилу на ніч і думати про те, як над нею телесується вітер, і яка вона самотня на всьому світі, як і братська могила, і я тоді подумав, що чим більше могил, тим вони самотніші, і скільки б їх не було, їм ніколи не стане ні веселіше, ні затишніше.

Дмитро Іванович схилився над могилою, погладив її руками, ніби для того, щоб запам'ятати й на дотик. Потім підійшов до стояків, на яких тримався щит з написами, поторгав один, а тоді другий.

— Міцні, — сказав він, ховаючи руки в кишені й ще раз по-хазяйськи оглядаючи могилу й щит над нею. — Хай стоять, — додав він з надією, — доки й наші прийдуть.

І, круто розвернувшись, пішов геть, ні разу не оглянувшись, піднятим коміром захищаючись од вітру, що бив у ліву скроню, і весь він здавався таким беззахисним на цьому белебні, що його легко можна було образити. А може, він і так уже був образений, тільки я тоді не здогада- вався чим?

Клалося на негоду — це видно було по тому, як почали шугати по небу, закриваючи місяць, спочатку рідкі, потім усе густіші й густіші рвані й сколошкані вітром хмари. Ми розташувалися всім табором під скірдою з підвітряного боку, обставилися возами й кіньми, щоб вогнище наше не задувалось, і довго не лягали тієї ночі, лаштуючись у дорогу: завтра ми мали вертати додому, так і не спіймавши білого жеребця. Та він сам з усім табуном прибіг опівночі до нашого табору, тремтячий, закривавлений, беззахисний і покірний. Він одразу ж дався дядькові Дмитрові в руки, застогнав і заплющив очі. Рана була рвана й глибока. Вона йшла знизу вгору — мабуть, вовк промахнувся або жеребець зумів ухилитися від його зубів, і, вже падаючи з високого свого стрибка, сірий хватонув його за загривок.

Рану дядько Дмитро обробив карболкою, припасши її ще з дому, прив'язав заспокоєного жеребця до свого воза. Решту коней пов'язали просто за шиї налігачами і вранці рушили додому.

Саме ж тієї пам'ятної ночі лейтенанта Сіраша вирвали з Тониних обіймів різкі удари у вікно; стукав Байда й кричав:

— Товаришу лейтенант, вставайте скоріше!

— Мабуть, німці прорвалися. — Андрій кулею вилетів з ліжка, метнувся надвір. — Що трапилось, Байдо?

Але Байду відтрутили, і перед Андрієм виріс високий командир з пістолетом в руці, з ліхтарем у другій, засвітив у вічі.

— Хто такий? З якої частини? — питав він задерикувато.

— Не части! — обірвав його лейтенант Сіраш, застібаючи пояс і обсмикуючи гімнастерку. — Лейтенант Сіраш з сорок восьмого корпусу Дев'ятої армії. Далі що? — Він спрямував світло свого ліхтаря в обличчя й на петлиці крикливого й метушливого командира.

— Документи! — наполягав так само крикливо й знервовано молодий лейтенантик. — Дев'ятої армії тут давно немає й не було.

— А Вісімнадцята?

— Вісімнадцята аж за Ровеньками. Тебе, бачу, треба затримати!

— Сховай пістолет і перестань мені у вічі світити, — наказав Андрій, теж підвищивши голос. — А то як засвічу, то й дорогу сюди забудеш. — Він вийняв проїзні документи, показав, не випускаючи з рук.

— Ростов? — здивувався лейтенант. — Хто вас міг послати в Ростов, коли в ньому з учорашнього вечора німці? І чому ж ви зупинилися тут, а не їхали далі за призначенням?

— Оце так новина! — Андрій Сіраш навіть відступив з несподіванки, лишивши документи лейтенантові. — Значить, Ростов наші здали. Он як! А чого ж так тихо було увечері?

— Увечері німці не воюють, — сказав лейтенант, — а нам їх нічим було тривожити. Оце зараз підтягуємо війська помаленьку, поповнюємо. Вашу машину із спареним кулеметом забираємо також.

— Ви з якої армії? — спитав Сіраш.

— З П'ятдесят шостої Окремої, — відповів лейтенант. — Ви можете добиратися в штаб свого корпусу, а машину ми конфіскуємо, бо при обороні Ростова втратили дуже багато техніки — жоден кулемет, жодна машина не будуть зайві.

— Ви з розвідки?

— Про це не положено...

— Знаю, — мовив Сіраш. — Я сам з корпусної розвідки.

— Давно? Судячи з дат на документах, ви вибули в розпорядження розвідування фронту коли?

— Ще на Пруті.

— Еге-ге, про вас там уже й забули.

— Згадають, — пообіцяв лейтенант Сіраш. — І машину я вам не залишу. Бійців теж. Все згідно з документами маю доставити й сам прибути в свій корпус. Маю доповісти командирі корпусу генерал-лейтенантові Малиновському...

— Генерал-лейтенант Малиновський давно вже командує Шостою армією.

— Он як? — здивувався Андрій Сіраш. — Шоста армія була оточена під Уманню!

— Її заново сформували ще на Дніпрі, там її й очолив колишній ваш командир корпусу. І взагалі все там помінялося, і ви нікого знайомого не застанете. Залишайтеся в нас. Я зараз доповім по начальству.

— Доповідайте, — погодився лейтенант Сіраш. — Я так намучився з тими клятими архівами, що вже й рядовим би пішов у будь-яку частину.

— Ну, то будете в розвідці тридцять третього мотострілецького полку — у нас некомплект офіцерського складу. І машин не вистачає.

— Де він тепер є, той комплект, — сказав Андрій Сіраш примирливо. — Мотострілецький полк — це ще добре.

Коли Андрій повернувся в світлицю, Тоня все ще лежала в ліжку й плакала. Він одягнув шинелю, підійшов і схилився над нею.

— Не плач, — сказав ніби з крутого берега, на якому опинився геть несподівано. — Я залишаюсь. У Ростові вже німці, а тут наші займають оборону.

— А тебе візьмуть?

— Хто ж тепер відмовиться від лейтенанта з трьома бійцями, автомашиною із спареним станковим кулеметом?

— І я з тобою, — сказала вона, підводячись.

— Подожди, — зупинив він її й прикрив ковдрою, як маленьку. — Треба ж іще самому все оформити. А тоді вже подивимось. Тут ось санрота розгортається, можеш влаштуватися медсестрою — будемо в одному полку. Я ще й машину з бійцями там залишаю, а сам до комбата піду.

— Ти ж ще повернешся?

— Повернуся обов'язково. Зараз мої бійці перейдуть сюди — ти їх, будь ласка, де-небудь влаштуй до ранку. А ми з лейтенантом повернемось.

— З яким лейтенантом?

— Командиром роти, в яку я буду проситися. Так ти, якщо хтось на постій проситиметься, скажи, що вже тут є два лейтенанти і троє бійців. Зрозуміла?

Тоня мовчала. Тільки схлипування долинали до Андрія, затаєне й тому особливо гірке. Він стояв над нею й почував себе без вини винуватим, хоч нічим і не завинив перед нею. Хіба що тільки тим, що була війна, відпустила їх на одну неповну ніч і знов владно забирала у свої неприкаяні негрі.

— Йди, — схлипувала вона, — і не зважай на мої сльози.

— Не зважай! — проказав Сіраш з докором. — Якби ж то я міг не зважати! Твої сльози...

— Лейтенанте! — крикнув Свиридов, затарабанивши у вікно. — Де ти там? Виходь пошвидше.

— Йди, — Тоня мовби заспокоїлась від того крику й стукоту. — І повертайся. Я чекатиму тебе, що б не сталося, коли б не прийшов.

Андрій Сіраш нічого не міг їй обіцяти. Мовчки крутнувся й вискочив з хати.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Гітлер панічно боявся за фланги в Польщі, у Франції, боявся в Норвегії за Нарвік, найпівнічніший форпост німецьких військ, на який зазіхали і в якому не раз висаджувалися англійці, доки не розпочався стратегічний ні-

мецький наступ 10 травня у Франції. Навіть Роммелю в його маневреній війні проти англійців у Сахарі він наказував берегти фланги.

У нас військ з обох сторін тут було в сотні разів більше, ніж в Африці, і Гітлерові весь час марилися Канни. З самого початку він вимагав найактивніших дій флангових армій групи «Центр», майже на кожному обговоренні обстановки на Східному фронті схиляв фон Бока до того, щоб він, ведучи наступ на центральному напрямі, одночасно повертав танкову групу Гота на північ, на допомогу фельдмаршалові Леебу, який наступав на Лугу та Ленінград, а 2-гу польову армію фон Вейхса та танкову групу Гудеріана — на південь, на допомогу фельдмаршалові Рундштедту, що ніяк не міг зломити опір наших армій, котрі обороняли Київ та Київський укріпрайон, особливо опір 5-ї армії Потапова, яка з Коростеня вела безперервні контратаки проти 6-ї німецької армії Рейхенау, позбавивши її маневру.

Тож недарма він таки повернув частину 9-ї армії Кюхлера в дефіле між озерами Онезьким і Ладозьким, і хоча з'єднатися з фіннами і не вдалося, Ленінград було оточено, а Тихвін взято ще до початку наступу на Москву. Так само, як 2-й танковій армії Гудеріана вдалося прорватися з-під Рогачова на Суми, Ромни і Лохвицю в тил арміям Південно-Західного фронту, з'єднатися з Клейстом, що наступав з Кременчука, й оточити, а потім і знищити їх. Так, забезпечивши спочатку фланги групи армій «Центр» і витративши на це багато часу, сил і засобів, він тільки після цього віддав наказ на проведення операції «Тайфун». Удар був, що й говорити, могутній, досконало підготовлений і забезпечений, тому успіх наступу потряс би яку завгодно армію й державу. Навіть і не такі потужні удари вибивали ґрунт з-під урядів, позбавляли збройні сили цілих держав здатності до опору. Так було в Польщі. Так само сталося у Франції, не кажучи вже про Бельгію, Голландію, Данію, Норвегію, Грецію. Потряс цей удар і армії Брянського, Резервного, Західного фронтів і призвів до величезних оточень під Вязьмою і Брянськом.

Проте Можайська лінія оборони, створена в ході битви за Москву Генеральним штабом і очолена Жуковим, зупинила групу армій «Центр» в кінці жовтня на два тижні й дала можливість підтягнути до Москви не лише резерви, потрібні для її оборони, але й кадрові армії Середньої Азії та Забайкалля для запланованого Ставкою контрнаступу. Оборона Москви, а потім грандіозний контрнаступ під Москвою затьмарив інші події того часу своєю яскра-

вою величчю і всесвітнім розголосом. Витримати такий потужний удар, навіть зупинити німців під Москвою вдалося тому, що Ставка й особисто Сталін, дбаючи про оборону Москви, не переставали зміцнювати війська по всьому фронту й посилювати їхній опір на флангах. А саме: 4-та армія Мерецкова з частинами 7-ї армії і щойно перекинутою із Забайкалля 65-ю дивізією полковника Кошового на головному напрямі повели в другій половині листопада настійливі атаки на Тихвін, зайнятий ворогом під час наступу на Ленінград. Саме під час другого генерального наступу за стратегічним планом операції «Тайфун» по захопленню Москви, котрий гітлерівці розпочали 16—17 листопада, Південний фронт, яким командував генерал-полковник Черевиченко, накопичивши резерви, завдав потужного удару по військах групи Шведлера північніше Ростова і вже не припиняв їх, незважаючи на те, що Клейст із своєю 1-ю танковою армією 21 листопада увірвався в Ростов. 9-та армія Харитонова й 37-ма армія, новосформована взамін оточеної в Києві, повели наступ на захоплений ворогом Ростов з півночі, а 56-та Окрема армія генерал-лейтенанта Ремезова — з півдня, підтягнувшись з Північного Кавказу.

В цей найтяжчий період для нашої країни Західним фронтом у центрі командував Жуков, Південно-Західним — Тимошенко, Волховським — Мерецков. Після багатьох переміщень і варіантів така розстановка виявилася найдоцільнішою. Саме завдяки цим трьом найдосвідченішим, стійким воначальникам було завдано відчутних ударів ворогові на флангах і втримано оборону під Москвою. Хоч на той час головні командування напрямів було ліквідовано у зв'язку з тим, що вони не виправдали себе як зайва проміжна інстанція між Верховним Головнокомандуванням і Генеральним штабом та фронтами, з призначенням Тимошенка командуючим Південно-Західним фронтом, яке сталося восьмого вересня за пропозицією Жукова. Він фактично відповідав за весь Південно-Західний напрям аж до 24 грудня 1941 року, коли тут офіційно було поновлено головне командування. Німецькій розвідці вдалося встановити призначення Тимошенка на південну ділянку фронту і його вплив на події, що там розгортались, і Гальдер записав у своєму щоденнику: «Наші війська оволоділи Ростовом. Північніше Ростова тривають тяжкі бої з чисельно переважаючим противником, котрий, діючи, очевидно, під умілим керівництвом, веде наступ у щільних бойових порядках кількома групами, по 2—3 дивізії в кожній. Особливої небезпеки для наших військ поки що не існує,

однак і командування, і війська будуть достойні високої оцінки, якщо їм вдасться вистояти під цим натиском і досягти вигину Дону».

Гальдер не помилився: ніякого вигину Дону перша танкова армія Клейста не досягла. Вже другого дня він доповів Гітлеру, що в зв'язку з наступом переважаючих сил противника 1-а танкова армія змушена була на північ від Ростова перейти до оборони і що їй дуже важко буде втримати свої позиції.

Саме цим і був викликаний переполох у ставці Гітлера, але вже наступного дня, тобто 23 листопада, на ранковому обговоренні обстановки Гальдер почав свою доповідь не з розв'язку операції «Тайфун», а з групи армій «Південь»:

— Становище на фронті 1-ї танкової армії загострюється. Нашим військам вдалося організовано відійти. Противник переслідує наші війська.

— Як це відійти? — спитав Гітлер. — Що значить «організовано відійти»? — закипав він дедалі дужче. — Бачте, яке досягнення: їм вдалося «організовано відійти»! І далеко ж вони відійшли без дозволу командування? Хто санкціонував відхід?

— Фельдмаршал Рундштедт дозволив Клейсту вирівняти лінію фронту. Однак для занепокоєння немає ніякого приводу: все це відбувається в тактичній смузі дій наших військ, і нам на цьому моменті не варто зупинятися, бо в смузі наступу групи армій «Центр» події набувають дедалі серйознішого й невідкладнішого характеру: нам треба негайно дати відповідь фон Боку, котрий щойно дзвонив і питає, у якому напрямі має наступати Гудеріан. Він підтягнув війська правого флангу, наводить в них лад.

— А сам Гудеріан що планує? — спитав фюрер, останнім часом давши йому повну свободу дій.

— Сам Гудеріан вважає, що він зможе ще трохи просунутися вперед, але не знає, куди саме.

— Яку ви заготували відповідь? — спитав Гітлер.

— Відповідь. — Гальдер вийняв з теки телеграфний бланк з підготовленим текстом: «Гудеріан повинен наступати на Коломну, викинувши бойову охорону на правий фланг, в напрямку Рязані, а на лівому — до Кашири. Північний фланг 2-ї танкової армії має наступати через Оку на Каширу». — Гальдер подав Гітлерові заготовлену телеграму, той підписав її, не перечитуючи, і тут же передав Шмундтові для виконання.

— А друга армія фон Вейхса?

— Друга армія повинна зосередити головні сили на своєму північному фланзі й розпочати наступ достатньо

сильними групами вздовж залізниць на Єлець та Воронеж і відкинути ворога, що загрожує тут проривом.

— А як склалася за ніч обстановка на північному фланзі групи «Центр»?

— Поки що складається для нас благополучно. Клин зайнято нашими військами. Тепер треба зробити спробу просунути решту частин і з'єднань групи армій ударом з півночі.

Це було в неділю 23 листопада, коли Гітлер чекав гостей: Єву Браун і гауляйтера Бормана з Берліна, а Гальдер того вечора обідав з обер-квартирмейстерами в казино генерал-квартирмейстера в Растенбурзі.

А вже в середу 26 листопада 1941 року на 158-й день війни Гальдер записує в щоденнику: «Північніше Ростова противник підійшов до нашої лінії оборони і, очевидно, зайняв вихідний рубіж для наступу. З півночі до нього підтягуються нові підкріплення. Таким чином, становище лишається напруженим, тим більше, що наші підкріплення ще не прибули. 6-та армія, як і раніше, стоїть на місці. Противник, очевидно, знімає війська з ділянок перед її фронтом і перекидає їх залізницею на Тамбов та Мічуринськ. Із цих районів противник пішим порядком, а також залізницею переганяє ці частини далі на Рязань. Поки що не ясно, призначаються ці сили для створення оборони на Оці чи вони перекидаються в район Москви», — так помилявся начальник генерального штабу вермахту, бо це було і не те, і не друге: наша Ставка висувала на ліве крило Західного та праве крило Південно-Західного фронтів війська нових 10-ї й 61-ї армії, котрі готувалися для участі в контрнатупі під Москвою.

28 листопада він записав: «Полковник Хойзінгер (заступник начальника оперативного управління генерального штабу) доповів про те, що в районі Ростова створилось тяжке становище. Противник увірвався в місто. Населення бере участь в бою. Чисельно переважаючий противник завдає сильного тиску з півночі. Очевидно, що наші війська залишать Ростов...

Розмова з Кейтелем: Він запропонував використати авіагрупи пікіруючих бомбардувальників для полегшення становища в районі Ростова. Поскільки ці авіагрупи треба взяти в Гудеріана, де вони потрібні для успіху подальшого наступу, я змушений відмовлятися від цієї пропозиції, Ростов у крайньому випадку можна віддати і тим самим вийти з тяжкого становища».

І тут в похмурих своїх передбаченнях Гальдер не помилюся, бо того ж дня одержує з фронту донесення:

«Під тиском переважаючих сил противника, що перейшли в концентричний наступ, Клейст евакуує Ростов та район на північ від міста. Наші війська відходять на 15 кілометрів на захід. Цим досягається значне скорочення лінії фронту. Слід чекати подальших масованих атак противника».

Так поступово в ті грізні дні активні дії військ Південного фронту привертають до себе увагу гітлерівського верховного командування, відволікають його від бойових дій під Москвою, що саме й треба було нашому Верховному Головнокомандуванню напередодні підготовлюваного контрнаступу.

В неділю 30 листопада Гальдер доповідав Гітлеру перед ранковим обговоренням обстановки, навмисне починаючи з групи армій «Північ», бо тут було найспокійніше:

— Тепер стає все більш очевидним, — сказав він, — що наступ на Шум ми розпочали помилково. Головний удар групи Бекмана повинен бути спрямований на Волховбуд. Заготовлено відповідний наказ, — подав він Гітлеру папір.

— Негайно передати у війська, — підписавши, наказав Шмундту Гітлер. — Далі.

— На решті напрямів обстановка на фронті групи армій «Північ» — без змін. Триває рух транспорту противника по Ладозькому озеру.

Гітлер кивнув.

— Група армій «Центр», — продовжував Гальдер. — Північне ударне крило, долаючи впертий опір противника, котрий намагається будь-яким мислимим способом (вводить в бій підкріплення, ставить мінні загрози) затримати наш наступ, просувається до Москви. Завтра четверта армія розпочне наступ на своїй центральній ділянці. Підтвердились відомості, що противник підтягує сили в район Кашири.

— Це, очевидно, поповнення першого гвардійського кавалерійського корпусу Белова?

— Так. Йому підкидають танкову й піхотну бригади, а також артилерію. Взагалі противник в околицях Москви перекидає свої сили з центру на фланги, яким ми загрожуємо.

— Недаремно ж і я вам весь час торочу про фланги, — сердито й різко сказав Гітлер. — Фланги перш за все! — рубонув він рукою.

— Перед східним флангом другої танкової армії, — продовжував Гальдер після паузи, яка йому здалася пристойною, — на окремих ділянках в районі Єпіфані противника не виявлено.

— Як? — здивувався Гітлер. — Відступили? Перегрупувались?

— Невідомо, — сказав Гальдер. — Розвідка ще не донесла нам, що там сталося. В районі оцієї дуги під Тулою, — показав він на карті, — противник, очевидно, відходить. Треба спочатку очистити цей район, перш ніж ставити будь-які нові завдання.

— Правильно, — сказав Гітлер. — А далі?

— Далі на південь противник утримує фронт, ведучи атаки місцевого значення від Воронежа.

— Жаль, що ми його досі не взяли, — вирвалося у Гітлера, і він з-під свого навислого чуба зиркнув на Браухіча з докором.

Головнокомандуючий сухопутними силами витримав його погляд спокійно, зауважив тільки, що в прилизаній чілці на лобі фюрера немає жодної сивої волосини, в той час як він сам уже геть білий.

— Велику тривогу викликає обстановка на фронті групи армій «Південь», — продовжував Гальдер.

— Знову «тривога»? — скинувся Гітлер. — Що вони там топчуться? Шоста й сімнадцята армії зовсім не вели активних дій цієї осені. Ми їх так і не змусили по-справжньому йти вперед. Вони ж не зазнали ніяких втрат. За що ж їм тривожитися?

— Становище шостої й сімнадцятої армій, котрі сьогодні відбили звичайні атаки противника, тривоги не викликають. Зате є причини турбуватися за першу танкову армію. Противник переважаючими силами атакував її нові оборонні позиції того ж дня, як вони були зайняті нашими військами, зробивши спробу охопити армію з флангів, і примусив її вже вчора вдень, ввести в бій свій армійський резерв — чотирнадцяту танкову дивізію. Незважаючи на це, завадити новим вклиненням противника не вдалося. Внаслідок цього нашим військам довелося відійти ще далі назад...

— Хто дозволив? — крикнув Гітлер, вдаривши кулаком по столу. — На якій підставі?

— Рішення на відхід прийняло командування групи армій «Південь», — спокійно, але твердо відповів Гальдер. — Фельдмаршал Рундштедт дозволив. В такій напруженій обстановці, яка склалася на фронті першої танкової армії, тільки місцеве командування може тверезо оцінити обстановку і знайти правильне рішення. В таких випадках варто довіряти підлеглим інстанціям, і генерал-фельдмаршал Рундштедт має повне право на таке довір'я. Командування групи армій зробило все, що було в його силах.

Йому слід надати свободу дій, тоді воно виконає своє завдання.

— Це самоуправство! — верескнув Гітлер. — Відступаючи, вони оголюють фланг групи армій «Центр», що веде наступ на Москву останніми своїми дивізіями. Я не дозволю зірвати всю кампанію цього року!

— Відхід намічено на рубіж Таганрог, Міус, Бахмутівка, на наші колишні, добре підготовлені позиції.

— Забороняю! — крикнув Гітлер, зовсім втративши владу над собою. — Я чекаю наступу сімнадцятої армії Рейнгартта на Ворошиловград!

— Мій фюрере, — сказав Гальдер, — очевидно, в ОКВ не мають ніякого уявлення про стан наших військ, раз можуть вам пропонувати плани таких фантастичних операцій, не підкріплених ні силами, ні засобами, ні оперативним становищем армії, яка не може зрушити з місця через бездоріжжя, відсталі тили, через відсутність комунікацій підвозу. Це повне ігнорування реальної обстановки може нам дорого обійтись...

— Я не маю бажання вас вислуховувати! — обірвав його Гітлер і вилетів із кімнати нарад у свій бункер повз отетерілих есесівців, що тут же зачинили товсті й важкі, немов у сейфі, двері за фюрером і зазмерли з автоматами на грудях.

Була дванадцята ранку.

О 13.00 головнокомандуючого сухопутними силами генерал-фельдмаршала Браухіча було викликано до фюрера самого, без Гальдера.

«Очевидно, — записав у своєму щоденнику генерал-полковник Гальдер, — відбулася більш ніж неприємна розмова, протягом якої говорив тільки фюрер. Він засипав головнокомандуючого докорами і лайкою та надавав необдуманих наказів.

Головком, потураючи бажанню фюрера, на жаль, видав наказ не відходити на вищезгаданий рубіж. Фельдмаршал Рундштедт відповів, що не може виконати цього наказу, і просив змінити наказ або увільнити його від командування. В зв'язку з тим, що фюрер залишив за собою право остаточного рішення в цьому питанні, відповідь Рундштедта була передана йому дослівно...

Полковник Хойзінгер: Він вів неодноразові переговори по телефону з ОКВ та командуванням групи армій «Південь». Фон Рундштедт доповів, що наказ фюрера виконати неможливо.

О 2.00 першого грудня фюрер наказав фон Рундштедтові здати командування групою армій «Південь» Рейхе-

нау, котрому він звелів виконати відданий ним (фюрером) наказ»¹.

Таким був фінал Ростовської операції — першої наступальної операції наших військ восени 1941 року.

Війська Південного фронту внаслідок контрнаступу на південному фланзі радянсько-німецького фронту розгромили німецьку 1-у танкову армію — ударну силу групи армій «Південь», звільнили Ростов і відкинули противника на 60—80 кілометрів на захід, на річку Міус.

А Рундштедт був першим з вищого командного складу, звільнений Гітлером від посади як такий, що не справився зі своїми обов'язками. Найавторитетніший, найвидатніший, найдовіреніший з усіх фельдмаршалів. Але і його не пощадив фюрер за те, що залишив Ростов. Така ж доля чекала багатьох найвищих і найдовіреніших генералів і фельдмаршалів на Східному фронті, що захитався у грудні 1941 під ударами Червоної Армії.

Що було потім, як розвивалися події після звільнення нашими військами Ростова, найвичерпніше розповідає Гальдер, розхвилюваний сутичкою з фюрером, сприкрийлий і обурений догідливістю Рейхенау, занепокоений успіхами Червоної Армії, яка на протигагу його власним заявам, всупереч донесенням стратегічної, повітряної, оперативної і агентурної розвідок вермахту, виявилася такою сильною й мобільною в кінці 1941 року.

Рота лейтенанта Свиридова першою увірвалась в Ростов уночі з 27 на 28 листопада, переправившись із Зеленого острова по першому, ще зовсім тонькому льоду. Німці, очевидно, ніяк не сподівались, що Дон тієї ночі замерзне, і по ньому можна буде перебраться на цей берег, тому охорону виставили слабку — Андрій Сіраш спареним кулеметом змів її з крутого правого берега, мов крейдяний напис на шкільній дошці, і, добувшись під покровом ночі до готелю «Дон», захопив його з ходу, розстрілявши вартових і перебивши мешканців у блискавичному нічному бою, увірвався на другий поверх і пристрілявся по прилеглих вулицях.

56-та Окрема армія генерал-лейтенанта Ремезова, вибита з Ростова 21 листопада, закріпилася навколо міста трьома групами, тісно облігши його із заходу, з півдня і зі сходу. З трьох боків вона й ударила тепер, провівши

¹ Ф. Гальдер. Военный дневник, т. III. М., Воениздат, 1971, стор. 86.

необхідну підготовку, і вже другого дня повністю звільнила це велике степове місто, що широко й вільно розляглося на правому березі Дону. Але успішне звільнення Ростова стало можливим не тільки завдяки вдалим діям армії Ремезова, а тому, що наступ вівся всіма військами Південного фронту. Безпосередньо на Ростов основний удар здійснювала з півночі новосформована 37-ма армія генерала Лопатіна, а з північного сходу — 9-та армія Харитонова. Після виходу на правий берег річки Тузлов обох цих армій в ході оборонних боїв вони опинилися в дуже зручному становищі, нависаючи над лівим флангом 1-ї танкової армії Клейста і дістали можливість глибоким охоплюючим маневром оточити праве крило німецьких військ.

Головні сили армії Лопатіна завдали удару одночасно з частинами 56-ї армії Ремезова з лінії Стоявно — Генеральське через Султан-Сали на західну околицю Ростова, а 9-та армія вдарила на Ростов через Великі Сали. Ворог змушений був, щоб уникнути оточення, спішно відступити, залишивши центр міста, але вперто чинив опір головним силам Лопатіна і західній групі Ремезова, що наступали назустріч одне одному, щоб з'єднатися й завершити оточення хвалених танкових дивізій Клейста.

Одночасно війська 12-ї й 18-ї армій завдали потужного удару під Ворошиловградом групі Шведлера й відкинули її аж за Дебальцеве, завдавши жорстокої поразки лейбштандарту «Адольф Гітлер», перекинутому на цей напрям з Ростова, 13-й танковій, 76-й, 94-й та 97-й піхотним дивізіям.

В боях за Ростов брали участь донські козачі дивізії, бійці народного ополчення й робітничі загони — це були жорстокі бої з ворогом, що не звик програвати битви. Його ще треба буде бити не раз і не два, щоб розвіяти міф непереможності й довести свою перевагу над ним. А тоді вояки Клейста билися озвіріло, завдавали нам великих втрат. Гинули робітники, гинули бійці й командири, наклали головами в цих запеклих боях секретар Ростовського обкому партії М. П. Богданов та секретар Таганрозького міськкому партії Л. І. Решетняк. Але Ростов був знову наш, радянський! І головній ударній силі групи армій «Південь» — 1-й танковій армії Клейста — було завдано тяжкої поразки.

Війська Волховського фронту увірвалися тим часом в Тихвін, і командирів дивізії, що його штурмувала, полковникові Кошовому подзвонив на передній край Сталін. Назвавшись Івановим, він коротко сказав йому: «З Тихвіном пора кінчати, товаришу Кошовий. Бажаю вам успіху».

Сталін знав, що його дзвінок на передову підніме й мертвих.

Ні, даремно Гітлер боявся за свої фланги — вони були весь час під прицілом нашої Ставки, Генерального штабу і Головнокомандувача. Їх зв'язували, по них постійно завдавали ударів, щоб позбавити противну сторону маневру військами й підкидати їх на Московський напрям, де вже видихалася група армій «Центр» фельдмаршала фон Бока, і Гудеріан, не зумівши взяти Каширу, одвів свою армію за річку Зушу і за це був знятий з поста командуючого армією й відправлений в запас.

Мело, мело не тільки снігом і заметіллю — змітало воєрога нестримним наступом Червоної Армії під Ростовом, під Тихвіном, а особливо в центрі, під Москвою; війна клекотала, війна розгорталась поволі обличчям удачі до нас по всьому фронту від Кандалакші — Мурманська до обложеного Севастополя, бо раптовість нападу одлетіла з короткими літніми ночами й осінніми журавлями, і невиспущі нелюдські подвиги й зусилля наших бійців та командирів на фронті, наших людей в евакуйованих далях Сибіру приносили дедалі помітніші результати: йшли на фронт танки, йшли літаки й артилерія, йшли нові формування й поповнення, а у фашистів резерви вичерпувались. Незважаючи ні на які втрати, Червона Армія спочатку зупинила ворога, погнала його, громлячи гренадерські есесівські дивізії, що не знали досі поразок і кричали про свою непереможність на весь світ. І вже, крім хваленого фельдмаршала Рундштедта, знято фон Бока, відсторонено головнокомандуючого сухопутними військами генерал-фельдмаршала Браухіча, а командуючого четвертою танковою групою генерал-полковника Гопнера розжалувано в рядові й віддано військовому трибуналу для розправи. Есесівці в присутності його підлеглих зірвали з Гопнера погони, ордени й відзнаки, заштовхали в «чорний ворон» і повезли в рейх під конвоем, як найбільшого злочинця. Було знято й командуючого групою армій «Північ» фельдмаршала фон Лееба — «знаменитого стратега оборони», як називали його у вищих офіцерських колах, і весь вермахт захитався під ударами радянських гвардійських дивізій, корпусів і армій.

Ми не знаємо, як покидали нашу землю розбиті й обезславлені завойовники, осоромлені фельдмаршали фон Бок, фон Лееб і фон Рундштедт. Зате основоположник бронетанкових військ фашистської Німеччини Гейнц Гудеріан тікав з-під Москви через бойові порядки своїх військ на машині. Через розбиті колони, через засніжені поля й до-

роги пробивався він на Брянськ, на Смоленськ, на Мінськ і Брест — тобто тим самим шляхом, яким вдирався до нас, сіючу смерть і спустошення. І все, що зробили за його наказом озвірілі солдати 2-ї танкової армії, поставало перед його очима, перед його совістю, якщо вона в нього лишилась, страшним і вражаючим попелищем, в яке вони перетворили нашу квітучу землю. Йому ніде не було притулку у тій ганебній втечі, в безславному фіналі завойовництва, написаному історією і витвореному безстрашними, самовідданими захисниками першої в світі соціалістичної Батьківщини. І всі його роздуті почесті й слава завойовника Польщі та Франції облітали з нього й перемішувалися із снігами, що заносили трупи його солдатів.

Заносило сліди і трупи завойовників на нашій політій кров'ю і сльозами землі. Білі ліси. Білі дороги. Білі згарища міст і сіл. Все біле-біле, мов саван. І біла летюча заметіль над розбитими, відступаючими військами, на які ні Рунштедтові, ні фон Боку, ні Гудеріану не хотілось дивитися. Гинули розбиті полки й дивізії — носії блицкригу, а наші війська звільняли перші села й міста чи тільки те, що лишилось від них на засніженій рівнині, а все одно була радість в уцілілих людей — радість повернення в лоно рідної держави з мертвотного «нового порядку» убивць.

А наступ Червоної Армії, що почався контрударом під Ростовом, вилився в розгром групи армій «Центр» під Москвою, продовжувався й на інших ділянках безмежного фронту. В штормову гаспидську ніч морська піхота подолала збурене море, коли, здається, жодне судно не могло покинути гавані, і здійснила дерзновенний морський десант, захопивши Керч, Феодосію і все пустельне узбережжя між ними. І з селища Приморського на узбережжі Феодосійської затоки вдарили на північ до Арабатської Стрілки батальйони полку морської піхоти капітана другого рангу Сіраша, перерізаючи Керченський півострів у найвужчому місці, а з ним — і шляхи відступу кільком дивізіям корпусу Кортцфлейша. І генерал-полковник Манштейн, розбуджений серед ночі начальником штабу армії, помчав з-під Севастополя через увесь Крим, скований ожеледдю, рятувати становище на Керченському півострові.

На своєму командирському танку він рвався у саму Керч, а доїхав тільки до Семи Колодязів, де вдалося закріпитися вибитим з узбережжя дивізіям, і тут же, допитавши командира дивізії, котра залишила Керч, наказав розстріляти його.

Генерал стояв перед Манштейном білий, як стіна, по-

старілий за одну ніч так, що він ледве пізнав його, і благав у присутності своїх підлеглих:

— Пане генерал-полковнику, я виправлю становище. Не розстрілюйте мене...

— Де ви були, як вони висаджувались? — кричав на нього Манштейн, тупаючи ногою. — Чому не скинули в море?

— Під час такого шторму десант неможливий, — виправдовувався генерал. — Ви ж мене знаєте, — з надією на милосердя благав хрипко від хвилювання напівмертвий командир дивізії — мундир розхристаний, погони й ордени зірвані (таким вороття вже немає!), за розстебнутим шортстким коміром іскриться святкова строката краватка на білій як сніг сорочці — її генерал одягнув, сідаючи за святковий стіл, і вона найбільше дратувала Манштейна. — Ми ж разом в академії вчилися...

Манштейн махнув рукавичкою своїй охороні й одвернувся від колишнього однокашника.

За шляховою сторожою коротко диркнула черга.

Мело, мело. Замітало...

Біснувався Гітлер у «Вовчому лігві», намагаючись зупинити розбиті війська групи армій «Центр», а в теплій селянській хаті десь під Юхновом спав вкладений у широке ліжко гостинними господарями, що дали притулок його штабові, міцний бритоголовий Жуков. Спав уперше серед дня від самого початку війни — висипався за довгі безсонні ночі відступів, контратак, вистражданих і скипілих кров'ю контрнаступів. Спав уже другу добу, і спокійний голос Сталіна ставав ще спокійнішим, коли Головнокомандуючому доповідали, що командуєчий фронтом спить і не може прокинутись.

— Нехай спить, — скаже він тихо після довгої паузи, покладе трубку, сам собі всміхнеться у вуса. — Недарма ж він стільки сам не спав і всім не давав спати ні в Генеральному штабі, ні під Єльнею, ні в Ленінграді, ні тут, під Москвою.

Жуков спав, ніби набирився сил на наступні тяжкі роки нових боїв, відступів, наступів, проривів і перемог, бо все ж іще було попереду. А Бок, Лееб, Рундштедт і Гудеріан тікали з нашої землі, і летючими снігами заносилися їхні криваві сліди, білим мороком ненависті й ганьби вкривалися їхні імена в болючій пам'яті людства.

*Київ — Коктебель — Новоолександрівка.
1976—1979.*

ЗМІСТ _____

Частина перша. ВІРА.	3
Частина друга. КІНСЬКІ РОЗДОРИ.	216

Літературно-художнє видання

СИЗОНЕНКО Олександр Олександрович

БУЛА ОСІНЬ

Роман

Редактори О. М. Дмитренко, О. І. Фірак.

Художник Я. М. Яковенко

Художній редактор і технічний редактор Н. Р. Петрова

Коректор О. І. Фірак

Здано на складання 25.04.95. Підписано до друку 8.09.95.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський. Гарнітура
літературна. Друк високий. Умовн.-друк. арк. 21,84.
Умовн. фарбовідб. 21,84. Обл.-вид. арк. 25,3. Зам. 1004.

Воєнне видавництво України «Варта».

Друкарня видавництва «Варта».

252015, Київ-15, вул. Січневого Повстання, 40.

